

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Д. М. Чорний

**ПО ЛІВИЙ БІК ДНІПРА:
ПРОБЛЕМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ
МІСТ УКРАЇНИ
(кінець ХІХ-початок ХХ ст.)**

Харків 2007

УДК 94:911.375(477.5)'18/19'
ББК 63.3(4УКР5)5
Ч75

Рекомендовано до друку Вченою радою Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 6 від 27 червня 2007 р.)

Рецензенти:

Р. Г. Руденко, доктор історичних наук, професор кафедри історії України
Харківського державного інженерно-економічного університету

В. І. Танцюра, доктор історичних наук, професор кафедри українознавства
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Чорний Д. М.

Ч75 **По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець
XIX - початок XX ст.).** – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. - 304 с.

Монографія присвячена дослідженню історії міст лівобережжя України
наприкінці XIX - на початку XX ст. Головну увагу приділено особливостям
зростання населення, станової, статевої, вікової та національної структури
городян, розвитку промисловості, кредитно-фінансової мережі, торгівлі,
взаєминам міст із державою та земствами, формуванню бюджетів,
поліпшенню комунального господарства, процесам становлення
самосвідомості мешканців міст в контексті процесів модернізації.

Для науковців, викладачів та студентів вищої школи, вчителів,
краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 966-623-323-1

УДК 94:911.375(477.5)'18/19'
ББК 63.3(4УКР5)5

© ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007

© Чорний Д. М., 2007

© Макет обкладинки І. М. Дончик,
2007

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Відстані, площі, мешканці	32
Міський простір лівобережжя	32
Особливості зростання чисельності населення. Рівень урбанізації	39
Станова структура городян	58
Склад населення за статтю та віком	69
Етнонаціональна мозаїка	78
Розділ 2. Економіка міст: матеріальний і людський виміри	85
Умови розвитку. Промисловий потенціал	85
Міські самоуправління і залізниці	105
Установи кредиту: мережа, акумуляція коштів	111
Торгівельна ліхomanка	119
Розділ 3. Міське самоврядування: тягарі проблем, принади цивілізації	137
Влада проти міст: кнутом і пряником	137
Міська еліта: соціально-політичний портрет	143
Місто і земство: роз'єднання заради прогресу	152
Бюджети міст	165
Комунальне господарство і транспорт	183
Розділ 4. Міська самосвідомість, повсякденне життя	203
Нариси історії міст	203
Ювілейна хвиля	209
Святині, пам'ятки, пам'ятники	219
Шевченківські дні	231
Складові самосвідомості	252
Преса: творення комунікативного поля	260
Кіно, кінотеатр, кіноманія	281
Післямова	293
Показчик населених пунктів	.....

Моїм батькам - Ларисі Дмитрівні та Миколі Васильовичу присвячую.

ВСТУП

Місто. Немає іншого такого поняття, іншого суспільного явища, яке викликає стільки емоцій, породжує нескінченну низку асоціацій. Науковці, письменники, мемуаристи, невідомі рядові мешканці міст і сіл залишили тисячі сторінок тексту, які гортатимуть, в які вчитуватимуться представники наступних поколінь. Концепції, моделі, теорії походження та розвитку міст, опрацьовані представниками різних наук, політичних таборів, країн, епох, конкуруючі між собою, наблизатимуть нас до жаданої визначеності. Антиномії «багатство-бідність», «магніт-відторгнення», «краса-смітнюк», «надія-розчарування», «скупчення-самотність», «цивілізація-деградація», «каркас держави-носії нестабільності» - дешифрація того, що можна почути про місто.

Існує багато шляхів пізнати місто: досліджувати від зародження до сьогодення біографію одного з них; студіювати урбанізаційні процеси в окремо взятій країні; вивчати міську торгівлю або роботу муніципалітетів; зазирнути в особисте життя мешканців тощо. Ми пропонуємо подивитись зблизька на міста одного регіону - лівобережної України¹ - на короткому відрізку часу у знакову добу - напередодні Першої світової війни і національно-демократичної революції.

На початку ХХ ст. міста по лівий бік Дніпра, серед яких старовинний і наче застиглий у величі своїх соборів Чернігів, молодий і виблискуючий вітринами магазинів Харків, зовсім юний, невпинно зростаючий завдяки морській торгівлі Генічеськ, кожний по-своєму приміряли на себе вбрання модернізації. Від них самих залежало, щоби це вбрання не перетворилось на однострої: одягу, будинків, думок, а органічно поєднувало сучасний костюм із народним, модерну споруду фабрики із готичним фасадом житлового будинку, шанування власного минулого із захопленням сучасним європейським кіно. Якою мірою їм це вдавалося, і чи вдалося, ми спробуємо дослідити на сторінках даної монографії.

Дослідження історії міст лівобережжя України кінця ХІХ-початку ХХ ст. розпочалось у 1920-х роках і було викликане двома обставинами. По-перше, новий режим, що затвердився на українських землях, розпочав

¹ Міста лівобережжя України належали до історичних регіонів Гетьманщина, Слобідська Україна, Новоросія, Таврія. На початку ХХ ст. перебували в межах Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської та материкової частини Таврійської губерній. Далі по тексту ми будемо подавати назву з маленької літери щоби відокремити від поширеного в літературі поняття Лівобережна Україна як синоніма Гетьманщини. (Див.: Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. - Львів: Світ, 1993.-С. 119-121).

«інвентаризацію» здобутого з метою налагодження ефективної системи управління економікою, соціальною сферою, демографічними процесами. По-друге, в УСРР сформувався краєзнавчий рух, який перетворився на складову частину коренізації-українізації.

У цей період в українській історіографії переважали невеликі за обсягами узагальнюючі публікації статистичного, довідкового, популярного характеру. Серед них треба виділити змістовні роботи П. Л. Кованька, який порівняв стан міських і земських бюджетів України у 1912 р., специфіку міст окремих регіонів, губернських і повітових центрів². Досьгодні в Україні немає комплексних досліджень бюджетів міст. Соціально-демографічні процеси по містах України між 1897-1927 рр. аналізували А. Хоменко, Ю. Корчак-Чепурківський, М. Птуха³.

У другій половині 1920-х рр. при Держплані УСРР була створена комісія з вивчення міст. Вона мала готувати науково-обґрунтовані рекомендації щодо політики в умовах розгортання соціалістичної реконструкції народного господарства, зростання міського населення. Комісія встигла випустити один випуск «Трудов», в якому було опубліковано перше комплексне дослідження І. К. Вологодцева із демографії та економіки міст України (в кордонах УСРР) від 1860-х років до середини 1920-х років⁴.

Позитивний вплив на розвиток досліджень в Україні мали узагальнюючі роботи М. П. Анциферова, Л. А. Веліхова, Б. Б. Веселовського та інших фахівців з урбаністики, чий творчий шлях розпочався у дореволюційну добу. Вони сприяли теоретико-методологічному становленню містознавчих студій в радянській Україні. Окремі положення їхніх праць ілюструвалися прикладами діяльності міських дум, розвитку комунального господарства

² Кованько П. Л. Местный бюджет Украины в 1912 году (в нынешних территориальных границах и административно-территориальном делении). - Х: Фин.-эконом. Бюро НКФ УССР, 1923. - 82 с.; Кованько П. Местный бюджет Украины в 1912 году: В нынешних территориальных границах и административно-территориальном делении. - 2-е изд., доп. и перераб. - Х.: Финансово-экономическое бюро НКФ УССР, 1925. - 88 с.

³ Хоменко А. Сучасне українське місто в класовому відношенні (спроба соціальної характеристики). - [Х.]: Державне видавництво України. 1925. - 44 с.; Хоменко А. Населення України 1897-1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17. XII. 1926 р. - Х., 1927. - 79 с.; Корчак-Чепурківський Ю. Місто й село у смертності Наддніпрянської України // Демографічний збірник. - Праці демографічного ін-ту ВУАН. - Т. IV. - К., 1926.-С. 113-171; Птуха М. Смертність у Росії й на Україні. - Х.; К., 1928. - 195 с.; Птуха М. В. Очерки по статистике населения. - М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. - 459 с.

⁴ Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины // Труды комиссии по изучению городов. Вып. 1. - Х.: Изд-во Госплана УССР, 1930. - С. 93-205.

міст українських губерній Російської імперії⁵.

На сторінках журналів «Краєзнавство», «Етнографічний Вісник», «Пламя» (Катеринослав), «Пламя» (Харків) багато уваги приділялось етнографічним студіям міст Лівобережжя України, Донбаса, Півдня. У 1928 р. М. Криворотченко розробив комплексну програму спеціальних містознавчих досліджень, яка включала, поміж іншого, вивчення динаміки руху населення, його економічних та соціальних причин, соціального складу городян, виробничого та громадського побуту, умов життя, становища жінок та дітей, фольклору тощо⁶. Він пропонував розглядати міське господарство як певний комплекс, а місто як архітектурне ціле, звертаючи увагу на такий незвичний навіть для тогочасних радянських уподобань елемент як «місто з естетичного погляду»⁷. У руслі вимог часу створювались перші невеличкі розвідки з історії Харкова, Новомосковська, Кременчука, Полтави⁸.

На початку 1930-х рр. змінилась суспільно-політична атмосфера в СРСР, що позначилось на розвитку містознавчих студій. Було розгромлено краєзнавчий рух. Але влада не ліквідувала, а перестроювала його. В якості альтернативи широким та масштабним проектам попередніх років було запропоновано зосередити увагу на одному аспекті - історії фабрик і заводів⁹. Само по собі важливе, необхідне і корисне починання фактично перетворилось на єдиний дозволений напрямок, в рамках якого можна було вивчати минуле населених пунктів. Написану у 1930-х рр.

⁵ Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма: Опыт комплексного подхода. - 2-е изд., испр. и доп. - Л.: Книгоиздательство «Сеятель» Е. В. Высоцкого, 1926. - 151 с.; Велихов Л. А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства. - М.; Л.: Гос. изд-во, 1928. - 468 с.; Веселовский Б. Б. Коммунальное хозяйство в цифрах и диаграммах. 1917-1927 гг. - М.: Изд-во НКВД РСФСР, 1928. - 102 с.; та ін.

⁶ Криворотченко М. Місто і краєзнавство // Краєзнавство. - 1928. - № 4. - С. 1-4.

⁷ Там само. - С. 3.

⁸ Савяк І. Чинбарство м. Новомосковська // Краєзнавство. - 1927. - № 2. - С. 21-26; Екскурсійний довідник по Полтаві та Полтавській окрузі. - Полтава, 1927. - 67 с.; Івола В. Старий Харків: Нариси. - Х.: Державне видавництво України, 1929. - 31 с.; Молоків-Журський П. П., Нечас М. М., Рождественський С. М. Кременчук (короткий довідник). - Кременчук Кременчуцьке окружне т-во краєзнавства, 1929. - 47 с.; Ковалівський А. Харків (культурно-історичний нарис). - Х.: Державне видавництво України, 1930. - 87 с.

⁹ Склярєнко Е. М. История фабрик и заводов Украинской ССР. Историография проблемы. - К.: Науковадумка, 1986. - С. 7-33; Склярєнко Е. М. История заводов и фабрик у контексті регіональних досліджень // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (зб. ст.). Вип. 10. - К., 2000. - С. 88-99.

Д. І. Яворницьким популярну розвідку про Катеринослав читач побачив аж у 1989 р.¹⁰. Поява книги І. Я. Гонімова про Юзівку (Сталіно) було винятком із правил, яскравим доказом перемоги суто суб'єктивних чинників у дослідженні міст¹¹. В центрі уваги істориків до середини 1950-х рр. перебували студії з боротьби більшовиків за перемогу соціалістичної революції, становлення робітничого класу, економіки на матеріалах у цілому Російської імперії. Суспільно-політичне життя зображувалось через призму суцільного домінування пролетаріату та єдиного виразника його інтересів - більшовицької партії. Окремі положення ілюструвались ретельно підібраними прикладами з історії міст, зокрема Харкова, Катеринослава (Дніпропетровська), Луганська (Ворошиловграда).

Новий період в історії містознавчих досліджень в Україні розпочався із середини 1950-х років і був пов'язаний з «відлигою», що настала після XX з'їзду КПРС. Саме вона стимулювала цілком природний потяг людини знати більше про минувшину свого краю, малої батьківщини. Враховуючи наявність в Україні значної кількості старовинних міст, традиції містотворення в добу середньовіччя і ранньомодерні часи, інтерес громадськості до таких сюжетів був цілком зрозумілий.

Із свого боку влада, послабивши тотальний контроль над історичною наукою в республіках, дозволивши існування «Українського історичного журналу», створила можливість на місцях широко досліджувати регіональні аспекти історичного минулого. І хоча в такий спосіб - через пропаганду «переможної ходи соціалізму» на прикладі кожного окремо взятого населеного пункту - юна сподівалась ще міцніше прив'язати населення до системи, творчий потенціал та активність краєзнавців отримали можливість реалізації. Додатковим аргументом на користь розвитку досліджень з історії міст стала поява багатотомних видань «История Москвы» та «Очерки истории Ленинграда», в яких окремі томи були присвячені подіям кінця XIX-початку XX ст.¹², праць з історії Харкова, Львова, Києва¹³. Саме вони

¹⁰ Яворницький Д. И. История города Екатеринослава. - Днепропетровск: Проминь, 1989. - 197 с.

¹¹ Гонімов І. Я. Стара Юзівка. 1869-1905. - К.: Державне літературне вид-во, 1937. - 319 с. Але і юна не уникала критики. (Див: Склярєнко Е. М. История фабрик и заводов Украинской ССР. - С. 49-51).

¹² История Москвы. - М.: Изд-во АН СССР, 1955. - Т. 5: Период империализма и буржуазно-демократических революций. - 821 с.; Очерки истории Ленинграда. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956. - Т. 3. Период империализма и буржуазно-демократических революций 1895-1917 гг. - 1043 с.

¹³ Михайлик О.Ф. Харкову - 300 років: Короткий історико-економічний нарис. - Х.: Харьк. обл. вид-во, 1956. - С. 3-91; Развитие исторической науки на Украине за роки Радянської влади. - К.: Науковадумка, 1973. - С. 42-43.

поставили певну планку для роботи істориків на місцях.

На рубежі 1950-х–1960-х років двома виданнями вийшла книга «Визначні місця України»¹⁴. Найзначнішим досягненням 1960–1980-х рр. стала багатотмна «Історія міст і сіл Української РСР». Наукова громадськість, краєзнавці широко обговорювали принципи підготовки, структуру статей, хід роботи, написані і видані томи¹⁵. Видання дало суттєвий поштовх джерелознавчим, історіографічним, історичним студіям в галузі урбаністики, висвітлюючи проблеми та складності на їх шляху¹⁶.

Частково випереджаючи вихід томів «Історії міст і сіл Української РСР», а часткою паралельно із ними, було видано понад 20 нарисів про міста лівобережжя, в яких певна увага приділялась і подіям кінця XIX – початку XX ст. Авторами їх виступали переважно всі ті, хто працював над статтями до «Історії міст і сіл»¹⁷. Тематично і логічно пов'язаними із цими працями

¹⁴ Визначні місця України. - К.: Держполітвидав, 1958. - 723 с.; Визначні місця України. - 2-е вид., перероб. і доп. - К.: Держполітвидав УРСР, 1961. - 787 с.

¹⁵ Тронько П. Т. До написання історії міст і сіл Радянської України // Український історичний журнал. - 1963. - №2. - С. 24-30; Ксензенко М. Використання «Харьковского календаря» при написанні історії міст і сіл України // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. - 1964. - №3. - С. 72-74; Парасунько О. А., Сіман Я. П., Жевахов П. І. Розширити науково-дослідну базу для завершення роботи по створенню «Історії міст і сіл УРСР» // Український історичний журнал. - 1965. - № 3. - С. 113; Петухов М. Я. Обговорення багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» в бюро Відділення історії АН СРСР // Український історичний журнал. - 1974. - №5. - С. 155-157; Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні багатовікових культурних традицій українського народу // Історичне краєзнавство і культура: VIII Всеукраїнська наукова конференція. (Наукові доповіді та повідомлення). Ч. I. - Х., 1997. - С. 10; Тронько П. Т. Краєзнавчий рух в Україні: здобутки і проблеми // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Вип. 22-23. - К., 2003. - С. 4-20; Тронько П. Т. Харківський - перший (до 30-річчя виходу в світ Харківського тому «Історії міст і сіл України» // Проблеми історії та методології історичної науки: Харківський історіографічний збірник. - Х.: Бізнес-інформ, 1998. - Вип. 3. - С. 114-120; та ін.

¹⁶ Докладно про особливості висвітлення історії міст лівобережжя України кінця XIX-початку XX ст. в «Історії міст і сіл Української РСР» дивись: Чорний Д. М. Українські міста початку XX ст. в історіографії 1960-1980-х років // Вісник Харківського ун-ту. - № 401. - Історія України. - Вип. 2. - 1998. - С. 292-301.

¹⁷ Яцура М. Т., Єдомаха І. І. Чернігів: Короткий історичний нарис. - К.: Радянська школа, 1958. - С. 59-80; Клочков Ю. А. Славянск: Историко-публицистический очерк. - Сталино: Кн. изд-во, 1960. - С. 68-91; Дяченко М. Т. Ізюм: історико-краєзнавчий нарис. - Х.: Харків. кн. вид-во, 1963. - 168 с.; Кременчуг: краєведческий очерк. - Х.: Прапор, 1965. - С. 12-66; Аббасов А. М., Герасименко О. Я. Миргород. - Х.: Прапор, 1967. - С. 28-54; Жук В. Н., Олександренко Г. П. Градизьк: історико-краєзнавчий нарис. - Х.: Прапор,

були нариси про окремі райони та області, в яких чільне місце посідали власне містознавчі питання¹⁸, архітектуру міст, в яких згадувались найзначніші споруди початку XX ст.¹⁹.

Ефект від публікації томів «Історії міст і сіл Української РСР» був потужним не лише в Україні. У 1971 р., посилаючись на позитивний приклад України, при історичному факультеті Московського державного університету було створено лабораторію історії російських міст, яка розпочала роботу в напрямку дослідження периферійних міст переважно Московської області²⁰. Відгуки на «Історію міст і сіл Української РСР»

1968. - С. 26-34; Ромни: Историко-краєзнавчий нарис. - Х.: Прапор, 1968. - С. 35-50; Білий П. Х., Лубни: Историко-краєзнавчий нарис. - Х.: Прапор, 1968. - С. 2647; Ткаченко В. К. Глухів: іст.-краєзнавчий нарис. - Х.: Прапор, 1968. - С. 37-51; Хвиль М. М., Зима П. П. Хорол: Историко-краєзнавчий нарис. - Х.: Прапор, 1969. - С. 14-21; Луганск. Исторический очерк. - Донецк: Донбасс, 1969. - С. 18-62; Маленко Е. Ю. Конопот: іст.-краєзнавчий нарис. - Х.: Прапор, 1970. - С. 15-37; Грушевський Д. Н. Жданов: историко-экономический очерк. - Донецк: Донбасс, 1971. - 153 с.; Сапухіна Л. П., Скрипник В. Д. Суми: Историко-краєзнавчий нарис. - Х.: Прапор, 1972. - С. 19-39; Синельников В. М., Соколовський В. І., Шаповалов М. Х. Золочів: Историко-краєзнавчий нарис. - Х.: Прапор, 1972. - С. 9-16; Ворошиловград. Исторический очерк. - Донецк: Донбасс, 1974. - 240 с.; Дудченко К. М., Тичина В. Е. Лебедин: іст.-краєзнавчий нарис. - Х.: Прапор, 1974. - 70 с.; Днепропетровск 200: Историко-публицистический очерк. - Днепропетровск: Промінь, 1976. - С. 18-35; Руднев А. М., Михайличенко В. И., Кравцов С. А. Бердянск 150. - Днепропетровск: Промінь, 1977. - С. 10-20; Григоренко П. Б., Соколовський В. І., Шаповалов М. Х. Золочів: Историко-краєзнавчий нарис. - 2-е вид., доп. - Х.: Прапор, 1977. - С. 10-15; Михайлов Б. Д. Мелитополь: Историко-краєведческий очерк. - Днепропетровск: Промінь, 1978. - 80 с.; Его же. Мелитополь: Историко-краєведческий очерк. - 2-е изд., доп. - Днепропетровск: Промінь, 1978. - С. 17-23; Поваров П. М. Верхнеднепровск - 200. - Днепропетровск: Промінь, 1979. - С. 10-20; Теселько М. П., Ефименко М. Г. Павлоград: ист.-краєведческий очерк. - Днепропетровск, 1983. - 96 с.; Вершини долають сильні: Нариси: До 300-річчя м. Новомосковська - Дніпропетровськ: Промінь, 1988. - 148 с.

¹⁸ Ніжинщина: Іст.-екон. нарис. - К.: Обласне кн.-газ. вид-во, 1964. - С. 15-85; Сіментов Ю. Я., Яцура М. Т. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини: посібник для вчителів. - К.: Радянська школа, 1968. - С. 81-89.

¹⁹ Швидковський О. А. Днепропетровск. - М.: Госстройиздат, 1960. - 160 с.; Ігнаткін І. О., Вайнгорт Л. С. Полтава: історико-архітектурний нарис. - К.: Будівельник, 1966. - 103 с.; Моїсеєнко В. П., Новаківська Н. П. Суми: Историко-архітектурний нарис. - К.: Будівельник, 1966. - 79 с.; Днепропетровск: Архитектурно-исторический очерк. / Андрущенко Н. П., Зубарев С. Е., Ленченко В. А. - К.: Будівельник, 1985. - 151 с.; Костин В. И. Ворошиловград: Архитектурно-исторический очерк. - К.: Будівельник, 1987. - 222 с.

²⁰ Русский город (историко-методологический сборник). - М.: МГУ, 1976. - С. 3-4. У сучасній російській історіографії висловлено жаль з приводу того, що в РФ відсутнє

публікувались за кордонами СРСР, зокрема представниками української діаспори²¹.

Серед нарисів про міста лівобережжя, що вийшли друком в цей час, виділялись книги про Слов'янськ, Маріуполь, Ромни, автори яких ретельно дослідили роль промисловості як містотворчого фактора наприкінці ХЕХ- на початку ХХ ст. В історико-краєзнавчому нарисі про м. Ромни було висловлено **сміливу** на той час думку, що воно вже до початку Першої світової війни **сформувалося** як певний **соціально-економічний комплекс**²³. Особливе місце в історіографії 1960-х років посідає «Город на трех холмах. Книга о старом Екатеринославе», автор якої М. Шатров **відтворив** у живій **художньо-публіцистичній** формі біографію дореволюційного міста²⁴. Поєднуючи розповідь про **соціально-економічні реалії**, революційну боротьбу місцевого **пролетаріата** із яскравими замальовками побутових **деталей**, звичаїв рядових мешканців та представників еліти початку ХХ ст., він торував шлях до того, що сьогодні **претендує** називатися соціальною історією.

У 1950-ті - 1980-ті рр. постали перші узагальнюючі праці з історії міст Російської імперії. Серед них особливо важливими є монографії П. Г. Риндзюньського²⁵, Б. М. Миронова²⁶, стаття Л. М. Іванова²⁷. В Україні на сторінках «Історико-географічного збірника» побачили світ перші після 1920-х рр. комплексні публікації А. І. Доценка, О. І. Лугової²⁸. Проблеми

подібне видання. (Див.: Сенявский А С Урбанизация России в XX веке: Роль в историческом процессе. - М.: Наука, 2003. - С 7).

²¹ Сірик Г. Факти і події. Для майбутньої історії Сіверщини. Мої деякі зауваги до «Історії міст і сіл УРСР. Сумська область». - К., 1973. - Торонто, 1975. - 224 с.

²² Клочков Ю. А Славянськ... - С. 72-82; Ромни... - С. 35-50; Грушевский Д Н. Жданов: историко-экономический очерк. - С. 8-42.

²³ Ромни... - С. 50.

²⁴ Шатров М. Город на трех холмах. Книга о старом Екатеринославе. - Днепропетровск: Промінь, 1966. - 329 с.; Шатров М. Город на трех холмах. Книга о старом Екатеринославе. - 2-е изд., испр. и доп. - Днепропетровск: Промінь, 1969. - С. 189-355.

²⁵ Риндзюньский П. Городское гражданство дореформенной России. - М.: Изд-во АН СССР, 1958. - 559 с.; Риндзюньский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века. (Взаимоотношение города и деревни в социально-экономическом строе России). - М- Наука, 1983. - 270 с.

²⁶ Мионов Б. Н. Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. - Л.: Наука, 1990. - 272 с.

²⁷ Иванов Л. М. О ословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России: Сб. ст. - М.: Наука, 1971. - С. 312-340.

²⁸ Доценка А. І. Географічні особливості процесів урбанізації на Україні (XIX-XX ст.) // Український історико-географічний збірник. - К: Наукова думка, 1972. - Вип. 2. - С. 46-69; Лугова О. І. Міські промислові осередки на Україні (кінець XIX-початок ХХ ст.) //

історії міст стали об'єктом інтересу фахівців різних дисциплін: економічної географії²⁹, етнографії³⁰, філософії³¹, соціології³².

Проблеми історії міст лівобережжя кінця XIX-початку ХХ ст. знайшли відображення на сторінках монографічних досліджень, у статтях А. Г. Рашина, Я. Є. Водарського, Є. П. Рудницького, С. І. Брука, В. М. Кабузана та ін.³³, в яких відтворено картину розгортання демографічних процесів в Російській імперії від XVIII до початку ХХ ст.

Український історико-географічний збірник. Вип. I - К: Наукова думка, 1971. - С. 182-197.

²⁹ Покшишевский В. В. География населения СССР: Экономико-географические очерки. - М.: Просвещение, 1971. - 174 с.; Проблемы урбанизации в СССР / Под ред. Д. И. Валентя, В. В. Покшишевского, Б. С. Хорева - М.: Изд-во Москов. ун-та, 1971. - 116 с.; та ін.

³⁰ Коган Д. М. Связи городского и сельского населения как одна из проблем этнографии города // Советская этнография. - 1967. - №4. - С. 40-50; Рабинович М. Г. Города и традиционная народная культура // Советская этнография - 1980. - №4. - С. 12-24; Рабинович М. Г., Шмелева М. Р. К этнографическому изучению города // Советская этнография. - 1981. - № 3. - С. 23-34.

³¹ Розин В. М. Городская культура, человек, окружающая среда (Философско-методологические проблемы градостроительного проектирования) // Вопросы философии. - 1980. - № 1. - С. 43-54.

³² Межевич М. Н. Социальное развитие и город. Философские и социологические аспекты. - Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1979. - 176 с.; Городяненко В. Г. Социология города: историографический анализ знания // Социология міста: Наукові проблеми та соціальні технології: (матеріали міжнародної науково-практичної конференції 27 квітня 2001 р. м. Дніпропетровськ). - Дніпропетровськ, 2001. - С. 7-8.

³³ Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913 гг.): Статистические очерки. - М.: Государственное статистическое издательство, 1956. - 352 с.; Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России: историко-экономические очерки. - М.: Изд-во социально-экономической л-ры, 1958. - 623 с.; Богорад Д. И., Жембровский М. А., Косенко В. Н. Региональные особенности роста городского населения Украинской ССР // Вопросы демографии: материалы конференции, посвященной состоянию и задачам демографической науки на Украине, г. Киев, 27-29 окт. 1966 г. - К.: Статистика, 1968. - С. 188-195; Рудницький Е. П. Некоторые вопросы демографического развития УССР за 100 лет (1870-1970 гг.) // Методологические проблемы изучения народонаселения в социалистическом обществе: Материалы Всесоюзной конференции. г. Киев, 6-8 декабря 1973 г. - К., 1973. - С. 435-439; Водарский Я. Е. Население России за 400 лет (XVI-начало ХХ вв.). - М.: Просвещение, 1973. - 159 с.; Брук С. И., Кабузан В. М. Этнический состав населения России (1718-1917 гг.) // Советская этнография. - 1980. - № 6. - С. 18-34; Брук С. И., Кабузан В. М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII - начале ХХ // Советская этнография. - 1981. - № 5. - С. 15-31; Брук С. И., Кабузан В. М. Динамика численности и расселения русского этноса (1678-1917 гг.) // Советская этнография. - 1982. - № 4. - С. 9-25; та ін.

З'явилися перші демографічні дослідження окремих міст³⁴. Але попри досягнуті успіхи, в силі залишається зауваження демографів, які констатували недостатню дослідженість змін чисельності та динаміки міського (і сільського) населення лівобережної України³⁵.

В узагальнюючих працях з історії України, дослідженнях економіки доби імперіалізму (більш докладно ми будемо говорити про це у другому розділі), історії робітничого класу, інтелігенції, буржуазії, з'ясовано соціально-політичне обличчя, життєвий та культурний рівень окремих класів, професійних груп³⁶. Суттєве досягнення у дослідженні соціально-класової структури українських міст було зроблено у 1980-ті рр. І. К. Рибалкою і Ф. Г. Турченком, які з'ясували масштаби збереження верств докапіталістичного типу в соціально-класовій структурі міст і сіл України напередодні революції 1917 р.³⁷. На сторінках «Історії міст і сіл», нарисів про населені пункти багато місця приділено висвітленню діяльності по містах регіону діячів культури (письменників, художників, скульпторів, театральних акторів, режисерів).

Головна увага як в узагальнюючих працях, так і «біографіях» міст, створених в 1950-1980-х рр., зосереджувалась на розвитку Російської імперії та України в другій половині XIX ст., революційних битвах пролетаріату 1905 р. і 1912-1914 рр. Дослідники вимушені були розглядати всі питання через призму пануючої ідеологічної схеми, в основу якої були покладені тези про вступ Росії (і України) в стадію імперіалізму, визрівання матеріальних та політичних передумов пролетарської революції. Це призводило до певних парадоксів. З одного боку, із визнанням досягнення російським капіталізмом стадії зрілості (навіть перзрілості), фактично

³⁴ Курман М. В. Воспроизводство населения дореволюционного крупного города (на примере Харькова) // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР: Сб. ст. - М.: Статистика, 1977. - С.230-246.

³⁵ Историческая демография: проблемы, суждения, задачи. - М.: Наука, 1989. - С. 113, 116-117, 122.

³⁶ Лось Ф. С. Робітничий клас України в 1907-1913 роках. - К: Вид-во АН УРСР, 1962. - 196 с.; Лаверьчев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России 1861-1900. - М.: Наука, 1974. - 252 с.; Арутюнов Г. А. Рабочее движение в России в период нового революционного подъема. 1910-1914 гг. - М.: Наука, 1975. - 408 с.; Історія Української РСР. Т.4. Україна в період імперіалізму (1900-1917). - К.: Наукова думка, 1978. - 531 а.; Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX - начало XX в.). - М.: Наука, 1979. - 288 с.; Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах. - М.: Мысль, 1981. - 285 с.; Кизченко В. И. Культурный облик пролетариата Украины в период империализма. - К.: Наукова думка, 1990. - 228 с.; та ін.

³⁷ Очерки развития социально-классовой структуры УССР: 1917-1937. - К.: Наукова думка, 1987 - С.36.

суттєво переоцінювалась ступінь розвиненості міського суспільства — головного носія і рушія буржуазних відносин. Якщо Л. М. Иванов у 1971 р. обережно доводив, що по містах «інтенсивно відбувався процес утворення класів», «на перший план все чіткіше виступав поділ не за станомою приналежністю, а по заняттях, способу отримання прибутку або заробітку»³⁸, то П. Г. Риндзюньский у 1983 р. робив висновок, що місто в Російській імперії наприкінці XIX ст. становило «цілком сформований буржуазний комплекс»³⁹. Тому не випадково зі сторінок нарисів про міста, в інших публікаціях робітничий клас поставав фактичним господарем міст, готовим узяти на себе відповідальність за долю країни, керівництво усіма сферами життя міст.

З іншого боку, всі без винятку автори визнавали значне відставання Росії від Заходу, колосальну занедбаність міського господарства, соціальної сфери, слабкість культурного розвитку міст, що власне обмежувало потенціальні можливості того ж таки пролетаріата. Неодмінним сюжетом публікацій про міста лівобережжя були розповіді про злиденні умови життя та праці переважної більшості населення, страшенну дорожнечу, нестерпну багнюку тощо. Головна відповідальність за існуючі негаразди покладалась на царизм та його представників на місцях, зокрема міські думи (хоча практично ігнорувалося висвітлення їх діяльності!), монополістичну буржуазію. За цих умов усунення головного гальма - старої влади - ставало єдиною запорукою прискорення суспільного розвитку, якого з нетерпінням очікувало населення міст.

Інша проблема, порушена в історіографії, торкалась типології населених пунктів у залежності від ступеня розвитку промисловості і торгівлі. Попри зусилля авторів, які слідом за В. І. Леніним, В. Семеновим-Тян-Шанським намагались з'ясувати кількість так званих «справжніх міст», «економічних міст» на території різних регіонів імперії наприкінці XIX - на початку XX ст., визначеності щодо неї не додалося. Розроблені фахівцями з економічної географії декілька варіантів типологічної оцінки сучасних міст⁴⁰ не використовувались для аналізу подій минулого. Причини полягають, на нашу думку, у винятковій складності соціально-економічних процесів на території Російської імперії, недостатній джерельній базі та стереотипах сприйняття тогочасних міст через призму сучасного їх становища. О. І. Лугова, яка склала списки міст згідно їх промислового

³⁸ Иванов Л. М. О социально-классовой структуре... - С. 319, 340.

³⁹ Риндзюньский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России... - С. 264.

⁴⁰ Вайнберг Э. И. О типологии городов СССР // Урбанизация как мировой процесс и его география. - М., 1974. - С. 68-76; Урбанизация и развитие городов в СССР. - Л.: Наука, 1985. - С. 84-94.

рівня, досягнутого наприкінці XIX ст., очевидно, постійно опинялась перед парадоксальними речами. Приміром, до високопромислових міст вона пропонувала віднести ті з них, по яких промисловість становила не менше 40 % торговельно-промислового обігу. В її списку в одній групі опинились Катеринослав, Суми, Охтирка, Прилуки, робітничі селища, залізничні станції, села Амур, Сартана, Юр'івка та ін. Але вона чомусь не наважилась додати Костянтиноград, Пирятин, Зіньків, що також підпадали гад такі критерії. І хоча останні мали абсолютно неспівставимі показники порівняно із тим само Катеринославом за оборотами промисловості та кількістю населення, вони не належали до категорії містечок⁴¹. Натомість Харків, за класифікацією О. І. Лугової, потрапив до категорії просто промислових міст разом із Бахмутом, Мелітополем, селом Гуляй-Поле, в той час як у більшості публікацій того часу він перш за все - один з найбільших промислових центрів імперії⁴².

У 1970-1980-і рр. на Заході розгорнулись масштабні дослідження історії міст Російської імперії кінця XIX-початку XX ст.⁴³. На відміну від українських фахівців, які значно більшою мірою орієнтовані на «біографії» міст (локальні історії), від яких починається рух до узагальнюючих студій досвіду урбанізації, західні головну увагу приділили розв'язанню таких ключових проблем, як вплив модернізації на міста різних регіонів, урбанізації - на розвиток імперії, зокрема, умови формування українського національно-визвольного руху. Здобутки містознавчих студій 1950-

⁴¹ Лугова О. І. Міські промислові осередки на Україні... - С. 190-191; Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. X. Юго-западная земледельческая и промышленная полоса - СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, б. г. - С. 33, 27, 90; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. Полтавская губерния. - СПб., 1904. - С. 4-5.

⁴² Михайлик О. Ф. Харкову - 300 років... - С. 27-47; История Харьковского паровозостроительного завода, 1895-1917 гг.: Сб. док. и мат. -Х: Харьковское областное издательство, 1956. - С. 29; Лось Ф. Е. Робітничий клас України... - С. 53; Рабочий класс России 1907-февраль 1917 г. - М.: Наука, 1982. - С. 15.

⁴³ Hamm M. F. The Breakdown of Urban Modernization: A Prelude to the Revolutions of 1917 // The City in Russian History. - Lexington: University Press of Kentucky, 1976. - P. 183-200; Hamm M. J. Kharkov's Progressive Duma, 1910-1914: A Study in Russian Municipal Reform // Slavic Review. - 1981. - Vol. 40. - No. 1. - P. 17-36; Herlihy P. Ukrainian Cities in the Nineteenth Century // Rethinking Ukrainian History / Ed by I. L. Rudnytsky. - Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies: The University of Alberta, 1981. - P. 135-155; Woroby P. The Role of the City in Ukrainian History // Rethinking Ukrainian History / Ed by I. L. Rudnytsky. - Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies: The University of Alberta, 1981. - P. 203-215; Brower D. Urban Revolution in the Late Russian Empire // The City in Late Imperial Russia. - Bloomington, Indiana University Press, 1986. - P. 319-345.

1980-х рр. підготували фунт для переходу до нового періоду досліджень, який бере початок у 1990-х рр.

На рубежі XX - XXI ст. цінність та унікальність місцевого історичного досвіду набули нового виміру. У історіографічних дослідженнях, відповідних розділах спеціальних монографій, статтях поставлено завдання вписати українську історичну науку у загальносвітовий контекст⁴⁴. Обговорення проблем демократизації, місцевої реформи, розподілу владних повноважень між центром і місцями, впровадження в Україні європейських стандартів та принципів міського самоврядування стимулювали дослідження саме досвіду кінця XIX-початку XX ст., коли схожі проблеми опинились в центрі суспільно-політичного життя міст. Ознайомлення із західною⁴⁵ та сучасною російською⁴⁶ літературою з проблем розвитку міст Російської імперії кінця XIX-початку XX ст., доробком представників української діаспори⁴⁷, контакти із зарубіжними дослідниками створили

⁴⁴ Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки // Український історичний журнал. - 1998. - № 5. - С. 30-39; 1999. - № 1. - С. 85-91; Ресет О. П. Деякі проблеми історії України XIX - початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал. - 2000. - № 2. - С. 3-26; Ресет О. Україна в імперську добу (XIX- початок XX ст.). - К: ПБ. в.], 2003. - С. 11-23; Середяк А. Краєзнавчі дослідження в Україні (історіографічний аспект) // Історіографічні дослідження в Україні. - Вип. 14. - К, 2004. - С. 249-272; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. - Львів: Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, 2004. - С. 209-228.

⁴⁵ Ващенко В. П. ред. [Herlihy Patricia. Odessa: A History, 1794-1914. Distributed by Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute. 1986. - 411 p.] // Український історичний журнал. - 1993. - № 9. - С. 130-133; Лихолобова З. Г., Бочаров В. В. Проблеми виникнення Юзовки (Донецка) в освітленні Т. Фридгута // Вісник Донецьк ун-ту. - Сер. Гуманітарні науки. - 1998. - № 1. - С. 24-30; Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914. / Пер. Ю. Олійника. - К: Критика, 1999. - 382 с.

⁴⁶ Нардова В. А. Самодержавие и городские Думы в России в конце XIX - начале XX в. - СПб.: Наука, 1994. - 159 с.; Вишневский А. Г. Серп и рубль: Консервативная модернизация в СССР. - М.: ОГИ, 1998. - С. 27-111; Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII - начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства - СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. - Т. 1. - 548 с. - Т. 2. - 566 с.; Сайко Э. В. Урбанизация - явление и процесс исторического развития // Урбанизация в формировании социокультурного пространства. - М.: Наука, 1999. - С. 11-46; Город в процессах исторических переходов. Теоретические аспекты и социокультурные характеристики. - М.: Наука, 2001. - 392 с.

⁴⁷ Місто // Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Перевидання в Україні. - Львів, 1994. - Т. 4. - С. 1585-1596; Т. 5. - С. 1605-1609; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. - К.: Основи, 1997. - 423 с.

додаткові стимули для творчої роботи на місцях.

Постановка питання про перевидання на сучасній теоретико-методологічній та фактологічній основі «Історії міст і сіл», нове піднесення краєзнавчого руху, розширення наукового простору історичної науки обумовили відновлення в Україні студій над питаннями методології містознавчих досліджень⁴⁸.

В обласних та деяких районних центрах постали наукові журнали та періодичні збірники. Серед них виділяється «Схід-Захід» (Харків). У четвертому (2001 р.) та восьмому (2006р.) випусках цього історико-культурологічного збірника розглянуто важливі для осмислення ролі міста у модернізаційних процесах XIX-XX ст. теоретико-методологічні питання: взаємини імперій та націй на окраїнах Європи, феномен Порубіжжя. На сторінках таких видань, як «Історична пам'ять» (Полтава), «Сумська старовина» (Суми), «Сіверянський літопис» (Чернігів), «Грані» (Дніпропетровськ), «Схід» (Донецьк), «Ніжинська старовина» знаходять відображення такі аспекти життя міст кінця XIX-початку XX ст., як діяльність політичних партій, розвиток освіти, культури, меценатство тощо.

Постійно зростаючий інтерес до краєзнавства знайшов втілення у регулярному проведенні загальноукраїнських і регіональних наукових конференцій, поновленні виходу журналу «Краєзнавство».

Особливо масштабно та плідно працюють дослідники Харкова, Дніпропетровська, Полтави, Сум, Ніжина. Тут систематично проводяться регіональні конференції, опубліковано монографії, науково-популярні нариси, навчальні посібники, довідники з історії міст⁴⁹. Спільними

⁴⁸ Дністрянський М. С. Міста в системі територіального політико-адміністративного устрою: методологічні, історико-географічні і соціальні аспекти // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 року). - Рівне, 1993. - С. 7-9; Карліна О. Роль міста в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми // Українська історична наука на порозі XXI століття: Міжнар. науковий конгрес. Чернівці, 16-18 травня 2000 р.: Доповіді та повідомлення. - Чернівці: Рута, 2001. - Т. 1. - С. 325-330; Верменич Я. В. Історичне місто як об'єкт регіональних досліджень // Історія України: маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Вип. 10. - К., 2000. - С. 73-87; Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. - К: Інститут історії України НАН України, 2003. - 516 с.; Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Український історичний журнал. - 2004. - № 3. - С. 21-38.

⁴⁹ Чабан М. П. Січеслав у серці: Книга пам'яті Нариси. - Дніпропетровськ, 1994. - 104 с.; Посохов С. И., Ярмыш А. Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. - 2-е изд., испр. и доп. - Х.: Ун-т внутренних дел, 1997. - 164 с.; Болсуновський С. Катеринослав-Дніпропетровськ - 225. Видатні особистості та обличчя міста. - Дніпропетровськ: Вид-во

зусиллями науковців Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна і Державного архіву Харківської області була підготовлена серія збірок документів про міста Харківщини⁵⁰. Склалось коло спеціалістів, які займаються безпосередньо історією міст кінця XIX-початку XX ст. У Харкові слід виділити доробок О. М. Головка та О. Н. Ярмиша⁵¹, Т. В. Коломієць⁵², Д. М. Чорного⁵³, у Дніпропетровську - В. І. Лазебник⁵⁴.

Найпомітнішим явищем останніх років у розвитку урбаністичних студій стала колективна монографія «Історія міста Харкова XX століття», перший розділ якої присвячений подіям 1900-1917 рр.⁵⁵. Книга видана до 350-річчя заснування міста і фактично продовжує дослідження Д. І. Багалія та Д. П. Міллера.

По інших містах силами місцевих науковців, краєзнавців, журналістів підготовлено і видано нариси, навчальні посібники, довідники, присвячені історії міст, в яких значне місце відводиться саме подіям початку XX ст. Це

ІМА-ІРЕС, 2001. - 248 с.; Харків - моя мала Батьківщина: Навч. посібник з народознавства - Х.: ОВС, 2003. - 544 с.

⁵⁰ Змиєв. - Х., 1992. - 39 с.; Валки. - Х.: Експрес СП «НАРТ», 1992; Чулуїв. - Х.: Фоліо, 1992; Лебедик Збірник архівних документів і матеріалів. - Х. Фоліо, 1997. - 158 с.; Кул'янськ Збірник архівних документів і матеріалів. - Х. Фоліо, 1994. - 94 с.; Ізюм: Збірник архівних документів і матеріалів. - Х. Фоліо, 1994. - 104 с.; Золочів: Збірник архівних документів і матеріалів. - Х. Фоліо, 1995. - 104 с.; Вовчанськ: Збірник архівних документів і матеріалів. - Х. Фоліо, 1994. - 122 с.; Харків. Зб. архівних документів і матеріалів. - Х., 2004.

⁵¹ Головка А. Н., Ярмыш А. Л. Сделаю, что мог... Харьковской городской голова Александр Константинович Погорелко. - Х.: Основа, 1998. - 140 с.; Ярмиш О. Н., Головка О. М. Харьковское міське самоврядування на зламі: стаття: XIX-XX і XX-XXI. Досвід історії та сучасності: Монографія. - Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. - 372 с.

⁵² Коломієць Т. В. Харьковское товариство поширення в народі грамотності (1869-1920рр.). - Х.: Консум, 1998. - 192 с.; Коломієць Т. В., Ярмиш О. Н. Культура Харкова на зламі: стаття (кінець XIX - початок XX ст.). - Х.: Вид-во Національного ун-ту внутр. справ, 2003. - 256 с.

⁵³ Чорний Д. М. Харьков початку XX століття: історія міста, долі людей. - Х.: [Б. в.], 1995. - 114 с.; Черный Д. Н. Городское население Украины в начале XX века // Вопросы истории. - 2000. - № 11-12. - С. 149-150; Чорний Д. М. Торговля в Харкот на початку XX ст. // Український історичний журнал. - 2005. - № 5. - С. 53-59; та ін.

⁵⁴ Лазебник В. І. Як працювала Катеринославська Міська Дума // 3 минувшини Подніпров'я: Зб. матеріалів конф., присвяченої міжнародному дню музеїв 17 травня 1994. - Дніпропетровськ: Пороги, 1995. - С. 100-107; Лазебник В. І. Столиця Придніпров'я (1881-1916 рр.) // Дніпропетровськ: віхи історії. - Дніпропетровськ: Грані, 2001. - С. 84-122; Лазебник В. І. Озерка наша: історический очерк о Днепрпетровском центральном рынке. - Днепропетровск: Арт-Прес, 2001. - 400 с.; та ін.

⁵⁵ Історія міста Харкова XX століття. - Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. - С. 6-150.

і не дивно, адже роки, що передували російській революції 1917 р., українській національно-демократичній революції, більшовицькому перевороту сприймаються сьогодні крізь призму того, що втратило суспільство в ході потрясінь. Серед них книги з історії Глухова, Маріуполя, Борзни, Запоріжжя-Олександрівська, Дніпропетровська, Вовчанська, Бердянська, Куп'янська, Луганська, Мелітополя, Бахмута, Кременчука, Миргорода, Полтави⁵⁶, нариси та посібники з історії Чернігівщини, Старобільщини, Вовчанщини, Сумщини, Куп'янщини, Ніжинщини, Сосницького краю⁵⁷. З'явилося перше узагальнююче дослідження історії регіону - Півдня України, написане з позицій модернізації, чільне місце в якому приділяється містам початку ХХ ст.⁵⁸

⁵⁶ Белашов В. И. Глухов: Забгтая столица гетманской Украины - К: Вид-во «Україна», 1992. - 132 с.; Локотш Б. Очерки истории Луганска. - Луганск Редакционно-издательский отдел областного управления по печати, 1993. - 140 с.; Москаленко М. На берегах Борзни-ріки: (Краєзнавчі нариси). - Частина I. - Чернігів: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1995. - 108 с.; Волова Л., Чуприна А. Александровск-Запорожье: очерки истории города. - [Б. м.]: «Запорозька Січ», 1997. - 188 с.; Ишук В. П., Михайличенко В. И. Бердянск Город на побережье Азова: Ист.-краеведческий справочник-путеводитель. - Бердянск Південна Зоря, 1997. - 32 с.; Лушакова А. Н., Евселевский Л. И. Улицами старого Кременчука ~ К.: Техніка, 1997. - 152 с.; Михайлов Б. Д. История города Мелітополя. - Запорожье: ВПК «Запоріжжя», РИО «Издатель», 1998. - 240 с.; Захаров И.И. Волчанск и Волчанский район: От века к веку. - Х.: РИП «Оригинал», 1999. - 240 с.; Довжук І. В. Деякі аспекти соціально-економічного розвитку Луганська (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Зб. ст.). Вип. 15. - К - Донецьк Рідний край, 2001. - С. 157-160; Татаринов С. И. Бахмут. Очерки истории 1783-1917. - Артемовск, 2001. - 141 с.; Полтава. Історичний нарис. - Полтава: Вид-во «Полтава», 2001. - С. 98-127; Буров С. Д. Мариуполь: Былое. - Мариуполь: ТРК «Сигма-ТВ»: ЗАО «Газета Приазовский рабочий», 2003. - 465 с.; Вечерський В. В. Глухів: історія, культурна спадщина міста. - К: Абрис, 2003. - 164 с.; Куп'янську - 350. Історико-економічний огляд. - Х.: Золоті сторінки, 2005. - 168 с.

⁵⁷ Захаров І. Історія Вовчанщини. - Вовчанськ: [Б. в.], 1995 - 244 с.; Демченко Т. П., Онищенко В. І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Вип. 3. Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900-1917. - Чернігів: Чернігівський обласний ін-т підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти, 1998. - 66 с.; Удовик І., Кукса М. Україна, Слобожанщина, Куп'янщина (кн. перша). - Куп'янськ, 1998. - 250 с.; Мірошніченко І. Старобільщина: історико-краєзнавчий нарис. - Луганськ: ВАГ «ЛЮД», 2002. - 112 с.; Ніжинщина: [Навч. посібник]. - Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. - 174 с.; Сосницький край у серці України. - Х.: Прапор, 2005. - 264 с.; Сумщина в історії України: Навчальний посібник для 5-11 кл. загальноосвітніх шкіл. - Суми: МакДен, 2005. - 496 с.

⁵⁸ Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст.-1921 р.): Історичні нариси. - К.: Генеза, 2003. - С. 27-32.

Ще однією прикметою сучасної історіографії стала увага до видатних осіб початку ХХ ст., які відзначились на ниві міського самоврядування, розвитку промисловості і торгівлі, освіти, меценатською діяльністю⁵⁹. Значне місце (зокрема у «біографіях» міст, регіональних розвідках, статтях, дисертаціях) приділяється дослідженню становлення та діяльності органів управління містами в другій половині ХІХ ст.⁶⁰, мережі закладів освіти по

⁵⁹ Даниленко Л. А. Промислова династія Харитоненків і розбудова міста Суми (друга половина ХІХ-початок ХХ ст.) // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 року). - Рівне, 1993. - С. 138-139; Довнар Г. С. Луганськ: Историческое повествование в рассказах. - Донецк «Донбас», 1994. - 432 с.; Ткаченко В. Г. Олександрівський міський голова Ф. Ф. Мовчановський // Історичне краєзнавство і культура: VIII Всеукраїнська наукова конференція. (Наукові доповіді та повідомлення). Ч. I. - К.; Х.: Рідний край, 1997. - С. 147-149; Славетні Миргорода: Енциклопедичний довідник / Зібрані, упорядкували для написання Вікторія та Валерій Шаповалови. - Миргород, 1998. - 74 с.; Рондина М. Г. Основатель харьковской кондитерской фабрики Ж. Борман: малоизвестные стороны деятельности // Четверті сумцьовські читання: Матеріали наук. конф., присвяченої 135-річчю з дня народження Є. К. Редіна. - Х., 1999. - С. 104-106; Чорний Д. М. Сергій Миколайович Жвержеєв: купець і громадський діяч // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Р. Каразіна. - № 556. - Історія. - Вип. 34. - Х.: НМЦ «СД», 2002 - С. 260-267; Ісаєнко О. Доповідь у міській думі (до 135-річчя від дня народження А. В. Верзілова) // Сіверянський літопис. - 2002. - № 6. - С. 108-110; Шудрик І. О., Даниленко Л. А. Династія Харитоненків. Історико-документальне видання. - Суми: Вид-во «Слобожанщина», 2003. - 192 с.; Чернігівщина incognita / [Редкол.: Коваленко О. Б. (головний редактор) та ін.]. - Чернігів: Чернігівські обереси, 2004. - 396 с.; Зозуля С. Участь кобзаря Т. М. Пархоменка в культурно-мистецькому житті Ніжина початку ХХ ст. // Ніжинська старовина: Ніжинознавчі студії. Науковий історико-культурологічний збірник. - Вип. 2(5). - Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. - С. 110-113.

⁶⁰ Щерба Т. О. Міське самоврядування на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. - Донецьк, 2001. - 19 с.; Шара Л. М. Становлення органів самоврядування у містах і «осадах Чернігівської губернії в останній третині ХІХ ст.: Автореф. дис... кан. іст. наук. - Х., 2002 - 15 с.; Басара Г. Б. Українське провінційне місто як політичне та соціокультурне явище у добу національно-демократичної революції (березень 1917 - квітень 1918 рр.): Автореф. дис. ... кан. іст. наук. - К, 2003. - 20 с.; Дмитрієв В. В. Градоначальства Півдня України в ХІХ - на початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... кан. іст. наук - Дніпропетровськ, 2003. - 20 с.; Ярмиш О. Н., Головки О. М. Харківське міське самоврядування... - С. 25-130; Антонов А. А., Маслійчук В. Л., Парамонов А. Ф. Історія харьковського городського самоуправління 1654-1917. - Х: Регион-Информ, 2004. - 191 с.; Нікстін Ю. Основні витратні статті міських бюджетів на прикладі міст Чернігівської губернії в 70-і роки ХІХ ст. // Пам'ять століть. - 2006. - №3-4. - С. 176-183; Шара Л. Фінансування міськими

містах на рубежі XIX-XX ст.⁶¹, організаційних структур українського національно-визвольного руху в контексті формування модерної української нації⁶², появи та діяльності загальноросійських політичних партій⁶³,

виборними інституціями загальнодержавних потреб (за матеріалами Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.) // *Сіверянський літопис*. - 2006. - № 1. - С.27-34.

⁶¹ Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X- поч. XX ст.): Нариси. - К.: Радянська школа, 1991. - С. 297-348; Сбруєва А. А., Росіна М. Ю. Розвиток жіночої освіти на Сумщині в XIX – на початку XX століття // Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. (Ч. I. Історія). - Суми, 1994. - С. 75-79; Нариси історії українського шкільництва (1905-1933): *Навч. посібник*. - К.: Заповіт, 1996. - С. 18-48; Самойленко Г. В., Самойленко О. Г., Самойленко С. Г. Нариси культури Ніжина Ч. 3. Освіта та наука. - Ніжин: НДП, 1998. - 256 с.; Бобров В.В. Становлення та розвиток ліцеїв і гімназій Півдня України у XIX - на початку XX століть: *Автореф. дис...канд. пед. наук*. - К., 1998. - 18 с.; Курило В. С. Образование в Донбассе (XIX-начало XX вв.). - Луганск Луган. пед. ун-т, 1999. - С. 79-81; Быстряков А.Г. История Екатеринославского политехнического института (1916-1921). - Днепропетровск: Січ, 1999. - 64 с.; Фесенко А. Розвиток освіти на Миргородщині в кінці XIX – на початку XX століть // *Сторінки історії Миргородщини: Зб. наук. праць*. - Вип. 2. - Полтава, 2001. - С. 54-89; Луденко В. П. Из истории среднего женского образования на Сумщине в начале XX в. // Матеріали п'ятої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. Ч. II. Історія Сумщини з найдавніших часів до кінця XIX ст. Новітня історія Сумщини. - Суми, 2003. - С. 52-57; Чорний Д. М. Видатки міських дум Харківської та Чернігівської губерній на народну освіту (кінець XIX - початок XX ст.) // *Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Р. Каразіна*. - № 594. - Історія. - Вип. 35. - 2003 - С. 224-233; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. - Х: Фолио, 2004. - С. 126-300; Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XX століття). / Упорядники В. М. Константинова, І. І. Ліман // Матеріали з історії Бердянського держ. пед. ун-ту. Т. I. - К.: «Освіта України», 2006. - 526 с.; Бурак Л. Жіноча освіта в Україні в контексті урбанізації // *Пам'ять століть*. - 2006. - № 2. - С. 52-61; та ін.

⁶² Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: Соціально-політичний портрет. - К.: Либідь, 1993- 176 с.; Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття. - К.: Генеза, 1996. - С. 58-101; Голобубський О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX-початку XX століття: Дослідження. - К.: Смолоскип, 1996. - 124 с.; Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу Визволення України: Нариси з історії української соціал- демократії початку XX ст. - Х, 1996; Чорний Д. М. Український національний рух в містах Східної України на початку XX ст. (історіографія 1990-х рр.) // *Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. № 504. - Історія України. - Вип. 4. - Х., 2001 - С. 35-40; Дмитрук Р. Джерела вивчення історії політичного руху в Чернігівській губернії. 1890-1917 рр. (До визначення проблеми) // *Сіверянський літопис*. - 2001. - № 1. - С. 34-41; Політична історія України. XX століття: У 6 т. У Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. - К.: Генеза, Т.1: На зламі століть (кінець XX ст. - 1917 р.). - 2002. - С. 147-166, 179-210, 271-317; Донченко С.П. Ліберальні партії України (1900-1919 рр.). - Дніпропетровськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. - 379 с.; Наумов С. О.

громадських організацій, зокрема «Просвіта»⁶⁴.

У більшості містознавчих публікацій декларується необхідність досягнути реалії життя міст, показати їх у всій неоднозначності та протиріччях. На відміну від попередніх десятиліть акцент робиться на досягненнях міських самоврядувань початку XX ст., руйнівних наслідках, до яких призвели більшовицький переворот, громадянська війна, 70 років комуністичного режиму. Об'єднує сучасну українську літературу із попередньою покладання головної провини у негараздах міст на владу. Протиставляючи відповідальне, ефективне місцеве самоврядування, розумних та дбайливих «батьків міст» неефективній царській бюрократичній машині, сучасна література дещо нагадує радянську. Помінялися лише полосою.

Підсумовуючи огляд сучасної літератури про міста лівобережжя, доводиться констатувати, по-перше, що життя їх від початку XX ст. до

Організаційна мережа українського політичного руху на Сумщині (кінець XIX-початок XX ст.) // *Сумська старовина -2005*. - № XVI-XVII. - С. 111-118; Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХХст. - лютий 1917 р.). - Х: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. - 344 с.; та ін.

⁶³ Гусев В. І. Бундівські організації України в 1905 р. // *Наукові праці з питань політичної історії: Міжвід. науковий збірник*. - Вип. 173. *Партії і соціальні групи в першій російській революції*. - К.: Либідь, 1992. - С. 35-49; Степанов С. А. Черная сотня в России. 1905-1914 гг. - М.: Росвузнаука, 1992. - 330 с.; Королев В. И. Бунт на колёнах. (Политические партии в Таврической губернии 1905-1907 гг.). - Симферополь: Таврия, 1993. - 71 с.; Морозов К. Н. Партия социалистов-революционеров в 1907-1914 гг. - М.: РОССПЭН, 1998. - С. 28-32, 36-37, 45-53, 78-82; Волковинський В. М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку XX ст. // *Український історичний журнал*. - 1999. - № 3. - С. 63-74; Омелянчук І. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904-1914 гг.). - К.: НИУРО, 2000. - 168 с.; та ін.

⁶⁴ Нарис історії «Просвіти» - Львів: Просвіта, 1993. - 229 с.; Половець В. М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). - Чернівці: Деснянська правда, 1996 - 204 с.; Давиденко Ю. З історії Ніжанської «Просвіти» (1907-1920 рр.) // *Сіверянський літопис*. - 1997. - № 4. - С. 75-81; Смоляр Л. О. Минуте заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX-поч. XX ст. Сторінки історії: Монографія. - Одеса: Астропринт, 1998. - 408 с.; Пустовіт Т. Український клуб у Полтаві (1913-1918): відкриття та наслідки діяльності // *Наукові записки: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*. - Сер. «Політологія і етнологія». - Вип. 9. - К., 1999. - С. 59-66; Наралько А. В. Благодійна діяльність товариств піклування про народну тверезість у Полтавській губернії // *Історична пам'ять*. - 2001. - № 1-2. - С. 79-85; Непорожня Г. А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900-1907 рр.: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. - К., 2002. - 19 с.; Бадєєва Л. І. Діяльність товариства «Просвіта» на Лівобережній Україні у XX столітті: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Х., 2004. - 20 с.

Першої світової війни привертає значно меншу увагу дослідників. Особливо помітною диспропорцією стає на фоні ґрунтовних напрацювань західних науковців щодо історії міст в останній період існування Російської імперії, узагальнюючих праць - українських і західних - стосовно Правобережної України, Києва, Одеси⁶⁵. По-друге, більшість міст регіону початку ХХ ст. постають застиглими у своїй провінційності, відірваними від модерних зрушень. Самосвідомість мешканців, політика царизму щодо міст, реакція міського суспільства на заходи влади, взаємини міст із земствами не набули висвітлення в літературі. По-третє, зберігаються певні стереотипи попередньої доби, ілюстративний підхід до висвітлення конкретних історичних проблем. Міста, особливо Харків, Катеринослав, уявляються такими собі бастионами антиукраїнськості, об які розбилися хвилі національно-демократичної революції⁶⁶.

Сучасна історіографія, так само, як і попереднього періоду, визнає переломний характер початку ХХ ст. І якщо радянські історики робили акцент на переході від капіталізму до соціалізму, то сучасні - від традиційного до модерного суспільства. Прояви перехідності, відчуття того, що людина перебуває на зламі епох, найгострішими були саме по містах. Тому вивчення історії міст в останні роки існування Російської імперії має важливе наукове значення.

Враховуючи все вище сказане, вважаємо, назріла потреба у комплексному дослідженні демографічних, економічних, соціальних процесів, що розгортались по містах українського лівобережжя на значному просторі від басейнур. Десна до Азовського моря в умовах переходу від традиційного до модерного суспільства. Оскільки модернізація - перебування суспільства у стані динамічних змін (польоту, за образним

⁶⁵ Hamm M. F. Continuity and Change in Late Imperial Kiev // *The City in Late Imperial Russia*. - Bloomington, Indiana University Press, 1986. - P. 79-121; Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в другій половині ХІХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. - К., 1993. - 16 с.; Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - К., 2000 - 20 с.; Прищепя О. П. Міста Волині в другій половині ХІХ-на початку ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. - Чернівці, 2003. - 20 с.; Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.). - К: Ін-т історії України НАН України, 2005. - 318 с.; та ін.

⁶⁶ Залізник Л. Л. Україна в Російській імперії. - К.: ПКП «Фотовідеосервіс», 1994. - С. 88; Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці ХІХ - на початку ХХ століття. - К. [Б. в.], 1996. - С. 8; Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. - Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920). - К: Генеза, 2003. - С. 459.

висловом Н. Дейвіса)⁶⁷ - включає індустріалізацію, що спирається перш за все на внутрішні можливості; формування еліти - носія модернізаційних ідей; урбанізацію; високу соціальну диференціацію і мобільність; розгалужену систему соціальних інститутів; співіснування різноманітних об'єднань, груп, здатних рухатись в напрямку самодіяльного громадянського суспільства; новітні спосіб життя, самосвідомість, устремління до універсальних цінностей тощо⁶⁸, головну увагу буде зосереджено на тих із них, які залишаються не дослідженими або мало дослідженими. Серед них особливості руху населення міст між 1897-1914 рр., формування промислового потенціалу, банківської і торгівельної мережі, міських бюджетів, самосвідомості еліти і рядових мешканців, проблемам ефективності функціонування міських структур, взаємодії міських самоврядувань із державою, земствами, деяким аспектам повсякденного життя.

В центрі уваги перебуватимуть офіційно визнані міста, що існували на початку ХХ ст. на території Полтавської, Харківської, Катеринославської, української частини Чернігівської та материкової частини Таврійської губернії Російської імперії і сьогодні знаходяться в межах України. Вибір офіційних міст в якості головного об'єкта студій продиктований необхідністю дотримуватись принципу історизму. Адже будь-яке розширення їх кола за рахунок так званих «фактичних міст», фабрично-заводських селищ, містечок, посадів, включення до числа міст значних за чисельністю населення пунктів, що офіційно вважалися селами, може суттєво змінити суспільно-політичний вимір доби, спотворити реальні процеси. Так, приміром В. Семенов-Тянь-Шанський, обмірковуючи процеси соціально-економічного розвитку міст імперії, цілком слушно аргументував неможливість безпосередньо пов'язувати місто із торгово-промисловою жвавистію, інтенсивністю неземлеробської діяльності: з категорії «економічних міст» доводиться виключати «значну кількість, часом людних пунктів із значним оборотом, але які мають надто специфічний характер фабричних садиб, по яких при мільйонній промисловості, репрезентованій

⁶⁷ Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук. - К.: Основи, 2000. - С. 788.

⁶⁸ Крупина Т. Д. Теория «модернизации» и некоторые проблемы развития России конца ХІХ - начала ХХ а // *История СССР*. - 1971. - №1. - С. 192-193, 195-197; Старостин Б. С. Социальное обновление: схемы и реальность. (Критический анализ буржуазных концепций модернизации развивающихся стран). - М.: Политиздат, 1981. - С. 26-34; Ковалев А. Д. Модернизации теории // *Современная западная социология: Словарь*. - М.: Политиздат, 1990. - С. 193-196; Дейвіс Н. Європа... - С. 787-806; Травин Д., Марганя О. Европейская модернизация: В 2 кн. - М.: ООО «Изд-во АСТ»; СПб: Terra Fantastica, 2004. - Кн. 1. - С. 18-124.

одним-двома великими підприємствами, майже зовсім відсутній розвиток торгової діяльності (лише одна-дві споживчих лавки), яка обслуговує самих лише фабрично-заводських робітників, засвідчувала б, що навколо даних фабрик справді утворилось місто, яке має зв'язки із оточуючою місцевістю»⁶⁹.

Так само не може бути надійним і універсальним показником типологія населених пунктів за кількістю жителів. На початку XX ст., коли урбаністичні студії тільки-но розпочинались, В. Солнцев, пропонуючи варіант класифікації міст в залежності від чисельності мешканців, вважав малим місто із 5-20 тисячним населенням, середнім — із 20-100 тис., великим — понад 100 тис. °. В. Семенов-Тян-Шанський відносив до малих міст поселення із кількістю жителів 5-10 тис. осіб, середніх - 10-40 тис. осіб, великих - 40-100 тис., а В. І. Ленін до великих - із населенням понад 50 тис.⁷¹ На нашу думку, слід погодитись із тими дослідниками, які схиляються до необхідності визначатись із типологією міст в залежності від періоду розвитку, епохи⁷². Адже сучасна наука оперує зовсім іншими критеріями, відносячи до малих міста із населенням до 50 тис. осіб а деякі автори - навіть до 100 тис. осіб⁷⁴.

Міста лівобережжя становили певну цілісність. По-перше, тривалі тісні контакти із великоросійськими губерніями та областями (фактична порубіжність регіону) визначили особливості розвитку, зокрема кількість населення, національне обличчя міст, звичаїв та культури, орієнтацію економіки на загальноросійський ринок, залежність від столичних банків, оптової мануфактурної торгівлі. По-друге, завдяки Харкову, який сучасники визнавали діловим центром Малоросії (Чернігівської, Полтавської, Харківської губерній),

⁶⁹ Семенов-Тян-Шанський В. Город и деревня в Европейской России: очерк по экономической географии с 16 картами и картограммами // Записки императорского Русского географического Общества по отделению статистики. - Т. X, Вып. 2. - СПб., 1910. - С. 72.

⁷⁰ Солнцев В. Состояние городских поселений Империи и условия жизни в них (по сведениям, собранным Центральным Статистическим Комитетом в 1904г.) // Ежегодник России 1906 г. (год третий). - СПб., 1907. - С. LVIII.

⁷¹ Семенов-Тян-Шанський В. Город и деревня... - С.73; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне зібрання творів. - Т. 3. - С. 529-530.

⁷² Вологодцев И. К. Особенности развития городов... - С.118-123; Богоряд Д. И., Жембровский М. А., Косенко В. Н. Региональные особенности... - С. 189, 193; Миронов Б. Н. Социальная история России. - Т. 1. - С.282, 312.

⁷³ Івченко А. Міста України. Довідник - К.: НВП «Картографія», 1999. - С. 4.

⁷⁴ Орехова Н. А. Місце малих міст в системі розселення Запорізької області // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Регіон-2007: Стратегія оптимального розвитку» (17-18 квітня 2007 року, м. Харків). - X., 2007. - С. 177.

Донецького басейну та всього «південного району»⁷⁵, наприкінці XIX - на початку XX ст. по лівий бік Дніпра утворився своєрідний надрегіон із притаманними йому ознаками. По-третє, порівняльна характеристика міст, що належали до історико-культурних областей України Гетьманщина, Слобожанщина, Новоросія, Таврія, губерній (навіть повітів) із різними темпами соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку дозволить чіткіше уявити їх особливості. По-четверте, в даному регіоні, на відміну від Правобережної України, міста протягом тривалого часу існували в тісному контакті із земствами. Досвід взаємодії і протистояння двох видів самоврядування є по-своєму унікальним.

Поняття лівобережжя трактується не буквально, обмежуючи коло міст керуючись виключно географічним чинником. Так, Катеринослав, розташований в ті часи на правому березі Дніпра, в своєму економічному розвитку, як адміністративний центр, був повернутий на простір губернії, що перебувала на лівому березі Дніпра. Теж саме слід сказати про Нікополь, Верхньодніпровськ, які адміністративно, економічно, в культурному плані були орієнтовані на Катеринослав. На початку століття Кременчук і посади Крюків розділяв Дніпро, але ці пункти становили одне ціле, що засвідчили матеріали перепису 1897 р.⁷⁶, інші публікації⁷⁷. Натомість не потрапив до об'єкта нашого дослідження Путивль, який у ті часи перебував в складі Курської губернії і практично не мав сталих зв'язків із містами лівобережжя.

Предметом нашого дослідження є динаміка руху населення, його статевої, станової, національної, вікової структури, зміни території міст лівобережжя, напрямки розвитку промисловості, кредитної сфери, торгівлі, їх вплив на повсякденне життя городян, політика міських самоврядувань, формування міської самосвідомості. Хронологічні межі дослідження охоплюють період від кінця XIX ст. до початку Першої світової війни. Головна увага приділяється подіям та процесам, що розгортались по містах між 1906-1914 рр. під безпосереднім впливом першої російської революції, економічного піднесення 1909-1914 рр., нових політичних реалій.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоби на основі комплексного аналізу архівних матеріалів, опублікованих документів, періодичної преси,

⁷⁵ Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России / Под ред. проф. Л. Н. Яснопольского. - К., 1913. - Стлб. 213-214.

⁷⁶ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. - Вып. XXXIII. Полтавская губерния. - С. Ш.

⁷⁷ Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. - Т. 7. Малороссия. - СПб.: Издание А. Ф. Девриена, 1903. - С. 309; Города России в 1910 году. - СПб.: Типо-литография Н. Л. Ньркина, 1914. - С. XXII.

мемуарів показати темпи і специфіку демографічних, соціально-економічних та суспільно-політичних зрушень по містах лівобережжя України на початку ХХ ст. Безпосередніми завданнями даного монографічного дослідження є з'ясувати особливості зростання населення міст, його станової, національної, статевої та вікової структури в 1897-1914 рр.; економічного розвитку міст регіону, їх частки в промисловому потенціалі дев'яти українських губерній Російської імперії, формування кредитної та торгової мережі, вплив цих процесів на міське життя; взаємин міст із урядовими структурами, земствами; бюджетної політики міських дум та досягнуті на цій основі головні зрушення у муніципальній сфері; становлення самосвідомості мешканців міст регіону, зокрема вплив українського чинника; визначити характер, спрямованість модернізаційних змін по містах лівобережжя.

Джерельну базу монографії склали матеріали Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі (Российского государственного исторического архива, далі - РГИА), державних архівів Сумської (ДАСО), Харківської (ДАХО), Чернігівської (ДАЧО) областей України. У фондах Головного управління у справах місцевого господарства МВС Російської імперії (Ф. 1288), Центрального статистичного комітету (Ф. 1290), Департаменту загальних справ (Ф. 1284), Господарчого департаменту МВС (Ф. 1287), Головного управління у справах друку (Ф. 776), Волзько-Камського (Ф. 595) та Азовсько-Донського банків (Ф. 616), що зберігаються у РГИА, використані матеріали, які характеризують ставлення влади до міст, рух міського населення між 1897-1915 рр., суспільно-політичні настрої, клопотання міських дум, зокрема про виділення міст в окремі земські одиниці, розвиток міського господарства, кредитної мережі.

Серед матеріалів обласних архівів України особливу цінність мають фонди Канцелярії Харківського губернатора (ДАХО. Ф. 3), Харківського губернського у земських і міських справах присутствія (ДАХО. Ф. 19), Чернігівського губернського у земських і міських справах присутствія (ДАЧО. Ф. 145), де відклались найпотужніші шари документів, що стосуються всіх без винятку міст названих губерній, в тому числі «Журнали засідань міських дум», листування міських управ та керівників міських самоврядувань із губернською владою, центральним урядом. У фондах дум міст Ромни та Суми (ДАСО. Ф. 1153, Ф. 354), Березни (ДАЧО. Ф. 467), міських управ Харкова (ДАХО. Ф. 45), м. Ромни (ДАСО. Ф. 997), податкових інспекторів Харкова (ДАХО. Фонди 536-537, 539, 541), Сосницького (ДАЧО. Ф. 1040) та Роменського повітів (ДАСО. Ф. 1093) частково збереглися документи щодо розвитку економіки (перш за все міських підприємств та майна, торгівлі), благоустрою (транспорт, водопостачання), освіти. Докладно про інформаційні можливості фондів

різних архівів дивись нашу статтю⁷⁸.

Важливе значення мають документальні публікації результатів анкетування міст Російської імперії 1904 і 1910 рр. «Города России в 1904 году» і «Города России в 1910 году»⁷⁹. Попри існування діаметрально протилежних оцінок цих збірок⁸⁰, ми маємо відзначити їх значний інформаційний потенціал, який ще недостатньо використаний дослідниками. По-перше, анкетування були першою спробою з'ясувати, що власне являють собою міста імперії. Неповнота, суперечливість, парадоксальність цих даних віддзеркалювала не лише рівень розвитку статистики в імперії, фаховість укладачів-видавців. Вони несуть на собі відбиток доби, свідчать про здатність міст збирати інформацію про самих себе. По-друге, більш точної та розгорнутої інформації про стан міст історики, очевидно, навряд-чи отримують. До речі, це розуміли дослідники кінця 1920-х років І. К. Вологодцев і С. Г. Струмилін. Перший, фактично виправдовуючи організаторів обстежень 1904 та 1910 рр., визнавав, що навіть радянській владі не вдалося налагодити статистику механічного приросту населення по містах. Другий слушно додавав, що без порівняння з іншими джерелами, внесення обов'язкових уточнень неможливо уявити будь-яке наукове дослідження⁸¹.

Для оцінки фінансових можливостей міст важливе значення мають архівні матеріали і анкетні обстеження 1904-1910 р., публікація постатейних даних про прибутки і видатки міст у 1912 р.⁸² Остання надає можливість простежити у динаміці не лише зростання, а й структуру бюджетів міст.

Важливе значення мають статистичні публікації початку ХХ ст. погубернських підсумків перепису населення 1897 р.⁸³, оборотів

⁷⁸ Чорний Д. М. Документи державних архівів областей України та Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі про міста України на початку ХХ ст.: порівняльний аналіз інформаційних можливостей фондів // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 9. – К., 2003. – С. 123-126.

⁷⁹ Города России в 1904 году. – СПб.: Типо-литография Н. Л. Ньркина, 1906. – 410 с.; Города России в 1910 году. – СПб.: Типо-литография Н. Л. Ньркина, 1914. – 1158 с.

⁸⁰ Вологодцев И. К. Особенности развития городов... – С. 128; Струмилін С. Г. Очерки советской экономики: Ресурсы и перспективы. – М; Л.: Государственное издательство, 1928. – С. 32.

⁸¹ Там само.

⁸² Доходы, расходы, специальные капиталы и задолженность городских поселений на 1912 год / Сост. Стат. Отделением Министерства Финансов. – Пг., 1917. – 532 с.

⁸³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XIII. Екатеринославская губерния. – СПб., 1904. – 234 с.; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. Полтавская губерния; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLI. Таврическая

промисловості і торгівлі міст станом на 1900 р.⁸⁴. Доповнюють, уточнюють та розширюють інформацію про кількість та структуру промисловості міст, розвиток кредитної мережі «Списки фабрик і заводів», що публікувались у 1903-1914 рр.⁸⁵

Губернськими статистичними комітетами з другої половини XIX ст. друкувались «Обзорь» губерній за відповідний рік - додатки до звітів губернаторів. В комплексі із архівними матеріалами, збірками «Города России», іншими публікаціями вони є найповнішим джерелом відомостей про станову та статеvu структуру населення, бюджети міст, кількість фабрик і заводів, робітників, обсяги виробництва, кількість і групи ремісників тощо за 1906-1914 рр. Певним недоліком цих публікацій є те, що в кожній губернії існували власні підходи до відбору та групування матеріалів, які змінювались час від часу. Так, Харківський губернський статистичний комітет лише наприкінці першого десятиліття XX ст. почав друкувати дані про кількість підприємств, робітників, обсяги виробництва окремо по повітах і містах, а не тільки зведеш дані по губернії та Харкову. Полтавський, Катеринославський, Таврійський губернські статистичні комітети наводили дані про галузеву структуру промисловості, але не публікували даних про ремісників, як це робили Чернігівський і Харківський. Губернські статистичні комітети Катеринославщини і Таврії публікували зведені таблиці про прибутки та видатки міських дум, чого інше

губернія. - СПб., 1904. - 309 с.; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLVI. Харьковская губерния. - СПб., 1904. - 297 с.; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XLVIII. Черниговская губерния. - СПб., 1905. - 341 с.

⁸⁴ Торговля и промышленность Европейской России по районам. Общая часть и приложения. - СПб.: Тип. В. Ф. Киришбаума, б. г. - Разд. паг.; Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. IV. Центральная хлеботорговая полоса - СПб.: Тип. В. Ф. Киришбаума, б. г. - 511 с.; Торговля и промышленность Европейской России по районам. VIII. Южная хлеботорговая полоса - СПб.: Тип. В. Ф. Киришбаума, б. г. - Разд. паг.; Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. DC. Южная горнопромышленная полоса - СПб.: Тип. В. Ф. Киришбаума, б. г. - Разд. паг.; Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. X.; Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. XI. Полеская полоса - СПб.: Тип. В. Ф. Киришбаума, б. г. - Разд. паг.

⁸⁵ Список фабрик и заводов Европейской России. - СПб.: Типография В. Киришбаума, 1903. - 904 с.; Фабрично-заводские предприятия Российской империи /. Сост. Л. К. Езиоранский. - СПб.: Справочник, 1909. - 1600 с.; Список фабрик и заводов Российской империи. - СПб., 1912; Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию). - 2-е изд. - Пг.: Типография Т-ва под фирмой «Электро-типография Н. Я. Стойковой», 1914.

не робили взагалі. Зважаючи на те, що у Чернігові після 1906 р., Катеринославі - після 1911 р. припинилась публікація відповідних звітів, отримати співставиму інформацію за весь період по усіх містах цих губерній складно. Але попри всі недоліки, названі публікації залишаються одним із найцінніших джерел інформації про міста лівобережжя до початку Першої світової війни. Більшість відомостей, отриманих із «Обзоров губерний», вперше вводиться нами в науковий оборот. Оскільки без опрацювання статистичного матеріалу неможливе ґрунтовне студіювання всіх питань розвитку міст лівобережжя, просимо вибачення у читача за, подекуди, значну кількість наведених у тексті цифрових даних.

На початку XX ст. міські думи значно покращили інформаційне забезпечення своєї діяльності. Самоврядування губернських центрів, повітові міста друкували річні фінансові звіти, огляди діяльності дум за певну каденцію, доповіді управ з гострих питань міського життя⁸⁶. Особливо змістовною інформація стала після 1910 р. Вона також була широко представлена на шпальтах періодичної преси.

Цінні матеріали щодо розвитку міст лівобережжя вміщено у «Календарях-справочниках городского деятеля»⁸⁷, адрес-календарях міст та

⁸⁶ Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырехлетие 1905-1909 гг. - Чернигов: Типография губернского правления, 1909. - 116 с.; Отчет Изюмской городской управы за 1910 год. - Изюм: Типография Г. Б. Нутиса, 1911. - 65 с.; Отчет Изюмской городской управы за 1911 год. - Изюм: Типография Г. Б. Нутиса, 1912. - 65 с.; Отчет Кулянской городской управы об исполнении сметы доходов и расходов по городу Кулянску, Харьковской губернии за 1911 год. - Б. м., б. г. - 195 с.; Отчет Кулянской городской управы за 1914 год. - Кулянск: Печальный труд, 1916. - ХСІ с. - 151 с.; Материалы да вопросу о выделении г. Харькова в самостоятельную земскую единицу: Доклад Харьковской городской Управы в Городскую Думу. - Х.: Мирный труд, 1913. - 98 с.; Современное хозяйство города Харькова (1910-1913). - Х: Тип. «Просвещение», 1914. - Вып. I. - 303 с.; Вып. II. - 199 с.; та ін.

⁸⁷ Календарь-справочник городского и земского деятеля на 1911 год. Издание журналов «Городское Дело» и «Земское Дело». - СПб.: Типография акц. о-ва «Слово», 1911. - 474 с.; Календарь-справочник городского деятеля на 1912 год. (Второй год издания) / Составил Б. Б. Веселовский. - СПб.: Русская Скоропечатня, [б. г.]. - 350 с.; Календарь-справочник городского деятеля на 1913 год (Третий год издания). Составил Б. Б. Веселовский. Издание журналов «Городское Дело» и «Земское Дело». - СПб.: «Русская Скоропечатня», [б. г.]. - 398 с.; Календарь-справочник городского деятеля на 1914 год. (Четвертый год издания) / Составил Б. Б. Веселовский. Издание журналов «Земское Дело» и «Городское Дело». - [Б. м.]: [Б. и.], [б. г.]. - 376 с.; Календарь-справочник городского деятеля на 1915 год (Пятый год издания) / Составил Б. Б. Веселовский. - Пг.: Типография Двигатель, [б. г.]. - 384 с.; Календарь-справочник городского деятеля на 1916 год. Составил Б. Б. Веселовский. Издание журналов «Земское

губерній, міських довідниках, пугівниках⁸⁸. В них подаються відомості про особовий склад міських самоврядувань, торгівлю та промисловість, міський благоустрій тощо.

Для дослідження історії міст початку ХХ ст. нами використані матеріали регіональної та центральної періодичної преси за 1906-1915 рр.: газети Харкова «Южный Край», «Харьковские губернские ведомости», «Утро» та ін., Катеринослава «Приднепровский Край», Чернігова «Черниговское Слово», Полтави «Полтавский Вестник», «Полтавский Голос», «Полтавские губернские ведомости», а також «Сумской Вестник», «Речь», «Новое время», журнали «Известия Харьковской городской думы», «Известия Екатеринославского городского общественного управления», «Земский сборник Черниговской губернии», «Городское Дело». В газетах Харкова, Катеринослава, Полтави існували рубрики «По нашему краю», «Наш край», в яких вміщувалась інформація від кореспондентів з повітових та безповітових міст про роботу міських дум, повсякденне життя, настрої, гучні події тощо. Все це робить названі видання цінним джерелом для дослідження тих населених пунктів, які не мали власної преси. В газетах друкувалися звіти із засідань міських дум, які доповнювали офіційні протоколи, статті, інтерв'ю в гласних дум, листи мешканців, замітки журналістів, що несуть в собі живий подих епохи, розкривають настрої городян.

Певна інформація з історії Полтави, Катеринослава, Чернігова, Новгород-Сіверського міститься у збірках документів і матеріалів, що вийшли друком у 1970-х-1980-х роках до ювілеїв міст⁸⁹.

Дело» и «Городское Дело». - Пг.: [б. и.], 1916; Календарь-справочник городского деятеля на 1917 год. (седьмой год издания) / Составил Б. Б. Веселовский. - [Б. м.]: Издание журналов «Земское Дело» и «Городское Дело», [б. г.]. - 360 с.

⁸⁸ Весь Харьков на 1906/7 год I год издания. Адресная и справочная книга. - Х., 1906. - 314 с.; Адрес-Календарь города Александровска и его уезда на 1910 г. (4-й год) - Александровск, 1909. - Разд. пагин.; Календарь Черниговской губернии на 1910 год. - Чернигов: Типография Губернского правления, 1910. - Разд. пагин.; Харьков. Путеводитель для туристов и экскурсантов. - 3-е изд. - Х., б. г. - 179 с.; Путеводитель по городу Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм г. Чернигова. Издание И. А. Рахмана. - Чернигов: Типография Г. М. Веселой, 1912. - 88 с.; Весь Харьков на 1913 год. - Х., 1913; Вся Полтава и губерния на 1913 год: Адресная и справочная книга. - Полтава: Типография Н. М. Старожидкого, 1913. - 172 с.; та ін.

⁸⁹ Полтаві 800 років. 1174-1974: Зб. документ і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1974. - С. 99-136; Днепропетровску 200 лет. 1776-1976: Сб. док и матеріалов. - К.: Наукова думка, 1976. - С. 67-109; 1075-лет летописному Чернигову. Подборка документов и материалов. - Чернигов: [б. и.], 1982. - 229 с.; Из истории Новгорода-Северского. (Документы и материалы). - Чернигов: [б. и.], 1989. - С. 47-51; Чернигову 1300 лет Сборник документов и материалов. - К.: Науковадумка, 1990. - С. 92-122.

Мемуари, щоденники, листування, подорожні записки сучасників, як друковані⁹⁰, так і ті, що зберігаються в архівах: Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського - щоденник М. М. Бережкова⁹¹, відділі рукописів і рідкісної книги Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтыкова-Щедрина (Санкт-Петербург) - спогади І. Х. Озерова⁹², Харківському історичному музеї - зошит з особистими записами О. Скорохода⁹³ дозволяють повніше відтворити внутрішній світ жителів міст, розкрити специфіку бачення ними суспільно-політичних процесів. Вони, а також твори художньої літератури, насичені яскравими побутовими деталями, подробицями повсякденного буття, сприяють більш глибокому розумінню життя великих і малих міст України кінця ХІХ - початку ХХ ст.

⁹⁰ Беляев П. У Великих святых (из путевых заметок). Тамбов, Воронеж, Курск, Чернигов, Киев, Полтава и Харьков - Саратов: Типография Союза Печатного Дела, 1909. - 138 с.; Машуков В. Воспоминания о городе Екатеринославе (1887-1910 гг.). - Екатеринослав: Типография Губернского земства, 1910. - 89 с.; Дорошенко Д. По рідному краю (Дорожні вражіння й замітки). - К.: Друкарня Вид-ва Тов. «Друкарь», 1919. - 93 с.; Минц С. Из воспоминаний о 1905 годе в Конотопе // Летопись Революции. - 1925. - № 4. - С. 21-24; Сладкевич М. (Вера). В подпольной типографии. (Воспоминания) // Летопись Революции. - 1925. - № 5-6. - С. 322-326. Винниченко В. Щоденник. - Едмонтон-Нью-Йорк, 1980. - Т. 1. 1911-1920. - 500 с.; Антоненко-Давидович Б. Д. Як воно починалось // Твори: У 2 т. - К.: Дніпро, 1991. - Т. 1. - С. 123-137; та ін.

⁹¹ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі ІРНБУ ім. В. Вернадського). - Ф. ХХІІІ.

⁹² Отдел Рукописей и Редких книг Российской Национальной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина (Санкт-Петербург) (далі ОРКРНБ ім. М. Е. Салтыкова-Щедрина). - Ф. 541.

⁹³ Харківський історичний музей. - № 23869.

РОЗДІЛ I ВІДСТАНІ, ПЛОЩІ, МІШКАНЦІ

Міський простір лівобережжя. Наприкінці XIX ст. на території Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської і материкової частини Таврійської губернії існувало 61 місто, зокрема чотири губернських **Чернігів, Полтава, Харків, Катеринослав**; 44 повітових: **Борзна, Глухів, Городня, Козелець, Конотоп, Кролевець, Новгород-Сіверський, Ніжин, Остер, Сосниця, Гадяч, Зіньків, Золотоноша, Кобеляки, Костянтиноград, Кременчук, Лохвиця, Лубни, Миргород, Переяслав, Пирятин, Прилуки, Ромни, Хорол, Охтирка, Богодухів, Валки, Вовчанськ, Зміїв, Ізюм, Куп'янськ, Лебедин, Старобільськ, Суми, Олександрівськ, Бахмут, Верхньодніпровськ, Маріуполь, Новомосковськ, Павлоград, Луганськ, Олешки, Бердянськ, Мелітополь**; 13 - **безповітових** або **позаштатних: Березна, Короп, Градизьк, Глинськ, Золочів, Краснокутськ, Чугуїв, Слов'янськ, Недригайлів, Білопілля, Слов'яносербськ, Ногайськ, Оріхів.** Починаючи з 1903 р. **Генічеськ¹**, а 1904р. - **Нікополь** вважаються містами².

Напередодні Першої світової війни названі 63 міста **адміністративно, економічно, культурно** домінували над територією, загальна площа якої становила 211087,7 кв. верст, або 240217,8 км². Отже середня відстань між містами лівобережжя (показник **R_г**) становила близько 62 км. За цим показником регіон значно поступався Західній Європі, де вже у середині XIX ст. міста розташовувались ближче одне від одного, що значно полегшувало контакти між ними та прилеглою місцевістю. Приміром у **Пруссії, Англії** відстань між містами становила 17 км, **Франції** - 14 км, **Австро-Угорщини** - 27 км. Але лівобережжя України випереджало європейську частину Російської імперії, де відстань між містами становила 86 км, **г** **поступалось Польщі** - 17 км, **Курляндії** - 50 км³.

За насиченістю мережею міст лівобережжя поділялось на дві зони. До першої належали **Чернігівщина, Полтавщина і Харківщина.** Відстань між містами у перших двох становила 54 км, в останній - 57 км, в середньому

¹ Мыш М. И. Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему законами, судебными и правительственными разъяснениями. - 7-е изд., испр. и значительно доп. - СПб., 1910. - С. 686; История городов и сел Украинской ССР: Херсонская область. - К.: Украинская советская энциклопедия, 1983. - С. 302.

² Города России в 1904 году. - СПб: Типо-литография Н. Л. Ныркина, 1906. - С. 164. В цьому виданні ЦСК МВС Нікополь одночасно названо і **безповітовим містом, і містечком.**

³ Миронов Б. Н. Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. - Л.: Наука, 1990. - С. 21-22.

близько 55 км. До другої зони належали Катеринославщина та материкова Таврія, де **R_г** становив відповідно 80 та 76 км, в середньому 78 км. Для порівняння, в сучасній Україні він становить 36,7 км, зокрема в Харківській області - 43, Сумській і Дніпропетровській - 40, Полтавській - 44, Чернігівській - 46, Донецькій - 23 км⁴.

Площа всіх міст лівобережжя становила в 1910р. 1018 квадратних км⁵. Це означало, що міста займали 0,4 % від всієї площі регіону. Сьогодні в Україні міста займають 2 % площі країни⁶.

Найбільшою сукупна площа міст в 1910р. була в Катеринославській губернії - 301 кв. км. Далі йшли Харківська губернія - 274,9 кв. км, Полтавська губернія - 173,1 кв. км, Чернігівщина 130,3 кв. км, Таврія - 138,7 кв. км. Найбільшими за площею містами були Бердянськ - 97,8 кв. км, Харків - 67,2 кв. км, Новомосковськ - 54,7 кв. км. Помітно поступались їм Бахмут - 45,6 кв. км, Павлоград - 38,2, Катеринослав - 35,1, Верхньодніпровськ - 32,7 кв. км. До чільної десятки регіональних лідерів за площею належали Ізюм - 31,3 кв. км, Охтирка - 30,5, Олешки - 27,3 кв. км. Дещо поступались їм міста другої десятки: Лубни - 26,3 кв. км, Ніжин - 25,8, Луганськ - 25,6, Слов'янськ - 22,6, Полтава - 18,3 кв. км.

До найменших за площею міст належали Костянтиноград - 2,4 кв. км, Глинськ - 3,1, Ногайськ - 3,4, Зміїв - 3,2, Старобільськ - 3,7. П'ять міст мали площу від 4 до 5 кв. км: Козелець, Новгород-Сіверський, Пирятин, Градизьк, Генічеськ.

На той час найбільшими за площею містами українських губерній імперії були Херсон - 460 кв. км, Киш - 173,7 кв. км, Миколаїв - 170,4 кв. км. Однак зауважимо, що площа не є головним показником для характеристики міст. Найбільшими за площею в даному регіоні були села Велика Знамянка - 352,9 кв. км, Берестове - 269,9 кв. км в Таврійській губернії, Петриківка - 262,2 кв. км у Катеринославській та деякі інші, які так і не перетворились на міста⁷. Звісно, в

⁴ Розраховано нами за даними Івченко А. Міста України: Довідник. - К: НВП «Картографія», 1999. - С. 56-72.

⁵ Підрахунки нашi за: Города России в 1910 году. - СПб: Типо-литография Р. Л. Ныркина, 1914. - С. 374-540. Переведення мір площини, що використовувались у Російській імперії, здійснено з використанням Шостьин Н. А. Очерки истории русской метрологии. XI-начало XX века. - 2-е изд. - М.: Изд-во стандартов, 1990. - С. 186, 268.

⁶ Івченко А. Міста України... - С. 56.

⁷ Города России в 1910 году... - С. 534-540. Різниця у розмірах площі між окремими містами пояснювалась також невизначеністю поняття «міські землі». У ті часи їх розуміли як у вузькому смислі слова, тобто землі міст ж юридичних осіб, так і у широкому - землі всіх городян в межах міста і у передмістях; не існувало і чіткого відокремлення між поняттями «вся площа міста» та «збудована площа міста». Див.:

останньому випадку більшість становили землі сільськогосподарського призначення. Але навіть по містах, де сільське господарство займало помітне місце серед занять мешканців, як, приміром в Оріхові, орні землі не мали таких значних обширів. Так, за мешканцями Оріхова в ході Столипінської аграрної реформи закріпленої землі стало 7027 дес, або понад 76 кв. км., в той час як площа міста становила 8,7 кв. км.

Сьогодні до найбільших за площею міст лівобережжя належать Запоріжжя - 312,5 кв. км, Дніпропетровськ - 309,7, Харків - 304,7, Луганськ - 255,3 кв. км; найменшу площу мають Зіньків - 9,9, Цюрюпинськ (Олешки) - 10,8 кв. км⁹.

Під житловими та діловими кварталами, вулицями, площами, тобто всім, що вкладалося в поняття заселена територія, 1910р. перебувало понад 73 % території міст Чернігівщини та Полтавщини, відповідно 95,6 та 126,8 кв. км. У Харківській губернії 164 кв. км, або близько 60% території вважались заселеною. В міру просування на південь цей показник зменшувався. В Катеринославській губернії 131,7 кв. км, або 44 %, а в материковій Таврії - 28,6 кв. км, або 21 % міських земель використовувалось під забудову, дороги, площі.

У кожній з губерній регіону були міста як із суцільною забудовою, так і такі, що мали великі обшири для подальшого розвитку. Так, у 1910 р. понад 87 % площі вважались заселеними в Чернігові, Полтаві, Катеринославі, Гадячі, Костянтинограді, Миргороді, Глинську, Змієві, Золочеві, Нікополі, Олешках, Ногайську, Генічеську. Понад 30 % площі міст залишались вільними для розвитку в Харкові, Вовчанську, Валках, Кременчуці, а по таких містах, як Павлоград, Верхньодніпровськ, Бахмут, Новомосковськ, Остер, Городня - понад 75 %¹⁰.

Міста жодною видимою межею не відокремлювались від навколишнього простору. Останні фортечні мури були зриті ще у XVIII ст. Навіть у Чернігові старовинні вали, які обов'язково показували кожному приїжджому, були символом минулої військової слави, а не міською межею¹¹. Існуючі на той час плани міст, складеш повітовими землемірами і губернськими межевими конторами та затвержені у XIX ст., переслідували

Струмилин С. Г. Очерки советской экономики: Ресурсы и перспективы. - М.; Л.: Государственное издательство, 1928. - С. 32, 34.

⁸ Там само; История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. - К.: Украинская советская энциклопедия, 1981. - С. 509.

⁹ Івченко А. Міста України... - С. 58-72.

¹⁰ Города России в 1910 году... - С. 374-540.

¹¹ Кошобинський М. Твори в 6-ти томах. - К.: Вид-во АН УРСР, 1962. - Т. 6. - С. 292.

економічні та фінансові цілі свого часу¹². Вони не відповідали новітнім вимогам. Поняття «міська межа» на самому початку XX ст. було дуже умовним. Міські думи, статистики, податкові органи, поліція, земства, рядові громадяни часто-густо трактували її на свій розсуд. Траплялись випадки, коли в межах офіційно визнаної території міста проживало населення, яке сплачувало податки земству, і навпаки. Але ні влада, ні мешканці не надавали цим змішанням особливого значення.

Ситуація докорінно змінилась після 1905-1907 рр. Реалії міського життя - економічне піднесення, зростаючі фінансові можливості як представників міської еліти, так і держави, муніципалітетів, земств - владно вимагали розмежування із сільською місцевістю. Міську межу почали ретельно розшукувати. Але фактично її намагались визначити «вновь». Питання породжувало жваві дискусії щодо приналежності тих чи інших місцевостей до міст, без чого неможливо було створювати і розвивати нові житлові квартали, відводити ділянки під промислові підприємства в Харкові, коли час від часу поставали питання про поліпшення благоустрою, сплату податків, відкриття навчальних закладів, охорону порядку тощо мешканці деяких районів і навіть вулиць Лисої Гори, Журавлівки, здається, дивувались тому, що формально не належать до міста, хоча протягом тривалого часу вважали себе мешканцями навіть не передмістя, а міської околиці¹³. У Катеринославі, Харкові в 1914-1916 рр. проводили зйомки планів міст¹⁴. В ході робіт з'ясувалось, приміром, що площа Харкова досягла у 1916 р. 85 кв. км, тобто зросла не менше ніж на чверть порівняно із 1910 р.¹⁵

Міста лівобережжя багато в чому нагадували сільську місцевість. Мальовничі краєвиди, наявність земель сільськогосподарського призначення були таким само неодмінним елементом міського пейзажа, як собор, крамниця або постань поліцейського. Скрізь територія міста непомітно переходила в землю, що належала городянам або селянам, і на якій вони вели сільськогосподарське виробництво. У Чернігові 164 дес. (близько 1,8 кв. км)¹⁶ - чверть площі міста займали сади, які не лише милували око, захищали влітку від пилових бур, а і мали велике економічне

¹² Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. - К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. - С. 460; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. - К.: «Українська Радянська Енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1992. - С. 678.

¹³ ДАХО. - Ф. 3. - Оп. 287. - Стр. 3544. - Арк. 11, 30^в.

¹⁴ Приднепровский Край. - 1914. - 6 апреля; Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков. От крепости до столицы: заметки о старом городе. - Х.: Фолио, 1998. - С. 33.

¹⁵ Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков... - С. 34.

¹⁶ Города России в 1910 году... - С. 374-375; История міст і сіл Української РСР: Чернігівська область. - К., 1972. - С. 114.

значення для міської економіки.

Місто в регіоні настільки тісно було пов'язане з навколишньою місцевістю, що поліцейський надзиратель, який заповнював анкету Краснокутська у 1909 р. в графі «Особливості (Особливі прикмети)» визначив їх таким чином: «м. Краснокутськ більшою своєю частиною стоїть на горі, а частиною понад горою, в ньому є багато садів фруктових», і поетично додав уточнення «(майже весь у садах)».

Не менше половини міст лівобережжя мали передмістя. У третині населених пунктів останні зосереджували значний відсоток населення. В Маріуполі, Сумах, Кобеляках, Старобільську, Вовчанську, Валках у передмістях мешкало понад 50 % жителів; понад третина - у Бердянську, Олешках, Ромнах, Верхньодніпровську. Від 22 % до 30 % жителів передмість мали Кременчук, Чернігів, Новгород-Сіверський, Прилуки, Катеринослав, Хорол, Олександрівськ. У таких містах, як Пирятин, Мелітополь, Луганськ, Павлоград, Харків від 12,4% до 14,8 % жителів належали до передмість. Менше 10% мали Лубни, Полтава, Городня, Конотоп, Ніжин, Охтирка, Бахмут, Слов'янськ.

По деяких містах наприкінці XIX ст. нараховували десять і більше таких місцевостей: «пригородів», хуторів, слобід, сел, садіб, поселень при заводах, окремих будівель тощо. Так, під час розробки перепису 1897 р. до Чернігова приєднали 14 пунктів: Слободу Вовчу, передмістя Берізки, Лесковицю, Кавказ, Холодний Яр, хутори Іванівський, Кордовка, Єловщина, «пригород біля заводу», «деревні» Падусовка, Боромики, лісову садибу Ревунів-Круг, миловарний завод, «пригород на березі р. Десни», по яких проживало понад 6,7 тис. осіб, 24,4 % населення міста¹⁹. Укладачі анкети міста 1904 р. включили до меж Чернігова перші з чотирьох названих передмість, а також Глібовщину, Ганжевшину, Ковалівку²⁰.

До Кролевця за підсумками перепису 1897р. приєднали населення 15 передмість: Довгалівки, Малої Гончарівки, Чепурнівки, Масютовки, Коновалівки, Ракоїдівки, Великої Гончарівки, Кашуківки, Яликівкі, Доброї Води, Загребелля, Замковце, Козина, Гребенниківки, Карпеківки, де проживали 4,3 тис. осіб, або 41,6 % кролевчан. На жаль, в даних анкет за

¹⁷ РГИА. - Ф. 1290. - Оп. 5. - Стр. 248. - Арк. 24^{об}.

¹⁸ Семнов-Тян-Шанский В. Город и деревня в Европейской России: очерк по экономической географии с 16 картами и картограммами // Записки императорского Русского географического Общества по отделению статистики. - Т. X, вып. 2. - СПб., 1910. - С. 117, 143-144, 146, 153, 174.

¹⁹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XLVIII. Черниговская губерния. - СПб., 1905. - Приложение.

²⁰ Города России в 1904 году... - С. 167.

1904р. та 1910р. відсутні відомості про те, які приміські пункти були включені до Кролевця²¹.

У Полтаві наприкінці XIX ст. нарахували сім передмість: Ново-Строєніє, Курилівка, Кулики, Очеретянка, Павленкі, Рогозна, Острівець. У 1904 р. десь загубили Очеретянку, але додали Новоселівку, Кобищани та Кривохатки до Острівця. Через шість років забули про Ново-Строєніє, «повернули» Кривохатки, Очеретянку, додали Береківку²².

Найбільшу кількість передмість наприкінці XIX ст. мав Катеринослав: 24 із населенням 31,4 тис. осіб, майже 28% населення міста. У 1910р. найзначніші з них - Брянський завод, Мандриківку, Чечелівку укладачі анкети включили до міста, додали Кайдаки²³. Показово, що деякі великі селища («поселки») - передмістя Катеринослава, не сприймалися сучасниками як одне ціле із губернським центром. Гадаємо, причина полягала у віддаленості від міста і складності сполучення: пароплавами, човнами, взимку - санчатами через Дніпро (селище Амур), або розташування на приватній землі (селище Нижньодніпровськ)²⁴.

До Харкова за підсумками перепису 1897 р. приєднали населення 21 передмість, де проживали 25,8 тис. осіб, майже 15 % харків'ян. У анкеті 1910р. зустрічаємо лише два: Залютин і частина Рубанівки. Але це не означало зменшення кількості передмість. Ті, що не були названі, очевидно, вже не вважалися за такі, адже перебували ближче до міської межі, визначеної в XIX ст., ніж названі пункти²⁵.

Крім названих міст, передмістя мали Глухів (хутір Водотічне і село Кубраківка), Козелець (слободи Чернігівська і Передградсько-Миколаївська), Новомосковськ (Животилівка, Перевал, Подол, Кутуєвка, Глоди, Воронівка, Решетняків Кут), Краснокутськ (селище Кобаківка,

²¹ Города России в 1910 году... - С. XXIII.

²² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. Полтавская губерния. - СПб., 1904. - С. III; Города России в 1904 году... - С. 166; Города России в 1910 году... - С. XXIII. Коли 1929р. затверджували нову офіційну міську межу, то третина з названих у переліку околиць вважались у 1897-1910 рр. такими, що фактично належать до Полтави. (Полтаві 800 років. 1174-1974: 36. документів і матеріалів. - К.: Науковадумка, 1974. - С. 206-207).

²³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XIII. Екатеринославская губерния. - СПб., 1904. - Приложение; Города России в 1910 году... - С. XXV.

²⁴ Днепропетровску 200 лет. 1776-1976: Сб. док. и материалов. - К.: Науковадумка, 1976. - С. 277-278.

²⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLVI Харьковская губерния. - СПб., 1904. - Приложение; Города России в 1910 году... - С. XXII.

пос. Ракшеєвка, частини хуторів Оболонівського, Олейніківського), Нікополь (Довгалівка, Лапинка), Куп'янськ (Сизанівка, Калантаєвка, Довгалівка, Охтирка)²⁶. В останніх двох містах, до речі, В. Семенов-Тян-Шанський не зазначав існування передмість.

На початку ХХ ст. суттєві зміни відбулись у взаєминах міст і передмість, характері економічного життя, соціальній структурі мешканців останніх. Ось як змінився статус одного з передмість Харкова протягом 10 років. У виданні початку ХХ ст. «Россия. Полное географическое описание» зазначалось, що село Іванівка є фабричною слободою, де працюють сім фабрик і заводів, проживає близько 2 тис. жителів. В тексті розповідалось про власників підприємств, рік заснування та обсяги виробництва продукції. У вересні 1910 р. Харківський повітовий справник так змальовував слободу: «приміська слобода Іванівка безпосередньо стикається із містом Харковом і тому населення там являє собою прийшлий елемент; головним чином **мастерові** та робітники залізничних майстерень і різних фабрик і заводів розташованих у місті Харкові, жінки - займаються переважно дрібною торгівлею на базарах в місті Харкові і кравецьким ремеслом. Серед жителів Іванівки є, хоча і незначний процент, інтелігентного класу, з вищою освітою, які живуть частково у власних **будинках**, а частково **винаймають** квартири і займаються по різних галузях своєї спеціальності в місті Харкові. У торгово-промисловому відношенні слобода Іванівка нічого особливого не являє через близькість міста Харкова»²⁸. Як бачимо, з населеного пункту із самостійним соціально-економічним значенням, слобода перетворилась на такий собі «спальний район». Відтепер жителі Іванівки переважно працюють у Харкові і щодня повертаються після роботи туди, де житло дешевше, ніж в самому місті, де є певний затишок від міської метушні.

Таким чином, відстані між містами та їх площі зростали із просуванням з північно-західної частини лівобережжя на південь і схід, досягаючи максимальних показників на Катеринославщині і Таврії. Існування значних передмість, що поступово перетворювались на одне ціле із містами, було поширене по всіх губерніях регіону. Вони слугували джерелом територіального зростання і, водночас, відкривали можливість уникнути перенаселення центральних частин міст. Водночас, концентрація значного відсотка населення у передмістях консервувало традиційні умови побуту, стримувало формування міського модерного способу життя.

²⁶ Города России в 1904 году... – С. 164; Города России в 1910 году... – С. XXV.

²⁷ Семенов-Тян-Шанский В. Город и деревня... – С. 152, 154.

²⁸ ДАХО. – Ф. 51. – Оп. 1. – Стр. 223. – Арк. 20.

Особливості зростання чисельності населення. Рівень урбанізації.

Скільки людей проживало по містах лівобережжя України в 1914 р.? Які процеси у демографічному розвитку мали місце в перші роки ХХ ст.? Яким був рівень урбанізації? Якою була **станова, статева, національна, вікова** структура населення міст? Ці питання залишаються ґрунтовно не дослідженими.

Навіть під час підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР» не вдалося зібрати достатню інформацію стосовно демографічних процесів по містах на початку ХХ ст. Так, дані щодо населення станом на 1912-1915 рр. наводилися лише щодо шести з 13 міст Чернігівської губернії, трьох з 17 – Полтавської, п'яти з 17 – Харківської, по всіх Катеринославської (крім **Слов'яносербська**) та материкової частини Таврійської губерній, тобто менше ніж половини міст регіону²⁹. До того ж вони часом суттєво відрізнялись від тих, що наводилися в інших публікаціях, зокрема у фундаментальному дослідженні А. Г. Рашина. Останній, приміром, посилавчись на ЦСК Російської імперії, визначав кількість населення Катеринослава у 1914 р. 211,1 тис.³⁰ В «Історії міст і сіл» подано інші дані: у 1912 р. – 218 578, 1913 р. – 220 тис. жителів³¹. Але жодних підтверджень щодо впливу населення з міста між 1912-1914 рр. нами не знайдено. Суттєві розбіжності зустрічаються і щодо чисельності населення інших міст. Так, в «Історії міст і сіл Української РСР» кількість жителів **Олександрівська** в 1913 р. визначена у 57,6 тис. осіб³² та 63,6 тис. осіб³³, а дані ЦСК, які є базовими для розрахунків та висновків

²⁹ Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська область. – С. 32, 100-105, 201-202, 244-245 та ін.; Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. – К: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – С. 81-91, 149-152, 226-227, 320-323, 466-470, 513-516 та ін.; Історія міст і сіл Української РСР: Сумська область. – К: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1973. – С. 94-98, 130-131, 358-359, 431, 487-488; Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область. – К: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – С. 73-91, 244-246, 299-301, 357-360 та ін.; Історія міст і сіл Української РСР: Дніпропетровська область. – К: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1969. – С. 66-76, 173-175, 482-484, 570-573; Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. – К: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. – С. 152-155, 392-396, 708-710; Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область. – К: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. – С. 68-75; та ін.

³⁰ Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.): Статистические очерки. – М.: Государственное статистическое издательство, 1956. – С. 90, 93, 110.

³¹ Історія міст і сіл Української РСР: Дніпропетровська область. – С. 71, 72; Історія міст і сіл Української РСР: Дніпропетровська область. – К: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1977. – С. 102.

³² Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область. – С. 73.

³³ Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область. – С. 78.

А. Г. Рашина, дають станом на 1914р. лише 40,1 тис.³⁴. В Олешках відповідно називається 9119 і 23,3 тис. жителів³⁵. Населення Конотопа визначається у 54 тис. (1912 р.)³⁶ та 23955 осіб (1913 р.)³⁷, в той час як ЦСК подавав 25,6 тис. та 29,6 тис. осіб відповідно на початок 1911р. та 1914р.³⁸. На подібні суттєві розбіжності можна натрапити стосовно населення *Костянтинограда*, *Новомосковська*, *Маріуполя*, *Куп'янська* та інших міст.

Очевидно, наслідком такої невизначеності є тенденція обмежуватись в науковій та довідниковій літературі даними перепису 1897 р. при висвітленні кількості міського населення з кінця XIX ст. аж до 1939р.³⁹ Трапляється не вельми коректне використання самих даних перепису 1897 р. Так, населення Конотопа в 1897 р. визначалось у 19,4 тис.⁴⁰, 17227⁴¹, 17223⁴², в той час як за офіційними даними - 18770⁴³. У довіднику А. Івченка без будь-яких пояснень кількість населення 32 міст регіону станом на 1897 р. визначена не у відповідність з офіційними підсумками перепису 1897 р.⁴⁴.

У науковій літературі висловлено два погляди на проблему динаміки розвитку міського населення України на початку XX ст. У дослідженнях І. К. Вологодцева, О. О. Нестеренка, Л. М. Іванова, Б. С. Хорева та В. М. Моїсеєнка обґрунтовується теза про прискорення темпів зростання міського населення на початку XX ст., особливо в 1910-1914 рр.. На їх

³⁴ Статистический ежегодник России. 1914 г. (год одиннадцатый). - Пг.: Издание ЦСК МВД, 1915. - С. 36.

³⁵ История городов и сел Украинской ССР. Херсонская область. - С. 543; Статистический ежегодник России. 1914г. - С. 44.

³⁶ История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. - К: Украинская советская энциклопедия, 1980. - С. 271.

³⁷ Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська область. - С. 32.

³⁸ Статистический ежегодник России 1911г. (год восьмой). - СПб., 1912. - С. 46; Статистический ежегодник России. 1914г. - С. 4647.

³⁹ Івченко А. Міста України... - С. 16-29.

⁴⁰ Конотоп // Большая Энциклопедия. - СПб., 1903. - Т. II. - С. 273; Івченко А. Міста України... - С. 26.

⁴¹ Маленко Е.Ю. Конотоп: іст.-краєзнавчий нарис. - Х.: Прапор, 1970. - С. 15.

⁴² Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. - С. 338.

⁴³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XLVIII. Черниговская губерния. - С. 4-5.

⁴⁴ Івченко А. Міста України... - С. 16-29.

⁴⁵ Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины // Труды комиссии по изучению городов. Вып. I. - Х.: Изд-во Госплана УССР, 1930. - С. 130; Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. - М., 1954. - С. 228; Иванов Л. М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории

думку, інтенсивний розвиток промисловості і розорення селян внаслідок здійснення *століпінської* аграрної реформи сприяли швидкому поповненню населення міст, перш за все рядів міського *пролетаріата* та *напівпролетаріата* за рахунок вихідців із сільської місцевості.

Натомість, у низці колективних досліджень, роботах П. Лаврова, А. Г. Рашина, П. Герлігі містяться більш обережні судження щодо демографічних та міграційних тенденцій на території Російської імперії та української її частини на початку XX ст.⁴⁶. Вони звернули увагу на зростання спадкового пролетаріату як одну з характерних тенденцій розвитку на даному етапі, що, зрозуміло, не могло не позначитись на зміні попиту по містах на прийшлу робочу силу; на приплив робочої сили у *промисловість*, що не тотожно припливу до міст. Про необхідність обережного ставлення до тези про прискорення припливу селянства до міст свідчать і дослідження переселенського руху селян з території Чернігівської, Полтавської, Харківської губерній у східні райони Російської імперії, збереження аграрного *перенаселення*⁴⁷, що не могло не звужувати число тих, хто міг переселитися до міст.

Отже, можемо констатувати, що *існуючий стан дослідження* населення міст України початку XX ст. не дозволяє скласти точної картини розгортання демографічних процесів між 1897-1914 рр., однозначно визначати тенденцію розвитку міського населення, зокрема у 1906-1914 рр., як постійне зростання *темпів* приросту. Подальша робота із дослідження історії міст України початку XX ст. неможлива без визначення кількісних

России. - М.: Наука, 1971. - С. 315; Хорев Е. С., Моїсеєнко В. М. Сдвиги в размещении населения СССР. - М.: Статистика, 1976. - С. 38; Сарбей В. Г., Стеблій Ф. І. Шляхом національного відродження // Історія України: нове бачення: У 2-х т. - К: Україна, 1995. - Т. 1. - С. 279.

⁴⁶ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. - М.: Изд-во АН СССР, 1954. - С. 51; Рашин А. Г. Население России... - С. 22-23; Лавров П. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910-1914 гг. - К: Политиздат Украины, 1966. - С. 48, 51; Історія селянства Української РСР: У 2 т. - К: Наукова думка, 1967. - Т. 1. Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. - С. 398, 527; Історія Української РСР. - К, 1978. - Т. 4. Украша в період імперіалізму (1900-1917). - С. 245, 246; Герлігі П. Одеса. Історія міста 1794-1914. - К: Критика, 1999. - С. 234.

⁴⁷ Історія селянства Української РСР. - Т. 1. - С. 492-497; Анфимов А. М. Неоконченые споры // Вопросы истории. - 1997. - № 9. - С. 94; Якименко М. Міграції українського селянства як об'єкт ідейно-політичної боротьби в Російській імперії на межі XIX-XX ст. // Пам'ять століть. - 2000. - № 3. - С. 130-135; Якименко М. Колоніальна полтика царизму як передумова активізації українського національно-визвольного руху на рубежі XIX-XX ст. // Сучасність. - 2006. - № 5-6. - С. 118-123.

показників населення, що потребує розширення кола джерел, аналізу достовірності джерельної бази.

Джерела щодо чисельності населення міст початку ХХ ст. поділяються на три групи. До першої належать обчислення ЦСК Російської імперії, що друкувались у «Ежегодниках России». Вони містять дані про міське населення станом на 1 січня 1904-1914 рр. До другої групи - зведені таблиці щодо чисельності населення міст 1897-1915 рр., які були складені фахівцями МВС. Вони віднайдені нами в РГИА у Санкт-Петербурзі у фонді Головного управління у справах місцевого господарства МВС (Ф. 1288). До третьої - додатки до **Всепідданийших звітів губернаторів**, підготовлені відповідними губернськими статистичними комітетами. Вони друкувались у «Обзорах ...губерний за ...год» і частково у «Календарях губерний» і включали статистичні таблиці з даними про кількість жителів по містах на 1 січня року, наступного за звітний. Останнє джерело можна використовувати лише частково, тому що не надруковані «Обзорь» Чернігівської губернії після 1906 р., Катеринославської - за 1908 р. та після 1912 р., Харківської - за 1909 та 1912 роки. Не завжди в «Обзорах губерний» щороку вмішувались таблиці, які дозволяли б у динаміці простежити показники.

З метою зручності подальшого викладу та аналізу матеріалів статистики населення дані, отримані з названих **джерел**, будемо називати скорочено варіанти «ЦСК», «Міста», «Огляди». В таблицях 1.1 і 1.2 узагальнено дані перших двох варіантів, оскільки по них маємо **співставимі** показники за весь період 1897-1914 рр.

Варіант «ЦСК» виглядає **репрезентативним**, адже містить щорічні відомості за увесь період, що досліджується. Він надає можливість співставити рух населення по містах та повітах всіх губерній лівобережжя України, зокрема чоловіків і жінок. Проте слід зазначити, що ЦСК проводив обчислення міського населення по повітах у цілому. Як наслідок, по 12 адміністративних **одинацях**, де знаходились по два та навіть три міста (Бердянський повіт), дані про кількість жителів 29 міст, тобто 46% населених пунктів відсутні. Це стосується таких пар: Чернігів-Березна, Кролевець-Короп, Кременчук-Градизьк, Ромни-Глинськ, Харків-Золочів, Богодухів-Краснокутськ, Зміїв-Чугуїв, Ізюм-Слов'янськ, Леbedин-Недригайлів, Суми-Білопіль, Катеринослав-Нікополь, Слов'янськ-Оріхів. Попри те, що в 1914р. ЦСК додав відомості по губернських містах, цей варіант не дає можливості простежити динаміку змін населення третини міст, серед яких є значні в демографічному, економічному та політичному відношенні Кременчук, Луганськ, Бердянськ, Слов'янськ, Суми.

Варіант «Міста» був підготовлений МВС в ході робіт над новим Міським положенням не раніше 1915 р. на основі даних перепису 1897 р.,

анкетних обстежень міст імперії 1904 і 1910рр. та поточного **адміністративно-поліцейського** обліку. У таблицях вміщено дані по кожному з міст лівобережжя і, **також**, по так званих «виділених населених пунктах» (фабричні **селища**, **містечка**, великі села), які за кількістю населення співставимі із населеними **пунктами**, що **офіційно** вважалися містами. Це відкриває можливості для порівняння чисельності населення в містах і населених **пунктах**, які претендували на отримання такого статусу (**приміром**, **Юзівка** і деякі інші в Катеринославській губернії).

Варіант «Огляди» містить дані про міське населення Полтавської, Харківської та Таврійської губ. до 1914 р., Катеринославської - до 1912 р. (із зазначеними вище винятками), в тому числі кількість чоловіків і жінок, розподіл населення за станами (Полтавська, **Харківська**, Таврійська **губ.**), співвідношення корінного і **некорінного** населення (Катеринославська **губ.**). Відповідні дані є також по населенню повітів.

Вихідною точкою для будь-яких обчислень населення та аналізу результатів місцевих **переписів**, обстежень, реєстрацій тощо **залишається** перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р. Його **підсумкові** дані свідчать, що в містах Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської та материкової частини Таврійської губерній на початку 1897 р. проживали 1,1 млн. осіб (дивись таблицю 1.1.)⁴⁸. Згідно варіанту «ЦСК» протягом наступних шести років населення міст даного регіону збільшилось і на початку 1904 р. становило 1,25 млн., а через **дев'ять років** - понад 1,8 млн. осіб (таблиця 1.1).

Варіант «Міста» подає дещо інші дані. Так, якщо 1904р. у містах названих губерній проживали 1,33 млн. осіб, то на початку 1914 р. кількість міських жителів становила 1,78 млн. осіб. (таблиця 1.2.)⁴⁹. Це означає, що

⁴⁸ Складено за: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Выш. XIII. **Екатеринославская** губерния. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Выш. XXXIII. **Полтавская** губерния. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Выш. XLI. Таврическая губерния. - СПб., 1904. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Выш. XLVI. Харьковская губерния. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Выш. XLVIII. Черниговская губерния. - С. 4-5; Ежегодник России 1904 г. (год первый). - СПб., 1905. - С. 57, 61, 64, 66-67; Ежегодник России 1908 г. (год пятый). - СПб., 1909. - С. 32, 38, 40-43; Статистический ежегодник России 1911 г. - С. 36, 42, 44, 46; **Статистический** ежегодник России. 1914 г. - С. 46-47.

⁴⁹ Складено за: РГИА. - Ф. 1288. - Оп. 25, 1913. - Стр. 18. - Арк. 9^{об}-16; Стр. 50. - Арк. 5^{об}-10; Стр. 77. - Арк. 15^{об}-22; Стр. 79. - Арк. 16-23. Звірено: Первая **Всеобщая** перепись населения Российской империи, 1897. Выш. XIII. **Екатеринославская** губерния. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Выш. XXXIII. **Полтавская** губерния. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Выш. XLVI. Харьковская губерния. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Выш. XLVIII. Черниговская губерния. - С. 4-5; Ежегодник России 1904 г. (год первый). - СПб., 1905. - С. 57, 61, 64, 66-67; Ежегодник России 1908 г. (год пятый). - СПб., 1909. - С. 32, 38, 40-43; Статистический ежегодник России 1911 г. - С. 36, 42, 44, 46; **Статистический** ежегодник России. 1914 г. - С. 46-47.

протягом семи років рубежа XIX і XX ст. городянами стали 225,4 тис. осіб, а протягом наступних десяти - 447,9 тис. (майже стільки, скільки в 1904 р. проживало по губернських містах).

Таблиця 1.1
Динаміка кількості та середньорічний приріст міського населення
Варіант ЦСК

Губернія	Кількість населення, осіб					Середньорічний приріст, осіб				
	1897	1904	1908	1911	1914	1897-1904	1904-1908	1908-1911	1911-1914	1897-1914
Чернігівська	163611	178200	187800	196800	251000	2084	2400	3000	21367	5141
Полтавська	274294	307900	332400	350000	403400	4801	6120	5750	17800	7595
Харківська	367343	409800	441700	497200	536400	6065	9320	20400	13067	9945
Катеринославська	241005	283600	318700	376600	516500	6085	12720	14700	46633	16206
Таврійська	60943	70400	87500	92700	106700	1351	4275	1733	4667	2692
Всього	1107196	1249900	1368100	1513300	1814000	20386	34835	45583	103534	41579

Таблиця 1.2.
Динаміка кількості та середньорічний приріст міського населення.
Варіант «Міста»

Губернії	Кількість населення, осіб				Середньорічний приріст, осіб			
	1897	1904	1910	1914	1897-1904	1904-1910	1910-1914	1897-1914
Чернігівська	163611	188764	219222	231509	3593	5076	3071	3994
Полтавська	274294	300399	373336	402481	3729	12156	7286	7540
Харківська	367343	410092	478022	497962	6107	11322	4985	7683
Катеринославська	241005	364485	477888	538486	17640	18901	15150	17499
Таврійська	60943	68832	101486	110040	1127	5442	2139	2888
Всього	1107196	1332572	1649954	1780478	32197	52897	32631	39605

Таким чином, згідно обох варіантів населення міст регіону зросло в 1897-1914 рр. майже однаково: в 1,64 рази за варіантом «ЦСК» і 1,61 разів за варіантом «Міста». Приріст міського населення в регіоні був більшим, ніж у європейській частині Російської імперії та по імперії в цілому, де населення

імперії 1897. Вып. ХLI. Таврическая губерния. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLVI. Харьковская губерния. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Вып. XLVIII. Черниговская губерния. - С. 4-5; Города России в 1904 году... - С. 163-167; Города России в 1910 году... - С. 364-367, 531-532; Обзор Таврической губернии за 1914 год - Симферополь: Таврическая Губернская типография, 1915. - С. 118-119.

зросло відповідно в 1,5 рази та 1,6 рази⁵⁰. Найбільший приріст мав місце у Катеринославській губернії: у 2,1 рази за варіантом «ЦСК», та 2,2 рази за варіантом «Міста». По містах материкової частини Таврійської губернії приріст становив відповідно 1,7 та 1,8 рази. Однаковий приріст обидва варіанти фіксують по містах Полтавщини - в 1,5 рази. За даними «ЦСК», у стільки ж разів зросло населення міст Чернігівщини та Харківщини. Натомість за варіантом «Міста» по цих губерніях приріст був дещо меншим: населення зросло відповідно в 1,4 та 1,3 рази.

Співставлення погубернських та підсумкових даних варіантів «ЦСК» і «Міста» свідчить про існування розбіжностей щодо визначення абсолютних показників кількості населення між 1904-1914 рр. як по окремих губерніях, так і по регіону в цілому. В половині випадків мають місце значні розбіжності: 5,9 % та 7,8 % по містах Чернігівщини, 28,5 % і 4,3 % - Катеринославщини у 1904 і 1914 рр.; 7,2 % - Харківщини в 1914 р.; 6,6 % - підсумкових даних за 1904 р. Це означає, що 1904 р. у Чернігівській губернії ЦСК, приміром, не врахував населення Новгород-Сіверського, а 1914 р., навпаки, додав стільки жителів, скільки мешкало в Новгород-Сіверському і Козельці разом узяті. На Катеринославщині 1904 р. ЦСК «загубив» майже 81 тис. жителів міст (чотири Павлоград!), а 1914 р. - схаменуся і «загубив» лише дві третини павлоградців. На Харківщині, навпаки, у 1914 р. ЦСК «додав» міських жителів, яких вистачило би на Слов'янськ і Краснокутськ разом узяті.

В чотирьох випадках мають місце помітні розбіжності - від 1,8 % в підсумкових даних за 1914 р., 2,2 % по Таврійській і 2,4 % по Полтавській губерніях за 1904 р. до 3,1 % по Таврійській губернії за 1914 р. Причому в першому випадку, якщо брати абсолютні цифри, це становить 33,5 тис. осіб, що дорівнює населенню середнього міста тієї доби. У двох випадках різниця в даних «ЦСК» та «Міста» незначна: 0,1 % по Харківщині в 1904 р. і 0,2 % - по Полтавщині в 1914 р.

Втім відмінності між варіантами «ЦСК» і «Міста» цим не обмежуються. Діаметрально протилежну картину вони подають щодо темпів середньорічного приросту населення міст регіону. Протягом 1897-1914 рр. цей показник за «ЦСК» становив 41 579 осіб, «Міста» - 39 605 осіб, різниця - 1 974, або 4,7 %, є значною. Але на більш коротких відрізках часу відмінності у темпах приросту населення постають дуже значні.

Так, за варіантом ЦСК, напередодні світової війни темп приросту міського населення досягнув максимального показника - 103,5 тис. на рік, і був вищим, ніж 1897-1904 рр. у п'ять, 1908-1911 рр. - у 2,3, 1897-1914 рр. - у 2,4 рази (дивись таблицю 1.1.).

⁵⁰ Рашин А. Г. Население России... - С. 272-273.

Якщо вірити ЦСК, то така ж само динаміка — в бік постійного нарощування темпів приросту населення міст - мала місце по губерніях. На Чернігівщині (дивись таблицю 1.1.) в 1911-1914рр. населення міст щорічно зростало на 21,4 тис., тобто у сім разів швидше, ніж 1908-1911 рр., і у дев'ять разів швидше, ніж 1904-1908 рр. У Катеринославській - приріст населення міст у 1911-1914рр. досяг 46,6 тис. на рік, що в 3,2 рази більше темпів 1908-1911 рр. та в 3,7 рази більше, ніж в 1904-1908 рр. Єдиний виняток становить ситуація по Харківській губернії, де пік середньорічного приросту міського населення припав на 1908-1911 рр. і зменшився 1911-1914рр. в 1,6 рази. Однак це не вплинуло на загальні показники по Харківщині, адже навіть відносно уповільнення означало, що приріст населення був вищий за середній показник 1897-1914 рр., 1897-1904 рр., 1904-1908 рр.

Натомість, за варіантом «Міста», пік приросту населення припадав на 1904-1910 рр. - 52,9 тис. осіб (дивись таблицю 1.2.). Напередодні світової війни він понизився в 1,6 рази, повернувшись фактично до рівня 1897-1904 років. Така само динаміка приросту постає із варіанту «Міста» для всіх без винятку губерній регіону. Темп приросту досягає максимуму в 1904-1910 рр., що вище за попередній відрізок часу 1897-1904 рр. відповідно у 1,4 рази; 3,3; 1,9; 1,1; 4,8 рази. У передвоєнні роки, навпаки, приріст населення міст зменшується. В Чернігівській, Харківській, Катеринославській губерніях він стає навіть меншим, ніж у 1897-1904рр; у Полтавській та Таврійській губерніях - менше, ніж в 1904-1910 рр. відповідно в 1,7 та 2,5 рази. По всіх губерніях темп приросту міського населення в 1910-1914 рр. поступається середнім показникам за весь період 1897-1914 рр.

За даними варіанту «Огляди», по містах Полтавської губернії на початку 1908р. проживали 345 тис., 1911р. - 417,7 тис., 1914р. - 462,6 тис. городян⁵¹. Таким чином, приріст населення міст становив у 1897-1907рр. 6,4 тис., 1908-1910 рр. - 24,2 тис., або в чотири рази більше, ніж у попередні роки. У 1911-1913рр. він понизився до 15 тис. на рік. У Харківській губернії на початку 1908 р. проживало 466,8 тис., 1911 р. - 507,3 тис., 1914 р. - 541,5 тис. городян⁵². Таким чином, приріст становив 9 тис., 13,5 тис. та 11,4 тис.

⁵¹ Обзор Полтавской губернии за 1907 год. - Полтава: Типолитография Губернского правления, 1909. - Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»; Обзор Полтавской губернии за 1910 год. - Полтава: Типолитография Губернского правления, 1912. - Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»; Обзор Полтавской губернии за 1913 год. - Полтава, 1915 - Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям».

⁵² Обзор Харьковской губернии за 1907 год, - Х.: Типография Губернского правления, 1908. — Ведомость «О числе жителей по сословиям»; Обзор Харьковской губернии за 1910год. - Х.: Типография Губернского правления, [б. г.]. - Ведомость «О числе жителей

на рік. У Катеринославській губернії на початку 1908 р. 431,2 тис., 1911 р. - 510,2 тис., 1912 р. - 515,7 тис.⁵³, приріст становив відповідно 17,3 тис., 26,3 тис., 5,5 тис. на рік. У Таврійській губернії на початку 1907 р. проживали 77,6 тис., 1910р. - 92 тис., наприкінці 1914 р.- 110 тис. городян⁵⁴. Таким чином, середньорічний приріст становив у 1897-1906рр. - 1,7 тис., 1907-1909рр. - 4,8 тис., 1910-1914рр. - 3,6 тис. осіб. Отже, за весь період від перепису 1897р. до початку світової війни середньорічний приріст міського населення за варіантом «Огляди» становив у Полтавській губернії - 11,1 тис., Харківській - 10,2 тис., Катеринославській у 1897-1912 рр. - 18,3 тис., Таврійській у 1897-1915рр. - 2,7 тис.

Про що свідчать наведені дані? По-перше, варіант «Огляди» зафіксував в 1897-1914 рр. значно більший середньорічний приріст населення, ніж «ЦСК» і «Міста» по Полтавській губернії в 1,5 разів; більший, ніж за варіантами «ЦСК» та «Міста», у Харківській та Катеринославській губерніях, при чому дані «Оглядів» по містах Харківської губернії в 1,3 разів вищі за варіант «Міста» (дивись таблицю 1.2). Майже збігаються показники приросту по Таврії. По-друге, варіант «Огляди» свідчить, що міське населення швидше зростало між 1905-1910рр. У 1911-1914рр. приріст уповільнився, що робить його типологічно близьким до варіанту «Міста».

Постає питання, який з трьох варіантів більш достовірний, точніше визначає не лише кінцевий результат, але й динаміку процесів приросту населення міст на початку ХХ ст. ?

Зближення підсумкових даних по губерніях за 1914р. у всіх варіантах не повинна дивувати, а їх достовірність треба визнати цілком прийнятною. Вони корелюють із висновками В. М. Кабузана, який довів, на основі співставлення обчислень ЦСК МВС Російської імперії та переписів 1897 р. і 1917 р., що різниця між даними чисельності населення, отриманими на основі показників природного та механічного приростів і поточної

по сословиям»; Обзор Харьковской губернии за 1913 г. - Х: Типография Губернского правления, [б. г.] - Ведомость «О числе жителей по сословиям».

⁵³ Обзор Екатеринославской губернии за 1907 год. - (Б. м.), [К г.]. - Ведомость «О количестве населения»; Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1910 год. - Екатеринослав: Типолитография Губернского Правления, 1911. - Ведомость «О количестве населения»; Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1911 год. - Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1912. - Ведомость «О количестве населения».

⁵⁴ Обзор о состоянии Таврической губернии за 1906 год, - Симферополь: Таврическая Губернская типография, 1907. - Ведомость «О населении губернии по сословиям»; Обзор о состоянии Таврической губернии за 1909 год, - Симферополь: Таврическая Губернская типография, 1910. - Ведомость «О населении губернии по сословиям»; Обзор Таврической губернии за 1914 год. - Симферополь, 1915. - С. 118-119.

реєстрації адміністративно-поліцейським шляхом ставала дедалі меншою⁵⁵.

Водночас слід зважати на те, що ЦСК протягом тривалого часу спирався на обчислення природного приросту населення. Брати до уваги механічний почали лише після 1909 р. і лише в тому випадку, коли ЦСК мав *які-небудь* дані з цього питання. Відплив населення у міста майже повністю *ігнорувався*, або *фіксувався* лише по місцю *прибуття*, тому обчислення ЦСК «почали дуже спотворювати демографічну ситуацію в Росії»⁵⁷. Цей висновок В. М. Кабузана підтверджується на *прикладі* Харкова Порівняння обчислень ЦСК із підсумками перепису населення міста в грудні 1912 р., *єдиного*, що мав місце в регіоні в цей час, надає можливість з'ясувати масштаби *недорахування* населення з боку ЦСК *Так*, на кінець 1912 р. в місті було зафіксовано 239,9 тис. мешканців. Через рік губернський *статистичний* комітет визначав населення Харкова у 249,7 тис.⁵⁹. А згідно обчислень ЦСК, населення Харкова на початку 1914 р. визначалось у 244,7 тис.⁶⁰.

На наш *погляд*, варіанти «Міста» і «Огляди», в основу яких покладено поточну реєстрацію, можна вважати такими, що більш адекватно відображають тенденції змін міського населення на початку ХХ ст., ніж обчислення ЦСК. Такий факт можна пояснити *тим*, що губернські статистичні комітети почали раніше за ЦСК, а саме в роки революції та одразу після неї, враховувати поряд із природним й механічний приріст населення. Ці варіанти взаємодоповнюють один одного, дозволяючи перевіряти та уточнювати інформацію про населення міст, що власне і робили в ЦСК та МВС у 1914-1915 рр. Вони також надають можливість скласти *співставиму* картину щодо статевої, станової, національної структури населення по більшості міст регіону в 1897-1914 р., визначити співвідношення міського і сільського населення, а отже встановити рівень урбанізації по *повітах*.

Використання при підготовці варіанту «Міста» результатів анкетних обстежень міст 1904 і 1910 рр., опублікованих у збірках «Города России в 1904 г.» і «Города России в 1910 г.», не було випадковим. Відомо, що *готуючи* до друку названі *видання*, фахівці ретельно перевіряли отримані з місць

⁵⁵ Кабузан В. М. О достоверности учета населения России (1858-1917 гг.) // Источниковедение отечественной истории: Сб. ст. 1981. – М.: Наука, 1982. – С. НО, 114.

⁵⁶ Рашин А. Г. Население России... – С. 20; Сифман Р. И. Динамика численности населения России за 1897-1914 гг. // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР, – М., 1977. – С. 62-65.

⁵⁷ Кабузан В. М. О достоверности учета... – С. 101, 114.

⁵⁸ Главные итоги переписи города Харькова 8 дек. 1912. – Х., 1914. – С. 39.

⁵⁹ Обзор Харьковской губернии за 1913 г. – Ведомость «О числе жителей по сословиям».

⁶⁰ Рашин А. Г. Население России... – С. 90, 93.

відомості, зв'язали з іншими даними, зокрема матеріалами губернських статистичних комітетів, голшійтощо⁶¹. Приміром, коли є можливість порівняти варіант «Міста» з «Оглядами», то з'ясовується, що вони близькі або повністю ідентичні в 25 випадках із 33 по містах Полтавської, Катеринославської і Таврійської губерній за 1910 р.; у 9 з 17 випадків по Харківській губернії за 1914 р.; кількість жителів Катеринослава в 1913 р. – 227 924 особи – взято із звіта поліцейського управління міста⁶². Додаткової ваги варіанту «Міста» щодо оцінки достовірності надає той факт, що результати анкетного обстеження 1904 р. в міру розробки друкувались в «Ежегодниках России» починаючи з 1906 р.⁶³. Отже, можна *припускати*, що самі фахівці ЦСК вважали їх більш *достовірними*, ніж власні поточні обчислення.

Існування відмінностей між варіантами пов'язане із методикою збирання інформації і цілями, які переслідували збирачі. *Так*, фахівці Головного управління у справах міського господарства, готуючи 1915 р. зведені таблиці, працювали над визначенням міського населення, на яке може бути поширене нове «Міське положення». А отже варіант «Міста» мав слугувати вихідним пунктом для обчислення кількості майбутніх виборців до міських дум і вже в силу цієї обставини покликаний був значно *прискіпливіше* ставитись до *поняття* «міське населення». Документи МВС свідчать, що паралельно велася ґрунтовна робота із визначення майнових параметрів міських мешканців, які користуватимуться виборчим правом⁶⁴. Не випадково, варіант «Міста» не враховував *військових*, що перебували по містах⁶⁵, більш жорстко визначав межі міст, виключаючи деякі пригороди, які, приміром, враховувались переписом 1897 р.⁶⁶. Тому в усіх наших подальших студіях будемо брати за основу варіант «Міста», уточнюючи та доповнюючи інформацію з інших джерел, перш за все «Обзоров губерний».

Між 1897-1914 рр. міське населення регіону щорічно зростало на 3,6 %, випереджаючи за темпом приросту населення міст 50 губерній Європейської Росії – 3,1 % та значно випереджаючи загальний приріст населення, який становив 2,9 % по Європейській Росії і 2,4 % по дев'яти українських губерніях⁶⁷. Порівняно із другою половиною ХІХ ст. він

⁶¹ Города России в 1910 году... – С. І-ІІІ.

⁶² РГИА – Ф. 1288. – Оп. 25, 1913. – Спр. 18. – Арк. 9^{об}-16; Приднепровский край. – 1913. – 13 марта.

⁶³ Ежегодник России 1906 г. (год третий). – СПб., 1907. – С. LVII-CVIII; Ежегодник России 1907 г. (год четвертый). – СПб., 1908. – С. 317-349.

⁶⁴ РГИА. – Ф. 1288. – Оп. 25, 1913. – Спр. 77. – Арк. 78^{об}-79.

⁶⁵ Там само. – Спр. 50. – Арк. 5^{об}-10; Города России в 1910 году... – С. 365-367.

⁶⁶ Города России в 1910 году... – С. П.

⁶⁷ Рашин А. Г. Население России... – С. 96; Водарский Я. Е. Население России за 400 лет (XVI–начало XX вв.). – М.: Просвещение, 1973. – С. 144.

збільшилася на 0,8%⁶⁸, поступалося містам столицних (Санкт-Петербурзька, Московська) та Прибалтійських губерній і Правобережної України, населення яких щорічно зросло відповідно на 3,8%, 4,1%⁶⁹.

Найвищий приріст у 1897-1914 рр. мав місто у Катеринославській губернії – 7,3% та магістрковий Таврій – 4,7%. Це значно більше, ніж у групі з дев'яти споріднених губерній (новоросійські, нижньоволзькі, східні), де приріст становив 3,1%⁷⁰. Менший приріст, ніж по містах Європейської Росії мав місто у Харківській – 2,1%, Полтавській – 2,7%, Чернігівській – 2,4% губерній⁷¹. Серед групи тринадцяти споріднених губерній (центральні землеробські, малоросійські і середньоволзькі) – приріст становив 2,4%⁷².

У 1897-1914 рр. співвідношення населення між губерніями, повітовими і безповітовими та позаштатними містами не зазнало суттєвих змін. Третина населення припадала на губернські центри. Їх частка незначно, на 1,3%, зменшилась перед 1910 р. і так само незначно, на 1,8%, зросла протягом наступних чотирьох років (таблиця 1.3)⁷³.

У повітових містах в 1897 р. проживало 57,2% городян регіону, а у 1914 р. – 55,1%. Зростання частки жителів безповітових та позаштатних міст – з 9,5% до 11,1% між 1897-1914 рр. пояснюється, перш за все, наданням відповідного статусу двом населеним пунктам – Генічеську та Нікопольо.

Приріст населення був вищим у безповітових та позаштатних містах. Між 1897-1914 рр. їх населення зросло в 1,9 рази, в той час як в повітових – в 1,5 рази. Вищим за середній був у 1897-1914 рр. приріст населення

⁶⁸ Вологодцев И. К. Особенности развития городов... – С. 115.

⁶⁹ Раппин А. Г. Население России... – С. 96; Волдарский Д. Е. Население России... – С. 144 (за даними Д. Е. Волдарського міське населення Правобережної України щорічно зросло на 4,2%).

⁷⁰ Раппин А. Г. Население России... – С. 96.

⁷¹ Підрахунки нашні на підставі даних таблиці «Міста». За даними ЦСК приріст по регіону – 3,8% на рік, зокрема у Катеринославській губернії – 6,7%, Таврії – 4,4%, Полтавській губернії – 2,8%, Чернігівській – 3,1%, Харківській – 2,7%.

⁷² Раппин А. Г. Население России... – С. 96.

⁷³ Складено за: РГИА. – Ф. 1288. – Оп. 25, 1913. – Спр. 18. – Арх. 9^а–16; Спр. 50. – Арх. 5^а–10. Спр. 77. – Арх. 15^а–22. Спр. 79. – Арх. 16–23; Первая Всероссийская перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XIII. Екатеринославская губерния. – С. 4–5; Первая Всероссийская перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. Полтавская губерния. – С. 4–5; Первая Всероссийская перепись населения Российской империи 1897. Вып. XII. Таврическая губерния. – С. 4–5; Первая Всероссийская перепись населения Российской империи 1897. Вып. XVI. Харьковская губерния. – С. 4–5; Первая Всероссийская перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XVI. Черниговская губерния. – С. 4–5; Города России в 1904 году... – С. 163–167; Города России в 1910 году... – С. 364–367, 531–532; Обзор Таврической губернии за 1914 год... – С. 118–119.

губернських міст – 1,63 рази, хоча між 1897-1910 рр. він був нижчим (1,4 рази), ніж приріст населення міст в цілому (1,5 рази).

Помітно зросли масштаби міст по кожній з категорій. Так, якщо в 1897 р. губернський центр регіону мав у середньому менше 100 тис. жителів, то в 1904 р. – вже більше 110 тис., 1910 р. – 132 тис., 1914 р. – 150 тис. Хоча в даному випадку цифри – дуже умовний показник, адже в регіоні масою в 1910-1914 рр. Харків та Катеринослав з більш ніж 200 тис. населенням кожний, Полтаву з її понад 50 тис. і Чернівці з понад 30 тис. жителів.

Таблиця 1.3.
Динаміка змін населення в містах згідно адміністративного статусу 1897-1914 рр.

Тип міста	1897		1910		1914	
	Кількість	Населення	Кількість	Населення	Кількість	Населення
Міст	4	368247 33,3%	4	445524 31,3%	4	527466 3,9%
В середньому						
Міст	44	750940 50,3%	44	963359 58,4%	44	980479 55,1%
В середньому						
Повітові	0	-	14	138108 10,4%	15	158849 9,6%
Безповітові, позаштатні	61	101956 18,0%	5	133572 0,0%	5	1649954 100%
Всього						
В середньому						

Відквітало середні казні, і творюють ситуацію по і світових
 ір джінні XIX ст. і одим ед них було місто з 14,4 тис. жителів

Серед них Глухів - 14,8 тис., Переяслав - 14,6 тис., Лебедин - 14,3 тис., Новомосковськ - 12,8 тис. У 1910 - 1914 рр. середній повітовий центр нараховував щонайменше 22 тис. жителів. До таких показників за кількістю населення близькі Глухів - 22,8 тис., Білопілля - 21,7 тис., Лубни - 21,2 тис., Ізюм - 21,6 тис., Олешки - 22,9 тис., Мелітополь - 22,8 тис.

Так само складно, як і губернський центр, вирахувати типове **безповітове** або позаштатне місто. Якщо 1897 р. у Генічеську, який на той час не належав до числа офіційних міст, нараховували 8,1 тис. жителів⁷⁴, а близькі показники мали Березна - 9,9 тис., Градизьк - 9,5 тис., то 1914 р. до середньої позначки у 13,2 тис. підійшли Глинськ - 13,7 тис., Генічеськ - 13,7 тис., Золочів - 12,8 тис., Чугуїв - 12,3 тис. Але **безповітові** та **позаштатні** міста були і залишались дуже різними за своєю «ваговою» категорією. Серед них - Недригайлів із 5,9 тис. жителів (1897 р.) і 6,3 тис. (1914 р.), Слов'янськ - відповідно 15,8 тис. та 30,9 тис., Білопілля - 15,2 тис. та 21,7 тис., Нікополь - 22,1 тис. (1904 р.) та 27,5 тис. (1914 р.).

В залежності від кількості населення міста регіону поділяються на п'ять груп: великі з населенням понад 100 тис., значні - від 50 до 100 тис., середні - 20-50 тис., малі - 10-20 тис., найменші - менше 10 тис. жителів (дивись таблицю 1.4)⁷⁵.

Великі міста - Харків та Катеринослав - становили три відсотки міст. У 1897 р. тут проживали 286,8 тис., або 26 % жителів регіону, в той час як по імперії - 34,5 %, а у Європі в цілому - 16,5 % населення. Найбільшим містом регіону був Харків - 174 тис. осіб, що становило майже 16 % всього міського населення лівобережжя. У двох значних містах - Полтаві та Кременчуці - проживали 116,7 тис. городян, або 10,5 %. Середніх за чисельністю населення міст було вісім (13 % загальної кількості). У Чернігові, Ніжині, Ромнах, Охтирці, Сумах, Маріуполі, Луганську, Бердянську мешкали 211,3 тис. осіб, або 19 % городян лівобережжя.

⁷⁴ История городов и сел Украинской ССР: Херсонская область. - С. 302

⁷⁵ Складено за: РГИА. - Ф. 1288. - Оп. 25, 1913. - Стр. 18. - Арк. 9^а-16; Стр. 50. - Арк. 5^а-10; Стр. 77. - Арк. 15^а-22; Стр. 79. - Арк. 16-23; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XIII. Екатеринославская губерния. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. Полтавская губерния... - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XII. Таврическая губерния. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLVI. Харьковская губерния. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XLVIII. Черниговская губерния. - С. 4-5; Города России в 1904 году... - С. 163-167; Города России в 1910 году... - С. 364-367, 531-532; Обзор Таврической губернии за 1914 год... - С. 118-119.

⁷⁶ Рашин А. Г. Население России... - С. 106; Урланис Б. Ц. Рост населения в Европе (опыт исчисления). - [М.]: ОГИЗ-Госполитиздат, 1941. - С. 234.

До малих міст належали понад третина - 22 населених пункти: Борзна, Глухів, Конотоп, Кролевець, Зіньків, Кобеляки, Лубни, Миргород, Переяслав, Прилуки, Богодухів, Вовчанськ, Чугуїв, Ізюм, Лебедин, Слов'янськ, Білопілля, Олександрівськ, Бахмут, Новомосковськ, Павлоград, Мелітополь. У них проживали близько 28 % городян, в той час як частка малих міст по імперії становила 19,2 %, а населення - 14,5 %⁷⁷.

Таблиця 1.4.
Динаміка змін міст в залежності від кількості населення. 1897-1914 рр.

Категорія	1897		1904		1910		1914	
	Міст	Населення	Міст	Населення	Міст	Населення	Міст	Населення
Великі, понад 100 тас.	2 3,3 %	286828 25,9 %	2 3,2 %	362926 27,3 %	2 3,2 %	442256 26,8 %	2 3,2 %	475132 26,7 %
Значні, 50-100 тас.	2 3,3 %	116710 10,5 %	2 3,2 %	113614 8,5 %	5 7,9 %	302744 18,3 %	5 7,9 %	355016 19,9 %
Середні, 20-50 тас.	8 13,1 %	211318 19,1 %	15 24,2 %	418534 31,4 %	14 22,2 %	415336 25,2 %	19 30,2 %	521160 29,3 %
Малі, 10-20 тис.	22 36 %	306810 27,7 %	21 33,9 %	283698 21,3 %	28 44,5 %	399373 24,2 %	23 36,5 %	321621 18,1 %
Найменші, до 10 тис.	27 44,3 %	185530 16,8 %	22 35,5 %	153800 11,5 %	14 22,2 %	90245 5,5 %	14 22,2 %	107549 6,0 %
Всього	61 100 %	1107196 100 %	62 100 %	1332572 100 %	63 100 %	1649954 100 %	63 100 %	1780478 100 %

У 1897 р. 27 міст, або 44,3 % належали до категорії найменших: Березна, Городня, Козелець, Короп, Новгород-Сіверський, Остер, Сосниця, Гадяч, Золотоноша, Костянтиноград, Градизьк, Лохвиця, Пирятин, Глинськ, Хорол, Золочів, Краснокутськ, Валки, Зміїв, Куп'янськ, Недригайлів, Старобільськ, Слов'янськ, Верхньодніпровськ, Олешки, Ногайськ, Оріхів. По них проживали близько 17 % городян регіону. Найменшим серед них був Глинськ - 3,5 тис. жителів.

Найважливіші зміни в структурі міст регіону сталися на початку ХХ ст., особливо між 1904-1914 рр. Якщо великі міста зберегли свої позиції щодо частки населення непорушними, то по інших категоріях відбулось суттєве переформатування. Населення Харкова та Катеринослава зросло майже в 1,7 разів і становило 475,1 тис. осіб. Як свідчать дані, наведені у таблиці 1.4, їх частка в населенні регіону зросла у 1904 р. і поступово зменшувалась протягом наступних десяти років. Харків залишався найбільшим містом

⁷⁷ Рашин А. Г. Население России... - С. 106.

регіону - 239,7 тис. жителів, але його частка зменшилась до 13,5 %. Зросла частка Катеринослава: у 1914 р. – 235,4 тис. жителів, або 13,2 % населення.

Кількість значних міст збільшилася з двох до п'яти. До вже існуючих додалися **Ніжин, Олександрівськ, Луганськ**. У значних містах проживали 355 тис. осіб. Частка населення таких міст серед всього міського населення регіону зросла більше ніж удвічі і становила напередодні війни 1/5 міських мешканців лівобережжя. В містах з населенням від 50 до 100 тис. проживали в три рази більше городян, ніж у 1897 р. У середньому таке за чисельністю населення місто нараховувало 71 тис. мешканців. Майже ідеально підпадав під такі параметри Олександрівськ: 71,6 тис. жителів на початку 1914 р.⁷⁸. Дуже динамічно в 1910-1914рр. змінювалось населення **Кременчука**, що, очевидно, ускладнювало роботу статистиків як в **Полтаві**, так і в Санкт-Петербурзі. Так, згідно варіанту «Міста», кількість жителів Кременчука між 1910-1914рр. зменшилась з 86,6 тис. до 75,6 тис. осіб⁷⁹. Таку ж приблизно кількість населення напередодні світової війни наводили в «Історії міст і сіл Української РСР»⁸⁰. За іншими даними, населення Кременчука навіть перетнуло 100-тисячну позначку⁸¹.

Не менш динамічно відбувалось зростання середніх міст із населенням від 20 до 50 тисяч. На початку ХХ ст. їх стало 15, напередодні світової війни - 19, або в 2,4 рази більше порівняно із 1897 р. До цієї групи в 1914р. належали **Чернігів, Глухів, Конотоп, Кобеляки, Лубни, Прилуки, Охтирка, Ізюм, Слов'янськ, Суми, Білопілля, Нікополь, Бахмут, Маріуполь, Новомосковськ, Павлоград, Олешки, Бердянськ, Мелітополь**. В них проживало у 2,5 рази більше, **городян**, ніж наприкінці ХІХ ст., що становило майже 30 % міських жителів. У середньому чисельність населення такого міста – 27,4 тис. Цікаво, що саме стільки жителів нараховували в 1914 р. у **Нікополі**⁸².

Протягом 1904-1910 рр. інтенсивно зростали міста, по яких кількість населення наприкінці ХІХ ст. становила 10-20 тис. осіб. Загалом 12 малих міст перейшли до категорії середніх. Із 27 найменших міст чотирнадцять піднялись на сходинку вище. За даними МВС, Ромни та Кролевець втратили

⁷⁸ РГИА. - Ф. 1288. - Оп. 25, 1913. - Спр. 18. - Арк. 9^{об}-16. В інших джерелах, як ми зазначали вище, населення міста суттєво применшували.

⁷⁹ РГИА. - Ф. 1288. - Оп. 25, 1913. - Спр. 50. - Арк. 5^{об}-10.

⁸⁰ Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область... - С. 470.

⁸¹ Обзор Полтавской губернии за 1913 год. - Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям».

⁸² РГИА. - Ф. 1288. - Оп. 25, 1913. - Спр. 18. - Арк. 9^{об}-16;

свої позиції⁸³.

Напередодні війни до малих належали **Березна, Борзна, Городня, Новгород-Сіверський, Гадяч, Зіньків, Золотоноша, Костянтиноград, Лохвиця, Миргород, Переяслав, Пирятин, Ромни, Глинськ, Золочів, Богодухів, Валки, Вовчанськ, Чугуїв, Куп'янськ, Лебедін, Верхньодніпровськ, Генічеськ**. В них проживало трохи більше жителів, ніж 1897 р., але їх частка в міському населенні зменшилась до 18 %. Типове мале місто на лівобережжі напередодні Першої світової війни мало близько 14 тис. жителів. Таку кількість нараховували у **Новгород-Сіверському, Костянтинограді, Богодухові, Генічеську**.

У 1914р. найменші міста - **Козелець, Кролевець, Короп, Остер, Сосниця, Градизьк, Хорол, Краснокутськ, Зміїв, Недригайлів, Старобільськ, Слов'янськ, Ногайськ, Оріхів** - були осередками життя 107,5 тис. осіб. Вони становили 22 % кількості міст і лише 6 % міського населення регіону. Найменшим містом був Старобільськ - 5,6 тис. жителів.

Як бачимо із таблиці 1.4, у 1897-1904рр. кількість малих і найменших міст, абсолютна кількість їх населення та її частка серед городян регіону зменшилась. У 1904-1910 рр. число найменших міст скоротилося майже удвічі порівняно із кінцем ХІХ ст., а малих - виросло в 1,3 рази, що супроводжувалося зменшенням кількості жителів перших до 90,2 тис. та збільшенням кількості жителів других до 399,4 тис. У 1910-1914рр. попри те, що 37 малих і найменших міст становили майже 59 % міст регіону, в них проживала приблизно четверта населення, в той час як наприкінці ХІХ ст. 44,5 % городян мешкали саме в містах з населенням до 20 тис. жителів.

На кількості міського населення суттєво позначались економічні та політичні чинники. Так, уповільнене зростання населення **Пирятин** напередодні Першої світової війни – 4,3 % на рік в 1910-1914рр. проти 13 %

⁸³ РГИА. - Ф. 1288. - Оп. 25, 1913. - Спр. 50. - Арк. 5^{об}-10; Спр. 79. - Арк. 16-23; у Ромнах населення скоротилось із 30,6 тес. у 1910р. до 16,5 тис. у 1913 р і 13,9 тис. у 1914 р.; у Кролеві відповідно з 16,6 тис. до 10,4 тис. та 9,1 тис. За даними ЦСК в **Роменському повіті** в 1914р. проживали 39,1 тис., а **Кролевецькому** - 28,2 тис. городян (Статистический ежегодник России. 1914 г. - С. 42, 46-47). За даними Полтавського Губернського статистичного комітету на початку 1914р. населення **Ромен** становило 37,3 тис., а **безповітового Глинська** - 11,1 тис. осіб (Обзор Полтавской губернии за 1913 год - Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»). На наш погляд, розбіжності між даними МВС і губернських статистиків викликані, по-перше, неоднаковим підходом до визначення передмість, що напередодні Першої світової війни становили одне ціле із містами. По-друге, не виключено, що фахівці міністерства намагались зменшити кількість населення сподіваючись в такий спосіб обмежити кількість майбутніх виборців зважаючи на значне заможне єврейське населення обох міст.

на рік між 1904-1910 рр. - пов'язане із переселенням до Сибіру та Північної Америки, яке поширилось на ремісників - теслярів, столярів⁸⁴; Павлограда - 3,2 % проти 6,5 % - із виселенням після 1909 р. владою торговців-євреїв з деяких місцевостей у міській межі і недородом 1913 р., який примусив їх виїздити до Канади і в Палестину⁸⁵.

У 1897 р. в 48 повітах української частини Чернігівської губернії, Полтавській, Харківській, Катеринославській і материкової частини Таврійської проживали 9,9 млн. осіб. Отже, рівень урбанізації в регіоні становив 11,1 %. Найвищим він був у Харківській губернії - 14,7 %, а на Катеринославщині - незначно вищим за середній - 11,4 %. Меншим за середні показники був рівень урбанізації Чернігівщини і Полтавщини - близько 10 %. Значно поступалась цим губерніям материкова Таврія - близько 7 % (дивись таблицю 1.5)⁸⁶.

Напередодні Першої світової війни населення регіону збільшилось в 1,4 рази порівняно із 1897 р. і становило 14,1 млн. осіб. Рівень урбанізації зріс на 22 %, зокрема, в Катеринославській губернії - на 4,3 %. Вищим за середній приріст було збільшення рівня урбанізації на Полтавщині - 2,3 %. Дуже повільно цей процес розвивався в Харківській губернії, де рівень урбанізації зріс лише на 0,7 %. Катеринославщина і Харківщина помінялись місцями: урбанізація першої становила 15,7 %, другої - 15,4 %, що більш ніж на 2 % вище, ніж по лівобережжю в цілому (дивись таблицю 1.5). Регіон за даним показником суттєво відрізнявся від Правобережної України. Приміром, на Волині питома вага міського населення зросла з 6,9 % до 8,9 % протягом 1856-1912 рр.⁸⁷.

⁸⁴ Южный край. - 1913. - 30 июня.

⁸⁵ Южный край. - 1913. - 10 апреля; 1914-23 апреля.

⁸⁶ Складено за: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XIII. Екатеринославская губерния. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. Полтавская губерния. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLI. Таврическая губерния. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLVI. Харьковская губерния. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XLVIII. Черниговская губерния. - С. 4-5; Статистический ежегодник России. 1914 г. (год одиннадцатый). - С. 4647; Обзор Харьковской губернии за 1913 г. - Ведомость «О числе жителей по сословиям»; Обзор Полтавской губернии за 1913 год. - Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»; Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1911 год. - Ведомость «О количестве населения». Обзор Таврической губернии за 1914 год. - С. 118-119.

⁸⁷ Прищепя О. П. Міста Волині в другій половині XIX-на початку XX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. - Чернівці, 2003. - С. 8.

Таблиця 1.5.

Урбанізація лівобережжя України. 1897-1914 рр.

Губернії	1897			1914		
	Населення губернії	Населення міст	% міського населення	Населення губернії	Населення міст	% міського населення
Чернігівська	662 541	163 611	9,8	2 234 700	251 000	11,2
Полтавська	2 778 151	274 294	9,9	3 801 145	462 600	12,2
Харківська	2 492 316	367 343	14,7	3 510 243	541 527	15,4
Катеринославська	2 113 674	241 005	11,4	3 290 001	515 708	15,7
Таврія	901 198	60 943	6,8	1 249 940	110 040	8,8
Загалом	9 947 880	1 107 196	11,1	14 086 029	1 880 875	13,3

У кожній з губерній існували повіти як з високим, так і низьким рівнем урбанізації. Найвищим він був у Харківському - 51,8 %. Значно поступалися йому за цим показником Катеринославський - 31,6 % та Кременчуцький - майже 30 %. Близько чверті населення проживало по містах Полтавського і Чернігівського, відповідно - 23,6 % і 23,2 %, близько п'ятої частини - по містах Ніжинського (19%) та Сумського (18,7%) повітів. У Конотопському, Бердянському, Кролевецькому, Роменському, Охтирському, Богодухівському, Лебединському, Маріупольському, Слов'яносербському повітах рівень урбанізації - від 11,3 % до 14,5 % - був вищим за середній по регіону. На протилежному полюсі перебували 23 повіти із незначною часткою міського населення. Це Городнянський, Костянтинівградський, Куп'янський, Старобільський, Верхньодніпровський - близько 3 %, Козелецький, Остерський, Сосницький, Золотоноський, Дніпровський, Мелітопольський - близько 4 %, Гадяцький, Кобеляцький, Пирятинський, Хорольський, Валківський, Новомосковський - 5 %, Новгород-Сіверський, Лохвицький, Миргородський, Бахмутський, Павлоградський - 6,3 %, Вовчанський - 6,6 %. Питома вага міського населення ще в кількох повітах була відносно помітною на фоні інших адміністративних одиниць «своїх» губерній: Борзнянський - 8,5 %, Глухівський - 10,4 %, Чугувський - 10,3 %, Олександрівський - 7 %, Зіньківський, Лубенський, Зміївський - 7,4 %, Переяславський - майже 8 %, Прилуцький - 9,6 %.

Напередодні Першої світової війни рівень урбанізації зріс у переважній більшості повітів регіону. Серед «лідерів» за цим показником залишалися вище названі. Але в Харківському він зменшився до 46 %, а Чернігівському - до 22,7 %. У Катеринославському суттєво підвищився - до 45 %, чому сприяло включення Нжополя до числа міст. У Кременчуцькому повіті рівень урбанізації становив 36,1 %, Полтавському - 26 %, Ніжинському - 23,5 %, Сумському - 21,7 %. Вищим за середній по регіону рівень урбанізації - від 14 до 18 % - зберігався у Конотопському, Кролевецькому, Роменському, Охтирському, Слов'яносербському повітах. Меншим за середній по регіону він став

у Бердянському - 11,5 %. Серед інших повітів слід відмітити ті, де рівень урбанізації зріс більше, ніж в середньому по регіону: Глухівський, Лубенський, Миргородський, Пирятинський, Прилуцький, Олександрівський, Новомосковський, Дніпровський. У решті рівень урбанізації суттєво поступався як показнику по регіону в цілому, так і по губернії. У повітах Харківської, Катеринославської губерній (без повіту із губернським містом) і Таврії рівень урбанізації був нижчим приблизно на третину, ніж по губернії в цілому.

Таким чином, розширення кола джерел дозволяє стверджувати, що на початку ХХ ст. уповільнились темпи приросту та абсолютні показники зростання населення як по містах півдня, так і півночі регіону. Більш високий приріст мав місце у значних, середніх, малих населених пунктах, що зберегло майже без змін частку населення великих міст. Незначно зросла питома вага мешканців міст у населенні лівобережжя. На Чернігівщині, Полтавщині, Харківщині, Катеринославщині, Таврії існувала приблизно однакова частка повітів із високим і низьким рівнем урбанізації.

Станова структура городян. Соціальна диференціація міського населення лівобережжя була обумовлена розгортанням глибоких модернізаційних перетворень, що розпочались в добу Великих реформ. В ході дискусій навколо ступеня поширення станових, класових, професійних характеристик серед громадян імперії точка зору Б. М. Миронова виглядає найбільш аргументованою. На наш погляд, він цілком слушно акцентує увагу на необхідності продовжувати дослідження станової структури, адже не лише законодавство, а й масова свідомість приймали станову парадигму⁸⁸.

Наприкінці ХІХ ст. станова структура населення міст регіону визначалась певною рівновагою двох найбільших груп: міщан і селян. Міщани становили 501,1 тис., або 45,3 %, селяни - 483,4 тис., або 43,6 % городян. До дворянства належали 64,1 тис. осіб, 5,8 % мешканців міст, зокрема 33,8 тис. (3 %) спадкових та 30,3 тис. (2,7 %) особистих. Значно поступалися їм за кількістю та часткою в населенні купці - 19,6 тис. осіб, 1,8%; спадкові та особисті почесні громадяни - 12,5 тис., 1,1 %; духовенство християнських конфесій - 11 тис., 1 %. Незначна група городян, що не потрапляла до вищезазначених категорій, - 8,7 тис., або 0,8 %, об'єднувалась у категорію так званих «інших» (різничинці, «киногородць», інородці, фінляндські уродженці тощо). По містах лівобережжя проживали 6,7 тис., 0,6 %, громадян інших держав⁸⁹.

⁸⁸ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – С. 78.

⁸⁹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. Полтавская губерния. – С. 286-289; Первая Всеобщая перепись населения Российской

Серед мешканців міст регіону міщан було на 1 %, селян - на 3,8 %, купців - на 0,5 % більше, ніж їх частка в населенні міст імперії. Меншою, ніж по містах Росії була частка дворян, іноземців, відповідно на 0,4 % та 0,7 %. Відсоток духовенства та почесних громадян дорівнював показнику по імперії, хоча порівняно із містами європейської частини частка останніх була меншою майже на 0,3 %⁹⁰.

Станова структура населення міст, що знаходились на лівобережжі Дніпра, суттєво відрізнялась від структури населення міст Київської, Волинської та Подільської губерній, по яких у 1897 р. питома вага міщан становила 64 %, селян - 24 %. Спадкових дворян тут проживало на 1,4 % більше, а купців на 0,4 % менше, ніж на лівобережжі⁹¹. Лише по містах материкової частини Таврії співвідношення міщан і селян - 61,3 % та 29,7 % наближалось до показників міст Правобережжя, хоча в цілому по містах Таврійської губернії питома вага міщан становила 51,5 %⁹².

Що спільного, що відмінного було у становій структурі населення міст губерній лівобережжя України? Наскільки суттєвими були зміни, що відбулись між 1897-1914 рр.? Чи змінилось співвідношення частки деяких станів, перш за все селян та міщан, в населенні міст? Якими були тенденції розвитку міського суспільства в регіоні, зокрема, міграційних процесів? Відповідь можна отримати, проаналізувавши у динаміці зміни станової структури по містах кожної з губерній та по окремо взятих населених пунктах. Співставимий матеріал за весь період 1897-1914 рр. міститься в матеріалах перепису 1897 р. і статистичних комітетів Полтавської, Харківської та Таврійської губерній.

Наприкінці ХІХ ст. по містах Полтавської, Харківської та материкової частини Таврійської губерній проживали 702,6 тис. осіб, зокрема 328,6 тис. селян, або 46,8 % населення та 294,4 тис. міщан, або 41,9 %. Разом із почесними громадянами та купцями, яких було відповідно 8,2 тис. та 12,2 тис. (1,2 % та 1,7 %), частка представників міських станів майже дорівнювала селянам. До дворян належали 41,9 тис. мешканців міст (майже

імперии 1897. Вып. ХLI. Таврическая губерния. – С. 280-287; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. ХLVI. Харьковская губерния. – С. 270-273; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Вып. ХIII. Екатеринославская губерния. – С. 44-45; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Вып. ХLVIII. Черниговская губерния. – С. 308-327.

⁹⁰ Ращин А. Г. Население России... – С. 122; Иванов Л. М. О сословно-классовой структуре... – С. 316.

⁹¹ Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (др. пол. ХІХ ст.)//Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 78-79.

⁹² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. ХLI. Таврическая губерния. – С. 276-287.

6%), осіб духовного стану — 6,5 тис., або 0,9%. Крім того по містах проживали 4,4 тис. громадян інших держав (0,6% населення). Понад 6,2 тис. осіб (0,9%) не належали до жодної із названих категорій (так звані «інші») ⁹³. Таким чином, по містах Полтавщини, Харківщини і материкової Таврії проживало селян на 3,3% більше, а міщан — на 2,4% менше, ніж в цілому по містах Російської імперії; різниця частки по інших категоріях — духовенство, дворяни, почесні громадяни, купці, піддані інших держав, «інші» не перевищувала плюс/мінус 0,6% ⁹⁴. Порівняно із лівобережжям в цілому селян було більше на 3,2%, а міщан на 3,4% менше, в той час як по інших станових групах різниця була незначною.

На початку 1914р. по містах Полтавщини, Харківщини і материкової Таврії проживали понад 1,1 мля осіб, зокрема 438 тис. селян — 39,3% населення, та 453,9 тис. міщан — 40,7% населення міст. Отже після 1897р. кількість селян зросла в 13 рази, а міщан в 1,5 рази, що поступається загальному приросту населення (1,6разів) ⁹⁵.

Порівняно із цими змінами відносно значним виглядає зростання — у 3,7 разів — кількості почесних громадян, яких у 1914р. проживало 30,6 тис. осіб. Вони становили 2,1% міського населення. Незначно зросла кількість купців — до 13,3 тис. осіб, а їх частка в населенні зменшилась до 1,2%. Таким чином, представники міських станів склали більшість населення міст — 44,7%.

Незначно зросла кількість дворян — до 42,3 тис., хоча їх частка в населенні зменшилась до 3,8%. У Волинській губернії, приміром, у 1912р. питома вага дворян становила 5%, у Санкт-Петербурзі — 7,2% (1910р.) ⁹⁶. Зменшення частки представників стану серед міського населення було, очевидно, загальною тенденцією початку ХХ ст. на відміну від другої половини ХІХ ст.

⁹³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. Полтавская губерния. — С. 286-289; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. ХLI. Таврическая губерния. — С. 280-287; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLVI. Харьковская губерния. — С. 270-273.

⁹⁴ Рашин А. Г. Население России... — С. 122.

⁹⁵ Обзор Полтавской губернии за 1913 год. — Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»; Обзор Харьковской губернии за 1913 г. — Ведомость «О числе жителей по сословиям»; Обзор Таврической губернии за 1914 год... — С. 118-119. Всі цифри узяті з публікацій підсумків перепису 1897р. та відомостей про розподіл населення по станах з «Обзоров» відповідних губерній. Обчислення узагальнюючих даних і відсотків, що наводяться нижче, виконані нами. Для гафощення викладу матеріалу ми не будемо щоразу здійснювати посилання на зазначені вище джерела

⁹⁶ Прищепа О. П. Міста Волині... — С. 9; Рашин А. Г. Население России... — С. 129.

коли вона зростала на Правобережній Україні, у Західному Сибіру ⁹⁷. Зменшились абсолютна кількість і частка осіб духовного стану православної та інших християнських конфесій: 4,6 тис., або 0,4% населення. Помітно, майже втричі, зросла кількість осіб, що належали до категорії «інші»: 18,6 тис., або 1,7% населення. Кількість іноземців зросла в 1,4 рази до 6,3 тис. осіб, хоча їх частка в населенні залишилась незмінною.

Губернські статистичні комітети виділяли в окремі категорії міських мешканців військових («діючі війська»), відставних та запасних нижніх чинів (солдат) і членів їх сімей, так звані «військові стани», до яких напередодні Першої світової війни по містах належали понад 106,4 тис. осіб, або 9,5% населення. На перший погляд, подібна класифікація виглядає архаїчною, тим більше що військові стани не виділялись в окрему категорію переписом 1897р. В останній раз узагальнюючі дані населення імперії із зазначенням представників військових станів А. Г. Рашин наводив за 1858р. (!), коли до цієї категорії населення міст імперії належали 14,1% городян ⁹⁸. Але така данина традиції надає можливість сьогодні отримати інформацію та скласти уявлення про деякі особливості міграційної поведінки чоловіків на початку ХХ ст. (докладно будемо вести мову нижче).

На наш погляд, міста лівобережжя України можна поділити на два типи за характером станової структури населення. До першого ми віднесли населені пункти Харківської губернії, в якій у 1897–1914рр. зберігалась значна перевага представників селян над міськими станами. Якщо у 1897р. тут проживали 214,1 тис. осіб, що належали до селянського стану, або понад 58% мешканців, то 1914р. — 253,1 тис. селян, або 46,7% населення. Кількість осіб даного стану змінювалась дуже нерівномірно. У 1906р. їх стало менше на 15,6 тис. осіб, 1911р. — більше на 40,8 тис., а у 1914р. — ще на 13,8 тис. ⁹⁹. Їх приріст у 1897–1911рр. та 1897–1914рр. був значно меншим (відповідно 1,1 та 1,2 рази) за загальний приріст міського населення (відповідно 1,4 та 1,5 рази).

Представників міщан у 1897р. було майже вдвічі менше, ніж селян: 109,7 тис., або 29,9% міського населення. З них більше половини — 58,6 тис. — проживали у губернському центрі (33,7% населення Харкова). Таким чином, по інших містах міщани становили трохи більше 51 тис., або 26,5% жителів. На початку 1914р. кількість міщан досягла 176,6 тис. (третини населення міст

⁹⁷ Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура... — С. 78; Скубневский В. А., Гончаров Ю. М. Города Западной Сибири во второй половине XIX — начале XX в. Часть 1: Население. Экономика — Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. — С. 92.

⁹⁸ Рашин А. Г. Население России... — С. 120-121.

⁹⁹ Обзор Харьковской губернии за 1905 год. — Х.: Типография Губернского правления, [б. г.]. — Ведомость «О числе жителей по сословиям»; Обзор Харьковской губернии за 1910 год. — Ведомость «О числе жителей по сословиям».

губернії), що в 1,6 рази більше, ніж 1897р. Напередодні війни їх було в 1,4 рази менше, ніж селян. Частка представників стану незначно зросла в населенні Харкова і помітно - по інших містах, де відтепер проживали 90,4 тис. міщан, або 31 % мешканців. Причому в Харкові напередодні війни проживали менше половини міщан від загальної їх кількості по містах губернії.

Найбільш динамічні зміни відбулись в категорії почесних громадян. У 1897-1906 рр. їх кількість по містах губернії зросла майже вдвічі з 53 тис. до 10,4 тис. осіб, у 1906-1914 рр. - до 18,4 тис., а в цілому за 1897-1914 рр. - майже у 3,5 рази. Питома вага почесних громадян в населенні збільшилась у 1897-1914 рр. з 1,5 % до 3,4 %. Особливо помітні зміни відбувались у Харкові, де їх кількість зросла в 1897-1914 рр. у 3,7 рази, а частка в населенні міста з 2,1 % до 5,4 %. По інших містах губернії приріст представників цього стану також був постійний і значний. На початку 1914 р. їх проживало понад 4,9 тис. — майже вдвічі більше, ніж наприкінці XIX ст.¹⁰⁰

Кількість осіб, що належали до купецького стану, зросла у 1897-1914 рр. з 5,3 тис. до 8,6 тис., або в 1,6 рази. Зокрема в Харкові збільшилась з 3,6 тис. до 6 тис., (в 1,7 рази), по інших містах - з 1,8 тис. до 2,6 тис., (в 1,5 рази). Причому роки нестабільної політичної і соціально-економічної ситуації обумовили незначне зменшення частки купців в загальному складі населення губернського центру до 2 % у 1905-1910 рр.¹⁰¹ В роки економічного піднесення 1911-1913 їх відсоток в населенні міста зріс до 2,4 %. По повітових і безповітових містах губернії, навпаки, саме у 1906-1911 рр. частка купців серед населення перевищила 1 % (у 1911р. в абсолютних цифрах - 2,8 тис. осіб), хоча 1897 р. вона становила 0,9 %. Отже, між 1911-1914 рр. відбулось зменшення кількості осіб купецького стану у периферійних містах, а питома вага в населенні повернулась на «звичний» 0,9 % рівень. Головною причиною описаного коливання співвідношення купців між губернським центром і іншими містами стало, на наш погляд, посилення ділової активності в Харкові після стабілізації ситуації в країні.

Кількість дворян по містах Харківської губернії зменшилась в 1897-1906 рр. з 23,4 тис. до 17 тис. (в 1,4 рази), але протягом наступних років кількість постійно збільшувалась, досягнув на початку 1914 р. 24,1 тис. осіб. Помітно, у 1,5 рази, зменшилась кількість спадкових дворян у 1897-1906 рр. Попри приріст в 1,4 рази між 1906-1914 рр., що навіть трохи вище, ніж для

¹⁰⁰ Обзор Харьковской губернии за 1913 г. - Ведомость «О числе жителей по сословиям».

¹⁰¹ Там само; Обзор Харьковской губернии за 1906 год. - Х.: Типография Губернского правления, [б. г.]. - Ведомость «О числе жителей по сословиям»; Обзор Харьковской губернии за 1907 год. - Ведомость «О числе жителей по сословиям»; Обзор Харьковской губернии за 1908 год. - Х.: Типография Губернского правления, 1910. - Ведомость «О числе жителей по сословиям».

дворянства в цілому, кількість спадкових дворян по містах губернії в січні 1914р. залишалась меншою, ніж у 1897 р.: 11,5 тис. проти 12,2 тис. осіб. Питома вага дворян серед міського населення зменшилась у 1914 р. до 4,4 %. Що характерно, саме губернський центр дав у 1897-1914 рр. найбільший відтік представників стану, в той час як у повітових та безповітових містах губернії кількість дворян зросла. Натомість Харків притягував до себе особистих дворян, в той час як по інших містах їх кількість зменшилась¹⁰².

Між 1897-1906 рр. зменшилась абсолютна кількість (з 3,4 тис. до 2,1 тис.) та частка духовенства серед міського населення губернії (з 0,9 % до 0,5 %). Існували суттєві відмінності між Харковом і іншими містами: якщо в губернському центрі осіб «духовного звання» в 1897р. було 1914 осіб, то 1914 р. - 669 (близько чверті відсотка населення). Натомість по повітових і безповітових містах кількість духовенства постійно зростала: з 1,5 тис. у 1897 р. до 1,91 тис. у 1914 р., хоча їх частка незначно зменшилась з 0,8 % до 0,7 %. Починаючи з 1906 р. близько 77 % осіб «духовного звання» мешкали саме в повітових та безповітових містах, в той час як 1897р. — лише 45 %¹⁰³.

Між 1897-1906 рр. кількість іноземних громадян зросла з 22 тис. до 5,2 тис., або в 2,3 рази. Протягом наступних п'яти років через революційні катаклізми відбувся їх відтік, але в 1911-1914 рр. мав місце певний приплив: 715 приїхали до Харкова, 67 - до інших міст. На початку 1914р. не було жодного іноземця в Краснокутську, Змієві, Недригайлові, в той час як в сільській місцевості в цей період нараховувалось понад 1,4 тис. громадян іноземних держав — майже втричі більше, ніж по всіх повітових та безповітових містах губернії. Кількість осіб, що належали до категорії «інші», досягла максимуму в 1911 р. — 5,4 тис. осіб, 1,1 % населення, а потім почала скорочуватись. На наш погляд, це свідчить про уповільнення міграцій в міста, а також про живучість станової самосвідомості.

До другого типу належали міста Полтавської та материкової частини Таврійської губернії, по яких існувала перевага міщан над селянами. Так, у 1897 р. по містах Таврійської губернії проживали 37,3 тис. міщан, або понад 61 % населення, на Полтавщині — 147,3 тис., або майже 54 %. На початку 1914р. кількість міщан по містах Таврії і Полтавщини зросла в 1,5 рази і становила, відповідно 57,6 тис. та 219,7 тис. осіб. Це означає, що понад 52 % населення міст

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Обзор Харьковской губернии за 1906 год. - Х.: Типография Губернского правления, [б. г.]. — Ведомость «О числе жителей по сословиям»; Обзор Харьковской губернии за 1907 год. - Ведомость «О числе жителей по сословиям»; Обзор Харьковской губернии за 1908 год. - Х.: Типография Губернского правления, 1910. - Ведомость «О числе жителей по сословиям».

Таврії і 47% — Полтавщини становили міщани. Показово, що в містах материкової Таврії і губерньському центрі Сімферополі співвідношення станів залишалось на користь міщан протягом 1897-1914 рр., хоча к частка в містах материкової частини зменшилась, а у Сімферополі зросла. Натомість на Полтавщині столиця губернії помітно відрізнялась від решти міст. Якщо у Полтаві в 1897 р. і 1914 р. міщан було відповідно 21,5 тис. та 33,7 тис., або 40% і 38%, то в повітових і безповітових їх кількість зросла з 125,8 тис. до 186 тис. і трималась на рівні 85% населення міст¹.

Селяни становили близько третини населення Таврії і Полтавщини. В 1897-1914 рр. у Таврійських містах їх кількість зросла удвічі: з 18,1 тис. до 36,7 тис., а частка у міському населенні — з 29,7% до 33,4%. На Полтавщині кількість селян зросла у півтора рази: з 96,5 тис. до 148,2 тис., а частка в населенні міст зменшилась з 35% до 32%¹⁵.

Особливістю станової структури міст Полтавщини була наявність значної частини населення, яка ідентифікувала себе із українським козацтвом. Офіційною статистикою вони зараховувались до селянського стану, тому переписом 1897 р. не виділялись. Але в матеріалах губернського статистичного комітету протягом ХХ ст. українські козаки виокремлювались у самостійну групу. У 1911 р. у Полтавській губернії відносили до козаків 64,7 тис., а у 1914 р. — 74,9 тис. мешканців міст¹⁰⁶. Приріст козаків серед населення міст був вищим за приріст селян. У 1914 р. козаки становили більше половини осіб «сільських станів» по містах Полтавщини, частка в населенні — 16%. У таких містах, як Зіньків, Миргород, Кобеляки, Градизьк, Глинськ козаки становили від третини до половини населення, в Золотоноші, Пирятині, Хоролі — 24-30%, у Полтаві, Гадячі, Прилуках, Ромнах — 10-17%.

Належність до певного стану міцно трималась у самосвідомості городян повітових і безповітових міст. Це має відношення як до представників так званих «вищих», так і «нижчих» станів, заможних і бідних прошарків

¹⁰⁴ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. Полтавская губерния. - С. 286-289; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. ХLI. Таврическая губерния. - С. 280-287; Обзор Полтавской губернии за 1913 год. - Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»; Обзор Таврической губернии за 1914 год. - С. 118-119.

¹⁰⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. Полтавская губерния. - С. 286-289; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. ХLI. Таврическая губерния. - С. 280-287; Обзор Полтавской губернии за 1913 год. - Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»; Обзор Таврической губернии за 1914 год. - С. 118-119.

¹⁰⁶ Обзор Полтавской губернии за 1910 год. - Полтава: Типолитография Губернского правления, 1912. - Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям».

населення. У Градизьку в кінці ХІХ-на початку ХХ ст. зберігались окремі громади представників «сільських станів» - козаків, казенних селян, селян-власників. А міщани міста на початку ХХ ст. порушили клопотання щодо впровадження у місті окремого міщанського управління¹⁰⁷. Приналежність до певного стану була складовою частиною ідентичності, надавала відчуття гордості городянам. Приміром, заможний домовласник Ніжина український козак І. М. Гомоляка саме такими, а не меркантильними міркуваннями пояснював небажання переходити до купецтва і платити за гільдейське свідоцтво¹⁰⁸.

Динаміка зрушень представників таких станів, як спадкові та особисті дворяни, православне духовенство, почесні громадяни по містах Полтавської губернії і Таврії була схожою із ситуацією по містах Харківської губернії. Приміром, на Полтавщині в 1897-1910 рр. в п'ять разів — з 2,4 тис. до 10 тис. збільшилась кількість почесних громадян, їх частка в населенні трималась на рівні 2,4%. Питома вага дворян по містах Полтавщини в 1914 р. становила 3,6%, Таврії — 1,6%. Незначне зростання їх абсолютної кількості можна пов'язати із переселенням поміщиків до міст¹⁰⁹.

Особливість ситуації на Полтавщині полягала у зменшенні кількості купців: між 1897-1910 рр. — з 5,8 тис. до 3,3 тис. І хоча представників купецтва незначно побільшало у 1914 р. — до 3,5 тис., але їх кількість так і не досягла рівня кінця ХІХ ст. їх частка в населенні неухильно зменшувалась: 1897 р. — 2,1%, 1914 р. — 0,75%, причому як в Полтаві, так і у повітових та безповітових містах Миська управа м. Ромни, яка здійснювала реєстрацію бажаючих залишатися в «купеческом званні», констатувала, що протягом 1907 р. вибули із стану шість осіб¹¹⁰. Враховуючи той факт, що сім'ї були значними, кількісні втрати були значно більшими¹¹¹. Середній темп зменшення купців в Ромнах між 1897-1910 рр. становив 15 осіб на рік¹¹². По містах Таврії кількість купців у 1897-1906 рр. незначно зменшилась: з 1028 до 1022 осіб, а 1914 р. зросла до 1158 осіб¹¹³. Хоча також мала місце

¹⁰⁷ Жук В. Н., Олександренко Г. П. Градизьк історико-краєзнавчий нарис. - Х.: Прапор, 1968. - С. 27; Иванова Н. А., Желтова В. П. Сословно-классовая структура России в конце XIX — начале XX века. - М.: Наука, 2004. - С. 99.

¹⁰⁸ ІРНБУ ім. В. Вернадського. - Ф. ХХІІІ. - Од. зб. 33. - Арк. 25^{об}-26.

¹⁰⁹ Южный край. - 1912. - 17 мая.

¹¹⁰ ДАСО. - Ф. 997. - Оп. 1. - Т. 1. - Спр. 1200. - Арк. 64.

¹¹¹ Там само. - Арк. 1-6.

¹¹² Обзор Полтавской губернии за 1910 год. - Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям».

¹¹³ Обзор о состоянии Таврической губернии за 1906 год - Ведомость «О населении губернии по сословиям»; Обзор о состоянии Таврической губернии за 1909 год. - Ведомость «О населении губернии по сословиям».

тенденція до зменшення частки купців у населенні міст.

По містах материкової частини Таврійської губернії найсуттєвішою особливістю розвитку станової структури населення було зростання категорії осіб так званих «інших» і духовенства нехристиянських конфесій. У 1897-1914 рр. кількість перших зроста майже в вісім разів: з 418 до 3,3 тис., а їх частка в населенні - з 0,6 % до 3 %. Симптоматичні тенденції мали місце серед осіб «духовного звання». Якщо між 1897-1910 рр. кількість представників християнських конфесій зростала: 1897 р. - 209 (православних), 1907 р. - 485, 1910 р. - 516, то на кінець 1914 р. їх стало 466 осіб, в той час як представництво єврейського, караїмського, мусульманського духовенства у 1907-1914 рр. збільшилось з 23 до 60 осіб, або у 2,6 рази¹¹⁴.

За специфікою станової структури населення міста лівобережжя України можна поділити на кілька груп. До першої належать населені пункти із чітко вираженою перевагою міщан (понад 50 %) у населенні, яка зберігалась протягом 1897-1914 рр. Це, зокрема, шість міст Полтавської губернії - Прилуки, Гадяч, Лубни, Кременчук, Костянтинград, Переяслав, два Таврійської - Бердянськ, Ногайськ. Ще три міста - Старобільськ і Слов'янськ Харківської, Хорол Полтавської губерній, де протягом ХХ ст. міщан стало більше половини у складі мешканців. З 11 міст сім є повітовими центрами, один з яких мав 1914 р. понад 50 тис. мешканців, чотири - понад 20 тис. Лише одне місто — безповітовий Ногайськ - належав до категорії малих міст. У 1914 р. міщани становили від 51 % (Хорол) до 80 % (Костянтинград) населення.

Зважаючи на тенденції розвитку міст Полтавської, Харківської та Таврійської губерній, можна припускати, що більшість міст Чернігівщини та Катеринославщини, по яких на рубежі ХІХ-ХХ ст. міщани становили понад 50% населення, зберегли таке співвідношення до 1914 р. На Чернігівщині у 1897-1903 рр. частка міщан в населенні дев'яти міст становила від 50 до 79 %: Борзна, Ніжин, Конотоп, Короп, Чернігів, Глухів, Городня, Козелець, Новгород-Сіверський¹¹⁵. У Катеринославській губернії в 1897 р. від 50 % до 65 % міщан проживали у Бахмуті, Маріуполі, Катеринославі, Олександрівську, Верхньодніпровську¹¹⁶.

Другу групу складають міста із вираженим селянським ядром, що зберігалось до 1914 р. Серед них 12 міст Харківської губернії: Білопілья,

¹¹⁴ Обзор о состоянии Таврической губернии за 1906 год. - Ведомость «О населении губернии по сословиям».

¹¹⁵ Обзор Черниговской губернии за 1903 г. // Календарь Черниговской губернии на 1905 год. Год 19-й. - Чернигов: Типография Губернского Правления, 1904. - С. 294-298.

¹¹⁶ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XIII. Екатеринославская губерния. - С. 44-45.

Недригайлів, Суми, Лебедин, Богодухів, Краснокутськ, Валки, Золочів, Чугуїв, Зміїв, Куп'янськ, Ізюм, три - Полтавської: Глинськ, Градизьк, Кобеляки, два — Таврійської: Орхів, Генічеськ. Також до даної групи примикають три міста Полтавщини - Миргород, Зіньків, Пирятин - де селяни у ХХ ст. стало понад 50 % населення. З 20 населених пунктів цієї групи майже половина - дев'ять - є безповітовими містами. Напередодні війни лише в двох - Сумах та Білопільлі - проживало більше, ніж по 20 тис. жителів. Недригайлів, Краснокутськ, Зміїв, Орхів належали до категорії малих міст. У 1914 р. селяни становили в цих містах від 53 % (Суми, Пирятин) до 85 % (Валки) мешканців. Очевидно, тотожну станову структуру зберігали Березна, 66 % жителів якої у 1903 році належали до селянського стану, Новомосковськ і Луганськ, де у 1897 р. понад 60 % вважались селянами¹.

Третя група складається з шести міст, по яких мали місце коливання кількості міщан і селян, що призвело до вирівнювання станової структури. Це стосується повітових міст Полтавської губернії Золотоноші, Лохвиці, Таврійської - Олешок, Мелітополя, Харківської - Охтирки, Вовчанська. Напередодні війни процент міщан коливався від 27 % (Охтирка) до 48 % (Золотоноша), а селян - від 31 % (Вовчанськ) до 49 % (Охтирка). Очевидно, до таких міст можна віднести Кролевець, в якому у 1903 р. міщани становили 47 %, а селяни 43 % мешканців.

Четверту групу склали губернські Харків, Полтава і повітове місто Ромни, по яких співвідношення станів хоча і коливалось у 1897-1914 рр., але залишилось в межах 34-49 % на користь міщан або селян. Очевидно, по даних містах мала місце більша плинність населення. Вірогідно, Кролевець, Остер, Сосниця на Чернігівщині¹¹⁸, Павлоград і Слов'янськ на Катеринославщині¹¹⁹ також можна віднести до цієї групи.

На окрему увагу заслуговує така категорія населення, як «військові стани», частка яких становила від 6-7 % в Таврійській до 10-11 % в Харківській та Полтавській губерніях. По окремим містам вона була навіть більшою. Так, в населенні Полтави представники військових станів у 1911 р. становили 14,8 %, а у 1914 р. - 17 %.

У науковій літературі висловлювалась думка, що частина солдатів, відбувши службу в армії, охоче залишались в містах після виходу в запас або

¹¹⁷ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XIII. Екатеринославская губерния... - С. 44-45; Обзор Черниговской губ. за 1903 г. - С. 294-298.

¹¹⁸ Обзор Черниговской губернии за 1903 г. - С. 296-298.

¹¹⁹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XIII. Екатеринославская губерния... - С. 44-45.

резерв¹²⁰. Оскільки більшість населення імперії становили селяни, то ж логічно припустити, що, по-перше, саме вони ставали додатковим джерелом поповнення населення міст. По-друге, матиме своє пояснення зменшення, порівняно із даними перепису 1897 р. осіб сільських станів по містах, зафіксоване в «Обзорах».

Справді, нижній чин, який кілька років свого життя провів в казармах у губернському або повітовому місті, познайомився з принадами міського життя, був психологічно підготовлений та більш адаптований до життя в ньому. Він міг становити перехідний тип між селянином і городянином. Але не менш логічно припустити, що призваний до війська із Полтави, Охтирки, Кременчука, Ізюму, Пирятина повертався до нього по завершенні строювої («строевой») служби в якості запасних та відставних. Враховуючи, що служба в армії ставала обов'язковою, а на малій батьківщині у кожного з солдатів залишалась рідня, частина батьківського майна тощо, ми вважаємо, що серед солдатів було пропорційно частки в населенні країни, не менше 15% вихідців з міст. У такому разі осіб «військових станів», зокрема запасних та відставних, яких фіксувала губернська статистика, треба ділити щонайменше пропорційно кількості міщан і селян по тому чи іншому місту. До речі, наявність відповідного високого проценту запасних та відставних солдат в сільській місцевості, де армійські частини не розташовувались, підтверджує нашу думку.

Так, по містах Полтавщини, Харківщини і Таврії напередодні війни зафіксовано міщан 40,7 %, селян - 39,3 %, що було на 1,2 % та 7,5 %, разом на 8,9 % менше, ніж у 1897 р. Водночас військових, запасних та відставних нижніх чинів і членів їх сімей по містах регіону нараховували 106,4 тис., або 9,5 % населення. Отже, якби міста ставали більш-менш значним центром тяжіння для колишніх солдат, їх мало б бути значно більше.

Матеріали губернських статистичних комітетів дозволяють дійти висновку, що місцеві чоловіки після служби в армії переважно повертались до місць свого народження. Так, у Прилуках у 1914рр. порівняно із 1897р. представників міщан і селян разом було менше на 6,3 %, натомість військових, що перебували у запасі, та членів їх родин, а це понад 2,5 тис. осіб, в місті було понад 8 % мешканців (а в сільській місцевості повіту — 18,1 тис., майже 9 % населення). Зважаючи на зростання кількості населення і те, що перебування у запасі тривало більше часу, ніж проходження дійсної військової служби, збільшення кількості осіб «військових станів» може мати своє пояснення.

¹²⁰ Зайончковский П. А. Военные реформы 1860-1870 годов в России. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1952. - С. 290; Гуменюк А. О. Соціальна і національна структура... - С. 83.

¹²¹ Зайончковский П. А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX-XX столетий. 1881-1903. - М.: Мысль, 1973. - С. 114-116.

Подібна ситуація характерна і для Охтирки, де відсоток селян і міщан у 1897-1914рр. зменшився на 17,1 %, а відсоток запасних військових та членів сімей у 1914р. складав 17,4 % населення міста. Зважаючи на те, що в місті розташовувались війська — 1,2 тис., майже 3,6 % населення, можна також стверджувати, що місцеві запасні — це переважно корінні місцеві жителі, що належали до селянського стану. Таку само картину спостерігаємо на півдні. У Ногайську, де армійських частин не було, процент міщан і селян зменшився в 1897-1910рр. на 15,9 %, при одночасному зростанні до 17,2 % частки відставних запасних солдат і членів к родин¹²².

Припускаючи, що не більше п'ятої частини представників військових станів (враховуючи чисельність міського населення імперії) становили особи, попереднім місцем проживання яких було місто, можемо визначити відсоток селян у містах в 1914 р.: 46,95 % (39,31 % плюс 7,64 %), а міщан - 42,6 % (40,74 % плюс 1,9 %). Таким чином, ми виходимо на те ж саме співвідношення селян і міщан, що мало місце 1897 р.

Аналіз даних статистики за 1910-1914рр. не підтверджує твердження про великий приплив селян, що розорялися внаслідок столипінської аграрної реформи, до міст регіону. Співвідношення представників головних станів по містах: міщан і селян — залишалось, як мінімум, незмінним. Фіксація губернськими статистичними комітетами станової приналежності є непрямим доказом актуальності останнього не лише для місцевих органів влади, які можна запідозрити у намаганні консервувати традиційний поділ, але і для самих городян. Ознакою поступового розмивання станових перегородок було зростання таких категорій, як почесні громадяни, осіб, що не належали до провідних станових груп («інші»), зменшення дворян і купців. Водночас процеси модернізації впливали на збереження міщан, селян, козаків та їхньої станової самосвідомості. На наш погляд, саме співіснування станових, професійних, класових характеристик було характерною ознакою високої соціальної диференціації, залишалось складовою самосвідомості міського суспільства початку ХХ ст.

Склад населення за статтю та віком. У 1897 р. по містах регіону проживали 566,1 тис. чоловіків та 541,1 жінок, відповідно 51,1 % та 48,9 % населення (дивись таблицю 1.6)¹²³. Порівняно із містами губерній

¹²² Обзор о состоянии Таврической губернии за 1909 год. - Ведомость «О населении губернии по сословиям».

¹²³ Складено за : Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XIII. Екатеринославская губерния... - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. Полтавская губерния... - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLI. Таврическая губерния... - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897.

європейської частини Російської імперії, частка чоловіків була меншою, а жінок більшою на 1,4 %¹²⁴. Співвідношення чоловіків і жінок у Чернігові дорівнювало їх співвідношенню по європейській Росії. В Чернігові, Полтаві, Харкові, Катеринославі та містах Катеринославської губернії чоловіків проживало більше, ніж в середньому по регіону, а в Полтаві, Харкові, містах Катеринославщини - більше, ніж в цілому по європейській Росії. Особливо вирізнявся Катеринослав, де чоловіків було більше на 1,3 %, ніж по містах європейської частини Росії і на 2,7 %, ніж по регіону. Крім названих міст значний відсоток чоловіків у населенні (понад 51 %) мали також Чугуїв - 59,6%, Козелець, Маріуполь - 54,9 %, Павлоград - 54,4%, Харків, Полтава - 52,9 %, Кременчук, Остер, Хорол, Суми, Охтирка, Куп'янськ, Мелітополь - близько 52 %¹²⁵. Значно менше, ніж по містах лівобережжя та європейської Росії, проживало чоловіків в повітових і безповітових містах Чернігівської і Полтавської губерній: 48,7 % та 49,6 %. Зокрема, найбільшим відсотком жінок вирізнялись Кролевець - 53,3 %, Ніжин - 53,1 %, Короп - 52,5 %, Глухів - 52 %, Прилуки - 52,9 %, Лохвиця - 52,5 %, Золотоноша - 52,7 %, Градиськ - 52,2 %, Гадяч - 52,1 %. Трохи меншою, ніж по регіону, була частка чоловіків у містах Харківської губернії і Таврії. Але деякі міста цих губерній вирізнялись значною перевагою жінок у населенні:

Вып. XLVI. Харьковская губерния... - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XLVIII. Черниговская губерния. - С. 4-5; Города России в 1904 году... - С. 163-167; Города России в 1910 году... - С. 364-367, 531-532; Статистический ежегодник России. 1914 г... - С. 46-47; Обзор Таврической губернии за 1914 год... - С. 118-119; Обзор Харьковской губернии за 1913 г. - Ведомость «О числе жителей по сословиям»; Обзор Полтавской губернии за 1913 год - Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям»; Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1911 год. - Ведомость «О количестве населения». Порівняння даних «Огляди» і «Міста» свідчить, що ними фіксувалось співвідношення чоловічого і жіночого населення типологічно ближче, ніж у варіанті «ДСК». Приміром, у Чернігівській губернії в 1904 р. «Ежегодник России» подає 48,9 % чоловіків, 51,1 % жінок, а «Огляди» - 51,1 % чоловіків, «Міста» - 51,8%. Дик Ежегодник России 1904 г... - С. 66-67; Обзор Черниговской губернии за 1903 г... - С. 294-298; Города России в 1904 году... - С. 167; це саме стосується Полтавської губернії за 1910 р. та ін.

¹²⁴ Рашин А. Г. Население России... - С. 272.

¹²⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XIII. Екатеринославская губерния. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. Полтавская губерния. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLI. Таврическая губерния. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLVI. Харьковская губерния. - С. 4-5; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XLVIII. Черниговская губерния. - С. 4-5.

Краснокутськ - 51,7 %, Лебедин - 52 %, Старобільськ - 51,4 %, Олешки - 53,1 %. Це свідчить про існування відгошву чоловіків із периферійних міст на заробітки, перебування на дійсній військовій службі.

Таблиця 1.6.

Розподіл міського населення за статтю. 1897-1914 рр.

міста	1897		1904		1910		1914	
	чол	жін	чол	жін	чол	жін	чол	жін
Чернігів	14 548	13 168	15981	14216	15641	16 143	*	*
%	52,3	47,5	52,9	47,1	49,2	50,8		
Інші	66242	69 653	81 772	76 795	97 197	93 129	101100**	102 200**
%	48,7	51,3	51,6	48,4	51,1	48,9	49,7	50,3
Всього	80 790	82 821	97 753	91 011	112 838	109272	125 000	126000
%	49,4	50,6	51,8	48,2	50,8	49,2	49,8	50,2
Полтава	28 390	25313	26 285	24 116	32 967	26913	45 967	41 979
%	52,9	47,1	52,2	47,8	55,1	44,9	52,3	47,7
Інші	109 333	111 258	124 399	125 599	161 141	160 594	191 069	183 585
%	49,6	50,4	49,8	50,2	50,1	49,9	51	49
Всього	137723	136 571	150684	149 715	194 108	187507	237036	225 564
%	50,2	49,8	50,2	49,8	50,9	49,1	51,2	48,8
Харків	92 182	81 807	110814	95 501	131242	113 284	127093	122 605
%	52,9	47,1	53,7	46,3	53,7	46,3	50,9	49,1
Інші	98013	95 341	102 209	101 568	126672	119817	151 085	140744
%	50,7	49,3	50,2	49,8	51,4	48,6	51,8	48,2
Всього	190 195	177 148	213023	197 069	257914	233 101	278 178	263 349
%	51,8	48,2	51,9	48,1	52,5	47,5	51,4	48,6
Катеринослав	60770	52 069	82 975	73 636	110643	101 262	109873***	107 975***
%	53,8	46,2	53	47	52,2	47,8	50,4	49,6
Інші	66 139	62 027	111 507	96367	143 239	129439	159953**	137 897***
%	51,6	48,4	53,6	46,4	52,5	47,5	53,7	46,3
Всього	126909	114096	194482	170003	253 883	230701	269 836***	245 872***
%	52,7	47,3	53,4	46,6	52,4	47,6	52,3	47,7
Таврія	30471	30472	35 430	33 402	52 332	49 244	54 504	55 536
%	50	50	51,5	48,3	51,5	48,3	49,3	50,5
Загалом	566 088	541 108	691 372	641 200	871 411	809 825	964 554	916321
%	51,1	48,9	51,9	48,1	51,8	48,2	51,3	48,7

* Даних немає

** Без Чернігівського повіту.

*** На 1 січня 1912 р.

На зламі XIX-XX ст. приріст кількості чоловіків незначно випереджав приріст жіночого населення міст, демонструючи тенденцію, характерну для Другої половини XIX ст.¹²⁶. У 1904р. чоловіків по містах регіону було 691,4 тис., жінок - 641,2 тис., відповідно у 1,22 та 1,18 разів більше, ніж 1897 р.

¹²⁶ Вологодцев И. К. Особенности развития городов... - С. 119.

У 1904 р. по містах регіону майже 52 % населення становили чоловіки. Відчутне збільшення чоловіків мало місце у Чернігові, Харкові, повітових і безповітових містах Чернігівської, Полтавської і Таврійської губерній. Вдвічі збільшився абсолютний розрив у кількості чоловіків і жінок: якщо 1897 р. чоловіків було більше майже на 25 тис., то 1904 р - на 50,2 тис. У Харкові перевага чоловічого населення над жіночим збільшилась з 10,4 тис. до 15,3 тис., або на 48 %; у Катеринославі - з 8,7 тис. до 9,3 тис., або на 7 %; по містах Катеринославської губернії - з 4,1 до 15,1 тис., або на 268 %. У Полтаві, Катеринославі, містах Харківської губ. зростає частка жінок у населенні міст.

Як свідчать дані таблиці 1.6, на початку 1914р. по містах регіону проживали 964,5 тис. чоловіків та 916,3 тис. жінок, або 51,3 % та 48,7 % населення. Між 1904-1914рр. характер приросту представників обох статей зазнав певних змін: кількість чоловіків зросла в 1,39 разів, а жінок в 1,43 рази. Жіноче населення зростало швидше, ніж чоловіче, у Чернігові - приріст в 1,7 рази, Катеринославі та містах материкової Таврії - 1,6, Катеринославщини - 1,4, Харкові та містах Чернігівщини - 1,3 рази. Приріст чоловіків по цих населених пунктах коливався від 1,1 у Харкові до 1,5 разів у Чернігові та Таврії. Приріст чоловіків, вищий за приріст жінок, мав місце лише у Полтаві (в 1,7 рази) та повітових містах Полтавщини і Харківщини (в 1,5 рази). Характерною прикметою Харківської та Полтавської губерній було існування по периферійних містах випереджаючого приросту чоловічого населення як протягом всього періоду 1897-1914 рр, так і у 1904-1914 рр.

Між 1904-1910рр. збільшилась частка жінок у Чернігові, по містах Чернігівської та Катеринославської губерній. У містах Таврії статева структура населення залишалась без змін. Скоротився, порівняно із 1904р., розрив у кількості чоловіків і жінок. У 1910р. він становив 38,6 тис., а 1914р. - 39,5 тис. осіб. У 1910р. в Чернігові кількість жінок перевищила кількість чоловіків на 559 осіб. Можна припускати, що така тенденція зберігалась до 1914 р. Розрив в кількості чоловіків і жінок зменшувався у Харкові: 1910р. він становив 8,3 тис., 1914 р. - 4,5 тис. осіб¹²⁷; у Полтаві відповідно - 6 і 4 тисячі. У Катеринославі 1910 р. чоловіків було більше, ніж жінок на 9,4 тис. осіб, у 1912 р. - на 1,9 тис. Натомість по містах

¹²⁷ У столиці Слобожанщини частка чоловіків і жінок хоча і залишалась на рівні 53,7 % між 1904-1910 рр., але тенденція до зростання частки жінок проявила себе у 1905-1908 рр. Дивись: Обзор Харьковской губернии за 1905 год. - Ведомость «О числе жителей по сословиям»; Обзор Харьковской губернии за 1906 год. - Ведомость «О числе жителей по сословиям»; Обзор Харьковской губернии за 1907 год. - Ведомость «О числе жителей по сословиям»; Обзор Харьковской губернии за 1908 год. - Ведомость «О числе жителей по сословиям».

Катеринославської губернії розрив збільшився з 13,8 до 22 тис. осіб.

У 1910-1914рр. частка жінок зросла у Полтаві, Харкові, Катеринославі, по містах Чернігівської і Таврійської губерній. Частка чоловіків зросла у повітових і безповітових містах Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини. У Полтаві в 1914 р. чоловіки становили 52,3 %, жінки - 47,7 % населення; у Харкові відповідно 50,9 % та 49,1 %. У Катеринославі відсоток чоловіків у 1897-1914рр. постійно зменшувався. Так, якщо у 1897р. у місті над Дніпром мешкали 53,8 % чоловіків та 46,2 % жінок, то у 1904 р. відповідно 53 % та 47 %, у 1910 р. - 52,9 % та 47,8 %, а 1912 р. - 50,4 % та 49,6 %¹²⁸. У Таврійських містах в 1914р. кількість жінок переважала чоловіків на понад одну тисячу осіб.

По містах Чернігівської, Харківської, Катеринославської губерній у 1910р. саме присутність військових частин збільшувала частку чоловіків відповідно на 0,6 %, 1,3 % та 0,7 %, посилюючи їх перевагу. Натомість по містах Полтавської губернії в 1910р. чоловіки становили 50,9 % населення міст, а без військ - менше половини - 49,8 %; у 1914р відповідно 51,2 % та 49,6 %¹²⁹.

Особливо відчутно присутність військ впливала на статеву структуру населення Полтави, Охтирки, Павлограда. У 1897р. в Полтаві проживало 28,4 тис. чоловіків (53 % населення) і 25,3 тис. жінок (47 %), у 1910р. - 32,97 тис. чоловіків (55 %) та 26,9 тис. жінок (45 %), 1914р. 45,97 тис. чоловіків (52,3 %) та 41,98 тис. жінок (47,7 %), в той же час без урахування військ відсоток цивільного чоловічого населення становив у 1897 р - 49 %, 1910р. - близько 50 %, 1914р. - 48 %¹³⁰. В Охтирці у 1910р. чоловіче населення становило 15,6 тис, або 54,4 %, а без військових - 50,1 %; у 1914 р. - 16,4 тис (53,3%), без військових - 15,2 тис (49,5 %)¹³¹.

¹²⁸ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XIII. Екатеринославская губерния... - С. 4-5; Города России в 1904 году... - С. 164; Города России в 1910 году... - С. 531; Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1911 год. - Ведомость «О количестве населения». Показово, що зменшення відсотка чоловіків у Катеринославі зафіксував і ЦСК За його даними в 1908р. у місті чоловіки становили 52% населення, 1911 р. - 51,9 %, 1914р. - 51,3 %. Дивись: Ежегодник России 1908 г... - С. 32; Статистический ежегодник России 1911 г... - С. 36; Статистический ежегодник России. 1914 г. - С. 36.

¹²⁹ Города России в 1910 году... - С. 364, 366-367, 531; Обзор Полтавской губернии за 1913 год. - Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям».

¹³⁰ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. Полтавская губерния... - С. 206-207; Города России в 1910 году... - С. 366; Обзор Полтавской губернии за 1913 год. - Ведомость «О населении Полтавской губернии по сословиям».

¹³¹ Города России в 1910 году... - С. 364; Обзор Харьковской губернии за 1913 г. - Ведомость «О числе жителей да сословиям».

У Павлограді в 1897 р. частка чоловічого населення - 54,4 %, а без військ - 48,1 %. У 1910 р. в цьому повітовому місті частка чоловічого населення становила 46,9 %, а без військ - 43,3 % - менше, ніж у будь-якому місті регіону¹³². По великих містах перебування військ збільшувало перевагу чоловіків над жінками серед населення. Зокрема, в 1910 р. у Харкові на 1,9 %, Катеринославі - на 1 %; у 1914 р. в Харкові - на 0,9 %¹³³. Яскравий виняток становив Маріуполь, в якому чоловіче населення помітно переважало жіноче перш за все через наявність прийдшлих робітників на заводи і в порт. Так, у 1897 р. в місті на Азовському узбережжі проживали 17,1 тис. чоловіків (55 %) та 14 тис. жінок (45 %), у 1910 р. відповідно 30,8 тис. (60 %) та 20,6 тис. (40 %), 1912 р. - 31,4 тис. (59,2 %) та 21,7 тис. (40,8 %)¹³⁴.

Вікова структура населення міст кінця XIX-початку XX ст. визначалась домінуванням молодших вікових груп. Це пояснюється постійним припливом молоді на навчання, у пошуках роботи, меншою порівняно із сільською місцевістю дитячою смертністю, зростанням питомої ваги тих груп населення, що мешкають у містах разом із сім'ями¹³⁵. Особливості формування вікової структури населення міст лівобережжя України розглянемо на основі даних перепису 1897 р., узагальнених нами у таблиці 1.7¹⁶.

Як свідчать наведені у ній дані, мали місце суттєві відмінності у віковій структурі населення, з одного боку, між губернськими і рештою міст, а з іншого - між містами і сільською місцевістю. У 1897 р. по містах проживало 258,5 тис. дітей у віці до десяти років, що на 7,7 % менше, ніж у повітах

¹³² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XIII. Екатеринославская губерния... - С. 190-191; Города России в 1910 году... - С. 531.

¹³³ Города России в 1910 году... - С. 364, 531; Обзор Харьковской губернии за 1913 г. - Ведомость «О числе жителей по сословиям».

¹³⁴ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XIII. Екатеринославская губерния... - С. 182-183; Города России в 1910 году... - С. 531; Приложение к Вспомогательному отчету Екатеринославского губернатора за 1911 год. - Ведомость «О количестве населения».

¹³⁵ Майр Г. Население больших городов // Большие города, их общественное, политическое и экономическое значение. - СПб.: [Б. и.], [1905]. - С. 54-56; Рашин А. Г. Население России... - С. 200, 210-211, 275, 280; Курман М. В. Воспроизводство населения дореволюционного крупного города (на примере Харькова) // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР: Сб. ст. - М.: Статистика, 1977. - С. 234.

¹³⁶ Складено за: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XIII. Екатеринославская губерния. - С. 10-11; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. Полтавская губерния. - С. 65; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLI. Таврическая губерния. - С. 64-75; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLVI. Харьковская губерния. - С. 67; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XLVIII. Черниговская губерния. - С. 71-100.

лівобережжя. По губернських містах дітей такого віку було на 12 %, у інших - на 5,3 % менше, ніж у сільській місцевості.

Таблиця 1.7.

Розподіл населення в містах та сільській місцевості за віком. 1897

Вікові групи (роки)	Міське населення	Губернські міста	Повітові та безповітові міста	Сільська місцевість	%, міське населення	%, губернські міста	%, потові та безповітові міста	%, сільська місцевість
менше 10	258481	68 856	189625	2741 700	23,3	18,9	25,7	31
10-19	248 959	79252	169 707	1 916 055	22,5	21,5	23	21,7
20-29	217901	91 979	125922	1 293 853	19,7	25	17	14,6
30-39	144 112	52 983	91 129	1 051 240	13	14,4	12,3	12
40-49	99631	33 657	65 974	767 796	9	9,1	8,9	8,7
50-59	68925	21 892	47 033	541 981	6,2	5,9	6,4	6,1
понад 60	68696	19369	49 327	526412	6,2	5,3	6,7	5,9
невідомо	491	259	232	1 746	0,04	0,1	0,03	0,02
Всього	11071%	368 247	738 949	8840685	100	100	100	100

Питома вага дітей у віці до десяти років була найбільшою в повітових та безповітових містах Харківщини і Таврії, відповідно 26,3 % та 26,8 %, найменшою - у Харкові: 17,4 % населення.

Великі і значні міста півдня регіону відзначались відносно значною часткою дітей до 10 років: у Катеринославі - 20,6%, Сімферополі - 20,5 %¹³⁷. Мали місце істотні відмінності як від міст європейської частини імперії, так і Західної Європи, де питома вага дітей до 10 років становила відповідно 19,7 % та 18,8 %¹³⁸. Причина цього полягає у меншій смертності дітей віком до десяти років на території України порівняно із Росією, характерній для українського і єврейського етносів, більшою середньою тривалістю життя новонароджених у великих і малих містах, що можна пояснити деякими відмінностями всього укладу життя населення¹³⁹.

У наступній віковій групі має місце певне вирівнювання як по містах, так і по селах, але у повітових та безповітових містах дітей та підлітків було більше, ніж в сільській місцевості та по губернських містах. Значно більше - на 5 % - дітей та підлітків 10-19 років проживало по містах лівобережжя

¹³⁷ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLVI. Харьковская губерния. - С. 67; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLI. Таврическая губерния. - С. 64-75; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XIII. Екатеринославская губерния. - С. 10-11.

¹³⁸ Рашин А. Г. Население России... - С. 265; Велихов Л.А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства - М.; Л.: Гос. изд-во, 1928. - С. 149.

¹³⁹ Птуха М. Смертність у Росії на Україні. - Х.-К., 1928. - С. 79, 102, 105, 135.

порівняно із Західною Європою та на 2,5 % - порівняно із європейською Росією¹⁴⁰. Загалом дітей та молоді у віці до 19 років по містах регіону було значно більше, ніж в Москві, де 1902 р. вони становили третину населення¹⁴¹.

Про тенденцію розвитку вікової структури населення регіону ми можемо скласти уявлення лише на прикладі Харкова, де в ході обчислення, проведеного в травні 1916 р., з'ясовували, поміж іншого, вік городян. Згідно оприлюднених даних в губернському центрі дітей у віці до 15 років проживало близько 55 %¹⁴², в той час як у 1897 р. городян віком до 19 років було 37,4 %¹⁴³. Навіть із поправкою на обставини війни, коли певна частина чоловіків працездатного віку перебувала на фронті, присутність у місті біженців, можна стверджувати, що в губернському центрі зберігалась значна перевага молодших вікових груп.

У працездатних вікових групах також має місце перевага міст над повітами. Так, городян у віці 20-29 років проживало майже 218 тис. осіб, 19,7 % міського населення. Це на 5 % більше, ніж питома вага їх у сільській місцевості регіону. Але це менше, ніж по містах європейської Росії (22,4 %) та Європи (24,1 %)¹⁴⁴. По великих містах представники даної вікової групи домінували, становлячи близько 25 % мешканців: у Харкові їх було понад 44,2 тис., Катеринославі - 28,6 тис. У Полтаві, значному за розмірами місті, городян віком 20-29 років наприкінці XIX ст. було 12,9 тис., 24 %, а Чернігові, середньому місті - 6,3 тис., 23 % (в даному місті незначно більше - на 0,7 % - проживало дітей та молоді 10-19 років). Серед повітових та безповітових міст на Катеринославщині 20-29-річних перебувало 19,7 %, Полтавщині - 17,1 %, Харківщині, Чернігівщині та Таврії - 16 %¹⁴⁵. Для

¹⁴⁰ Рашин А. Г. Население России... - С. 265; Велихов Л. А. Основы городского хозяйства... - С. 149.

¹⁴¹ Рашин А. Г. Население России... - С. 275.

¹⁴² Исчисление населения г. Харькова и его пригородов 10-го мая 1916 года. - Х.: Типо-литография П. Д. Калугина, б.г. - С. 9.

¹⁴³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLVI. Харьковская губерния. - С. 10-11, 67.

¹⁴⁴ Рашин А. Г. Население России... - С. 265; Велихов Л. А. Основы городского хозяйства... - С. 149.

¹⁴⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XIII. Екатеринославская губерния. - С. 10-11; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. Полтавская губерния. - С. 65; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLI. Таврическая губерния. - С. 64-75; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLVI. Харьковская губерния. - С. 67; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XLVIII. Черниговская губерния. - С. 71-100.

порівняння, у Москві та Санкт-Петербурзі частка осіб даної вікової групи між 1864-1912 рр. зберігалась на рівні 26 %¹⁴⁶.

у наступних групах старшого виробничого віку 30-59-річних маємо деяке вирівнювання, хоча по губернських центрах проживало їх на 1,8 % більше, ніж по інших містах, та на 2,7 % більше, ніж по селах. Більше, ніж в середньому по містах регіону, 30-39 літніх осіб проживало в Харкові - 15,1 % населення, та Катеринославі - 14,9%. По вікових групах понад 40 років має місце вирівнювання як між великими, значними, середніми містами, так і між містами та селами. Хоча слід відмітити, що по губернських центрах знижується частка населення у віці 50-59 років та понад 60-років, причому останніх - на 1,4 % менше, ніж у повітових та безповітових містах і 0,6 % менше, ніж у сільській місцевості. Цей факт, на наш погляд, свідчить про те, що до малих міст повертались ті, хто відпрацював по великих містах (зважаючи на дослідження із міграціології, можна припустити, що на заробітки у великі та значні міста більш охоче йшли саме вихідці з периферійних міст, ніж із сіл)¹⁴⁷. Перші були зручним місцем для небагатих пенсіонерів через дешевизну продуктів харчування, витрат на житло тощо. Особливість регіону полягала в тому, що 30-59 літніх городян тут проживало менше, ніж по містах Європейської частини Росії та Західної Європи.

Таким чином, можна зробити кілька висновків. По-перше, хоча кількість чоловіків і жінок зросла у 1897-1914 рр. однаково - приблизно в 1,7 рази, у XX ст. проявляється тенденція до прискореного зростання кількості жінок у містах. По-друге, у 1904-1914 рр. незначна перевага чоловіків над жінками підтримувалась за рахунок постійного зростання кількості чоловіків по містах Полтавщини, Харківщини у 1904-1914 рр. та Катеринославщини 1897-1904, 1910-1914 рр., що відзеркалювало, очевидно, прискорення економічного розвитку саме периферійних міст. Натомість, у Харкові, Катеринославі, Полтаві та, очевидно, Чернігові, питома вага жінок серед міського населення збільшилась у 1910-1914 рр. порівняно із 1897-1910 рр., що пов'язане із збільшенням припливу жінок на навчання, у промисловість, а також значним зростанням кадрів постшного пролетаріату, який осідав по містах, заводив родини. По-третє, значна перевага чоловічого населення над жіночим досягалась завдяки присутності діючих військ. По великих містах регіону перебування військ збільшувало перевагу чоловіків над жінками серед населення. По-четверте, домінування представників соціально мобільних

¹⁴⁶ Рашин А. Г. Население России... - С. 275, 282.

¹⁴⁷ Онкиенко В. В., Янковская Е. А., Депенко А. И. Миграция в экономических районах УССР / 7 Проблемы миграции населения и трудовых ресурсов. - М.: Статистика, 1970. - С. 79-80; Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). - К.: Наукова думка, 1975. - С. 80.

молодших вікових груп відкривало можливості для прискорення модернізаційних процесів по містах, спираючись на внутрішні можливості.

Етнонаціональна мозаїка. У Російській імперії національний склад населення не з'ясували. Уявлення про те, представники яких народів проживали по містах, можна отримати із даних перепису 1897 р., під час якого фіксували мову респондента, і з анкетних обстежень міст. У 1910 р. були зібрані відомості щодо «племенной» приналежності міських жителів, яку визначали по таких групах: росіяни («русские»), до яких відносили українців, великоросів та білоросів; турко-татари (турко-мовне населення), поляки, євреї, німці, вірмени, фіни, інші.

У 1897 р. понад 96 % міського населення регіону становили українці, росіяни та євреї. За національним складом населення міста регіону поділяються на дві великі групи. До першої належать ті, по яких існувало чітко виражене національне ядро, коли понад 50 % становили представники одного етносу. До другої — ті, по яких жодна з етнонаціональних груп не мала суттєвої переваги і підтримувалась певна рівновага між ними.

Наприкінці XIX ст. українці становили більшість населення міст регіону: 534,9 тис., або 48,3 %. Найбільше українців мешкало в повітових і безповітових містах 431,8 тис., або понад 57 % їх мешканців. У 47 містах українці становили більшість населення. Зокрема по 26 містах представників даного етносу було від 53,2% населення (Новгород-Сіверський) до 73,9 % населення (Слов'янськ). Серед них губернське місто Полтава - (56 % українців), повітові міста Глухів, Городня, Козелець, Конотоп, Пирятин, Верхньодніпровськ, Лубни, Переяслав, Ніжин, Остер, Прилуки, Золотоноша, Лохвиця, Ромни, Хорол, Бахмут, Сосниця, Гадяч, Вовчанськ, Суми, Оріхів, Кобеляки, Костянтинград.

У 21 місті українці становили понад 3/4 населення. Серед них повітові Ізюм, Старобільськ, Новомосковськ, Зміїв, Зіньків, Охтирка, Кролевець, Куп'янськ, Миргород, Борзна, Лебедин, Валки, Богодухів та безповітові Золочів, Глинськ, Градиськ, Короп, Березна, Білопілля, Краснокутськ, Недригайлів. При чому у восьми: Глинську, Лебедині, Валках, Богодухові, Золочеві, Білопільлі, Недригайліві, Краснокутську українці становили від 91 до 98,6 % жителів¹⁴⁸.

¹⁴⁸ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XIII. Екатеринославская губерния. - С. 74-75; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. Полтавская губерния. - С. 286-289; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLI. Таврическая губерния. - С. 276-287; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLVI. Харьковская губерния. - С. 270-273; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XLVIII. Черниговская губерния. - С. 308-327.

В регіоні проживали 327,7 тис. росіян, або 29,5 % населення. У восьми містах вони становили абсолютну більшість. У Харкові, Маріуполі, Олешках, Бердянську, Луганську, Слов'яносербську, Ногайську - від 50 до 75 % жителів, а в Чугуєві - понад 86 % жителів. Більше, ніж представників інших етносів, росіян було в Катеринославі, Павлограді, Мелітополі.

Єврейське населення становило 295,5 тис. осіб, або 18,6 %. У Кременчуці представники даного етносу становили абсолютну більшість: 29,6 тис., або 47 % жителів. У 35 містах, зокрема по всіх - Чернігівщини, у 15 - Полтавщини (крім Полтави), п'яти - Катеринославщини: Катеринославі, Олександрівську, Верхньодніпровську, Маріуполі, Новомосковську, двох Таврії: Оріхові, Мелітополі євреї становили другу за кількістю групу жителів. Причому у Катеринославі, Переяславі, Пирятині, Мелітополі - понад третину мешканців. У 16 містах: Чернігові, Глухові, Городні, Козельці, Новгород-Сіверському, Острі, Сосниці, Золотоноші, Лохвиці, Лубнах, Прилуках, Ромнах, Хоролі, Олександрівську, Верхньодніпровську, Павлограді - понад 25 %.

Особливістю національної структури населення п'яти міст було існування відносної рівноваги: у Чернігові та Павлограді - між трьома головними етносами, Катеринославі, Олександрівську та Мелітополі - між росіянами та євреями. Так, у Чернігові проживали 10,1 тис. українців, 8,8 тис. євреїв, 8 тис. росіян, відповідно 36,4 %; 31,7 %; 28,8 %; у Павлограді - 5,3 тис. українців, 5,4 тис. росіян, 4,3 тис. євреїв, відповідно 33,4 %, 34,4 % та 27,6 %; у Катеринославі - 47,1 тис. росіян, близько 40 тис. євреїв, 17,8 тис. українців, відповідно 41,8%; 35,4%; 15,8 %; Олександрівську - 8,1 тис. українців, 5,2 тис. євреїв, 4,7 тис. росіян, відповідно 43 %; 27,8 %; 24,7 %; у Мелітополі - 6,6 тис. росіян, 6,2 тис. євреїв, 1,4 тис. українців, відповідно 42,8 %, 40,1 % і 8,8 % населення.

Також по містах лівобережжя проживали 13,4 тис. поляків, або 1,2 % населення, 7,9 тис. німців - 0,7 %, 13,4 тис. осіб інших національностей - 1,2 %, серед яких можна виділити татар, греків, вірмен. У повітових та безповітових містах проживали менше половини поляків та німців, що мешкали в містах.

Протягом наступних після перепису 1897 р. 13 років в національній структурі населення сталися певні зміни. Станом на 1910 р. по містах лівобережжя проживали 1,28 млн. українців, великоросів та білоросів, або 77,6 % населення міст регіону, що на 0,7 % менше, ніж було представників східнослов'янських етносів наприкінці XIX ст. У XX ст. кількість представників східнослов'янських народів зростає у Полтаві, Катеринославі, повітових та безповітових містах Чернігівщини, Полтавщини, Таврії і зменшилась у Чернігові, Харкові, інших містах Харківської та Катеринославської губерній. Збільшення частки українців, росіян і білоросів відбулось в населенні 32 міст. Зокрема, в Костянтинграді, Пирятині, Глинську, Золочеві, Олешках їх кількість

зросла у 2,3-2,6 рази; **Острі, Куп'янську, Катеринославі** - вдвічі; **Ніжині, Кременчуці, Миргороді, Золотоноші, Валках, Мелітополі** - в 1,6-1,7 рази. У **Борзні, Городні, Конотопі, Полтаві, Гадячі, Зінькові, Градизьку, Охтирці, Богодухові, Краснокутську, Чугуєві, Ізюмі, Лебедині, Недригайлові, Білопільці, Слов'яносербську, Бердянську, Оріхош** приріст східнослов'янських народів був **незначний**, навіть менший за загальний приріст населення. Особливістю ситуації по цих містах було зменшення єврейського населення¹⁴⁹.

Абсолютна кількість представників єврейського етносу зросла в цілому в 1,5 рази і становила 304,2 тис. осіб, або 18,4 % городян регіону, але їх частка зменшилась на 0,2 %. Збільшення питомої ваги євреїв мало місце у 31 місті. У **Кролевіці, Кобеляках, Лубнах, Ромнах, Валках, Вовчанську, Змієві, Верхньодніпровську, Олександрівську, Новомосковську, Павлограді, Луганську, Ногайську** це сталося за рахунок значного, у 2-4 рази приросту. У **Чернігові, Лохвиці, Прилуках, Хоролі, Харкові, Лебедині** приріст єврейського населення був вищим за середній приріст міського населення. У **Березні, Глухові, Козельці, Коропі, Новгород-Сіверському, Сосниці, Переяславі, Чугуєві, Слов'янську, Старобільську, Бахмуті, Оріхові** приріст був меншим за середній, а **отже** збільшення частки євреїв відбулось за рахунок абсолютного зменшення представників інших національних груп. У **Пирятині, Городні, Сумах, Миргороді** приріст єврейського населення був доволі **значним** - у 1,5-1,8 рази, а частка в населенні зменшилась.

На початку ХХ ст. відбулось збільшення абсолютної кількості та питомої ваги поляків, німців і представників інших національних груп. Слід зазначити, що темп приросту представників цих національних меншин був вищий за загальні темпи приросту населення. У 1910 р. по містах проживали 25,7 тис. **поляків**, 1,6 % населення. їх частка зросла в **Чернігові, Глухові, Кролевіці, Сосниці, Полтаві, Миргороді, Ромнах, Харкові, Катеринославі, Олександрівську, Маріуполі, Луганську, Бердянську**. Протягом наступних років приріст поляків продовжував випереджати приріст міського населення. У Харкові напередодні Першої світової війни проживали 9 тис. **поляків**¹⁵⁰, що на 44 % більше, ніж в 1910 р., хоча населення міста за цей час зросло лише на два відсотки. Дуже значним був приплив поляків у міста **Катеринославщини**. У 1897-1910 рр. у

¹⁴⁹ Города России в 1910 году... - С. 392-397, 560-561

¹⁵⁰ Кіба М. П. Римско-католицька церква у Харкові // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура: (Досвід ретроспективного аналізу): 36. нак. ст. - Х, 1999. - С. 98; М. П. Кіба подає кількість **римско-католиків** в населенні міста, але, як свідчать дані анкетних обстежень міст, у Харкові в 1904-1910 рр., всі **римско-католики** належали до польського етносу: Города России в 1904 году... - С. 211; Города России в 1910 году... - С. 392.

губернському центрі їх кількість зросла у 2,9 рази, по інших містах - у 3,2 рази що значно переважало приріст міського населення, який становив відповідно 1,8 та 2,1 рази. Очевидно, тенденція збереглась і надалі, причому серед поляків переважали кваліфіковані кадри інженерів, техніків. У пресі того часу повідомлялось, як праві політичні сили бідкались з приводу того, що окремі підприємства перетворювались на «польські королівства»¹⁵¹.

У 1910 р. по містах проживали 12,4 тис. німців, або 0,8 % населення. Найбільші групи німців зафіксовані у Ніжині - 830 осіб (зростання в 11 разів порівняно із 1897 р.), що становило 1,6 % населення міста; Полтаві - 353 (зростання в 1,2 рази), 0,6 % населення; Харкові - 4592 (вдвічі більше, ніж 1897 р.), два відсотки населення; Катеринославі - 1952 (зростання в 1,3 рази), 1 % населення; Олександрівську - 1577 німців (зростання в 4,3 рази), понад 4 % населення; Маріуполі - 768 (зростання у 3 рази), 1,5 % населення. По деяких містах мав місце значний відтік німецького населення. У Бердянську їх стало 417 (в 1,7 рази менше, ніж 1897 р.), або 1,2 % населення проти 2,8 % наприкінці ХІХ ст; Оріхові - 100 (майже вдвічі менше), або 1,3 % проти 3,3 %; Бахмуті - 46 (у 2,5 рази менше), 0,2 % проти 0,6 %; Кременчуці - 136 (у 3,2 рази менше), 0,2 % проти 0,7 %.

Представників інших етносів у 1910 р. проживало 26,8 тис., що складало 1,6 % міського населення. В Катеринославі, Бахмуті, Луганську, Ногайську зросла частка татар і турків. Особливо істотно зросла кількість представників інших етнопонаціональних груп по містах Катеринославщини: з 3,6 тис. до 16 тис., або в 4,5 рази.

Рівень урбанізованості представників різних етнічних груп в регіоні відрізнявся від загальноімперського, причому деяких - досить істотно. Наприкінці ХЕХ ст. в Російській імперії найбільший рівень урбанізованості мали євреї - 49,4 %, німці обіймали третю сходинку - 23,4 %; поляки п'яту - 18,3 %; росіяни восьму - 15,8 %; татари і азербайджанці одинадцяті - 11,3 %; українці п'ятнадцяті - 5,6 %¹⁵². В містах лівобережної України рівень урбанізованості євреїв становив 62,6 %, далі йшли поляки - 47,6 %, росіяни - 28,4 %, татари - 12,3 %, українці - 6,6%, німці - 5,4 %. Характерною ознакою були значні коливання ступеня урбанізованості етнопонаціональних груп в залежності від губернії. Зокрема, на Харківщині мав місце найвищий ступінь урбанізованості в регіоні серед українців - 9,9%, євреїв - 93,2%, поляків - 78,8 %, німців - 30,9%. Найнижчі показники демонстрували міста Таврії: українці - 2,2 %, росіяни - 14,9 %, євреї - 35,8 %, поляки - 8,8 %, німці - 2,8 %. На Катеринославщині ступінь

¹⁵¹ Южный край. - 1914. - 5 января.

¹⁵² Каптелер А. Россия - многонациональная империя: Возникновение, история, распад. - М.: Прогресс-Традиция-Традиция, 2000. - С. 294.

урбанізованості, нижчий за показники в цілому по регіону, спостерігався в українців - 4,5 %, росіян - 26,9 %, поляків - 35,5 %, німців - 2,9 %.

Ситуація на лівобережжі надає приклади того, що етнічна приналежність не гарантувала статус міських мешканців представникам тієї чи іншої групи. Опинаячись у схожих **соціально-економічних умовах**, українці, євреї, німці демонстрували схожу міграційну поведінку. Так, із понад 4,4 тис. **німців** (з яких понад 4,3 тис. було селян) **Борзенського** повіту Чернігівської губернії у повітовому місті проживали лише семеро (шість дворян, один селянин). **Отже** рівень **урбанізованості** даної етнічної групи становив не **більше** 0,2 %, в той час як українців - 7,9 % (тобто більше, ніж по Чернігівщині в цілому на 1,3 %, по імперії - на 2,3 %). Питома вага **городян-євреїв** у **Борзні** була 42 % (менше, ніж по Чернігівщині на 10 %, по імперії - на 7 %), росіян - 11,8 % (менше, ніж по Чернігівщині на 27 %, по імперії - на 4 %).¹⁵⁴ На півдні регіону в Бердянському повіті із 23,9 тис. німців (з яких майже 21 тис. становили селяни), лише 1,1 тис. мешкали по **містах**. **Отже**, рівень урбанізованості становив 4,6 %, що в 1,6 рази більше, ніж по трьох повітах **Таврії**. Так само **урбанізованість** українців у Бердянському повіті становила 5 % - у 2,3 рази **більше**, ніж по **Таврії**.¹⁵⁵

На жаль, джерела не дозволяють простежити даний показник у названих повітах на початку ХХ ст. окремо по кожній **етнонаціональній** групі **українців, росіян, євреїв, німців, поляків**. Зазначимо, що у 1910р. в Борзні кількість представників східнослов'янських етносів зросла на 24 %, німців - на 114 % (у місті проживали 15 німців), євреїв скоротилась на 26 %, поляків - на 27,6 %.¹⁵⁶ У 1910р. по містах Бердянського повіту проживали 587 німців, що в 1,9 разів менше, ніж у 1897 р., в той час як кількість представників **українців, росіян і білорусів** зросла в 1,4 рази, **євреїв** - у 13 рази.¹⁵⁷

Як бачимо, по містах регіону з кінця **ХІХ** ст. до початку Першої світової війни **співвідношення етнонаціональних груп** зберігалось без суттєвих змін.

¹⁵³ Підраховано нами: Первая **Всеобщая** перепись населения **Российской империи**, 1897. Вып. XIII. **Екатеринославская губерния**. - С. 206-210; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. **Полтавская губерния**. - С. 286-289; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLI. **Таврическая губерния**. - С. 276-287; Первая **Всеобщая** перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLVI. **Харьковская губерния**. - С. 188-205; 270-273; Первая Всеобщая перепись населения **Российской империи**, 1897. Вып. XLVIII. **Черниговская губерния**. - С. 308-327.

¹⁵⁴ Первая Всеобщая перепись населения **Российской империи**, 1897. Вып. XLVIII. **Черниговская губерния**. - С. 312-313.

¹⁵⁵ Первая Всеобщая перепись населения **Российской империи** 1897. Вып. XLI. **Таврическая губерния**. - С. 278-283.

¹⁵⁶ **Города России** в 1910 году... - С. 396-397.

¹⁵⁷ Там само. - С. 560-561.

Українці домінували у повітових та безповітових центрах Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини, але їхня питома вага значно меншою була на Катеринославщині і Таврії. Прямо пропорційно зменшувалась у напрямку з півдня на північ частка росіян. Єврейське населення у значній кількості було представлено по містах Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, і значно меншій - Харківщини і Таврії. Представників національних меншин (поляків, німців, татар) більше приваблювали губернські міста, в той час як східних слов'ян - повітові. Саме останні ставали трампліном для українців і росіян в світ сучасного суспільства.

Отже, за насиченістю міською мережею лівобережжя України випереджало європейську частину Російської імперії, але значно поступалося Західній Європі, Польщі, Прибалтиці, що висувало проблеми міжміського транспортного сполучення на одне з чільних місць соціально-економічного і культурного розвитку регіону. Різниця у відстанях між містами та площі населених пунктів віддзеркалювали перш за все історичні традиції містотворення в даних історичних областях. Існування значних відстаней між містами ускладнювало комунікацію, а з нею і розгортання модернізаційних процесів, можливості поширення економічного, культурного впливу на сільську округу, збільшуючи соціальну відстань між містом і селом.

Протягом 1897-1914 рр. населення міст регіону зросло в 1,6-1,7 разів (за різними варіантами підрахунків) в той час як в цілому по лівобережжю - в 1,4 рази. Більшим, ніж в середньому по регіону та європейській Росії, був приріст населення по містах Катеринославщини, материкової частини Таврії, меншим по Чернігівщині, Харківщині, Полтавщині. Найбільші середньорічні темпи приросту населення по всіх губерніях мали місце між 1904-1911 рр., досягаючи максимальної позначки між 1908-1911 рр., що було пов'язане із визріванням та початком економічного піднесення. Приріст населення уповільнився в роки, що передували Першій світової війні. Особливість модернізації в даний період проявилася в тому, що динаміка змін населення виявила незначне зменшення частки губернських міст на користь повітових, безповітових та позаштатних; збільшення вдвічі кількості значних та середніх міст і питомої ваги їх населення між 1904-1914 рр. Натомість вдвічі зменшилась кількість найменших міст та питома вага їх у загальному населенні міст; на 10 % зменшилась питома вага населення малих міст у всьому населенні регіону. Населення великих міст зростало повільніше, ніж інших у межах відповідної губернії. Рівень урбанізації в регіоні зріс між 1897-1914 рр. на 2,2 % і становив перед війною 13,3 %. Як на півночі, так і на півдні лівобережжя існували повіти із високими та низькими показниками урбанізації. Серед перших виразно домінували адміністративні одиниці із губернським центром.

Спільним явищем для еволюції станової структури населення було зменшення питомої ваги **дворян**, православного духовенства та зростання почесних громадян. Селянство більш охоче поповнювало міське населення протягом першого десятиліття **XX ст.**, але приплив його у великі міста зменшився напередодні війни. У цьому плані великі міста **українських** губерній Російської імперії **суттєво** відрізнялись від Москви та **Санкт-Петербурга**, де процент селян зріс більш ніж у півтора рази порівняно з другою половиною **XIX ст.** Соціальна поведінка міщан в Україні відзначалась більшим **динамізмом**, ніж у **Великоросії**. На наш **погляд**, відмінності в соціальній поведінці селян і міщан українських губерній віддзеркалювали існування певних відмінностей у їх менталітеті порівняно з **великоросійськими**. Значним **залишалось** представництво осіб військових станів, особливо по містах Полтавщини і **Харківщини**. На еволюції станової структури населення міст позначалися як регіональні особливості (центр, **схід**, південь регіону), так і історичні **традиції**, особливості економічного **зростання**.

Статева структура населення міст на початку **XX ст.** еволюціонувала в напрямку зменшення розриву між чоловіками і жінками. Більше того, значна перевага чоловіків по деяких **містах**, перш за все **губернських**, досягалась лише завдяки **присутності** військових частин. Лише у Маріуполі та Луганську значна перевага чоловічого населення існувала за рахунок **робітників заводів**, морського порту. Вікова **структура** населення відзначалась перевагою молодших вікових груп. Зважаючи на збереження високих темпів приросту населення у **XX ст.**, можна **припускати**, що міське суспільство залишалось молодим суспільством із притаманними молоді **проблемами**, порівняннями та устремліннями до новітніх модерних цінностей. Таким **чином**, стає зрозуміло, **зокрема**, чому так гостро постала у **XX ст.** проблема **виховання**, становлення міської самосвідомості розвитку освіти по містах.

У національній структурі населення в **1897 р.** домінували **українці**, росіяни та євреї. Частка представників східнослов'янських етносів зменшилася на початку **XX ст.** Натомість, зросло представництво національних меншин, зокрема поляків, німців. Отже, можна **стверджувати**, що співвідношення українців і росіян залишилось незмінним.

РОЗДІЛ 2. ЕКОНОМІКА МІСТ: МАТЕРІАЛЬНИЙ І ЛЮДСЬКИЙ ВИМІРИ

Умови **розвитку**. Промисловий **потенціал**. Історія економіки Російської імперії перебувала в центрі уваги радянської історіографії у **1920-1980-х роках**. В узагальнюючих дослідженнях **П. І. Ляценка** (перше видання — **1927 р.**, останнє четверте - **1956р.**)¹, **С. Г. Струміліна**², **П. А. Хромова**³, **Р. С. Лівшица**⁴, **І. ф. Гіндіна**⁵, **Л. Ю. Шепелева**⁶, **В. І. Бовькіна**⁷, **Г. А. Діхтяра**⁸ визначено **етапи**, особливості та головні показники розвитку **промисловості**, сільського **господарства**, **внутрішнього ринку**, торгівлі від скасування **кріпацтва** до початку Першої світової **війни**, висвітлено діяльність уряду, організацій та окремих **торгово-промислових груп буржуазії Санкт-Петербурга, Москви**. Для нашого дослідження важливим є те, що в працях **П. І. Ляценка, Р. С. Лівшица, П. А. Хромова** з'ясовано місце України в промисловому потенціалі імперії

¹ Ляченко П. И. История народного хозяйства СССР. Т. II. Капитализм. - 4-е изд. - М.: Государственное изд-во политической литературы, 1956. - С. 3-415.

² Струмилин С. Г. Очерки советской экономики. Ресурсы и перспективы. - М.; Л.: Государственное издательство, 1928. - 498 с.

³ Хромов П. А. Экономическое развитие России в XIX-XX веках 1800-1917. - М.: Госполитиздат, 1950. - 551 с.; Хромов П. А. Очерки экономики России периода монополистического капитализма. - М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1960. - 240 с.

⁴ Лившиц Р. С. Размещение промышленности в дореволюционной России. - М.: Изд-во АН СССР, 1955. - 295.

⁵ Гиндин И. Ф. Банки и промышленность в России: К вопросу о финансовом капитале в России. - М.; Л.: Промиздат, 1927. - 208 с.; Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки: Из истории финансового капитала в России. - М.: Госфиниздат, 1948. - 453 с. та ін.

⁶ Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России. - Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1973. - 347 с.; Шепелев Л. Е. Проблема промышленного развития России в финансово-политике царизма XX в. // Монополии и экономическая политика царизма в конце XIX-начале XX в.: К проблеме истории предпосылок Великой октябрьской социалистической революции. Сб. ст. - Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1987. - С. 163-185; Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия в 1904-1914 гг.: Проблемы торгово-промышленной политики. - Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1987. - 272 с.

⁷ Бовькин В. И. Динамика промышленного производства в России (1896-1910 гг.) // История СССР. - 1983. - № 3. - С. 20-52; Бовькин В. И. Формирование финансового капитала в России конец XIX в. - 1908 г. - М.: Наука, 1984. - 287 с.

⁸ Дихтяр Г. А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. - М.: Изд-во АН СССР, 1960. - 237 с.

відповідно станом на 1908 р., 1900 р. та 1912 р. (обсяги виробництва, кількість підприємств, робітників)⁹.

У колективній монографії «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР»¹⁰, дослідженнях О. О. Нестеренка¹¹, Ф. Є. Лося¹², П. Лаврова¹³, І. О. Гуржія¹⁴, Т. Л. Дерев'янкіна¹⁵ та ін. визначено особливості галузевої структури економіки українських губерній, специфічні риси концентрації промисловості та робітничого класу. І хоча в названих працях не ставилося завдання безпосередньо дослідити економіку міст, у них наведено багато цінного матеріалу, що стосується умов розвитку, стану окремих виробництв, підприємств як то паровозобудівних у Харкові та Луганську, металургійних у Катеринославі і Маріуполі, сільськогосподарського машинобудування у Харкові Олександрівську тощо.

У 1971 р. О. І. Лугова у ґрунтовній статті «Міські промислові осередки на Україні (кінець ХІХ-початок ХХ ст.)» вперше спробувала визначити типологію міст з точки зору промислового розвитку, навела узагальнюючі підрахунки станом на 1890 р.¹⁶. На сторінках «Українського історико-географічного збірника» дослідження економічних особливостей процесу урбанізації в Україні на початку ХХ ст. продовжили А. І. Доценко,

⁹ Лященко П. И. История народного хозяйства... - С. 429, 483; Лившиц Р. С. Размещение промышленности... - Таблица 37 між С. 200-201; Хромов П. А. Очерки экономики России... - С. 66.

¹⁰ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. - М.: Изд-во АН СССР, 1954. - С. 58-90, 96-116.

¹¹ Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце ХІХ и нач. ХХ в. - М: Госполитиздат, 1954 - С. 100-163; Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине. - К: Вид-во АН УРСР, 1962. - Ч. 2. Экономическая подготовка Великой Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. - С. 84-201.

¹² Лось Ф. Е. Рабочий класс Украины в 1907-1913 годах. - К: Вид. АН УРСР, 1962. - С. 29-61.

¹³ Лавров П. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910-1914 гг. - К: Политиздат Украины, 1966. - С. 11-64.

¹⁴ Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ ст. - К: Наукова думка, 1968. - С. 16-46, 79-136.

¹⁵ Дерев'янкіна Т. І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. - К: Наукова думка, 1975. - С. 156-263.

¹⁶ Лугова О. І. Міські промислові осередки на Україні (кінець ХІХ - початок ХХ ст.) / Український історико-географічний збірник Вип. І. - К: Наукова думка, 1971. - С. 153, 193.

А. П. Гриценко¹⁷. На жаль, відповідна робота через обставини суб'єктивного характеру не була продовжена.

Очевидно, відзеркаленням недостатньої розробленості сюжетів з історії економіки міст початку ХХ ст., стало висвітлення питання у багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР». За нашими підрахунками, на сторінках відповідних томів згадано про існування фабрик і заводів по 42 містам **лівобережжя**, наводиться **кількість** робітників - по 30, сума виробництва - по 15 з 63 міст. Причому по 11 населених пунктах є згадки лише про один з цих показників розвитку міст на самому початку ХХ ст., для 27 - у передвоєнні 1912-1914 роки. Дані про обсяги виробництва промислової продукції, який визнається найкращим показником для оцінки індустріального **потенціалу**¹, представлені по шести містах: Чернігову, Городні, Полтаві, Слов'янську, Катеринославу, Олександрівську, а по Луганську - обороти **промисловості**¹⁹. Існування кредитних установ зафіксовано в 17 містах: Харків, Чернігів, Катеринослав, **Суми, Слов'янськ**, Золотоноша, Ромни, Глухів, Городня, Кролевець, Новгород-Сіверський, Ніжин, Олександрівськ, Бердянськ, Мелітополь, Генічеськ, Оріхів²⁰.

З кінця 1990-х років дослідженню економіки міст **приділяється** значно менше уваги. Аналіз розвитку економіки міст Правобережної України у другій половині ХІХ ст. провів А. О. Гуменюк, який **обґрунтовує**, що «великі капіталістичні підприємства локалізувалися на Правобережній Україні

¹⁷ Доценко А. І. Географічні особливості процесів урбанізації на Україні (ХІХ-ХХ ст.) // Український історико-географічний збірник. - К: Наукова думка, 1972. - Вип. 2. - С. 46-69; Гриценко А. П. Розміщення основних галузей промисловості та концентрація пролетаріату України в 1917 р. // Там само. - С. 145-204.

¹⁸ Бовькин В. И. Формирование финансового капитала... - С. 33.

¹⁹ Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська область. - К: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1972. - С. 100-105, 201, 244-245, 326-327; Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. - К: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. - С. 81-91, 149-152, 226-227, 320-323, 466-470, 513-516 та ін; Історія міст і сіл Української РСР: Сумська область. - К: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1973. - С. 94-98, 130-131, 358-359, 431, 487-488; Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область. - К: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. - С. 73-91, 244-246, 299-301, 357-360 та ін; Історія міст і сіл Української РСР: Дніпропетровська область. - К: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1969. - С. 66-76, 482-484, 570-573; Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. - К: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. - С. 152-155, 392-396, 708-710; Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область. - К: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. - С. 68-75, 115-119, 413-418, 527-529 та ін.

²⁰ Там само.

переважно в сільській місцевості. Другорядне промислове становище міських центрів тут не було подолане навіть на початку ХХ ст.»²¹.

Більше уваги сучасна історіографія приділяє соціальним аспектам та наслідкам розвитку економіки України в ХІХ–на початку ХХ ст.²². З'явилися публікації, присвячені розвитку торгівлі в Катеринославі, Ніжині, Харкові²³, банків, головним чином, початковій стадії існування міських банків в другій половині ХІХ ст.²⁴, галузевій структурі промисловості окремих міст²⁵.

Таким чином, можна констатувати, що попри значні успіхи історико-економічних досліджень, досьгодні не визначено, якими були масштаби розвитку промисловості по містах лівобережжя України на початку ХХ ст. (кількість підприємств, робітників, обсяги виробництва), частка

²¹ Гуменюк А. О. Міста Правобережної України в другій половині ХІХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К, 1993. – С. 13.

²² Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-і роки ХІХ ст. - 1914 р.) // Український історичний журнал. - 1994. - №6. - С. 72-81; Кругіков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905-1907 рр. // Український історичний журнал. - 1993. - №3. - С. 57-66; Лозанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в ХК ст. // Український історичний журнал. - 1996. - № 2. - С. 65-73; Чорний Д. М. Ремісники в містах Харківської губернії (1905-1909 рр.) // Вісник Харківського ун-ту. - № 442. - Історія України. - Вип. 3. - Х., 1999. - С. 37-43; Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 318 с.

²³ Лазебник В. И. Озерка наша: исторический очерк о Днепропетровском центральном рынке. - Днепропетровск: Арт-Прес, 2001.; Кулик Л. З історії Ніжинських ярмарків // Ніжинська старовина: Ніжинознавчі студії. Науковий історико-культурологічний збірник. - Вип. 2 (5). - Ніжин: Вид-во «Аспект-Поліграф», 2006. - С. 179-182; Чорний Д. М. Торгівля в Харкові на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. - 2005. - № 5. - С. 53-59.

²⁴ Дарниченко І., Костенкова Я, Ткаченко А Утворення й функціонування банківської мережі у м. Ромни // Третя Сумська обласна наукова історико-краєзнавча конференція. 7-8 грудня 1999р. Зб. статей. - Суми, 1999. - С. 41-42; Міщенко В. Л., Корогод Г. І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (ХІХ- поч. ХХ ст.). - Суми: Слобожанщина, 1999. - 75 с.; Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга половина ХК століття – 1917 р.) // Вісник Національного банку України. – 2000. – №9. – С. 58-63.

²⁵ Довжук І. В. Деякі аспекти соціально-економічного розвитку Луганська (кін. ХК - поч. ХХ ст.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Вип. 15. - К; Донецьк Рідний край, 2001. - С. 157-160. Чорний Д. М. Промисловість Харкова на початку ХХ ст. // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна. - № 641. - Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки - Вип. 7. - Х, 2004 – С. 80-86; Чорний Д. М. Соціально-економічний розвиток міста Суми на початку ХХ ст. // Сумська старовина. – 2005. – №ХVI-ХVII. – С. 119-125.

промисловості міст у загальній по Україні, в регіоні, по губерніях, тенденції розвитку кредитної та торгової діяльності, особливості поведінки, настроїв підприємців, ставлення міських самоврядувачів та мешканців міст до економічних проблем, соціальні наслідки економічного розвитку початку ХХ ст. для міст. Дилема, перед якою стояла наука у попередні часи: міста - це осередки промисловості чи перш за все регулятори всього комплексу відносин на певній території, центри економічних, господарських зв'язків, залишається без належного вирішення.

На початку ХХ ст. умови економічного розвитку по містах визначали нестабільна кон'юнктура ринку, політика уряду, особливо рішення 1905-1906 рр., зміни у ставленні населення до підприємництва та підприємницької діяльності. У 1900-1903 рр. економічна криза призвела до значного зменшення виробництва, скорочення кількості зайнятих, низки гучних банкруств, серед яких найдошкульнішим для економіки регіону був крах харківської фірми О. К. Алчевського²⁶. Між 1904-1908 рр. економіка перебувала у стані депресії. Але даний проміжок часу не був «втраченим часом», таким собі тупцюванням на місці. У 1904-1909 рр. середньорічні прирости промислового виробництва по імперії становили 5 %²⁷, в той час як за 1900-1910 рр. – понад 3 %²⁸. Випереджаючими темпами розвивались галузі, що працювали на задоволення матеріальних потреб населення (група «Б»)²⁹. Відбувалось технічне переоснащення промисловості³⁰.

Починаючи з 1909 р. і до початку Першої світової війни піднесення охопило всі галузі економіки. Щорічний приріст промислової продукції становив 6 %, а товарообігу - 7,2 %³¹. На відміну від піднесення 1890-х років, особливостями даного періоду були сприятливі умови, що склались у сільському господарстві, розвиток великого міського будівництва, приплив до промисловості нових капіталів, менша залежність економіки від залізничного будівництва, імпорт засобів виробництва³².

²⁶ Ананьич Б. Д. Банкирские дома в России 1860-1914 гг.: очерки истории частного предпринимательства. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1991. – С. 113-117.

²⁷ Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия... – С. 17.

²⁸ Хромов П. А. Очерки экономики России... – С. 17; Бокарев Ю. П. Еще раз о темпах роста промышленного производства в России в конце ХІХ–начале ХХ века // Отечественная история. – 2006. – № 1. – С. 140.

²⁹ Бовькин В. И. Формирование финансового капитала... – С. 30, 55-56.

³⁰ Хромов П. А. Очерки экономики России... – С. 23.

³¹ Хромов П. А. Очерки экономики России... – С. 17, 217; Бокарев Ю. П. Еще раз о темпах роста... – С. 140.

³² Лященко П. И. История народного хозяйства... – С. 392-415; Хромов П. А. Очерки экономики России... – С. 25; Нестеренко О. О. Развитие промисловості на Україні... –

Почало змінюватись ставлення влади до розвитку економіки країни. 27 жовтня 1905 р. було створено Міністерство торгівлі та промисловості, у якому зосереджувались раніше розпорознені по кількох установах питання управління державною промисловістю і нагляд за приватною промисловістю і торгівлею. До структури нового міністерства увійшли відділи промисловості і торгівлі, тарифні установи, завідування фабричною інспекцією (перед тим - підрозділи Міністерства фінансів), управління гірничою промисловістю (колишнього Міністерства землеробства і державного майна), апарат створеного напередодні революції Головного управління торгового мореплавства і портів, фабрична інспекція. Головне по фабричних і гірничозаводських справах **присутствие** було структурною частиною міністерства. У 1912 р. із ухваленням закону про страхування робітників, діяльність місцевих страхових установ, адміністративний нагляд за ними координувались і скеровувались Страховою радою під головуванням міністра торгівлі та промисловості, до якої входили 15 чиновників, два представники міського і земського самоврядування, п'ять фабрикантів і п'ятеро **робітників**³³.

Становлення нового міністерства відбувалось непросто. Адже протягом попередніх понад двох десятиліть держава в силу певних історичних і політичних умов брала на себе такі господарські **функції** і завдання, які в більшості розвинених країн виконував приватний **капітал**³⁴. Сила традиції та інерція втручання бюрократії в економічні процеси залишалась досить значною. До самого початку війни серед фахівців не припинялись дискусії навколо таких питань, як функції міністерства в новітніх умовах: має безпосередньо керувати економікою, певною галуззю, групою підприємств чи аналізувати, відслідковувати і скеровувати **макроекономічні** процеси; характер взаємин із суб'єктами підприємницької діяльності, **робітниками**³⁵. Найпоказовішим свідченням поступової еволюції столичної бюрократії до розуміння нової ролі державних структур в економічному розвитку **країни**, що мало **суттєво** вплинути на долю міст, стала записка помічника управляючого Відділом торгівлі міністерства В. В. **Прілежаєва** (серпень 1908 р.), який писав: «У торгівлі і промисловості більш ніж у будь-якій іншій галузі народної праці успіх залежить від самого підприємця... у сфері

С. 480; Історія Української РСР. - К.: Наукова думка, 1978. - Т. 4. Україна в період імперіалізму (1900-1917). - С. 235.

³³ Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Высшая школа, 1983. - С. 281-282; Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия... - С. 25-73.

³⁴ Лященко П. И. История народного хозяйства... - С. 185.

³⁵ Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия... - С. 59-61, 72, 120-121, 167, 248.

торгівлі і промисловості всі зусилля уряду залишаться марними, якщо в країні не складеться **підприємець**, що володіє знанням та досвідом, сповнений енергії і **ініціативи**³⁶. Такої ж думки був і міністр фінансів В. М. **Коковцов**, який вважав розвиток приватної **ініціативи**, залучення приватного капіталу запорукою зростання народного добробуту, продуктивних сил **країни**³⁷. Неважко **зрозуміти**, що перемога такої лінії відкривала нові перспективи перед мешканцями міст, зокрема тими, що мали необхідні капітали для вкладання у промисловість, торгівлю, бажали відкривати або розширювати власний бізнес.

У 1906 р. **організаційно** оформилась і отримала офіційне визнання найбільша організація підприємців Росії - з'їзди представників промисловості і торгівлі. Рада з'їздів була **постійнодіючим** органом із правом представництва і захисту інтересів всієї промисловості і торгівлі перед урядом. Відтепер підприємці отримали **можливість** обговорювати та координувати свою **полтику**, створювати **аналітичні інституції**, друковані **органи**, проводити статистичні **обстеження**, впливати на громадську **думку**³⁸.

Попри існування значних бюрократичних перепон на шляху **економіки**, сам факт появи **міністерства**, можливість обговорювати відповідні питання в Державній Думі та Державній Раді, пресі, на з'їздах **промисловців**, призвели до зміни суспільної атмосфери по **містах**, активізації підприємницьких настроїв міських жителів. Промисловці устами голови ради з'їздів представників промисловості і торгівлі М. С. **Авдакова**, тісно пов'язаного із Харковом і Донецьким кам'яновугільним **басейном**³⁹, неодноразово висловлювали своє застереження міністрам захоплюватись комерційною діяльністю, захищали своє право на визначення масштабів, темпів, напрямків та способів розвитку **промисловості**⁴⁰.

На шпальтах газет регіону все частіше з'являлась інформація про економічні проблеми, обговорювались важливі економічні питання: рішення уряду, місцевих з'їздів організацій підприємців, стан кон'юнктури ринку на сільськогосподарські і промислові товари, експортні можливості

³⁶ Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия... - С. 59.

³⁷ Коковцов В. Н. Из моего прошлого (1903-1919): Воспоминания. Мемуары. - Минск Харвест, 2004. - С. 759.

³⁸ Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия... - С. 88-96; Барышников М. Н. Деловой мир России: историко-биографический справочник. - СПб: Искусство-СПБ, LOGOS, 1998. - С. 348-349.

³⁹ Бовыкин В. И., Шацкило К. Ф. Личные унии в тяжелой промышленности накануне первой мировой войны // Вестник Москов. ун-та. - Сер. IX. История. - 1962. - № 1. - С. 55-74; Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия... - С. 98-99; Барышников М. Н. Деловой мир России... - С. 19.

⁴⁰ Южный край. - 1913. - 10 ноября.

регіону, причини банкрутств, курс акцій, розміри дивідендів акціонерних кампаній та банків, умови праці, тривалість робочого дня тощо⁴¹. Дух підприємництва (діляцтва, збагачення як частіше висловлювались у ті часи), ставав все потужнішим, охоплюючи значні верстви населення міст⁴². Подоланню негативного ставлення населення до підприємців, інертності мислення, мінімізації негативних наслідків підприємницької лихоманки (махінації із цінними паперами, шахрайство, екологічне забруднення тощо) сприяла діяльність міської еліти.

Особливо значну роль у плані пропаганди конструктивних можливостей бізнесу, необхідності прискорення промислового розвитку міст відігравали відомий харківський підприємець, Голова Ради З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії М. Ф. фон-Дітмар, сумський підприємець і меценат П. І. Харитоненко, власник найбільшої регіональної газети «Южный Край» О. О. Іозефович, один з представників Товариства торгівлі мануфактурними товарами «Соколов і Жмудський», власник харківської газети «Утро» А. А. Жмудський, гірничопромисловець, домовласник, видавець газети «Приднепровский Край» у Катеринославі М. С. Копилов. Протягом тривалого часу в Харкові у газеті «Южный Край» працював відомий столичний економіст, публіцист І. Х. Озеров. У своїх спогадах він зазначав, що вважав за необхідне зацікавити широкі кола населення економічними проблемами, прищепити масам «індустріальну психологію»⁴³. Теми його харківських публікацій 1912р. і 1914р. - бюджет країни, фінансування банками промислових підприємств, кооперація, іпотечна справа, зовнішньоекономічні проблеми. Одним з перших він запровадив використання графіків, діаграм на шпальтах місцевої преси для унаочнення пропагованих економічних ідей⁴⁴.

Інтерес до економічних проблем зростає не лише у великих або значних промислово розвинених містах півдня, а й повітових центрах Чернігівщини, Полтавщини. Під впливом новітніх тенденцій змінювались пріоритети інтересів жителів міст і сіл від політики до економіки. Так, у 1905-1907 рр. беззаперечними лідерами уваги населення міст були боротьба на виборах до Державних Дум, діяльність політичних партій, масові виступи робітничого класу. Після 1908 р. увага повільно, але невідворотно переключалася на

⁴¹ Южный край. - 1910. - 6 февраля; 27 февраля; 4 апреля; 2 июня; 21 июля; 19 августа; 26 сентября; 13 октября; 30 ноября; 5 декабря; 22 декабря; та ін.

⁴² Харьковские губернские ведомости. - 1912. - 2 декабря; Южный край. - 1912. - 24 ноября; 1913. - 17 января.

⁴³ ОРРКРНБим. М. Е. Салтыкова-Щедрина. - Ф. 541. - Од. зб. 5. - Арк. 35.

⁴⁴ Там само. - Од. зб. 133; Южный край. - 1912. - 3 октября; 11 ноября; 1914. - 19 апреля; 26 апреля; 1 июня; 22 июня.

значно буденніші проблеми: промислової і торгової політики, ціни тощо. Масова свідомість городян, так би мовити, «комерціалізувалася». У 1908-1914рр. ліберальна і соціалістична преса багато писала про пониження морально-психологічного стану суспільства, зневіру, відхід від активної політичної діяльності, зраду ідеалам революції багатьма учасниками подій 1905-1906 рр. Не заперечуємо, настання політичної реакції суттєво вплинуло на настрої суспільства. Але сучасники не завжди спроможні були побачити позитив у тих нових явищах, що торували собі шлях у країні. Деякими політично заангажованими спостерігачами крах їхніх революційно-романтичних сподівань на швидкі політичні зміни сприймався як загальний суспільний крах.

Для рядового мешканця міста на Чернігівщині, Харківщині, Катеринославщині куди важливішими ставали повсякденні турботи економічного характеру. Цю зміну образно відтворив один із сучасників, змальовуючи суспільні настрої 1912р. в період підготовки виборів до IV Думи: «Відчуваєш, що падіння цін на пшеницю - це справжня, пекуча справа ... адже два гривеника з кишені - це вже глибокий і дошкульний реалізм, а майбутня Дума - це чудова мрія, якій можна віддаватися у вільний від справді важливих справ час»⁴⁵. Зовсім не випадково в 1912-1914 рр. у Чернігові, місті із незначною промисловістю, проблеми прискорення економічного розвитку обговорювались не менш жваво, ніж в Харкові, Катеринославі, Маріуполі. Газета «Черниговское слово» у жовтні 1913 р. навіть відгукнулося на ці дискусії статтею під промовистою назвою «Індустріалізація країни - запорука майбутнього»⁴⁶.

У романі «Крах імперії» письменника М. Козакова, (перший варіант під назвою «Дев'ять точок» з'явився наприкінці 1920-х рр.) введено образ Георгія Павловича Карабасва - власника шкіряного заводу з повітового міста десь у серці Полтавщини, прихованого під назвою Смирихінськ. Цей, за визначенням М. Козакова, «освічений буржуа» впровадив між 1906-1914 рр. докорінні зміни на своєму підприємстві. «У себе на шкіряному заводі він зробив те, на що навряд чи наважився б хтось з решти смирихінських промисловців. Протягом майже цілого року він не одержував ніяких прибутків, навпаки, вклав нові капітали в завод, значно потратився, переобладнував його, випилюючи нові машини, добудовуючи заводські корпуси». Крім того, запровадив на заводі посади лікаря і фельдшера для допомоги робітникам⁴⁷. Саме такі люди торували шлях до

⁴⁵ Черниговское слово. - 1912. - 16 октября.

⁴⁶ Черниговское слово. - 1913. - 16 октября.

⁴⁷ Козаков М. Крах імперії. - К.: Дніпро, 1965. - С. 31-32; Козаков М. Дев'ять точок. Роман. - 3-е изд. - Л.: Изд-во писателей, [1932]. - С. 69, 71. Гадаємо, уродженець м. Лубни,

модерного суспільства в провінції, в глибинці, доводячи слушність і реалістичність положень, які пропагували з високих трибун М.С. Авдаков, М. Ф. фон-Дітмар, зі сторінок преси – І.Х. Озеров.

На початку ХХ ст. промисловість не визначала безпосередньо статки міст, їх багатство. Податкова система Російської імперії не надавала змоги містам повною мірою користатись присутністю на їх території фабрик і заводів, обертати на свою користь зростаючі прибутки⁴⁸. Держава, навпаки, повною мірою користалася із своїх можливостей, запроваджуючи законом від 2 січня 1906 р. значно підвищені ставки промислового податку («промислового обложения») ⁴⁹. У 1913 р. державний промисловий податок становив 150,1 млн. руб.⁵⁰, але лише дуже незначна частка його могла повертатись містам у вигляді «пособий» від казни, які в бюджетах міст імперії в 1900-1912 рр. становили не більше 6%, зокрема в 1912р. в абсолютних цифрах - 14,4 млн. руб.⁵¹. Та промисловість була постійно присутня в повсякденному житті великого і малого міста. Зважаючи на очікування змін податкової системи, зокрема поширення прямого оподаткування промисловості на користь міст в ході реформи Міського положення, вага її в житті міського населення значно зростала. Тому без визначення конкретних параметрів, тенденцій розвитку фабрично-заводської мережі міст неможливо уявити тогочасні реалії.

У 1900р. по 55 містах Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської губерній і Таврії обороти 1,3 тис. промислових підприємств становили 136,2 млн. руб. (дивись таблицю 2.1)⁵², що

випускник місцевої гімназії, М. Козаков був добре обізнаний із реаліями життя провінційних міст. Хоча треба висловити одне застереження. Оцінки М. Козакова не були вільні від ідеологічних установок, коли створювались редакції роману. Звідси, очевидно, і докір решті смирихінців у консерватизмі (не личить радянському письменнику виправдовувати буржуїв), і зникнення з подальшої версії роману згадок про «соціальний пакет» Г. П. Карабаєва для робітників.

⁴⁸ Нардова В. А. Самодержавие и городские Думы в России в конце XIX - начале XX а - СПб.: Наука, 1994. – С. 70-71, 85-87.

⁴⁹ Шепелев Д.Е. Царизм и буржуазия... – С. 125-126, 215-216.

⁵⁰ Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник - СПб., 1995. - С. 154.

⁵¹ Нардова В. А. Самодержавие и городские Думы... - С. 54; Городское дело. - 1912. - №11-12. - С. 732; Доходы, расходы, специальные капиталы и задолженность городских поселений на 1912 год / Сост. Стат. Отд. Мин-ва Финансов. – Пг., 1917. - С. XXXII.

⁵² Складено за: Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. IV. Центральная хлеботорговая полоса - СПб., б. г. - С. 153-155; Торговля и промышленность Европейской России по районам. VIII. Южная хлеботорговая полоса. – СПб., б. г. - С. 18-60; Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. К. Южная горнопромышленная полоса. - СПб., б. г. - С. 5-86; Торговля и

становило 34,8 % оборотів всієї промисловості на території названих губерній і повітів⁵³. В 1904 р. сума виробленої продукції по містах регіону (897 підприємств, 50 населених пунктів) становила 111,2 млн. руб.

На початку промислового піднесення у 1909 р. по 50 містах регіону діяли понад 2 тис. промислових підприємств, що становило близько 57 % підприємств міст дев'яти українських губерній; працювали 45,8 тис. робітників, тобто близько 46 % зайнятих у промисловості міст України; було вироблено продукції на суму 114,8 млн. руб., або 40 % загальної продукції міст дев'яти українських губерній, яка становила 287,4 млн. руб.⁵⁴. Найбільшими виробниками продукції були міста Херсонщини - 112 млн. руб., або 39% від продукції всіх міст України. Далі йшли міста Катеринославщини - 63 млн., 22 %, Харківщини - 30,1 млн., 10,5 %, Київщини - 27,2 млн., 9,5 %, Таврійської губернії - 22,8 млн. руб., 8 %⁵⁵.

промышленность Европейской России по районам. Вып. X. Юго-западная земледельческая и промышленная полоса - СПб., б. г. - С. 1-222; Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. XI. Полесская полоса - СПб., б. г. - С. 1-81; Города России в 1904 году. - СПб.: Типо-литография Н. Л. Ныркина, 1906. – С. 340-342, 344-345; Обзор Черниговской губернии. Приложение ко Всеподданейшему отчету Черниговского Губернатора за 1904 год. - Чернигов: Типография Губернского правления, 1905. - Ведомость «О фабриках и заводах»; Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России / Под ред. проф. Л. Н. Яснопольского. - К., 1913. - Стлб. 212; Города России в 1910 году. - СПб.: Типо-литография Н. Л. Ныркина, 1914. - С. 470, 472-473, 645; Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год - Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1910. - Ведомость «О фабриках и заводах»; Обзор Полтавской губернии за 1909 год. - Полтава: Типолитография Губернского правления, 1910. - Ведомость «О фабриках и заводах»; Обзор о состоянии Таврической губернии за 1909 год. - Симферополь: Таврическая Губернская типография, 1910. - Ведомость «О фабриках и заводах»; Обзор Полтавской губернии за 1914 год. - Полтава: Типолитография Губернского правления, 1916. - Ведомость «О фабриках и заводах»; Обзор Таврической губернии за 1914 год. - Симферополь: Таврическая Губернская Типография, 1915. - Ведомость «О фабриках и заводах»; Обзор Харьковской губернии за 1914 г. - X.: Типография Губернского правления, [б. г.]. - Ведомость «О фабриках и заводах»; Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1911 г. - Екатеринослав: Типолитография Губернского Правления, 1912. - Ведомость «О фабриках и заводах».

⁵³ Торговля и промышленность Европейской России по районам. Общая часть и приложения. - СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, б. г. – С. 6-12, 23-35.

⁵⁴ Статистико-экономические очерки... - Стлб. 34, 73, 76, 212, 218-219; Города России в 1910 году... - С. 470, 472-473, 642-645; Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год. - Ведомость «О фабриках и заводах»; Обзор Полтавской губернии за 1909 год. - Ведомость «О фабриках и заводах»; Обзор о состоянии Таврической губернии за 1909 год. - Ведомость «О фабриках и заводах».

⁵⁵ Там само.

Таблиця 2.1

Промисловість 1900-1914 рр.

Губернії	1900			1904			1909			1914		
	Підприємства	Робітників	Оборот (тис. руб.)	Підприємства	Робітників	Виробництво (тис. руб.)	Підприємства	Робітників	Виробництво (тис. руб.)	Підприємства	Робітників	Виробництво (тис. руб.)
Черкаська	82	-	1 425	132	690	1 885,1	24	366	2 191,5	-	-	-
Полтавська	217	-	20 221	181	4 296	35 533,5	801	5 273	14 554,7	949	8 102	24 615,6
Харківська	493	-	50 004	367	15 843	33 527,0	271	14 069	30 150,5	338	18 867	51 088,9
Катеринославська	463	-	60 097	167	23 047	40 933,8	731	23 157	62 972,0	747	33 836	83 716,2
Таврій	60	-	4 502	50	1 025	2 357,6	219	2 910	4 911,3	245	3 551	4 123,6
Загалом	1 315	-	136 249	897	44 901	111 207	2 046	45 775	114 780	2 299	64 336	163 514,3

Наприкінці першого десятиліття ХХ ст. загалом по містах вироблялося щонайменше 32 % промислової продукції українських губерній імперії, яка згідно даних промислового перепису 1908 р. становила 841 млн. руб.⁵⁶. Таким чином, у 1909 р. вартість виробленої по містах регіону продукції порівняно із 1904 р. зросла на 6,4 млн. руб., або на 3,2 %. Протягом передвоєнного промислового піднесення 1909-1914 рр. вартість продукції фабрик і заводів міст Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини і Таврії зросла на 48,7 млн. руб, або на 42,4 %, і досягла 163,5 млн. руб. Це у 2,5 рази більше, ніж сума виробництва міської промисловості дев'яти українських губерній Російської імперії (без Одеси) у 1890 р.⁵⁷. Протягом перших 14 років ХХ ст. вартість виробленої продукції по містах регіону зросла в 1,3 рази, а 1909-1914 рр. - в 1,4 рази, що значно поступається приросту населення міст регіону. Частка продукції промисловості міст в загальній промисловості губерній залишилась без суттєвих змін і становила 32,4 %⁵⁸.

У 1909р. на Полтавщині зосереджувалось 39,2 % фабрик і заводів регіону, на Катеринославщині - 35,7 %, на Харківщині - 13 %, у Таврії — 10,7 %. Але за кількістю промислових підприємств міста Полтавської і Харківської губерній значно більшою мірою були осередками промисловості, ніж Катеринославщини і Таврії. На Полтавщині кожне шосте підприємство, а на Харківщині — кожне четверте розташовувались по містах, в той час як на Катеринославщині - кожне шістнадцяте, а в Таврії — тринадцяте⁵⁹.

У 1909 р. понад половина робітників, зайнятих у промисловості міст регіону, працювали на Катеринославщині. По містах Харківської губернії зайнято було близько 31 %, Полтавської — 11,5 %, Таврії - 6,4 % робітників (таблиця 2.1). В той же час слід зазначити, що Полтавщина і Таврія відзначалися найбільшою концентрацією робітників по містах відповідно 37 % та 34 % від їх загальної кількості по губернії. На Харківщині по містах працювали 30 % робітників, на Катеринославщині - трохи більше 14 %⁶⁰.

Лівова частка промислової продукції вироблялася підприємствами міст Катеринославщини - 54,8 %. Понад 26 % становила вартість продукції міст

⁵⁶ Лященко П. И. История народного хозяйства... - С. 429.

⁵⁷ Лугою О. І. Міські промислові осередки... - С 193.

⁵⁸ Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1911 год. - Ведомость «О фабриках и заводах»; Обзор Харьковской губернии за 1914 г. - Ведомость «О фабриках и заводах»; Обзор Полтавской губернии за 1914 год - Ведомость «О фабриках и заводах»; Обзор Таврической губернии за 1914 год. - С. 146-149.

⁵⁹ Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год - Ведомость «О фабриках и заводах»; Обзор Полтавской губернии за 1909 год. - Ведомость «О фабриках и заводах»; Обзор о состоянии Таврической губернии за 1909 год. - Ведомость «О фабриках и заводах».

⁶⁰ Тамсамо.

Харківщини, 12,7 % - Полтавщини, 4,3 % - Таврії, близько 2 % - Чернігівщини (таблиця 2.1).

Як свідчать дані губернських статистичних комітетів, між 1907-1914 рр. більш динамічно розвивалась промисловість по містах Таврії, Катеринославської і Харківської губерній. Суттєво впливала на її показники кон'юнктура на внутрішньому і зовнішньому ринках. Так, по містах Таврії в 1907-1910 рр. вартість виробленої продукції зросла в 2,3 рази, а протягом наступних чотирьох років зменшилась в 1,4 рази. Це було пов'язано, значною мірою, із закриттям проток між Чорним та Середземним морями під час Балканських війн 1912-1913 рр. На Полтавщині мали місце суттєві коливання виробництва: падіння 1909 р., значне зростання 1910 р., деяке зменшення 1911 р., спричинені чергуванням врожайних (1907 р., 1910 р.) і неврожайних років (1908 р., 1911 р.). Тому вартість продукції міст у 1907-1911 рр. незначно зросла (в 1,2 рази) і майже не змінилась до початку Першої світової війни. Міста Полтавської, Харківської губерній і Таврії відставали по темпах приросту промислової продукції від сільської місцевості. Так, якщо протягом 1907-1914 рр. в цілому по даних губерніях вартість виробленої промислової продукції зросла відповідно в 1,9; 1,7 та 1,1 рази, то по містах лише в 1,2; 1,3 та 0,9 рази. Протилежна тенденція мала місце на Катеринославщині: зростання в 1,4 рази, в той час як по губернії в цілому - в 1,2 рази⁶¹.

За обсягами виробництва промислової продукції міста можна поділити на чотири групи: великі, в яких сукупна вартість становила понад 10 млн. руб.; значні - від 1 до 10 млн. руб.; середні - від 100 тис. до 1 млн. руб.; малі - менше 100 тис. руб.

⁶¹ Обзор о состоянии Таврической губернии за 1907 год. - Симферополь: Таврическая Губернская типография, 1908. - Введомость «О фабриках и заводах»; Обзор Полтавской губернии за 1907 год - Полтава: Типолитография Губернского правления, 1909. - Введомость «О фабриках и заводах»; Обзор Екатеринославской губернии за 1907 год - [Б. м.], [Б. г.]. - Введомость «О фабриках и заводах»; Обзор Полтавской губернии за 1910 год - Полтава: Типолитография Губернского правления, 1912. - Введомость «О фабриках и заводах»; Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1911 год. - Введомость «О фабриках и заводах»; Обзор Полтавской губернии за 1911 год - Полтава: Типолитография Губернского правления, 1912. - Введомость «О фабриках и заводах»; Обзор Харьковской губернии за 1910 год. - Харьков: Типография Губернского правления, [Б. г.]. - Введомость «О фабриках и заводах»; Обзор о состоянии Таврической губернии за 1910 год - Симферополь: Таврическая Губернская типография, 1911. - Введомость «О фабриках и заводах»; Обзор Харьковской губернии за 1914 г. - Введомость «О фабриках и заводах»; Обзор Полтавской губернии за 1914 год. - Введомость «О фабриках и заводах»; Обзор Таврической губернии за 1914 год. - С. 146-149.

У 1909 р. абсолютним лідером у регіоні був Катеринослав, на підприємствах якого вироблено продукції на суму понад 34,8 млн. руб. Слідом із великим відривом йшли Суми - 14,8 млн., Маріуполь - 13,4 млн., Харків - 10,1 млн. руб. Таким чином, названі чотири міста виробляли промислової продукції на суму 73,1 млн. руб., або 63,7 % всієї міської продукції промисловості лівобережжя⁶².

Значними обсягами продукції промисловості відзначались Кременчук - 5,3 млн. Павлоград - 4,8 млн., Луганськ - 4,1 млн., Мелітополь, Слов'янськ - по 2,9 млн. руб.; від 1,1 млн. руб. до 2,5 млн. руб. коштували вироби фабрик і заводів Золотоноші, Бердянська, Бахмута, Лубен, Прилук, Полтави, Чернігова, Олександрівська, Охтирки, Верхньодніпровська, м. Ромни. Загалом названі 16 населених пунктів давали 38,4 млн. руб., третину продукції міст регіону⁶³.

Середні обсяги виробництва, від 117 тис. руб. до 553 тис. руб., мали дев'ять міст: Ніжин, Нікополь, Генічеськ, Лохвиця, Пирятин, Новомосковськ, Оріхів, Новгород-Сіверський, Вовчанськ, разом 2,3 млн., або два відсотки⁶⁴. Незначні обсяги: від 1 тис. руб. до 88 тис. руб., зафіксовано у 20 містах: Козельці, Гадячі, Зінькові, Старобільську, Білопіль, Переяславі, Кобеляках, Костянтинграді, Ногайську, Глухові, Сосниці, Конотопі, Кролевці, Миргороді, Хоролі, Олешках, Чугуєві, Валках, Коропі, Ізюмі, разом 691,5 тис. руб., або 0,6 % по регіону⁶⁵.

У Березні, Борзні, Городні, Острі, Градиську, Глинську, Золочеві, Богодухові, Краснокутську, Змієві, Недригайлові, Слов'яносербську, Куп'янську, Лебедині не зафіксовано промислового виробництва в 1909 році, хоча в останніх двох воно існувало. За нашими підрахунками, вартість виробленої продукції на 14 підприємствах Куп'янська у передвоєнні роки становила 122,4 тис. руб., а на 12 фабриках і заводах Лебедині - понад 1,5 млн. руб.⁶⁶. Слід відмітити, що у п'яти містах: Березні, Золочеві, Змієві, Недригайлові, Слов'яносербську не зафіксовано даних про наявність промислових підприємств протягом 1900-1914 рр.

У роки, що безпосередньо передували Першій світовій війні, п'ять міст регіону мали великі показники валової вартості виробленої промислової

⁶² Статистико-экономические очерки... - Стлб. 34, 73, 76, 212, 218-219; Города России в 1910 году... - С. 470, 472-473, 642-645; Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год - Введомость «О фабриках и заводах»; Обзор Полтавской губернии за 1909 год - Введомость «О фабриках и заводах»; Обзор о состоянии Таврической губернии за 1909 год. - Введомость «О фабриках и заводах».

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Фабрично-заводские предприятия Российской империи / Сост. Л. К Езиоранский. - СПб., 1909. - Б-Л; Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию). - 2-е изд. - Пг.: Электро-типография Н. Я. Стойковой, 1914. - Б-Л.

продукції: Катеринослав - 40,3 млн. руб., Маріуполь - 17,7 млн. (1911 р.), Харків - 24,6 млн., Суми - 18,4 млн., Кременчук - 10,8 мля руб. (1914 р.). Значні обсяги зафіксовано по таких містах: Олександрівськ - 8,1 млн. руб., Луганськ - 7,7 млн., Слов'янськ - 5,1 млн., Павлоград - 3,9 млн., Прилуки - 3,4 млн.; Полтава, Ромни, Верхньодніпровськ - близько 3 млн. руб.; Мелітополь, Бахмут, Лубни, Бердянськ, Новомосковськ - від 1,3 до 2,3 млн.⁶⁸.

Середні показники, 100-900 тис. руб., зафіксовані в Оріхові, Генічеську, Зінькові, Золотоноші, Костянтинограді, Лохвиці, Пирятині, Хоролі, Богодухові, Вовчанську, Ізюмі, Куп'янську, Старобільську, Гадячі, разом - 6,1 млн., або 3,8 %⁶⁹.

Незначні обсяги промислової продукції, від 5,5 тис. руб. до 96 тис. руб., вироблено в Олешках, Кобеляках, Градизьку, Миргороді, Переяславі, Глинську, Краснокутську, Валках, Ногайську, Білопідлі, разом 0,4 млн. руб., або 0,3 % від продукції міст регіону⁷⁰.

⁶⁷ Обзор Полтавской губернии за 1914 год - Ведомость «О фабриках и заводах»; Обзор Харьковской губернии за 1914 г. - Ведомость «О фабриках и заводах»; Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1911 год - Ведомость «О фабриках и заводах»; **Фабрично-заводские предприятия** Российской империи / Сост. Л. К. Езиоранский. - А-Л; **Фабрично-заводские предприятия Российской империи** (исключая Финляндию). - А-Л.

⁶⁸ Там само; Обзор Таврической губернии за 1914 год. - С. 146-149. Обсяги вироблення валової продукції промисловості Полтави в 1913р. в одному з надрукованих документів, датованому 1940 р., **визначались** 8404,6 тис. руб. (Полтаві 800 років. 1174-1974: 36. документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1974. - С. 234), то удвічі **більше**, ніж дані Полтавського губернського статистичного номітета (Обзор Полтавской губернии за 1913г. - Полтава: Типолитография Губернского правления, 1915. - Ведомость «О фабриках и заводах»). У виданні «Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область» (С. 87) вартість продукції промисловості визначалась у 6 млн. руб. За нашими підрахунками, промислові підприємства міста були спроможні виробляти продукції вартістю понад 9,2 млн. руб. (Список фабрик и заводов Европейской России. - СПб.: Типография В. Киршбаума, 1903. - С. 10-634; **Фабрично-заводские предприятия** Российской империи (исключая Финляндию). - А-Л). Але потенційні можливості не завжди реалізувались. На обсяги виробництва **значний** вплив мала ринкова кон'юнктура.

⁶⁹ Обзор Полтавской губернии за 1914 год - Ведомость «О фабриках и заводах»; Обзор Харьковской губернии за 1914 г. - Ведомость «О фабриках и заводах»; Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1911 год - Ведомость «О фабриках и заводах»; **Фабрично-заводские предприятия** Российской империи / Сост. Л. К. Езиоранский. - А-Л; **Фабрично-заводские предприятия** Российской империи (исключая Финляндию). - А-Л; Обзор Таврической губернии за 1914 год - С. 146-149.

⁷⁰ Там само.

Дані промислової статистики свідчать про те, що в 1900 р. найбільш урбанізованою продукція фабрик і заводів була в Полтавській губернії: 72,4 %. Відносно значну частку промислової продукції губернії виробляли міста Харківщини - 40,4%, Таврії - 37,2%, в той час як міста Катеринославщини - 27 %, Чернігівщини - 6,5 %. Протягом 1900-1914 рр. значно змінилась ситуація на Полтавщині: 1914р. по містах губернії вироблялося не більше 46 % промислової продукції. Зменшилась частка міст Харківщини - до 31,2 %, Таврії - до 30,7 %. Міста Катеринославської губернії демонстрували протилежну тенденцію. Так, із 83,7 млн. руб. продукції, виробленої на заводах і фабриках губернії 1911р., майже 31 % припадало на міста.

У передвоєнний період найбільший рівень урбанізації продукції промисловості був у Кременчуцькому і Роменському повітах - близько 95 % (1914 р.). За ними йшли Маріупольський - близько 91 % (1911 р.), Прилукський - 80,1 % (1914 р.), Павлоградський - 74% (1911 р.), Катеринославський - 62,7 % (1911 р.). Від 52 % до 62 % продукції вироблялося підприємствами міст Лубенського, Золотоніського, Зіньківського, Харківського, Олександрівського повітів. По всіх, крім трьох останніх, високий рівень урбанізації промислової продукції (понад 50 %) фіксувався протягом 1909-1914 рр.⁷¹. У 1910р. Харків та Олександрівськ виробляли близько 32 % продукції свого повіту, Зіньків - 26,6 %⁷². Міста Сумського повіту давали близько 43 % продукції (1910р. - 79%), а Ізюмського, Полтавського, Гадяцького, Хорольського, Мелітопольського, Бердянського, Старобільського - від 25 % до 36 % (у 1910 р. Старобільськ - 46 %, Полтава - 44,7 %, Гадяч - 55 %, Хорол, Бердянськ, Оріхів, Ногайськ - 52 %, в той час як Ізюмського - 29 %, Мелітопольського - 35 %). Значно меншою була продукція міст у Кобеляцькому - близько 20 %, Верхньодніпровському та Слов'яносербському - близько 15 %, Лохвицькому - 13 %, Новомосковському та Вовчанському повітах - 10 %⁷³.

⁷¹ Обзор Полтавской губернии за 1914 год - Ведомость «О фабриках и заводах»; Обзор Харьковской губернии за 1914 год - Ведомость «О фабриках и заводах»; Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1911 год - Ведомость «О фабриках и заводах».

⁷² Обзор Харьковской губернии за 1910 год. - Ведомость «О фабриках и заводах»; Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1910 год. - Екатеринослав: Типолитография Губернского Правления, 1911. - Ведомость «О фабриках и заводах».

⁷³ Там само; Обзор Полтавской губернии за 1914 год - Ведомость «О фабриках и заводах»; Обзор Харьковской губернии за 1914 год. - Ведомость «О фабриках и заводах»; Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора за

Незначні обсяги продукції - 2-4 % від повіту - вироблялися в Костянтинограді, Пирятині, Валках, Бахмуті, Олешках⁷⁴.

З точки зору промислового виробництва міста як аграрної Полтавської губернії, так і промислової Катеринославської, були центрами промислового виробництва значно більшою мірою, ніж Харківщини, Таврії. Відмінність полягала лише в тому, що на Катеринославщині міста більшою мірою були осередками важкої промисловості, в той час як Полтавщини - харчової. Навіть такі невеличкі повітові центри, як Золотоноша чи Гадяч на Полтавщині виглядали справжніми економічними гігантами по відношенню до своєї округи. Натомість, такі визнані промислові міста як Луганськ, Бахмут, порівняно із своїми повітами, мали не надто потужний вигляд.

У 1910-1914 рр. нові підприємства активно виникали по середніх та малих містах. Міські самоврядування брали участь у цих процесах. Так, у 1911-1913 р. міська дума Лебедина розглядала питання про відчуження 50 дес. міських земель для зведення буряко-цукрового заводу.

Акціонерне товариство (АТ) планувало вкласти в обладнання підприємства близько 1 млн. руб. Воно пропонувало місту заплатити за землю, яка коштувала 1,2 тис. руб. за десятину, зле не готівкою, а акціями підприємства⁷⁵. Реалізація задуму АТ обіцяло перетворити Лебедин на такі собі другі Суми, зростання яких було пов'язане із цукрово-рафінадним заводом ТД П. І. Харитоненка із синами⁷⁶. Бурхливі дискусії серед «батьків міста» Лебедина завершилися відхиленням спокусливої пропозиції⁷⁷. Очевидно, фактор живих грошей переважив перспективу у майбутньому здобути вигоди від існування великого промислового гадприємства. Зовсім іншою була позиція міської еліти Слов'янська, Валок, Бахмута.

У Слов'янську міська дума не боялася заохочувати приплив до міста капіталів, утворення нових підприємств. В засіданнях міської думи 1909-1912рр. регулярно розглядались умови віддачі в аренду міської землі під будівництво нових содових, хімічних та солеварних заводів, які включати чіткі вимоги до підприємців щодо виплат місту, дотримання санітарних норм⁷⁸. Але і в цьому місті не завжди рішення ухвалювались «за». Головним мотивом відмов тому чи іншому підприємцю була можливість завдання шкоди мінеральним

1911 год - Ведомость «О фабриках и заводах»; Обзор Таврической губернии за 1914 год. - Ведомость «О фабриках и заводах».

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Южный край. - 1912. - 26 января.

⁷⁶ Чорний Д. М. Соціально-економічний розвиток міста Суми... - С. 120-121.

⁷⁷ Южный край. - 1913. - 20 марта.

⁷⁸ Утро. - 1909. - 14 марта; 4 декабря; Южный край. - 1912. - 14 февраля.

водам, а отже, курорту, цінність якого в плані подальшого розвитку міста усвідомлювала місцева еліта⁷⁹.

Умови, на яких міська дума Слов'янська віддавала землю в оренду для зведення нових підприємств, були дуже жорсткі. Зберігся один з договорів - між містом і А. Б. Гантке, який планував спорудження заводу металевих виробів. Згідно із ним понад 10 десятин міської землі пропонувалось віддати терміном на п'ять років із сплатою по 1263 руб. на рік наперед. В разі несвоечасної сплати впродовж трьох місяців на власника нараховувалась пеня обсягом 1 % на місяць від недоплаченої суми. Якщо арендна платня затримувалась на понад три місяці, власник, крім пені, мав сплатити неустойку розміром 3 тис. руб., а дія договору припинялась. На землі, що здається в аренду, підприємцю заборонялось відкривати торгові заклади, базари. Завод він мав облаштувати протягом трьох років із вантажообігом не менше 400 вагонів на рік по 1 тис. пуд в кожному, а в разі невиконання - сплатити місту по два рублі за кожну тисячу пудів, яких не вистачає. В разі не відкриття заводу впродовж трьох років договір скасовувався, а власник сплачував місту неустойку три тис. руб. На останнього покладались усі земські, міські та державні податки тощо. Як бачимо, міська дума суворо ставилась до підприємців. Причина цього полягала в існуванні негативного досвіду укладання контрактів із приватними власниками (як-то щодо бельгійської конки в Харкові), коли недостатньо конкретне та повне виписання на папері умов призводило до нехтування інтересами мешканців міста з боку підприємців.

Як наслідок, у Слов'янську сталися значні зміни. Якщо на самому початку ХХ ст. тут працювали 18 заводів із випарювання солі, а вивіз продукції становив 3,4 млн. пудів⁸¹, (за іншими даними 15 заводів із річним виробництвом близько 3 млн. пудів)⁸², у 1909 р. - 5 млн. пудів⁸³, то напередодні Першої світової війни - 33 заводи, на яких вироблялося 8,7 млн. пудів солі⁸⁴. Отже, кількість населення та підприємств у місті зростала майже вдвічі, а виробництво - у 2,5 рази. З кінця ХІХ ст. до 1914 р. кількість

⁷⁹ Южный край. - 1913. - 24 января; 1914. - 29 января.

⁸⁰ ДАХО. - Ф. 19. - Оп. 1 - Спр. 256. - Арк. 220-221^{об}.

⁸¹ Славянск// Большая Энциклопедия. - Т. 17. - С. 516.

⁸² Клочков Ю. А. Славянск: Историко-публицистический очерк. - Сталиш: Кн. изд-во, 1960. - С. 75. За даними того ж самого автора 1897 р. в місті працювали 23 солеварних підприємства (Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. - С. 708).

⁸³ Утро. - 1909. - 4 декабря.

⁸⁴ Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. - С. 708; у іншій публікації Ю. О. Клочкова зазначається, що в 1914 р. - 36 соляних заводів без зазначення виробленої продукції: Див: Клочков Ю. А. Славянск... - С. 76.

робітників і ремісників у Слов'янську збільшилась із 2,7 тис. до дев'яти тис. осіб, або у 3,3 рази⁸⁵.

У Бахмуті, де починаючи із 1870 р. постала перша соляна шахта, а частка виробництва солі в 1870-х роках сягнула понад 12 % від загальноросійського, у роки промислового піднесення 1910-1913 рр. за, мабуть, дещо емоційною оцінкою журналіста майже щодня відкривались нові соляні копальні⁸⁶. Місцева еліта розпочала боротьбу із конкуренцією Слов'янська, ропна сіль якого займала вагомі сегменти ринку. Ускладнювалась вона запеклим протистоянням всередині міста між «старими» та «новими» підприємцями та, імовірно, між столичними банками, які боролися за контроль над видобуванням і збутом солі⁸⁷. Власники, так би мовити, «старих» підприємств протидіяли відкриттю нових копалень із видобутку кам'яної солі, побоюючись суттєвих втрат прибутку. З цією метою значно знизили відпускну ціну - до 10-6 коп. за пуд., щоб «придушити» конкурентів, в той час як раніше вона коштувала 20-30 коп./пуд. при собівартості 4 коп.⁸⁸. Місцева еліта ладна була пожертвувати прибутками протягом кількох місяців і в такий спосіб розорити конкурентів-чужаків, щоби згодом надолжити втрачене і диктувати ринку монополні ціни. Очевидно, що таке протистояння не сприяло розвитку міста. До того ж слід додати, що більшість земель під шахтами не належала офіційно місту, як це було в Слов'янську, а розташовувалась у повіті⁸⁹. Бахмут був переважно осередком перебування управлінь, контор соледобувних фірм. Тому у 1897-1914 рр. населення зросло в півтора рази, кількість промислових підприємств не перевищувала 70 од. (разом із дрібними), а сума виробленої продукції власне у місті становила близько 2 млн. руб. у 1900-1911 рр.⁹⁰, за іншими даними, у 1900 р. - 2,5 млн.⁹¹. Напередодні війни сукупна вартість виробленої

⁸⁵ Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. - С. 708; История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. - К: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1976. - С. 596-597.

⁸⁶ Южный край. - 1913. - 3 апреля.

⁸⁷ Гиндин И. Ф. Банки и промышленность в России... - С. 153.

⁸⁸ Южный край. - 1913. - Запреля.

⁸⁹ Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию). - А.

⁹⁰ Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. К. Южная горнопромышленная полоса... - С. 77; Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год - Ведомость «О фабриках и заводах»; Приложение к Всеподданейшему отчету Екатеринославского губернатора за 1911 год. - Ведомость «О фабриках и заводах»; Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. - С. 152; История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. - С. 164-165.

⁹¹ Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. - С. 152.

підприємствами міста продукції досягла 3 млн. руб.⁹² а кількість робітників - 32 тис. осіб при 105 підприємствах⁹³.

Таким чином, на рубежі XIX-XX століть розвиток економіки міст вступив у нову стадію. Подолання наслідків економічної кризи, політичних потрясінь, переорієнтація держави на залучення в промисловість приватної ініціативи, відкривало широкі перспективи для міст регіону. Спираючись на вже існуючий технічний та інтелектуальний потенціал, вони отримали шанс зробити потужний крок уперед. Головним здобутком початку XX ст. стало поступове усвідомлення необхідності індустріалізації, яка була важливим елементом модернізації, елітою та більш широкими верствами міського населення. Про це свідчить той факт, що обговорення питань розвитку промисловості поступово переміщалося з міністерських кабінетів і зачинених зал зборів підприємців на шпальти масової періодичної преси, в засідання міських дум, перш за все повітових центрів. Поряд із Харковом та Катеринославом підросли Суми, Маріуполь, Кременчук, Олександрівськ та ін., які готові були запропонувати власну модель зростання. Головним важелем розвитку мали стати внутрішні можливості самих міст і прилеглих районів, які потрібно було залучити через поліпшення транспортної мережі, розвиток місцевої фінансово-кредитної сфери.

Міські самоуправління і залізниці. Зважаючи на позитивний вплив індустріалізації, міські самоврядування активізували діяльність щодо створення умов для розвитку економіки. Серед них важливе значення надавалося доступу до мережі залізниць, який, здавалось, спроможний поліпшити ділову активність. На початок XX ст. 46 міст регіону, або 73 % мали залізничне сполучення⁹⁴, в той час як на Правобережній Україні 47 % міст, в цілому по імперії - 44 %⁹⁵. Розташовані на Десні Чернігів, Новгород-Сіверський, Остер, на Дніпрі - Катеринослав, Кременчук, Олександрівськ, Верхньодніпровськ, Нікополь, на узбережжі Азовського моря - Маріуполь, Бердянськ, Генічеськ мали порти, пристані, що у поєднанні із залізницею надавало деяким з них економічні переваги. Великі відстані між містами залишали транспортні питання одними з найактуальніших для регіону.

⁹² Фабрично-заводские предприятия Российской империи / Сост. Л. К. Езиоранский. - А-Л; Фабрично-заводские предприятия Российской империи (искл. Финляндию). - А-Л.

⁹³ Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. - С. 155. На жаль, автори не наводять жодних даних щодо обсягу виробленої продукції.

⁹⁴ Города России в 1904 году... - С. 163-167; Города России в 1910 году... - С. 364, 366-367, 531-532.

⁹⁵ Солнцев В. Состояние городских поселений Империи и условия жизни в них (по сведениям, собранным Центральным Статистическим Комитетом в 1904 г.) // Ежегодник России 1906 г. (год третий) - СПб., 1907. - С. LIX; Города России в 1910 году... - С. 529-530.

Мережа залізниць розподілялась дуже нерівномірно по губерніях і в середині губерній. Сучасники відзначали, що деякі повітові міста Чернігівщини мають краще сполучення із столицями, ніж губернським центром. На півдні відстані між губернським і повітовими центрами були настільки значними, що поїздка з Катеринослава до Луганська — повітового міста Катеринославської губернії - займала більше часу, ніж подолання відстаней до повітових міст Таврійської губернії.

Іншим фактором, що стримував економічний і культурний розвиток міст регіону, була віддаленість деяких з них від магістральних колій. Так, від Чернігова залізнична станція перебувала на відстані п'яти верст⁹⁶, від Конотопа, Ніжина - чотири версти, Кролевця — однієї версти⁹⁷. Прокладена до Куп'янська гілка залізниці мало впливала на його розвиток. Більшість вантажообігу повіту зосереджувалось навколо станції Куп'янськ-Вузлова, розташованої за шість верст від міста⁹⁸.

Можливості, які відкривав доступ до сталевих або водних транспортних артерій, не завжди використовувались на сто відсотків. Недостатня освіченість, неготовність місцевих жителів сповна задіювати наявний потенціал так само «сприяли» збереженню провінціалізації міст, як і відсутність залізниці. Так, проведена наприкінці XIX ст. у Новгород-Сіверський гілка від Новозибкова ніяким чином не поквавила економічне життя міста⁹⁹. З іншого боку, навіть перебування на перетині залізничних шляхів не гарантувало населеному пункту піднесення. Станції Куп'янськ-Вузлова на Харківщині, Круги на Чернігівщині, Ромодан на Полтавщині так і не перетворилися на міста. Станція Пологи на Катеринославщині, вузлова із 1904 р., напередодні Першої світової війни мала 800 жителів, а статус міста районного підпорядкування отримала у 1938 р.¹⁰⁰. Все це слугує вагомим підтвердженням того, що місто не є суто соціально-економічним явищем. Перетворення того чи іншого населеного пункту на місто залежало від комплексу факторів.

У першому десятилітті XX ст. зведення нових залізничних шляхів уповільнилось. Так, якщо протягом 1890-х рр. в імперії щорічно у дію вводилося в середньому 2,3 тис. верст залізничних колій, то протягом 1901-1910 рр. - 1,2 тис. верст. Між 1911-1913 рр. мережа доріг збільшувалась щорічно в середньому майже на одну тисячу верст, з яких понад

⁹⁶ Города России в 1910 году... - С. 366.

⁹⁷ ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 839. - Арк. 111^{об}; Спр. 874. - Арк. 272.

⁹⁸ Куп'янськ: Збірник архівних документів і матеріалів. - Х.: Фоліо, 1994. - С. 82.

⁹⁹ Дорошенко Д. По рідному краю (Дорожні вражіння й замітки). - К.: Друкарня Вид-ва TOR «Друкар», 1919. - С. 16.

¹⁰⁰ Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область. - С. 569-574.

200 припадало на Україну¹⁰¹. Водночас у 1900-1913 рр. вантажообіг залізничного транспорту імперії збільшився вдвічі, а українських губерній - втричі, в той час як довжина мережі - в 1,3 рази¹⁰². Південна залізниця (центр - Харків), довжина колій якої становила майже половину від сукупної довжини залізниць України, була одним із зразкових прикладів інтенсифікації перевезень у передвоєнні роки¹⁰³. Початок XX ст. був часом, коли відбуваюсь, переважно, освоєння існуючих залізниць, пошук оптимальних шляхів перевезень. Лише у середині 1914 р. уряд, спираючись на попередній досвід, досягнення в організації перевезень, розробив програму діяльності на наступні п'ять років, яка включала зведення 31,5 тис. верст залізниць¹⁰⁴.

Надихнуті перспективою покращити або отримати залізничне сполучення, міста регіону боролись за те, щоб нові лінії, допоміжні або магістральні, пройшли саме через їх населені пункти. Активність проявляли як транспортні гіганти, так і ті, що взагалі не мали залізничного сполучення. Миська управа Харкова доклала зусиль, щоб нова товарна станція Північно-Донецької залізниці зводилась не за містом, а в його межах. Миська дума Валок - щоб запланована лінія Харків-Херсон була прокладена не просто до міста, а й через певну - південно-західну частину повіту - із метою покращити вивезення хліба саме з районів інтенсивного розвитку хуторського господарства¹⁰⁵. З приводу напрямку цієї лінії на території Катеринославської губернії зіткнулись інтереси Верхньодніпровська і Катеринослава. Миський голова останнього вимушений був виступати із спеціальною статтею на сторінках місцевої преси, пояснюючи позицію міста у даному питанні¹⁰⁶. Бахмутська миська дума у 1910-1912 рр. добила проведення до міста лінії Яма-Никитівка і відкриття другого залізничного вокзалу¹⁰⁷. Чернігів, Глухів, Березна та інші міста між 1910-1914 рр.

¹⁰¹ Струмилин С. Г. Очерки советской экономики... - С. 183; Історія Української РСР. - Т. 4. - С. 238. За іншими даними приріст мережі по Росії становив 1,1 тис. верст на рік. Россия 1913 год: Статистико-документальный справочник - С. 109.

¹⁰² Лященко П. И. История народного хозяйства... - С. 412-413; Історія Української РСР. - Т. 4. - С. 238; Россия 1913 год: Статистико-документальный справочник. - С. 109.

¹⁰³ Романенко Ю. И., Харенко М. П. Взгляд сквозь годы. Южная железная дорога за 130 лет. - Х.: Прапор, 1999. - С. 84-88.

¹⁰⁴ Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия... - С. 164.

¹⁰⁵ Утро. - 1909. - 4 марта; 10 августа.

¹⁰⁶ Южный край. - 1913. - 15 января; 21 марта.

¹⁰⁷ Приднепровский Край. - 1913. - 25 апреля.

¹⁰⁸ Татаринов С. И. Бахмут. Очерки истории 1783-1917. - Артемовск, 2001. - С. 47.

постійно займалися питаннями покращення залізничного **сполучення**¹⁰⁹. **Олександрівська** дума створила спеціальну комісію, яка готувала обґрунтування економічної доцільності проведення лінії від Саратова саме до міста на Дніпрі, а не на Маріуполь або **Міллерово**¹¹⁰. Слов'янська міська управа на початку 1914 р. клопоталась про **пришвидчення** будівництва лінії **Саратов-Олександрівськ**¹¹¹. В цій боротьбі виразно проявили себе економічні «важковаговики» регіону - Харків та Катеринослав.

Перший, спираючись на досвід існуючі потужні **можливості**, намагався поширити контроль над розвитком прилеглих районів **Харківщини**, Донбасу. Катеринослав, хоча і виглядав значно потужніше за інші міста **губернії**, але не мав переваг **Харкова**, **рівновіддаленого** від решти міст **Харківщини**. Розташований на сході величезної за своїми розмірами **губернії**, **Катеринослав** не був **об'єктивно** спроможний задовольнити всі потреби луганчан або **маріупольців**. Тому перед елітою губернського **центра** поставала необхідність шукати **можливості** поширення свого впливу в іншій **площині**, на міжрегіональному рівні. Якщо Харків домінував над лівобережжям і не намагався **поширити** свій економічний вплив на **правобережжя**, то Катеринослав своєю наближеністю до **Чорноморських портів**, **західного кордону**, **Києва**, **Одеси**, тісним зв'язкам по Дніпру із **Поліссям**, все **більше** ставав необхідним і важливим посередником у **внутрішньоукраїнських зв'язках**¹¹².

У спробах прилучити місто до залізниці було багато суб'єктивних **моментів**. Вони обумовлювалися специфікою ситуації в Російській **імперії**, коли прийняття рішень **часто-густо** залежало від втручання впливової заінтересованої **особи**, ділових або особистих зв'язків у міністерських колах. На самому початку **XX ст.** міська дума **Березни** виклала 4 тис. руб. інженеру **Водиському**, який мав **любівати** проведення залізниці через місто. Але сподівання думи виявилися **марними**. Допоки вона **обмірковувала**, як вчинити судовий позов **інженеру**¹¹³, поширилась інформація про **перспективи** прокладання нових **ліній**, одна з яких мала стати **рятівною** для **Березни**¹¹⁴. На початку 1910р. міський голова виступив на засіданні думи із спеціальною доповіддю, в якій **обґрунтовувалась**

¹⁰⁹ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 575. – Арк. 476-479; Спр. 830. – Арк. 3^б, Спр. 888. – 21^б, 43; Ф. 467. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 2-3.

¹¹⁰ Приднепровский Край. – 1913. – 20 ноября.

¹¹¹ Южный край. – 1914. – 13 февраля.

¹¹² Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. IX. Южная горнопромышленная полоса - С. 12-20, Набиркин Н. А. Сведения об историческом развитии г. Екатеринослава: К открытию областной южно-русской выставки в г. Екатеринославе. - Екатеринослав: Типография бывшего братства Св. Владимира, 1910. – С. 16.

¹¹³ ДАЧО. – Ф. 467. – Оп. 1. – Спр. 164. – Арк. 25.

¹¹⁴ Там само. – Спр. – 166. – Арк. 42.

необхідність знов розпочати боротьбу за залізницю. Цьому документу **надавалось** настільки важливе **значення**, що його, попри традиції укладати стислі версії протоколів засідань, **практично** в повному обсязі включили до Журналу думи. Міський голова зробив екскурс в історію **міста**, змалював його непривабливе сьогодення і підсумував: «Якби у нас були добрі **шляхи сполучень життя** ... одразу б закипіло, - **постали**, можливо б, фабрики і заводи і місто знову наче б народилося. Я хочу саме дійти такого висновку, що якби через місто **Березну** пройшла **залізниця**, то воно би прокинулося від сплячки... Наш прямий **обов'язок**, як батьків **міста**, із свого боку, просити Міністерство Шляхів Сполучень підтримати цю можливо правдиву чутку» - проведення лінії **Нова-Білиця-Чернігів** через **Березну**¹¹⁵. Міська дума розглянула проблему в комплексі: поліпшення водночас шосейних шляхів і міських **доріг**¹¹⁶, і не припиняла активність щодо зведення лінії до самого початку війни. Судячи з архівних документів, цього разу міська дума йшла офіційним **шляхом**, **покладаючись** на економічне обґрунтування та намагаючись заручитись підтримкою інших заінтересованих сторін - **земства**, сусідніх міст.

Але, на наш **погляд**, у масовій свідомості населення міст глибинки **будь-якої** губернії побутувало спрощене уявлення про те, що поява залізниці **автоматично** і миттєво виведе те чи інше місто із провінційного стану на шлях економічного процвітання. Коли цього не **відбувалося**, місцеву еліту охоплювало відчуття розчарування, **паніки**, страху. Усвідомлення необхідності шоденної **напруженої**, виснажливої **праці**, спрямованої на реалізацію отриманих передумов розвитку у вигляді вантажного і пасажирського сполучення, приходило поступово. Особливо яскраво такі переживання проявилися в Ізюмі. Введення в експлуатацію 1910р. **Північно-Донецької** залізниці, яка з'єднала Харків із Донбасом, полегшило транспортне сполучення для мешканців **Змієва**, **Бюма** У першому помітних економічних зрушень не **відбулось**. В останньому у зв'язку із будівництвом залізниці постали нові промислові підприємства, але **торгівля**, яка для **людини**, вихованої на цінностях традиційного **суспільства**, виступала **найнаочнішим** показником піднесення економічної **активності**, не пожвавилась. **Місцевий** спостерігач із розпачем писав: «Харків наче павук в центрі витканого з рейкових шляхів павутиння... притягує до себе провінційних мушок і безжально висмоктує їх»¹¹⁷. Причина такого **розвитку** подій **полягала**, **по-перше**, в тому, що харківська еліта уміло і постійно боролась за кожного

¹¹⁵ ДАЧО. – Ф. 467. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 2-2^б.

¹¹⁶ Там само. – Арк. 2^б-3.

¹¹⁷ Там само. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. – 888. – Арк. 21^б, 43.

¹¹⁸ Утро. - 1909. - 23 мая; Дяченко М. Т. Изюм: историко-краеведческий нарис. - Х.: Харків. кн. вид-во, 1963. – С. 65; Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область. – С. 531.

¹¹⁹ Южный край. – 1912. – 19 декабря.

потенційного покупця, намагаючись створити для нього сприятливі умови за будь-яких обставин залишити в місті свої гроші. Так, під час обговорення в спеціальній комісії Думи роботи торгівлі, частина купців захищала кожну додаткову годину, посилаючись на необхідність «впіймати» максимальну кількість приїжджих до відходу вечірніх потягів¹²⁰. По-друге, сприятлива економічна кон'юнктура 1910-1914рр. спокушала провінційних обивателів накопичені капітали, які тривалий час лежали без руху в скринях, вкласти таким чином, щоб мати зиск, не докладаючи зайвих зусиль¹²¹. Найпривабливіші пропозиції щодо придбання акцій, вигідні відсотки надходили від найбільших банків, акціонерних товариств. А в Ізюмі були відсутні представництва найвпливовіших у регіоні кредитно-фінансових установ, приміром Азовсько-Донського банку. Тож конкуренцію банкам Харкова скласти було важко. До речі, сам Харків опинявся в аналогічній ситуації: експансія столичних банків вимивала вільні кошти з місцевого ринку капіталів¹.

По-третє, населення Ізюма, на нашу думку, не було спроможне ані психологічно, ані за рівнем підготовленості конкурувати на ринку праці. Дуже промовистим виглядає факт, що в довіднику фабрично-заводських підприємств імперії за 1914 р., який укладався згідно даних, надісланих самими підприємцями, а отже міг використовуватись як чудова нагода заявити про себе, зустрічається згадка лише про одне місцеве підприємство - топографію Г. Б. Нугіса¹²³. Хоча між 1912-1914 рр. в місті постали фарбовий завод Жевержеєва, два пивні заводи, цегельні, лісопилні тощо¹²⁴. Місцевий робітник не задовольняв вимоги будівельників, які зводили в місті саме в цей час залізничні майстерні Північно-Донецької залізниці. Один з місцевих спостерігачів із гіркотою писав: «російський робітник виявився неспроможним для таких споруд. Прикликали бельгійців, французів і ще якихось іноземців; винагороджують їхню працю високою платнею, а нашим робітникам надали лише чорну роботу. І люблю, заздрісно дивитись, як ці іноземці виконують свою справу, які в них умілі і досвідчені руки. Як вони виправдовують отримуване ними винагородження». Тож ізюмська ситуація підтверджує міркування одного з сучасників:

¹²⁰ Известия Харьковской городской думы. - 1914. - № 1. - С. 144-146.

¹²¹ Южный край. - 1912. - 19 декабря.

¹²² Южный край. - 1910. - 21 марта.

¹²³ Фабрично-заводские предприятия Российской империи (искл. Финляндия). - А-Л.

¹²⁴ Дяченко М. Т. Ізюм... - С.65; Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область. - С. 531.

¹²⁵ Южный край. - 1913. - 9 мая.

вітчизняний «...робітничий елемент доводиться наймати у подвійній і потрійній супроти Західної Європи кількості, щоб він, через невміння і несамостійність, спроможний був ледь-ледь впоратися із роботою у призначений термін, а через те і уся наша міська праця, і увесь наш міській благоустрій значно поступається західноєвропейським»¹²⁶.

Історія боротьби міст за поліпшення транспортного сполучення дає можливість дещо по-іншому оцінити факт скорочення темпів залізничного будівництва протягом перших десяти років ХХ ст. Вважаємо, спричинено воно не лише погіршенням можливостей держави, недооцінкою або нехтуванням ролі транспорту в економічному житті. У цей час, коли головні магістралі були прокладені, постало питання вдосконалення перевезень по вже існуючій мережі, здійснення нового будівництва із врахуванням потреб внутрішньорегіональних зв'язків (всередині губерній, навіть повітів). Тому цілком природно, що міста зосередили зусилля не просто на гад'єднанні до залізниці, а пошуках вагомого економічного обґрунтування оптимального варіанту під'єднання. Доба модернізації вимагала від еліти повітових центрів більшої ініціативи та підприємливості у підходах до вирішення питань міжміського транспортного сполучення, структурної перебудови промисловості, торгівлі, міських доріг і транспорту.

Для будь-якого міста залізниця залишалась бажаним і дуже реальним шляхом вирватися із стану провінційності, застигlosti у динамічний модерний світ. Боротьба за відкриття колій, вокзалів точилась між губернськими і повітовими центрами. Породжуючи конкуренцію, вона привчала еліту шукати компромісів, об'єднуватись на ґрунті вироблення економічно доцільних рішень в умовах уповільнення залізничного будівництва. Питання транспортного сполучення породжувало цілий пласт проблем соціального, економічного, культурного характеру, до вирішення яких міста тільки-но наблизились напередодні Першої світової війни.

Установи кредиту: мережа, акумуляція коштів. Іншим важелем економічного зростання вважались установи кредиту. На початку ХХ ст. по містах лівобережжя утворилась мережа, до якої входили відділення Державного, відділення та агентства столичних приватних комерційних і регіональних (місцевих) банків, міські громадські банки, Товариства взаємного кредиту, позичково-ощадні та ощадні каси, ломбарди.

¹²⁶ Семенов-Тянь-Шанский В. Город и деревня в Европейской России: очерк по экономической географии с 16 картами и картограммами // Записки императорского Русского географического Общества по отделению статистики. - Т. X, вып. 2. - СПб., 1910. - С.63-64.

У 1904 р. по 33 містах лівобережжя існували 70 банків та відділень (таблиця 2.2¹²⁷), зокрема в Чернігові, Глухові, Конотопі, Кролевіці, Новгород-Сіверському, Ніжині, Полтаві, Кременчуці, Лохвиці, Лубнах, Переяславі, Прилуках, Ромнах, Харкові, Охтирці, Змієві, Ізюмі, Куп'янську, Сумах, Білопільці, Золочеві, Слов'янську, Чугуєві, Катеринославі, Олександрівську, Бахмуті, Луганську, Маріуполі, Павлограді, Нікополі, Бердянську, Мелітополі, Орхові¹²⁸.

Таблиця 2.2

Кредитні установи по містах. 1904-1910 рр.

Губернії	1904р.			1910р.			1910 більше, ніж 1904 р. (разів)		
	Банк та відділ	Т-ва фінансового кредиту	Сум. лив. кр-ї	Банки та відділення	Т-ва фінансового кредиту	Пози опод. каси	Банк та відділень	Т-ва фінансового кредиту	Інші
Чернігівська	10	2	9	15	10	31	1,5	5	3,4
Полтавська	16	7	21	25	22	47	1,6	3,1	2,2
Харківська	20	10	18	32	13	51	1,6	1,3	2,8
Катеринославська	18	6	12	26	10	24	1,4	1,7	2
Таврійська	6	2	14	12	5	14	2	2,5	0
Загалом	70	27	74	ПО	60	167	1,6	2,2	2,3

У 1904-1910 р. банківські установи з'явилися у Городні, Костянтинограді, Миргороді, Богодухові, Вовчанську, Лебедині, Новомосковську, Генічеську. У 18 містах - Харкові, Полтаві, Глухові, Прилуках, Ізюмі, Сумах, Мелітополі, Ніжині, Кременчуці, Білопільці, Катеринославі, Олександрівську, Бахмуті, Луганську, Маріуполі, Нікополі, Бердянську, Ногайську - банківська мережа розширилась¹²⁹. Загалом вона зросла в 1,6 рази і досягла 110 одиниць (таблиця 2.2).

Не існувало банків або філіалів у третині міст. Серед них були повітові Борзна, Козелець, Остер, Сосниця, Гадяч, Золотоноша, Зіньків, Кобеляки, Пирятин, Хорол, Валки, Старобільськ, Верхньодніпровськ, Олешки,

¹²⁷ Складено за : Города России в 1904 году... - С. 368-369, 371; Города России в 1910 году. - С. 486, 488-489, 661-662.

¹²⁸ Города России в 1904 году... - С. 368-369, 371.

¹²⁹ Города России в 1910 году... - С. 486, 488, 661-662.

безповітові Березна, Короп, Глинськ, Градизьк, Краснокутськ, Недригайлів, Слов'яносербськ¹³⁰.

У 1906-1914 рр. поява банку в тому чи іншому місті означала визнання економічного прогресу, досягнутого місцевою громадою, але і слугувала запорукою прискореного розвитку, залучення нових жителів, капіталів. «Банки уміють оживляти справу», - саме така думка була поширена серед городян регіону¹³¹. У Харкові влітку 1910 р. очікувалось відкриття чотирьох кредитних установ: Московського Купецького, Об'єднаного (Соединенного) і Торгово-промислового банків, банкірської контори М. О. Ліхоніна. Але, як відзначав один спостерігач, для міста буде замало навіть 20 кредитних установ¹³². У Чугуєві з нетерпінням очікували відкриття відділення Державного банку, яке сприятиме залученню нових постійних мешканців, зокрема, військових пенсіонерів, чиновників¹³³.

Новим явищем у даний період стало відкриття відділень комерційних банків у великих містах на додаток до вже існуючих, розташованих в центрі міста. Нові відділення отримували назву «міських». У Харкові першим відкрив такий філіал на початку 1910р. в районі Суздальського, Миколаївського і Московського торгових рядів та Благовіщенського базару Санкт-Петербурзький Міжнародний Комерційний банк¹³⁴. Саме в названих рядах та на базарі була зосереджена велика оптова мануфактурна торгівля, специфіка якої полягала у тому, що від 9.30 до 14.30 тривали торги, а в 16.30 до 19.30 - відбувались розрахунки. Оскільки по обіді місцеві банки не приймали клієнтів, торговці вимушені були зберігати отриману виручку в магазинах до ранку наступного дня. Це викликало втрати на процентах від несвоечасної передачі сум на рахунки, наражало на ризики пограбування у нічний час¹³⁵. Наближення відділення банку до торгівлі призвело до переорієнтації торговців мануфактурою із інших кредитних установ на Санкт-Петербурзький Міжнародний Комерційний банк. Так, відділення Волзько-Камського банку, що переважно обслуговувало їх раніше, почало втрачати мільйони рублів: якщо 1909р. фірми внесли на поточні рахунки 18,8млн., то в 1911р. - 10,6млн. рублів¹³⁶.

Тому Волзько-Камський, Азовсько-Донської Комерційний банки почали активно підшукувати місця для відкриття власних «міських»

¹³⁰ Города России в 1910 году... - С. 486, 488-489, 661-662.

¹³¹ Южный край. - 1910. - 21 марта.

¹³² Там само.

¹³³ Утро. - 1909. - 22 июля.

¹³⁴ РГИА. - Ф. 595. - Оп. 2. - Стр. 326. - Арк. 58.

¹³⁵ Там само. - Арк. 58^{об}-59.

¹³⁶ Там само. - Арк. 60-61.

відділень у торговому районі.¹³⁷ В архівних документах не збереглося інформації про те, чи спромоглися два останні банки відкрити свої міські відділення. В офіційних публікаціях також відсутні згадки про це.¹³⁸

Іншим важливим кроком міст стало розширення мережі міських громадських банків. У 21 населеному пункті регіону вони були засновані в другій половині XIX ст.: Глухові - 1863 р., Кременчуці - 1865 р., Харкові, Кролевіці, Лубнах, Переяславі, Ромнах - у 1866 р., Сумах, Прилуках, Слов'янську - 1869 р., Новгород-Сіверському - 1870 р., Змієві - 1871 р., Катеринославі - 1872 р., Ніжині - 1873 р., Павлограді - 1874 р., Чернігові, Олександрівську, Куп'янську, Золочеві - 1875 р., Ізюмі - 1876 р., Білопідлі - 1886 р., тобто половина до міської реформи, половина після. Починаючи з другої половини 1880-х років до початку XX ст. настав спад, коли в регіоні не виникло жодної такої установи. Між 1901-1905 рр. банки відкрилися в Чугуєві (1901 р.), Лохвиці (1902 р.), Конотопі (1904 р.). У 1908 р. засновано банк у Вовчанську. Нове піднесення розпочалось після 1910р. Цього року з'явився банк у Полтаві, наступного - в Лебедині; 1912р. - Березні, Сосниці, Миргороді, Острі, Хоролі; 1913 р.- Охтирці, Борзні, Золотоноші, Кобеляках, Козельці; 1914 р. - Гаяччі, Глинську, Городні.¹³⁹

Це означає, що якщо в цілому по імперії між 1909-1914рр. виникли 61 міський банк, 18 % від кількості існуючих на кінець 1914 р., то на лівобережжі постало майже 37 % таких установ регіону. Причому процес заснування охопив саме повітові міста Чернігівщини та Полтавщини, що не можна не вважати одним з провісників суттєвого прогресу міського життя на периферії. Міські громадські банки станом на кінець 1914р. існували в 41 місті регіону.

Фінансова діяльність міських банків дозволяла кредитувати розвиток міст. З іншого боку, банк ставав на шляху безконтрольного використання коштів, привчав міських діячів до фінансової дисципліни. Адже згідно із існуючим законодавством, міські думи на кожному засіданні мали публічно обговорювати і затверджувати звіти банків. Станом на початок 1911 р. 14 міст регіону мали борги міським громадським банкам на суму 946,6 тис. руб., з яких 62,3 % припадало на Харків, 55,7 тис. руб. боргу мав Глухів,

¹³⁷ РГИА. - Ф. 595. - Оп. 2. - Стр. 326. - Арк. 63^{об}-64; Ф. 616. - Оп. 1. - Стр. 47. - Арк. 1-2; Оп. 2. - Стр. 555. - Арк. 31-54.

¹³⁸ Русские банки в 1914 году. Полный перечень городов и селений, в коих находятся кредитные учреждения, элеваторы Государственного банка и нотариусы. К 1 января 1914 г. - СПб., 1914. - С. 172-173.

¹ Календарь-справочник городского деятеля на 1917 год. (седьмой год издания) / Составил Б. Б. Веселовский. - [Б. м.]: Издание журналов «Земское Дело» и «Городское Дело», [б. г.]. - С. 221-227.

50 тис. - Бердянськ, 45 тис. - Кременчук, 40 тис. - Лубни. Незначні суми боргу були у Змієва - 2,1 тис. руб. та Ізюма - 1 тис. руб.¹⁴⁰. У 1912 р. міські банки забезпечували 2,4 млн. руб. надходжень до бюджетів міст Європейської Росії, з яких на міста даного регіону припадала п'ята частина - понад півмільйона руб. Загалом по містах регіону Міські громадські банки забезпечували 3,2 % прибутків бюджетів міст. Найзначнішими вони були на Чернігівщині - 131,2 тис. руб., або 11,5 %; Харківщині - 213,7 тис. руб., або 3,3 %; Полтавщині - 79,4 тис. руб., 2,7 %; Таврії - 22 тис. руб., 2,8 %. Значно меншу вагу мали вони на Катеринославщині - 56,7 тис. руб., 1,3 % бюджетів¹⁴¹, але це все одно вище, ніж в середньому по європейській частині Росії, де близько 1,2 % прибуткової частини бюджетів міст становили надходження від міських банків.

Особливо важливими кошти міських банків були у бюджетах повітових і безповітових міст. У Ніжині, Ромнах, Золочеві, Змієві, Слов'янську, Куп'янську, Сумах, Білопідлі, Павлограді, Ногайську вони становили від семи до одинадцяти відсотків бюджетів; у Новгород-Сіверському - 46 % (24,4 тис. руб.); Глухові - 38 % (49,6 тис. руб.); Прилуках - 14 % (15 тис. руб.), Лубнах, Переяславі - по 13 % (відповідно 12,3 тис. та 5,7 тис. руб.). Значні суми від банків отримували губернські центри: Чернігів - 38 тис. руб., Харків - 148,5 тис. руб., Катеринослав - 35 тис. руб., але вони становили меншу частку бюджетів, відповідно 9 %, 3 %, та 1,5 % .

Тому у доповіді міського голови Сосниці в липні 1910р. зазначалось: «вдрахування від прибутків банків на користь міст, починаючи з незначних сум у перші роки діяльності їх сягають згодом кількох тисяч і навіть десятків тисяч щорічно; подібні вдрахування дали, приміром, можливість Чернігову, Глухову, Новгород-Сіверському і іншим містам Чернігівської губернії влаштувати середні навчальні заклади, забрукувати місто, ввести електрику, водогони тощо і здійснити все це без допомоги Міських Банків було б неможливо»¹⁴². Міське самоврядування Сосниці вдалось до запозичення 10 тис. руб., необхідних для відкриття банку¹⁴³.

Серед діючих у Чернігові кредитних установ: відділень Державного банку, Київського та Полтавського земельних банків, Об'єданого банку, Товариства взаємного кредиту, Міського ломбарду, Міський громадський

¹⁴⁰ Календарь-справочник городского деятеля на 1913 год. (Третий год издания). Составил Б. Б. Веселовский. Издание журналов «Городское Дело» и «Земское Дело». - СПб.: «Русская Скоропечатня», [б. г.]. - С. 105-107.

¹⁴¹ Доходы, расходы, специальные капиталы... - С. XXXII, 21, 49, 61, 69, 73.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Стр. 567. - Арк. 211-211^{об}.

¹⁴⁴ Там само.

банк тримав першість по багатьох показниках. Так, вкладів він мав 2467 тис. руб., в той час як Державний банк — 722, відділення Об'єднаного — 588, Товариство взаємного кредиту — 252¹⁴⁵.

Попри збільшення в 1905-1913 рр. у Чернігівській губернії кількості установа дрібного кредитування майже в 10 разів, селяни продовжували звертатись до чернігівського міського банку. Комісія Міністерства Фінансів, що здійснювала планову ревізію установи, зазначала: «заяви про бажання кредитуватися в банку надходять від них [селян - Д. Ч.] також інтенсивно і, при зростанні вексельного портфелю банку, селянські векселя продовжують обіймати в сумі половину його»¹⁴⁶. Причина подібної популярності полягала в тому, що за встановленою банком практикою селяни отримували гроші легше, швидше і дешевше, ніж у позичкових товариствах. Крім того, погашати борги можна було протягом п'яти років, що в сукупності із іншими пільгами привертало увагу селян¹⁴⁷.

Термінових та безстрокових вкладів в банку було 953 на суму понад 1,7 млн. руб. Серед вкладів переважали дрібні: 378, або 39,6 % були на суму до 500 руб., 339, або 35,3 %, на суму від 751 до 2000 руб. Великих вкладів було два: на суму 100 тис. та 54 тис. руб.¹⁴⁸.

Складною і водночас показовою була трирічна епопея із відкриттям в м. Березна міського банку. В цій історії проявилися **нрави** місцевого суспільства, амбіції частини «батьків міста». За красивими висловлюваннями про те, що вони дбають про добробут міста, про його перспективи, приховувалась звичайнісінька спроба обійняти вигідну посаду директора кредитної установи заради стабільної грошової винагороди.

Банківські перегони розпочались у січні 1909 р., коли на засіданні міської думи урочисто повідомили, що полковник С. Г. Буда заповів 10 тис. руб. місту як стартовий капітал для відкриття банку¹⁴⁹. Для ведення переговорів із душеприкажчиками померлого полковника стосовно передачі грошей були обрані уповноважені гласні колезький радник П. Д. Пода, третій за сумою вартості нерухомого майна член думи (понад 3,3 тис. руб.), міщанин І. Г. Гавриленко (вартість майна 375 руб.). Підготовка необхідних документів, отримання дозволу влади тривало майже рік. На початку 1910 р. губернатор повідомив, що «не зустрічає перешкод до відкриття Міського Громадського банку»¹⁵⁰. Але 1910р. справа так і не зрушила з місця. На

¹⁴⁵ ДАЧО. — Ф. 145. — Оп. 1. — Спр. 890. — Арк. 425^{об}.

¹⁴⁶ Там само. — Арк. 436.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Там само. — Арк. 446^{об}.

¹⁴⁹ ДАЧО. — Ф. 467. — Оп. 1. — Спр. 166. — Арк. 3.

¹⁵⁰ Там само. — Спр. 167. — Арк. 1.

заваді стали амбіції **душеприкажчиків** — членів думи, які сподівались отримати посади в банку. Особи ці — небідні і впливові: губернський секретар О. М. Бурий (сьомий за майновим цензом — 2,2 тис. руб.), син священника М. О. Южков (ценз — 475 руб.)¹⁵¹. У листопаді 1910р. офіційно обрані думою уповноважені доповідали: М. О. Южков запевняв, що гроші будуть внесені в грудні 1909 р. Вони звернулись до думи із пропозицією вчинити позов до **душеприкажчиків**¹⁵².

Із архівних документів можна дійти висновку, що останні провели певну роботу із **пожиттєвою** власницею капіталу, сестрою покійного, М. Г. Будую, яка надіслала наприкінці 1910 р. листа думі з умовами передачі грошей. Головні з них стосувались **персоналій**: П. Д. Пода, І. Г. Гавриленко і С. Д. Прегарін не повинні мати стосунку до банку, і це **будім-то** воля покійного брата. Директором банку має стати М. О. Южков або О. М. Бурий¹⁵³. Залишилось без відповіді питання, чому **душеприкажчики** та пожиттєва власниця катталу протягом двох років не повідомляли про це. М. Г. Буда вимагала також забезпечити собі певний відсоток з капіталу та благодійну пожертву **найбіднішим** вдовам міста розміром два рублі на місяць. Міська дума вимушена була здатися. Тільки після цього справа зрушила з місця. У серпні 1911 р. дозвіл на відкриття Міського банку було отримано. Директором був обраний О. М. Бурий¹⁵⁴.

Ще одним вагомим свідченням зростання не просто економічного потенціалу міст, а й організованості міського суспільства стало відкриття Товариства взаємного кредиту: якщо 1904 р. по 20 містах регіону діяли 27, то у 1910р. по 47 містах функціонувало 60 кредитних установ такого типу (таблиця 2.2)¹⁵⁵.

Напередодні війни товариства взаємного кредиту постали ще у чотирьох містах, а їх загальна кількість становила понад 70, тобто збільшилась у 2,8 рази порівняно із 1904 р. Найбільше Товариств взаємного кредиту — дев'ять — діяло в Харкові¹⁵⁶. Вони об'єднували великих, середніх та дрібних торговців, гірничопромисловців, прикажчиків, залізничників. П'ять

¹⁵¹ РГИА. — Ф. 1288. — Оп. 5, 1911. — Спр. 124. — Арк. 158^{об}-163.

¹⁵² Там само. — Арк. 22-22^{об}.

¹⁵³ Там само. — Арк. 22^{об}-23.

¹⁵⁴ Там само. — Спр. 169. — Арк. 27-28.

¹⁵⁵ Города России в 1904 году... — С. 368-369, 371; Города России в 1910 году... — С. 486, 488-489, 661-662.

¹⁵⁶ Фабрично-заводские предприятия Российской империи / Сост. Л. К. Езиранский. — М.; Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию). — М.; Русские банки в 1914 году. — С. 172-173.

товариств діяли в Катеринославі¹⁵⁷, чотири - у Полтаві¹⁵⁸. По три товариства функціонували в Сумах, Бердянську, по два — в Золотоноші, Ромнах, Павлограді. У інших містах працювали по одному товариству. Одним з найстаріших з них було Харківське Товариство взаємного кредиту, що існувало із 1866 р. Напередодні війни в ньому було понад 2 тис. членів, річний оборот становив 2,6 млн. руб. Друге Харківське товариство взаємного кредиту (1871р.) об'єднувало 903 осіб, оборот - 4,1 млн. руб. У 1910р. в Харкові постало Третє Харківське товариство взаємного кредиту, що об'єднало 984 члени, а оборот становив 13,5 млн. руб.¹⁵⁹ У Харківське Дрібно-Промислове Товариство взаємного кредиту входило 3,8 тис. членів, річні обороти становили 2,3 млн. руб. Серед повітових міст губернії значними були відповідні товариства у Старобільську (створене 1911 р.): 210 членів, річний оборот 13,4 млн. руб.; Краснокутську (1904 р.): 722 члени, 3,9 млн. руб.; Сумах (1873 р.): 1,4 тис. членів, оборот понад 33 млн. руб.

У інших губерніях потужними були товариства у Борзні (1909 р.): 460 членів, оборот 12 млн. руб.; Глухові (1909 р.): 445 членів, оборот майже 21 млн. руб. Значно поступалися їм товариства Конотопа (1903 р.): 376 членів, оборот 377 тис. руб.; Кролевця (1909 р.): 377 членів, оборот 600 тис. руб.; Остра (1910 р.): 306 членів, оборот 141 тис. руб.; Чернігова (1908 р.): 557 членів, оборот 626 тис. руб.¹⁶⁰

Значними були товариства взаємного кредиту Полтави. Так, Товариство взаємного кредиту купців і торгово-промисловців (1899 р.) об'єднувало понад 2,2 тис. осіб, річні обороти становили 63,7 млн. руб.; Полтавське Товариство взаємного кредиту (1871 р.) - понад 4 тис. членів, оборот 53 млн. руб., Полтавське комерційне Товариство взаємного кредиту (1912р.) - 735 членів, оборот 39 млн. руб. Кременчуцьке Друге Товариство Взаємного кредиту (1907 р.) - 1,5 тис. членів, обороти - 63,7 млн. руб. Торгово-промислове і сільсько-господарське товариство в Золотоноші (1910р.) об'єднувало майже 900 осіб, обороти - 23,9 млн. руб., Гадяцьке Товариство взаємного кредиту (1902 р.) - 4,4 тис. членів, обороти 14,6 млн. руб. Кременчуцьке друге Товариство взаємного кредиту (1907 р.) - 1,5 тис. членів, обороти 63,7 млн. руб.; Лубенське товариство взаємного кредиту (1905 р.) - 917 членів, обороти 58 млн.

¹⁵⁷ Фабрично-заводские предприятия Российской империи / Сост. Л. К. Езиоранский. - М.; Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию). - М.; Русские банки в 1914 году. - С. 52-53.

¹⁵⁸ Фабрично-заводские предприятия Российской империи / Сост. Л. К. Езиоранский. - М.; Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию). - М.; Русские банки в 1914 году. - С. 130-131.

¹⁵⁹ Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию). - М.

¹⁶⁰ Там само.

руб. На півдні регіону серед найбільших слід виділити Бахмутське товариство взаємного кредиту (1900 р.) - 739 членів, обороти 42 млн. руб., Маріупольське товариство взаємного кредиту (1906 р.) - 733 члени, обороти майже 32 млн. руб., товариство взаємного кредиту в Олешках (1908 р.) - 709 членів, обороти 12 млн. руб.¹⁶¹

Між 1904-1910 рр. суттєво - у 2,3 рази - збільшилась в містах регіону кількість позичково-ощадних кас, що є свідченням зростаючого життєвого рівня населення, переходу до сучасних способів розпорядження отриманими прибутками. Як свідчать дані таблиці 2.2, найбільший приріст дали міста Полтавщини - у 3,4 рази, та Харківщини - у 2,8 разів. Не відбулось змін в цей період по містах Таврії.

Початок ХХ ст. не випадково став для міст регіону добою боротьби за установи кредиту. Саме останні, як засвідчив досвід другої половини ХІХ ст. Санкт-Петербурга, Москви, Харкова, відкривають можливості прискореного розвитку економіки. Прикметою 1909-1914 рр. стало посилення економічної активності на даному напрямку саме громадськості міст регіону. Відкриття міських банків, товариств взаємного кредиту засвідчили готовність жителів великих і малих населених пунктів до активної масової участі в економічному житті, що відповідає стандартам модерного суспільства. Діяльність міських банків, зокрема Харківського, Чернігівського надавала чудовий приклад акумуляції зусиль, підтримки населення міста та навколишніх повітів. Вони надихнули повітові центри рухатися в даному напрямку. На заваді стояла бідність міст, адже здобути стартовий капітал було непросто. Але не менше стримували розвиток банківської мережі амбіції представників місцевої еліти, зайкля боротьба за контроль над новими установами.

Торгівельна лихоманка. Міста були і залишаються дотепер найважливішим осередком торгівлі. Невипадково в літературі мають місце дискусії щодо того, якою мірою ця сфера економічної діяльності визначила саму появу міст. Лівобережжя України відіграло важливу роль у розвитку загальноукраїнського і -російського ринку. Протягом ХІХ ст. тут склались важливі центри оптової та ярмаркової торгівлі загальноімперського значення, розвивалась постійна стаціонарна торгівля.

Як свідчать дані таблиці 2.3¹⁶², у 1900р. по містах лівобережжя вели торгівлю понад 16,3 тис. підприємств торгівлі, що становило майже 42 % від їх

¹⁶¹ Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию). - М.

¹⁶² Складено за : Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. IV. Центральная хлеботорговая полоса. - С. 153-155; Торговля и промышленность Европейской России по районам. VIII. Южная хлеботорговая полоса. - С. 18-60; Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. IX. Южная

загальної кількості на території Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини і Таврії. Обороти міської торгівлі становили 270,2 тис. руб., або 68,8 % від всіх оборотів торгівлі регіону. Отже міста виступали потужними центрами торгівлі відносно сільської периферії. Роль міста як осередку торгівлі була навіть потужнішою, ніж у випадку розвитку промисловості.

Торгівля визначала життя найзначнішої групи мешканців міст. Так, за даними перепису 1897 р., понад 15% жителів міст Чернігівщини, 19% - Полтавщини, 13,7% - Харківщини, 17,9% - Катеринославщини, 18,1% - Таврії належали до зайнятих в сфері торгівлі або членів їх сімей. Для порівняння, промисловість була найбільш ваговою по містах Катеринославської губернії, визначаючи життя 17% жителів, що становить максимум по регіону, на Харківщині - 14,4%, Полтавщині, Чернігівщині, Таврії - близько 11%¹⁶³.

Таблиця 23.

Торгівля по містах у 1900 р.

Губернії	Підприємства (шт.)			Обороти (тис. руб.)		
	По губернії	По містах	% міст від губернії	По губернії	По містах	% міст від губернії
Чернігівська	5 756	2 118	36,8	26437	13422	50,8
Полтавська	8 627	3 995	46,3	66701	46093	69,1
Харківська	9 706	4433	45,7	122 458	101 156	82,6
Катеринославська	11 616	4 745	40,8	135 380	85 293	63
Таврія	3 425	1 057	30,9	41 927	24 220	57,8
Загалом	39 130	16348	41,8	392 903	270 184	68,8

За сумою оборотів торгівлі міста регіону можна поділили на чотири групи. До першої, із великими оборотами, належали Харків - 81,1 млн. руб., Катеринослав - 40,3 млн. руб., Маріуполь - 22,7 млн. руб., Кременчук - 14,2 млн. руб., Бердянськ - 13,8 млн. руб. Саме ці п'ять міст давали майже 64 % оборотів міської торгівлі регіону. Серед них особливо виділявся Харків,

горнопромислова полосу - С. 5-86; Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. X. Юго-западная земледельческая и промышленная полоса - С. 1-222; Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. XI. Полесская полоса - С. 1-81.

¹⁶³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XIII. Екатеринославская губерния. - СПб., 1904. - С. 158-163; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. Полтавская губерния. - СПб., 1904. - С. 198-203; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLII. Таврическая губерния. - СПб., 1904. - С. 220-239; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Вып. XLVI. Харьковская губерния. - СПб., 1904. - С. 200-205; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XLVIII. Черниговская губерния. - СПб., 1905. - С. 222-275.

торгівля якого не була безпосередньо пов'язана із такими могутніми додатковими факторами, як експортно-імпортні операції портів Маріуполь, Бердянськ або вузловими на стику залізничних і водних артерій, якими були Катеринослав і Кременчук. Харків зосереджував понад 16% закладів торгівлі регіону із сумою оборотів 30% від оборотів всіх міст та п'яту частину оборотів всього лівобережжя!

Значні торгові обороти мали 14 міст, сукупно - четверта частина від міст регіону. Серед них виділялись Полтава - 9,3 млн. руб., Суми - 8,8 млн. руб., Ромни - 7,2 млн. руб. У Бахмуті, Олександрівську, Луганську, Мелітополі, Генічеську обороти торгівлі становили від 4 до 5 млн. руб. (за іншими даними обороти торгівлі Олександрівська у 1902 р. - понад 20 млн. руб., зокрема, 440 стаціонарних магазинів, лавок, інших закладів роздрібною торгівлі - 6,2 млн. руб.)¹⁶⁴. Понад 2 млн. руб. оборотів мали Слов'янськ, Чернігів, Ніжин, Прилуки, Павлоград, Нікополь.

По 28 містах обороти коливались від 0,6 млн. руб. (Борзна, Лебедин, Хорол, Оріхів) до 1,7 млн. руб. (Глухів, Конотоп). Серед міст цієї групи понад 1 млн. руб. мали Охтирка, Старобільськ, Кобеляки, Костянтинград, Лубни, Лирятин, Переяслав. Загалом обороти цих міст становили десять відсотків від суми міської торгівлі регіону.

У 16 містах даний показник був незначним: від 70-80 тис. руб. (Золочів, Недригайлів, Глинськ, Слов'яносербськ) до 0,5 млн. руб. (Куп'янськ, Кролевець, Миргород). У переважній більшості міст цієї групи - Городні, Козельці, Коропі, Острі, Сосниці, Ногайську, Березні, Змієві, Краснокутську обороти торгівлі коливались в межах 200-300 тис. руб.

Харків мав найбільшу торгову мережу серед міст регіону: понад 2,6 тис. торгових точок, 16% від всієї по лівобережжю, майже 28% від губернії (1900 р.). Найближчий конкурент - Катеринослав відставав на 860 закладів торгівлі (приблизно таку кількість закладів зафіксовано у Полтаві, Кременчуці або в Луганську і Олександрівську разом узятих)¹⁶⁵.

В 1904 р. міська управа Харкова видала 3 936 промислових свідоцтв на магазини, лавки, рундуки та інші торгові точки, що становило не менше четвертої частини закладів торгівлі губернії. Великих, тобто таких, на які видавались свідоцтва на право торгівлі першого розряду,

¹⁶⁴ История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. - К: Украинская советская энциклопедия, 1981. - С. 73.

¹⁶⁵ Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. IX. Южная горнопромисловая полоса - С. 11, 23, 58; Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. X. Юго-западная земледельческая и промышленная полоса - С. 14, 30, 102, 107.

в Харкові зосереджувалось 88 % від губернії¹⁶⁶. Отже, Харків був осередком великої торгівлі. Протягом наступних восьми років торгова мережа міста зросла на 33,8 %, що перевищує темпи приросту в цілому по Російській імперії, який в 1905-1912 рр. становив 31,6 %¹⁶⁷. Особливо бурхливі процеси розвитку торгівлі у Харкові відбувались між 1910-1914 рр.¹⁶⁸.

У торгівлі губернського центра було зайнято понад шість відсотків населення (1897 р. - 10,9 тис. осіб, 1909 р. - 12 тис., напередодні Першої світової війни - не менше 15 тис. осіб, зокрема близько 10 тис. прикажчиків, конторників, інших службовців комерційних і банківських установ)¹⁶⁹. Найсуттєвішою соціальною зміною, що відбулась на початку століття, є зростання загальної кількості мешканців міста, умови життя яких визначала саме торгівля. У 1897 р. нараховувалось 23,3 тис. осіб, трохи більше 13 % населення, джерелом існування яких була торгівля (зайняті торгівлею і члени їх сімей), а отже, на одного зайнятого припадало приблизно двоє членів родини. У 1913 р., за оцінками сучасників, лише торгових службовців з членами родин було не менше 40-50 тис. осіб, тобто чотири-п'ять осіб на одного зайнятого. Таким чином, напередодні війни більше п'ятої частини мешканців тією чи іншою мірою були пов'язані з торгівлею, перш за все роздрібною, постійною¹⁷⁰. Підтверджує наведені оцінки сучасників і архівний матеріал. В районі другої податкової дільниці Харкова заяви на «виборку» свідоцтв на торгові підприємства у 1911-1912 рр. подали 1255 осіб¹⁷¹, що становило не менше 4 % населення даної дільниці. Зважаючи на те, що більшість з них мали членів родини, а власники свідоцтв на торгівлю I розряду (понад 80 осіб, 6 % заяв) ще й прикажчиків, то цілком можливо, що не менше п'ятої частини мешканців північно-західної частини міста були безпосередньо пов'язані з торгівлею.

¹⁶⁶ Харьковская губерния в 1902 году // Харьковский календарь на 1904 г. - X, 1904. - С. 268.

¹⁶⁷ Известия Харьковской городской Думы. - 1913. - №3. - С. 254; Струмилин С. Г. Очерки советской экономики... - С. 243.

¹⁶⁸ Див. докладно: Чорний Д. М. Торговля в Харкові на початку XX ст... - С. 53-59.

¹⁶⁹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Вып. XLVI. Харьковская губерния. - С. 208 - 209; Утро. - 1909. - 27 сентября; Известия Харьковской городской Думы. - 1913. - № 3. - С. 254.; Южный край. - 1913. - 15 груд.

¹⁷⁰ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Вып. XLVI. Харьковская губерния. - С. 208 - 209; Южный край. - 1913. - 15 груд.

¹⁷¹ ДАХО. - Ф. 537. - Оп. 1. - Стр. 203. - Арк. - 71-78; Стр. 205. - Арк. 80-88.

¹⁷² Главные итоги переписи г. Харькова 8 дек. 1912 г. - X, 1914. - С. 34-35.

Галузева структура торгівлі Харкова в 1911-1912 рр. (дані лише по частині міста) виглядала таким чином: понад 70 % стаціонарних закладів вели торгівлю продовольчими товарами, близько 30 % — непродовольчими. Зокрема 45 % крамниць, лавок тощо спеціалізувались на бакалійних та гастрономічних товарах, 10 % - роздрібній торгівлі речами повсякденного вжитку міських верств населення (від аптек до торгівлі кормом для кімнатних тварин), 8 % - хлібом, 7 % - вугіллям, дровами, гасом; 12 % становили заклади торгівлі горілчаними виробами, ресторани, їдальні. Найпоширенішим типом торгового закладу в місті була крамничка, яку в документах податкової служби називали «бакалійною лавкою». Напередодні Першої світової війни фактично всі квартали Харкова мали торговий заклад стаціонарного характеру. Це свідчило про подальше вкорінення торгівлі у міське життя, зростаючу сталість даної сфери діяльності¹⁷³. На жаль, стан джерел не дозволяє визначити масштаби зростання оборотів торгівлі в Харкові порівняно із 1900 р., але те, що вони були значними, промовисто свідчить факт збільшення кількості податкових дільниць у місті з трьох в 1910 р. до шести в 1912 р.¹⁷⁴. У 1914 р. сучасники відзначали, що протягом останніх років торгівля зросла у п'ять-шість разів¹⁷⁵. Крім постійних торговців до міста щоденно приїздили на так зване «подторжжє» близько 1 тис. осіб¹⁷⁶.

Генічеськ, який наприкінці XIX ст. не належав до офіційно-визнаних міських населених пунктів, зробив стрибок у своєму розвитку завдяки торгівлі. Між 1900-1913 рр. її обороти зросли утричі і досягали 12,9 млн. руб.¹; кількість торгово-промислових підприємств з 138 до 227, або в 1,6 рази, в той час як населення між 1897-1914 рр. зросло в 1,7 рази¹⁷⁸.

Це надало підстави у 1915 р. міському спрощеному управлінню порушити питання про впровадження міського самоврядування у повному

¹⁷³ ДАХО. - Ф. 536. - Оп. 1. - Стр. 110. - Арк. - 76-148; Стр. 125. - Арк. 238-275; Ф. 539. - Оп. 1. - Стр. 3. - Арк. 70-115.

¹⁷⁴ ДАХО. - Ф. 541. - Оп. 1. - Стр. 6. - Арк. - Арк. 6.

¹⁷⁵ Известия Харьковской городской думы. - 1914. - № 6-8. - С. 228.

¹⁷⁶ Там само. - С. 234.

¹⁷⁷ РГИА. - Ф. 1288. - Оп. 5, 1916. - Стр. 40. - Арк. 2^в.

¹⁷⁸ История городов и сел Украинской ССР: Херсонская область. - К.: Украинская советская энциклопедия, 1983. - С. 302. За іншими даними в 1897 р. у місті проживали 1,6 тис., а отже населення збільшилось у 8 разів. Дивись: Генічеськ // Большая энциклопедия. - Т. 6. - 1901. - С. 399; Івченко А. Міста України. Довідник. - К.: НВП «Картографія», 1999. - С. 27.

обсязі¹⁷⁹. У жовтні 1916 р. клопотання міста було затверджене Миколою II¹⁸⁰.

Складніше було розвивати торгівлю по середніх та малих містах, віддалених від магістральних залізниць, крупних річок, морів. Так, у місті Ромни, що перебувало у першій десятці міст регіону за сумою товарооборотів, мережа крамниць зросла протягом чотирнадцяти років ХХ ст. із 325 до 386 закладів, або в 1,2 рази, а обороти торгівлі - у 1,1 рази і становили 1914 р. 7,8 млн. руб.¹⁸¹, в той час як населення міста збільшилось у 1897-1914 рр. у 1,6 рази. Щоправда, маємо зробити зауваження: дані за 1914 р. узяті з чорнетки списку податкового інспектора, яка збереглась в архівному фонді. Порівняння цього списку осіб і публікації списку фірм м. Ромни у довіднику «Вся Полтава и губерния на 1913 год»¹⁸² свідчить, що вони доповнюють одне одного. В архівній справі не було враховано близько 50 торгових закладів, серед яких бакалійні, мануфактурні крамниці, торгівля взуттям, папером тощо. Таким чином, у 1914 р. кількість закладів, обороти торгівлі м. Ромни були більшими, ніж це зафіксовано в матеріалах справи податкового інспектора.

На початку століття за сумою оборотів перше місце у Ромнах посідала торгівля мануфактурою - близько 47 %, слідом йшла так звана змішана торгівля, серед якої найважливіше місце займала торгівля бакалією - близько 20 % оборотів. Понад 12 % припадало на торгівлю так званими продуктами тваринництва (м'ясо, молоко, риба, шкіри, коні, пух, віск тощо); близько 10 % - на торгівлю продуктами землеробства (борошно, цукор, фрукти, сіно тощо). На торгівлю залізом, виробами з металу, паливом тощо припадало 6,6 % оборотів, а 4,5 % - на напої, переважно горілчані¹⁸³. На жаль, у відомостях місцевих податкових інспекторів не розшифровується спеціалізація торгівлі в 1914 р. Але дані міської думи дозволяють скласти деяке уявлення про неї. По-перше, в Ромнах на відміну від Харкова, абсолютна більшість торгових точок концентрувались на базарі: 1912 р. не менше 310 осіб вносили плату за місця до міської казни¹⁸⁴. До речі, у інших повітових і безповітових містах, приміром Костянтинівграді, Миргороді, по

¹⁷⁹ РГИА. - Ф. 1288. - Оп. 5, 1916. - Стр. 40. - Арк. 6-6^б.

¹⁸⁰ Там само. - Арк. 27.

¹⁸¹ Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. X. Юго-западная земледельческая и промышленная полоса - С. 87; ДАСО. - Ф. 1093. - Оп. 1. - Стр. 20. - Арк. 1^а-28^а.

¹⁸² Вся Полтава и губерния на 1913 год: Адресная и справочная книга. - Полтава: Типография Н. М. Старожицкого, 1913. - С. 146-149.

¹⁸³ Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. X. Юго-западная земледельческая и промышленная полоса. - С. 87.

¹⁸⁴ ДАСО. - Ф. 1153. - Оп. 1. Т. 4. - Стр. 3709. - Арк. 1-84^а.

яких маються адреси закладів торгівлі, остання концентрувалась саме на базарах¹⁸⁵.

По-друге, у повітовому центрі, так само як і в Харкові, більшість торгових точок належали до дрібних, але бакалія, гастрономічний товар, інший крам продавались не у стаціонарній крамничці, а з рундуків або столиків¹⁸⁶. Підприємств, що вибирали свідощта першого розряду, було 11, тобто не більше 3 % від їх загальної кількості: спільне А. Г. Аронзона, Т. Х. Дворецького та ін.; І. Г. Безчетвертнова, А. Ф. Геллера, Л. А. Залкінда, А. Л. Ісштейна, А. Б. Левіна, Я. М. Маянца, Л. І. Мотилева, А. А. Шапіро і Товариства «Дергачови І. П. і С», Любомілова¹⁸⁷. Обороти більшості місцевих торговців становили 2-3 тис. руб.

Протягом першого десятиліття ХХ ст. у Сосниці, яка належала до найменших міст регіону, кількість торгових закладів скоротилась із 86 до 84, причому працювали протягом року і сплачували податок у 1910 р. лише 76 точки. Але торгові обороти міста зросли із 326 тис. руб. до 397,1 тис. руб.¹⁸⁸, або в 1,2 рази, що випереджало приріст населення, яке між 1897-1910 рр. зросло в 1,1 рази. Протягом десяти років в торгівлі міста відбулись структурні зміни: зросла спеціалізація закладів, більш вагому роль посіла торгівля харчовими продуктами та мануфактурою. В 1900 р. у майже половині - 42 закладах - вели торгівлю змішаними товарами, до якої статистика зараховувала торгівлю бакалією та гастрономією (57 % оборотів). Мануфактурою і галантереєю торгували 16 закладів (24 % оборотів). Напоями, переважно горілчаними, торгували 14 закладів (12,4 % оборотів).

У 1910 р. 31 точка спеціалізувалась на торгівлі бакалійними товарами та хлібом. їх оборот становив 159,7 тис. руб., або 40% торгівлі в місті. Мануфактурою вели торгівлю 10 точок, а їх оборот становив 96,7 тис. руб., 24 %. В місті діяли чотири галантерейних крамниці (зокрема дві нових), оборот двох становив 14 тис. руб., або 3,5 %. Залізом та фарбами торгували сім закладів, а їх обороти становили 33,5 тис. руб., або 8,4 %, лісом - три, аптечним товаром - два. Змішану спеціалізацію: посуд-бакалія, посуд-галантерея, бакалія-папір-годинники, папір-тютюн, швацькі машинки-грамофони-велосипеди, посередництво мали десять закладів з оборотом 54,7 тис. руб. (13,8 %).

¹⁸⁵ Вся Полтава и губерния на 1913 год... - С. 121-123, 133-134.

¹⁸⁶ ДАСО. - Ф. 1153. - Оп. 1. Т. 4. - Стр. 3709. - Арк. 1-84.

¹⁸⁷ Там само. - Ф. 1093. - Оп. 1. - Стр. 20. - Арк. 2, 2^а, 5, 7, 8, 12, 12^а, 13^а, 14^а, 23.

¹⁸⁸ Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. XL Полеская полоса. - С. 81; ДАЧО. - Ф. 1040. - Оп. 1. - Стр. 57. - Арк. 1-15^а.

Незначне місце посідали «пивная» торгівля (дев'ять точок) та споріднені із ними постоялі двори (шість), сукупний оборот яких становив 22 тис. руб. або близько 6 %. У 1909-1910 рр. в Соснищі щорічно відкривали діяльність сім нових торгових точок при збереженні діяльності всіх старих. Отже, приріст мережі становив 8-10 %, що навіть більше, ніж в цілому по імперії¹⁸⁹.

Найзначніший торговий заклад міста належав купцю І. Л. Гушанському, річний оборот бакалійної торгівлі якого становив 66 тис. руб.¹⁹⁰. П'ять великих, за місцевими масштабами, підприємства належали Товариству мануфактурної торгівлі (оборот 30 тис. руб.), купцю Б. Ш. Фейгіну - мануфактурна торгівля (27,5 тис. руб.), повітовій земській управі - торгівля фарбами, залізом (оборот 20 тис. руб.), купцю З. С. Бялому - комісійна контора (оборот 30 тис. руб.), міщанину Ш. Л. Юффе бакалійна торгівля (оборот 21 тис. руб.)¹⁹¹. Переважна більшість торгових точок Соснищі мала обороти 1,2-3 тис. руб.

Як свідчать зібрані нами дані по Харкову, Ромнах, Соснищі, густота торгової мережі по містах істотно перевищувала відповідні показники по імперії в цілому. У першому вона становила 45,5 особи на одну торгову точку, у двох інших - 96-97 осіб. За даними С. Г. Струміліна, А. П. Половникова на одне торгове підприємство країни припадало від 159 осіб у 1900 р. до 129 - у 1913 р., а Г. А. Діхтяр вважав, що на один торговий заклад у 1900-1912 рр. припадало не менше 154 осіб¹⁹².

Однією з найвагомійших змін соціального характеру був прихід до торгівлі нового покоління власників. Місцевий журналіст зазначав: «У харківському купецтві, непомітно для багатьох самозакоханих, самовпевнених політиків, сталася природна еволюція саме в напрямку справжнього прогресу. Генерація, що іде на заміну старим, не лише здобула спеціальну комерційну освіту, але і вищу технічну або гуманітарну. Класичний тип «купецького синка» відходить майже в минуле - і про це, звісно, поборники старовини бідкаються тепер чимало»¹⁹³.

У 1910-1914 рр. набули поширення європейські стандарти торгівлі. Газети пропагували досвід купця Ф. Г. Єнуровського, уродженця Бердянська, більша частина діяльності якого пов'язана із Харковом. Він

¹⁸⁹ ДАЧО. - Ф. 1040. - Оп. 1. - Спр. 57. - Арк. 1-15³⁸ Підрахунки наші.

¹⁹⁰ Там само. - Арк. 1³⁸.

¹⁹¹ Там само. - Арк. 1³⁸, 2³⁸, 3³⁸.

¹⁹² Струмилин С. Г. Очерки советской экономики... - С. 230-231; Половников А. П. Торговля в старой России. - М.: Государственное изд-во торговой л-ры, 1958. - С. 79; Діхтяр Г. А. Внутренняя торговля... - С. 82.

¹⁹³ Южный край. - 1910. - 18 апреля.

кілька років жив в Англії і Франції, вивчаючи тамтешній досвід, коли розрахунок на отримання прибутків робиться не на високі ціни, а на збільшення обороту.

Ще у 1880-1890-ті роки у власних мануфактурних магазинах Ф. Г. Єнуровський запровадив практику торгівлі «без запроса» одразу по менших цінах, що ліквідувало змагання продавця із покупцем¹⁹⁴. Це дозволило збільшити асортимент товару, стимулювало перехід до універсальних магазинів, які виникали у великих містах Європи і Росії¹⁹⁵, змінило внутрішній і зовнішній вигляд магазинів.

У Харкові інтенсивно перебудовували старі будівлі та приміщення торговельного призначення, зводили нові великі магазини, оптові склади на Університетському пагорбі, в районі між Катеринославською вулицею і Благовіщенським базаром. Лавки робили більш широкими і зручними з метою полегшити доступ покупця до товару. Місце маленьких вікон заступали величезні вітрини із зразками продукції, яскравою рекламою. Ввечері вони освітлювались електрикою. Завдячуючи всьому цьому Харків набував вигляду європейського міста. Подібний досвід поширювався з Харкова на інші населені пункти. Б. Антоненко-Давидович згадував, що осінніми вечорами в Охтирці «є тільки три світляні точки. Це парові млини Курила та Виноградова й ще велика мануфактурна крамниця Пономарьова, де світить електрика»¹⁹⁶.

Найгострішими питаннями, пов'язаними із торгівлею і які турбували міське суспільство в 1910-1914 рр., були якість та ціни на продукти харчування; чесність та порядність торговців; організація роботи магазинів (робочий день, ставлення персоналу до покупців).

Ціни на головні продукти харчування - хліб та м'ясо - визначались і контролювались міськими думами¹⁹⁷. У кожному місті існували свої підходи до визначення такси, доведення її до відома торговців і покупців. У Ромнах міська дума щомісяця розглядала і затверджувала такси, які за допомогою спеціального бланку-листівки, виготовленого типографським

¹⁹⁴ Южный край. - 1913. - 13 декабря.

¹⁹⁵ Южный край. - 1912. - 25 июля; Авдаков Ю. К. К вопросу о концентрации капитала в городской торговле дореволюционной России // Ученые записки Москов. эк.-ст. ин-та. - 1956. - Т. 7. - С. 105-122; Руга В., Кокорев А. Москва повседневная. Очерки городской ВДши начала XX века. - М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. - С. 65-66.

¹⁹⁶ Антоненко-Давидович Б. Д. Як воно починалось // Твори: У 2 т. - К.: Дніпро, 1991. - Т. 1. - С. 124.

¹⁹⁷ Известия Харьковской городской думы. - 1910. - №4. - С. 52-53; Черниговское слово. - 1906-13 мая; Лазебник В. И. Озерка наша... - С. 30-31; Татаринов С. И. Бахмут... - С. 24-25.

способом, доводились до відома населення¹⁹⁸. У Глухові такса встановлювалась на певний період, приміром, весняна – з 1 березня по 1 травня. Міська дума зазначала у документі не лише вартість фунта продукту, а й вимоги до якості продукції, приміром «1 фунт булки з борошна кращого 1-го сорту із додаванням у тісто яєць, цукру» (коштував навесні 1914 р. 11 коп.), «1 фунт бубликів на маслі з борошна 2 сорту» (коштував 8 коп.) тощо¹⁹⁹. У Конотопі до зміни такси вдавались під тиском торговців або споживачів, які вимагали від думи гнучкіше реагувати на кон'юнктуру ринку²⁰⁰.

Міські думи методом проб і помилок, незалежно одна від одної почали формувати систему контролю за організацією та якістю торгівлі. Рухались вони в одному напрямку. Серед заходів, до яких вдавались самоврядування Харкова, Сум, Ромен, Конотопа, Ніжина, Кролевця, Бахмута, Катеринослава та інших міст важливе значення надавалось будівництву великих критих ринків, упорядкуванню на базарах торгових точок, що здавалися в оренду з дотриманням конкурсу²⁰¹, облаштуванню спеціальних ветеринарних лабораторій для обстеження якості м'яса та інших продуктів (цими справами у Харкові опікувались спеціальні комісії, складені з гласних думи: базарна, різницька (згодом різницько-санітарна)²⁰². У великих містах, зокрема Харкові, Одесі, Києві активно працювали над створенням муніципальних хлібопекарень, хлібних та м'ясних лавок, які мали гарантувати забезпечення малозаможних прошарків населення відносно дешевими і якісними продуктами харчування, створити стандарти щодо облаштування та обслуговування для приватних торговців²⁰³.

Вдосконалювалась система контролю за закладами торгівлі, окремими продавцями через встановлення жорстких вимог до обладнання приміщень. Харківська міська дума в 1912-1913 рр. розробила проекти нових, замість тих, що ухвалювались між 1872-1902 рр., «обов'язкових постанов» «Про хлібопекарні, кондитерські, цукеркові та пряничні заклади і крамниці» та «Про ковбасні заклади та магазини»²⁰⁴.

¹⁹⁸ ДАСО. – Ф. 1153. – Оп. 1, т. 4. – Спр. 3702. – Арк. 2^в, 22, 47, 105, 135^в та ін.; Ф. 997. Оп. 1, т. 2. – Спр. 1237. – Арк. 9, 32.

¹⁹⁹ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 830. – Арк. 16.

²⁰⁰ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 436. – Арк. 152^в-153; Спр. 574. – Арк. 108-109, 110-110^в.

²⁰¹ ДАСО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 130-140, 149, 151-153; ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 663. – Арк. 4; Спр. 839. – Арк. 125-127^в; Спр. 874. – Арк. 135-138; Татаринів С. И. Бахмут... – С. 25; Лазебник В. И. Озерка наша... – С. 26-28.

²⁰² Известия Харьковской городской думы. – 1914. – № 2. – С. 190; № 12. – С. 386-388.

²⁰³ Южный край. – 1910. – 1 октября; ДАХО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 417-420^в.

²⁰⁴ Известия Харьковской городской думы. – 1913. – № 12. – С. 201-211.

Спеціальні постанови щодо внутрішнього облаштування складів, лавок, булочних, хлібопекарень, пивниць напередодні війни мали на Харківщині – Чугуїв, Богодухів, Зміїв, Валки, Вовчанськ, Старобільськ²⁰⁵, на Чернігівщині – Чернігів, Конотоп, Кролевець, Глухів, Короп, Новгород-Сіверський²⁰⁶.

Від 1906р. до 1914р. в центрі суспільного життя опинилось питання регулювання робочого дня в торгівлі та сфері обслуговування. 15 листопада 1906р. уряд ухвалив відповідний закон, згідно з яким впроваджувався обов'язковий недільний відпочинок для працюючих, причому саме з акцентом на міста. Реалізація закону на місцях була покладена на спеціальні змішані комісії, що формувались з представників купців, прикажчиків і міських дум. Боротьба за регламентацію і скорочення робочого дня прискорило структурування міського суспільства, згуртувавши значні категорії міських мешканців навколо обговорення цих проблем. Власники магазинів, прикажчики, гласні міських дум вперше зустрілися не віч-на-віч у торговому приміщенні, а у формальній обстановці – в засіданнях спільних комісій, де мусили гласно обговорювати і ухвалювати відповідні рішення.

Дискусії у спеціальних комісіях, створених думами, показали, що питання зачіпало за живе значні верстви і ставитись формально до виконання закону неможливо. Фактично між 1906-1914рр. міське суспільство опинилось перед кількома виборами: перший – за давньою традицією стати по команді «струнко» і, суворо дотримуючись букви документу, виписати нові правила торгівлі; другий – гнучко, із урахуванням місцевих традицій, потреб, впроваджувати закон у життя; третій – затягувати реалізацію, спустити на гальмах, мовчки ігнорувати, бойкотувати, користуючись відомим правилом «суворість російських законів компенсується їх суцільним невиконанням»; четвертий – втягнутись у запеклі дискусії, протистояння, з'ясування стосунків на місцевому рівні. Можливо, уряд розраховував на те, що увага місцевого суспільства переключиться із боротьби проти «свинцових мерзостей російської життя» на протистояння на місцевому рівні і відволікатиме міста від боротьби із владою. Очевидно, це частково вдалося. У травні 1907 р. міський голова Вовчанська, панікуючи, повідомляв губернатора, що місцеве населення «дорікає Вовчанській міській управі за встановлені начебто нею порядок купівлі і продажу»²⁰⁷. Губернатор у свою чергу не поспішав затверджувати ухвалені

²⁰⁵ ДАХО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 48-67, 202-210; Спр. 244. – Арк. 171-251^в.

²⁰⁶ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 574. – Арк. 120-122, 128-129; Спр. 783. – Арк. 5-5^в, 9-9^в, 14, 17^в, 75^в; Спр. 874. – Арк. 268.

²⁰⁷ ДАХО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 10^в.

цим та іншими самоврядуваннями відповідні **постанови**, що знов таки повертало настрої мешканців проти міських **дум**²⁰⁸.

На нашу думку, ситуація, що склалась у Вовчанську, віддзеркалює **неготовність** всіх сторін: міських дум, населення, губернської влади визначитись із тим, як впроваджувати в життя норми закону 15 листопада 1906р. Міські думи виписали у своїх постановах години **торгівлі**, запропоновані законом. Але для міського населення реальну вагу мали не витвори **санкт-петербурзьких** чиновників, а лише ухвали міських дум. Той факт, що останні лише ретрансливали норми закону, залишався поза увагою городян. Зволікання **із** затвердженням постанов дум з боку губернатора лише додавало гасу у полум'я, адже **очільник** губернії переводив стрілки незадоволення знов таки на міські самоврядування. Все це у комплексі породжувало нестабільність саме у міському суспільстві.

Та «негативний сценарій» впровадження закону в дію не пройшов. З'ясувалося, що суспільство, пробуджене у 1905-1906 рр., відчувало потребу діяти свідомо, а отже ані спустити на **гальмах**, ані виконувати закон із заплещеними очима не буде. Якщо протягом **1906-1910** рр. у мешканців міст **ще** існувало враження, що нормування **робочого** дня у торгівлі - витвір міської бюрократії, міських управ, то згодом ситуація змінилась. Дискусії навколо тривалості робочого перейшли у більш широку соціальну **площину**: чи здатне місто виконувати свою цивілізаторську місію стосовно мешканців, повною мірою задовольняти потреби оточуючого селянського світу. На груші боротьби за реалізацію закону по містах явочним шляхом поставали об'єднання купців, прикажчиків. Деякі групи перших намагались торпедувати реалізацію закону, других — шукали шляхи втілення його в **життя**. Міські думи під тиском знизу вимушені були неодноразово повертатись до розгляду питання тривалості робочого дня. Адже ухвалені по гарячих слідах місцеві постанови щодо реалізації закону із дотриманням букви його, виявили значну кількість підводних каменів.

Вони були пов'язані не лише із **психологією** зацікавлених учасників процесу, а й самою технологією торгівлі та сфери **обслуговування**, релігійними традиціями. Як з'ясувалося, тривалість робочого дня не може бути однаковою там, де **здіяний** лише власник закладу, і **там**, де працюють торгові службовці; на вулицях поблизу залізничної станції, на базарі чи у віддаленому районі; закладах торгівлі рибою, хлібом або горілчаними **напоями**, друкованою продукцією. Тож обговорюючи тривалість робочого дня, мешканці міст, члени комісії дійшли **думки**, **як**, приміром у 1914 р. в

²⁰⁸ ДАХО. - Ф. 19. - Оп. 1. - Стр. 64. - Арк. 14.

Кролевці, виробити принципи розв'язання **проблеми**, врахувати інтереси різних категорій власників і прикажчиків, споживачів²⁰⁹.

Відпочинок працівників, можливості вдосконалення торгівлі шляхом вивільнення додаткових годин прикажчикам для самоосвіти, **учням-підліткам** на навчання, зручність для місцевих і приїжджих торговців, споживачів опинились в центрі дискусій в Олександрівську, Катеринославі, Харкові, Вовчанську та інших містах регіону²¹⁰. У Харкові часом доходило до проведення **мініплекситів**, як восени 1908 р. - серед власників магазинів готового одягу щодо можливості не працювати у святкові дні²¹¹. Лише троє з них - Крейнович, Хазанович і Гарелік - висловилися за **те**, щоби працювати. Решта пристали до вимоги **відпочивати**, яку активно провадили в життя прикажчики. Представники останніх здійснювали рейди із перевіркою того, як власники виконують постанови дум. У Білопільці комісія прикажчиків розробила проект обов'язкових постанов, але купці протягом тривалого часу ухилялись від роботи комісії, зриваючи справу. Ситуацію, що склалась в цьому місті, розглядали як у Харкові в Губернському у земських та міських справах **присутствії**, так і в МВС у Санкт-Петербурзі²¹².

По містах Харківської губернії, крім Харкова, обов'язкові постанови щодо нормалізації відпочинку службовців торгово-промислових закладів, складів, контор розробили також Куп'янськ, Чугуїв, Суми, Охтирка, Богодухів, Зміїв, Ізюм, Вовчанськ, Старобільськ, Білопілья, Валки, Лебедин²¹³. Частина з них не були затверджені губернатором, а отже введені в дію. Так, у Вовчанську протягом 1907-1909 р. тривали запеклі суперечки щодо організації торгівлі по неділях. Запровадження єдиного вихідного дня призвело до того, що найбільша категорія торговців, власники свідочств другого розряду, зазнала значних збитків. Міський голова повідомляв губернатора: «базари, на які в ці дні довозилися у значній кількості різноманітні сільськогосподарські припаси і які жваво торгували, зовсім знищились, а тому ціни на продукти першої необхідності піднялися до **нечуваної** висоти внаслідок чого населення **Вовчанська** опинилось у важкому економічному становищі»²¹⁴. З іншого боку, трактири, деякі інші

²⁰⁹ ЛАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1 Спр. 874. - Арк. 258-266.

²¹⁰ Придніпровський край. - 1907. - 2 ноября; Утро. - 1908. - 2 октября; 1909. - 22 января; Южний край. - 1913. - 29 ноября.

²¹¹ Утро. - 1908. - 6 октября.

²¹² ДАХО. - Ф. 19. - Оп. 1. - Стр. 63. - Арк. 11-30.

²¹³ ДАХО. - Ф. 19. - Оп. 1. - Стр. 61. - Арк. 1-1³⁸; Стр. 63. - Арк. 9-10³⁸; Стр. 91. - Арк. 48-67, 202-210; Стр. 244. - Арк. 171-251³⁸.

²¹⁴ ДАХО. - Ф. 19. - Оп. 1 - Стр. 64. - Арк. 10-10³⁸.

зклади мали право недільної торгівлі навіть із сьомої години ранку до першої години дня.

Існування подібних відмінностей в організації роботи, звісно, породжувало незадоволення і обурення. До того ж православна церква висловила свої застереження. Обідня по церквах міста тривала із дев'ятої години ранку. «На що годину, - писав міський голова у вересні 1907 р. губернатору, - маса осіб вже встигає бути у нетверезому вигляді і чинять на очах публіки, що іде до церкви, неподобства, а інколи і бійки, і заважають вільному і безкарному проходу публіки»²¹⁵. Щось подібне мало місце у Чугуєві²¹, та, очевидно, по інших містах. Тому по неділях початок торгівлі почали призначати переважно на 12 годину дня.

Ще однією болючою проблемою було звільнення хлопчиків, зайнятих у крамницях, на декілька годин для навчання в школах. По містах, де торгова партія в думках була впливовою, в обов'язкові постанови вносилися відверто глузливі положення на кшталт таких, як у Валках, Вовчанську: відпускати дітей до шкіл із третьої години дня до шостої години вечора, коли навчальні заклади власне не працюють²¹⁷. Губернатори призупиняли дію постанов із такими пунктами, але, як свідчать архівні документи, публікації преси, їх рішення лише посилювали невизначеність і призводили до того, що справа із введенням в дію постанов в цілому заганялася у глухий кут.

Деякі власники торгових підприємств вдавалися до відвертого знування над службовцями, не дозволяючи обідню перерву (Харків, перукарні)²¹⁸, подовжуючи явочним порядком робочий день до 17 годин (Харків, Вовчанськ) тощо. Останнє часто пояснювалось потребами виробництва, зручності для покупця. Приміром, на роботу треба з'явитися не о сьомій годині ранку, а о шостій, щоб підготуватися до торгівлі; піти з роботи можна не о шостій вечора, а через годину, щоб прибрати приміщення, перерахувати товар.

Тож у 1913-1914рр. по містах регіону повернулись до обговорення питань робочого дня та відпочинку в торгівлі. У Харкові боротьба за оптимізацію постанови тривала з кінця 1913 р. до самого початку світової війни. Як свідчать матеріали обговорення, в ході дискусій у всіх задіяних сторін з'явилося більш чітке уявлення про проблеми, потреби та інтереси опонентів, формувался цілісний погляд на Харків як єдиний постійно зростаючий організм, який потребує гнучких рішень. Кожний представник, що брав участь в обговоренні, конкретно і уважніше ставився до аргументації, посилюючись на власний

²¹⁵ ДАХО. - Ф. 19. - Оп. 1 - Спр. 64. - Арк. 25. Збережено стиль оригіналу.

²¹⁶ Там само. - Спр. 54. - Арк. 30.

²¹⁷ Там само. - Спр. 61. - Арк. 3-4; Спр. 64. - Арк. 10^а-12.

²¹⁸ Утро. - 1909. - 22 января.

досвід, спостереження за ефективністю дії постанов протягом попередніх років²¹⁹.

Теж саме відбувалось по інших містах. Характерною прикметою всіх дій по вдосконаленню документів було посилення на досвід роботи, вивчення якого відтепер ставало запорукою конструктивного вирішення будь-якого питання. У Полтаві на початку 1913 р. переглядали затверджені 1912р. правила торгівлі по неділях і у святкові дні. У місті визначили, що по неділях торгівля може відбуватись не більше трьох годин в усіх магазинах, крім хлібних, м'ясних, рибних; молочні мають працювати протягом п'яти годин: у квітні-вересні з шостої до одинадцятої ранку, в інші місяці — з сьомої до дванадцятої години; торгівля тютюном, водою, друкованими виданнями, робота чайних, їдалень має здійснюватись так само, як і по буднях²²⁰.

У Конотопі в 1914 р. 21 купець Гоголівської вулиці подали клопотання змінити години торгівлі лише на цій вулиці в період між 1 квітня-1 вересня із сьомої ранку — сьомої години вечора на восьма ранку — восьма вечора, оскільки вони обслуговують міських жителів. «Базарні покупці і також повітові не потребують наших предметів [торгівлі - Д. Ч.]», - аргументували вони.²²¹ Власник кав'ярні О. М. Волович клопотався про те, щоби йому дозволили торгувати із 10 ранку до першої години ночі, коли наплив відвідувачів найбільший, замість восьма ранку-одинадцять вечора²²². Думи, як правило, зважали на конструктивні пропозиції.

Однак регуляторні заходи міських дум не завжди були виваженими і досягали бажаної мети - поліпшення ситуації на споживчому ринку. Так, рішення катеринославської думи обмежити індивідуальним торговцям термін торгівлі 12 годинами дня призвело до того, що оптовики (фактично, спекулянти) скуповували задешево у таких продавців, здебільшого селян з приміської зони, їх продукцію і продавали згодом за завищеною ціною²²³. Аналогічна ситуація мала місце і по інших великих і малих містах. У Харкові вирішили подовжити термін торгівлі до третьої години дня²²⁴, в Острі ухвалили спеціальну «обов'язкову постанову» «Про заборону скупникам і перепродавцям скупати або закупляти по місту і на базарі

²¹⁹ Известия Харьковской городской думы. - 1913. - № 12. - С. 201-211; 1914. - № 6-8. - С. 228-247.

²²⁰ Полтавские губернские ведомости. - 1913. - 20 февраля.

²²¹ ДАХО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 893. - Арк. 284.

²²² Там само. - Арк. 285.

²²³ Там само. - Арк. 285.

²²⁴ Приднепровский край. - 1910. - 16 февраля.

Известия харьковской городской думы. - 1914. - № 6-8. - С. 228.

оптом до 12 години ранку життєві продукти і різні лісні матеріали»²²⁵, а в Борзні так і не знайшли механізмів впливу на перекупників²²⁶.

У Харкові та Катеринославі вийшли у практику організовані міськими управліннями систематичні фронтальні перевірки торгових точок та промислових підприємств санітарними лікарями спільно із поліцією. Всім цим заходам надавалось значне суспільне звучання. Газети повідомляли прізвища як власників закритих булочних, торговців, у яких вилучали і знищували недоброякісний або повністю зіпсований товар, так і прізвища тих підприємців, у яких не було виявлено порушень²²⁷. Про обсяги недоброякісних продуктів харчування дають уявлення дані про вилучення та знищення її в ході лише однієї акції в Катеринославі: три пуди масла, понад один пуд молока, 35 пудів м'яса і солонини, понад один пуд хліба, 117 пудів риби, 558 пудів фруктів та овочів, понад 71 тис. штук оселедців, близько 4,5 тис. пляшок вина, 20 тис. пляшок води тощо²²⁸. У Харкові протягом 1912 р. санітарний нагляд здійснив 4,3 тис. оглядів, які показали, що понад чверть обстежених закладів знаходяться у незадовільному стані. Міська санітарна лабораторія 1912р. з'ясувала, що третина із 684 досліджених продуктів були недоброякісними²²⁹. Газети рясніли повідомленнями про неякісні продукти, особливо хлібні вироби, знайдеш в них сторонні предмети тощо. Один кмітливий власник булочної в Катеринославі з метою запобігти санкцій навіть з'їв пред'явленого йому таргана з булки із словами: «Так це ж ізюм». Тож немає доказу - немає і злочину²³⁰.

Після бурхливого піднесення 1909-1911рр., у 1912 р. мало місце пониження торгово-промислової активності²³¹. Наприкінці 1912-напочатку 1913 рр. по містах регіону прокотилася хвиля гучних банкрутств. Так, у Харкові припинили платежі «Товариство Е. Б. Кацнельсон і Г. Н. Гельгафт», що торгувало рибно-гастрономічним товаром із 1905 р. (пасив 250-260 тис. руб. при оборотах 700 тис. руб. на рік), суконна торгівля Терещенка (пасив 500 тис. руб.), оптова торгівля мануфактурою «Товариства Букінік Фрумсон» (200 тис. руб.), оптово-роздрібна галантерейна торгівля

²²⁵ ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Стр. 783. - Арк. 20.

²²⁶ ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Стр. 891. - Арк. 64^{об}.

²²⁷ Придніпровський край. - 1910. - 2 марта; Южншй край. - 1913. - 19 января; 24 января; 15 марта.

²²⁸ Придніпровський край. - 1910. - 2 марта.

²²⁹ Известия Харьковской городской думы. - 1913. - № 3. - С. 233-238.

²³⁰ Придніпровський край. - 1910 - 19 февраля, 26 февраля.

²³¹ Придніпровський край. - 1913. - 28 марта.

М. К. Торського (130-140 тис. руб.)²³². Нестабільність тривала і протягом другої половини року. У жовтні 1913 р. місцеву торгівлю струсонувало банкрутство «величезної мануфактурної торгівлі» (за визначенням оглядачів) ТД «В. В. Ратті і В. Я. Дренковського» і зникнення неспроможних платників, а також ще кількох фірм, зокрема, торгівлі взуттям (два магазини) і галантересю (один) М. В. Трушина (пасив близько 200 тис. руб.)²³³. У Чернігові зазнала банкрутства торгівля залізом та виробами із заліза братів Фейгіних із 30-тис. оборотом²³⁴, яке за місцевими масштабами було не менш гучним, ніж харківські на кілька сот тисяч рублів. Новим у поведінці банкрутів було те, що купці «припинили соромитися нечесності». Якщо для людини, вихованій на нормах традиційного суспільства, витримати ганьбу банкрутства було важко, траплялись випадки накладання на себе рук, то у передвоєнні часи розмивалося поняття «жити чесно»²³⁵. Водночас реалії інтенсивного економічного піднесення виявили недосконалість закону про неспроможність («несостоятельность»), відсутність правил про торгові книги тощо, тобто вади законодавчого плану, які в модерному суспільстві мають регулювати подібні випадки²³⁶.

Отже, початок ХХ ст. приніс у дану сферу міського життя позитивні соціальні зміни, а також породжував негативні явища, зокрема морально-етичного характеру. Всі вони були супутниками модернізації, торгівельної лихоманки, гонитви за прибутками, притаманними динамічному суспільству передвоєнних років. У цей час остаточно закріпилась система магазинної торгівлі, яка витісняла ярмарки, недільні базари. Густота торгової мережі міст лівобережжя значно перевищувала загальноімперські показники. Купець, прикажчик ставали значною соціальною силою. У торгівлю прийшла нова генерація, яка орієнтувалась на новітні прийоми організації і методів ведення бізнесу.

Наприкінці ХІХ-на початку ХХ ст. вирішальним чином позначали розвиток населених пунктів фабрично-заводська промисловість, залізничний транспорт, установи кредиту, торгівля. Суттєві відмінності економічного розвитку міст початку ХХ ст. у порівнянні з останніми десятиліттями ХІХ ст. полягали у перенесенні акцентів на інтенсифікацію роботи всіх галузей, удосконалення існуючих структур, поліпшення транспортних, кредитних, технологічних параметрів. Більше уваги і ваги

²³² Южнльй край. - 1913. - 15 янв., 2 марта, 9 марта, 23 марта.

²³³ Южнльй край. - 1913. - 10 октября, 13 октября, 3 декабря.

²³⁴ Черниговское слово. - 1913. - 28 июля.

²³⁵ Южный край. - 1912. - 24 ноября.

²³⁶ Там само.

надавалось суб'єктам підприємництва. В міському суспільстві посилилось розуміння того, що від їх зусиль, інтелектуального рівня залежить економічне піднесення міст.

Протягом перших **чотирнадцяти** років ХХ ст. вартість виробленої продукції по містах регіону зростала меншими **темпами**, ніж населення. Частка продукції промисловості міст в загальній промисловості губернії становила близько третини. Міста **Полтавської, Харківської** губерній і **Таврії** відставали по темпах приросту промислової продукції від сільської місцевості. Протилежна тенденція мала місце на **Катеринославщині**, де промислова продукція губернського центру зростала швидше, ніж по губернії в цілому. Найбільш **урбанізованою** залишалась продукція промисловості Полтавщини. Решта регіону поступалась їй за даним показником. В силу специфіки законодавства **імперії**, яким не дозволялося обкладати на користь міст прибутки промисловості, фабрика або завод своїм функціонуванням опосередковано впливали на міста.

Найголовнішим соціальним здобутком передвоєнних років на шляху модернізації стало визрівання в міському суспільстві розуміння важливості індустріалізації. Зменшувалась недовіра до суб'єкта промислової діяльності. **Найвпливовіші** на лівобережжі представники бізнесу наполегливо працювали над створенням сприятливого іміджу підприємця. Беручи активну участь у міських **самоврядуваннях**, захищаючи інтереси міст в **Санкт-Петербурзі**, пропагуючи на сторінках преси переваги промислового **піднесення**, створюючи нові робочі **місця**, активно здійснюючи меценатство, вони формували серед городян нову модерну самосвідомість.

У **торгівлі, кредитно-банківській** сфері зростала участь міських самоврядувань, окремих груп населення. Навколо організації міських громадських банків, товариств взаємного кредиту, роботи спеціальних комісій із врегулювання робочого дня концентрувалась енергія **мешканців**, яка не знаходила адекватного застосування у **інших, зокрема політичній, областях**.

Соціальна структура населення міст, образ життя мешканців, зовнішній вигляд великих і малих населених пунктів значною мірою залежали від сукупності факторів, серед яких промисловість відігравала помітну, але далеко не першу роль. Історичні традиції, співвідношення **адміністративних, торговельних, промислових, освітніх функцій** міських **осередків**, економічна кон'юнктура забезпечували ступінь розвиненості того чи іншого міського населеного пункту, характер зовнішнього вигляду вулиць і **площ**, центральних районів і околиць, соціальної структури мешканців.

РОЗДІЙ 3. МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ: ТЯГАРІ ПРОБЛЕМ, ПРИНАДИ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Влада проти міст: кнотом і пряником. Взаємини між містами і владою визначались Міським положенням 1892 р. Ухвалене в ході контрреформ **кіncia 1880-х - початку 1890-х років**, воно **суттєво** обмежувало можливості самоврядувань. Порівняно із Міським положенням 1870 р., зменшувалась кількість виборців, зростала залежність від **губернатора**, особливо в плані контролю над рішеннями **дум**¹. Міський голова ставав державним службовцем, який навіть про кількадечну відпустку мав просити дозволу **губернатора**, зазначаючи в клопотанні **куди**, на який термін **та** з якою метою він **іде**². Посилення регламентації роботи міських дум було викликане не лише недовірою оточення Олександра Ш до виборних **інституцій**, але і існуванням реальних **вад**, які проявили себе в ході реалізації Міського положення 1870 р.

Проте нове Міське положення все одно не внесло бажаних змін на краще в міське самоврядування. Перші спроби його часткової реформи мали місце вже наприкінці **1890-х рр.** Єдиним їх наслідком стало реформування **Санкт-Петербурзького** міського громадського управління. Зміни, які торкались би інших міст імперії, постійно відкладались на майбутнє. Особливо яскраво недосконалість Міського положення 1892 р. проявилася в 1905-1907 рр. Губернатори **Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини, Таврії** лівову частку зусиль спрямували на придушення революції. **Зокрема**, систематично втручались у повноваження **дум**, вимагаючи збільшувати асигнування на **утримання** поліції, армійських частин, які залучалися для придушення заворушень у сільській місцевості. Звісно, не зважаючи на реальні можливості міст. Приділяючи головну увагу тому, щоб думи не обговорювали політичні **питання, не координували**, не об'єднували свої зусилля навіть навколо вирішення поточних господарських справ, губернська влада заразом занедбала контроль над **іншими** сторонами діяльності **дум** (вчасна підготовка звітності, регулярні ревізії тощо). У ці роки по **багатьох**, особливо повітових **містах**, фінансові

¹ Полное собрание законов Российской **империи**: В 33 т. - 3 собрание - СПб.: Государственная **типография**. - Т. XII: 1891 (№№ 8215-9216) и Дополнения. - 1895. - № 8708. Докладно про **історію прийняття та аналіз** документа дивись: **Зайончковский П. А.** Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая Реакция 80-х-начала 90-х годов). - М: Мысль, 1970. - С. 411-428; **Нардова В. А.** Самодержавие и городские Думы в России в конце XIX - начале XX в. - СПб.: Наука, 1994. - С. 8-48.

² ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Стр. 1939. - Арк. 20, 21, 22, 32, 33, 34 та ін.

звіти не складались, а губернатори дивились на це крізь пальці. Міські голови або старости, налаштовані **проурядово**, вдавались до порушень фінансової дисципліни, і маніпулюючи коштами, фінансували армію, поліцію. Там, де думи або **управи**, виконуючи накази згори, наважувалися демонструвати опір - влада використовувала тиск. Міські голови та члени управ **Куп'янська, Полтави, Кролевця, Харкова, Олександрівська** зазнали судового переслідування за приписані їм або реальні зловживання службовим **становищем**, недбалість. Адже **влада**, вимагаючи будь-що забезпечити потреби поліції та армії, відкривала шпаринку для нечистих на руку осіб, які не забували і себе, діяли за логікою: революція все вибачить, «все спишет». Варто додати, що траплялись випадки, коли уникнення відповідальності за розтринькування грошей, **зловживання**, деякі керівники міст шукали в нарочитій опозиційності.

Серед інших прийомів нейтралізації самоврядувань, до яких вдавалася влада - **непризначення виборів** у відведений законом термін по багатьох повітових містах Чернігівщини, скасування виборів гласних, як це сталося в Харкові, Полтаві, Кременчуці, не затвердження на посадах обраних думами голів, членів **управ**³.

На початку століття проявила себе ще одна вада діючого міського положення. Ліквідація міських управ по деяких малих та найменших містах із збереженням права «повного міського управління», впроваджена під гаслом обмеження фінансових зловживань, обернулася значними втратами. Покладання на міських голів, старост поряд із **представницькими**, розпорядчими **функціями**, усіх обов'язків щодо ведення документації, зокрема, фінансової, консервувало **непрофесіоналізм** у роботі міських структур, призводило до помилок. Як **наслідок**, переобтяжені виконанням обов'язкових функцій, керівники міст занедбували справи, міське господарство **розбалансовувалося**. В очах громадськості поставав негативний імідж самоуправління. В 1910 р. міська дума **Сосниць** порушила клопотання про «повернення управи». В ухваленому думою документі зокрема зазначалось: «зменшення витрат сьогодні вже не тільки не виправдане, але навіть навпаки несприятливо відбивається на міських **фінансах**»⁴.

Починаючи з 1906 р., губернатори посилили практику видавати обов'язкові постанови з санітарної **частини**, з регулювання руху екіпажів та автомобілів, годин недільної торгівлі по містах тощо. Службовий запал у

³ Календарь-справочник городского деятеля на 1914 год. (Четвертый год издания) / Составил Б. Б. Веселовский. Издание журналов «Земское Дело» и «Городское Дело». - [Б. м.]: [Б. и.], [б. г.]. - С. 168-173.

⁴ ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 424. - Арк. 83.

посаднанні із **можливостями**, що відкривала дія надзвичайних законів на **підвладній** території, призводили до того, що «начальники губерній» брали на себе невластиві їм функції, підміняли міські самоврядування. Міністерство внутрішніх справ вимушене було 4 грудня 1909 р. розіслати відповідний циркуляр, у якому **роз'яснювалося**, що «єдиною метою виняткових повноважень є боротьба із протидержавною діяльністю осіб, які намагаються повалити існуючий державний лад», рекомендувалося губернаторам користуватися цими повноваженнями «з надзвичайною обачливістю і лише в тих **випадках**, коли це було безумовно необхідно».

Річ у тім, що на підставі закону **1876 р.** губернатор міг видавати обов'язкові постанови. Але різниця між цими постановами і тими, про які йшла мова в циркулярі 1909 р., була суттєвою. В першому випадку за їх невиконання винні мали відповідати перед судом, а у другому карались в адміністративному порядку через поліцію. Можемо погодитись із **П. Н. Зиряновим**, який, коментуючи дії місцевої влади на початку ХХ ст., зазначав, що губернське начальство більш за все цінувало адміністративні зручності і, як і раніше, намагалось управляти народом так само, як воно управляло «обивателями» **ХУІІІ ст.**⁵. Кожна **губернія** скидалась на таку собі **міні-державу**, в якій **суспільно-політичне життя** залежало від **волі**, смаків та уподобань, темпераменту губернатора. Водночас не можемо погодитись із оцінкою, даною в одній з сучасних публікацій російських істориків: «Специфіка економічного і соціального розвитку Росії початку ХХ ст. призвела до того, що країна являла собою складний конгломерат майже автономних **соціально-економічних** анклавів, що мають **власні**, часто непримиренні **інтереси**»⁷. Навпаки, економічні зв'язки міст регіону із іншими частинами імперії в даний період міцніли, ставали більш інтенсивними. В **джерелах**, науковій літературі не простежується втручання губернаторів у керівництво **економікою**⁸.

⁵ Зирянов П. Н. Социальная структура местного управления капиталистической России (1861-1914 гг.) // Исторические записки. - Т. 107. - М.: Наука, 1982. - С. 293-294.

⁶ Там само.

⁷ История России. Ч. П. Расцвет и закат Российской империи (XIX-начало XX в.). - М.: [Б. и.], 1994. - С. 236.

⁸ Американський дослідник **П. Грегори** зазначав із цього **приводу**: «Економіка Дореволюційної Росії була ринковою, економічні рішення приймалися індивідуально - **бізнесменами, торговцями, сільськогосподарськими** виробниками. Ціни ж встановлювались внаслідок функціонування **стандартних** ринкових механізмів». (Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX начало XX в.): Новые подсчеты и оценки. - М.: РОССПЭН, 2003. - С. 248). Такої ж думки **тримається** **Д. К. Роуни**. (Роуни Д. К. Управление промышленностью в России. Автономное государство и экономическое развитие // Отечественная история. - 1995. - № 1. - С. 120,

Починаючи із 1906 р., влада систематично вносила корективи до Миського положення 1892р. Всі зміни можна поділити на дві великі групи: **такі**, що стосувалися всіх міст та ті, що поширювались на окремі міста або регіони.

У 1906 р. до Миського положення було внесено найбільше - близько 80 доповнень, які називалися Продовження («Продолжения»). Серед них такі, що розширювали коло питань, якими мали опікуватися міські самоврядування. **Так**, у Главу першу, пункт **два**, було додано, що до відання міського громадського управління належать участь у заходах із охорони народного здоров'я, розвиток засобів лікарської допомоги міському населенню, відшукування засобів щодо поліпшення місцевих санітарних умов, участь у **межах**, зазначених в Статуті Лікарському, у **ветеринарно-поліцейських заходах**⁹. У главу другу, пункт 24, - про **розширення** кола тих, хто має право участі у виборах міських гласних. Раніше цим правом **користалися** особи, що перебувають у російському підданстві, а також благодійні, вчені та навчальні заклади урядові, якщо ці заклади і особи не менше одного року володіють у межах **міста**, на правах власності або **пожиттєвого** володіння, нерухомим майном, що обкладене оціночним збором на користь міста і задовольняє оцінці для губернських міст із населенням понад 100 тис. осіб не менше 1,5 тис. руб., по інших губернських та найбільш важливих повітових містах - не менше 1 тис. **руб.**, по інших - не менше 300 руб. та **торгово-промислові підприємства**, що мають отримувати («выбирать») свідоцтва в столицях - першої гільдії, по інших містах - першої або другої гільдії. Відтепер крім осіб, благодійних, вчених та навчальних закладів, що володіють нерухомим майном, мали право товариства («общества»), компанії, започатковані згідно законів Імперії, що утримують у межах міського поселення не менше одного року такі підприємства, що вимагають **«виборки»** промислових посвідчень: підприємства **торгівельні** - першого або другого розрядів, промислові - перших п'яти розрядів, пароплавні — за утримання яких сплачено основного промислового податку понад 50 руб. на рік¹⁰.

130-132).

⁹ Городовое положение. (Изд. 1892 г. и по прод. 1906, 1908, 1909 и 1910 гг.) // Календарь-справочник городского деятеля на 1913 год. (Третий год издания). Составил Б. Б. Веселовский. Издание журналов «Городское Дело» и «Земское Дело».- СПб.: «Русская Скоропечатня», [б.г.]. - Приложение. - С. 3-4; Мьш М. И. Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями.- 8-е изд., испр. и значительно доп. - Пг., 1915. - С. 150-175.

¹⁰ Городовое положение... - С. 13.

До пункту 33 було додано великий перелік осіб та представників, які позбавлялися права участі у виборах: 1) **такі**, що підпадали суду за злочинні дії, які тягнуть за собою позбавлення або обмеження «состояния», або виключені зі **служби**, а також за крадіжку, шахрайство, присвоєння **майна, приховування** краденого, купівлю або прийняття під заставу **завідомо** вкраденого або отриманого через обман майна і лихварство, коли вони судовими вироками не виправдані, хоча б після осудження вони і були звільненні від покарання за давністю, примиренням, силою **Височайшого** маніфесту чи особливого Височайшого повеління; 2) усунеш судовим вироком від посади протягом трьох років від часу **усунення**, навіть за умов звільнення від покарання за давністю, силою Височайшого маніфесту **чи** повеління; 3) **такі**, що перебувають під слідством або судом по **звинуваченнях**, визначених у п.1 цієї статті, або п.2; 4) неспроможні; 5) позбавлені духовного сану чи звання за **пороки**, або виключені зі станових товариств і дворянських зібрань за їх вироками; 6) такі, що перебувають під гласним наглядом поліції; 7) господарі та **монопольщики питейних** закладів; 8) **особи, за** якими є недоїмки по міських зборах понад **піврічного** окладу цих зборів". Пунктом 44 передбачалось, що кількість гласних **нехристиянських** віросповідань не повинна перевищувати п'яту частину всіх гласних¹².

Пунктом 47 дозволялось, згідно постановам міських **дум**, замінити балотування кулями - виборними **записками**, які особисто подаються виборцями головам виборчих зборів у публічному засіданні. У «Продовженні» зазначалось, що такі записки складаються виборцями або безпосередньо під час передвиборчих зборів, або завчасно і опускаються до скриньки у присутності виборців, закритими. Обраними вважаються особи, що отримали найбільшу кількість голосів, хоча б вони і не досягли половини учасників **виборів**, і які не заявили про відмову від звання **гласного**¹³.

Збільшувався перелік випадків, коли губернатор мав затверджувати встановлену думою плату за користування шляхами сполучень, портами та **інші**, дещо зменшувалась кількість постанов дум, які мали спрямовуватись для ухвали в **МВС**; скасування або внесення змін до ухвал міських дум, **якими** збільшувались міські **податки**, покладавалось на Державну Раду, уточнювались можливості контролю над торгівлею, **санітарно-гігієнічними** заходами по містах тощо (пункти 78,79, 108). Харків із 1906 р. отримав право стягувати лікарняний збір на користь **міста**, а Слов'янськ — збір з осіб,

¹¹ Городовое положение... - С. 16.

¹² Там само. - С. 19.

¹³ Там само. - С. 20.

що відвідують курорт¹⁴.

У 1908-1912 рр. змін та доповнень було менше. Серед важливих можемо виділити «Продовження» 1912 р., за яким міста мали право обов'язково приєднувати домоволодіння до каналізації із оплатою за це до міської казни¹⁵.

Одним з найсуттєвіших для міського самоврядування став закон 26 червня 1912р. щодо створення Каси Міського і Земського кредиту для видачі позик містам та земствам. Він викликав значний розголос на місцях, породжуючи сподівання на можливість покращення міського господарства¹⁶. Але разом із тим перший досвід впровадження закону демонстрував зростаючу конкуренцію між містами та земствами за право скористатись обмеженими коштами Каси.

Як бачимо, влада не випускала важелів контролю за міськими самоврядуваннями. Якщо по губернських містах домінував губернатор, то у повітах додавався значний вплив земських начальників, які фактично були повновладними господарями на сільських сходах і уособлювали для селян не лише абстрактне поняття «влади», але асоціювалися із містом, звідки та влада приходила. Намагаючись поширити свій вплив на міста, земські начальники неодноразово вступали у конфлікти із міськими самоврядуваннями. Не менш важливою постаттю був повітовий справник, який відповідав за роботу поліції. Вони отримали фактично карт-бланш для боротьби із революційними виступами, а згодом - із хуліганством, яке перетворилось на значну суспільну проблему. Але багато з них не дотримувались букви закону. Імідж Російської імперії як поліцейської держави створювався саме завдяки брутальній поведінці таких осіб. Особливо добре це відчувається при знайомстві із газетними публікаціями того часу, спогадами учасників та свідків подій. Важливим елементом бюрократичної машини, яка тиснула на міське населення, були предводителі дворянства, під головуванням яких на початку ХХ ст. перебувало у повітових містах близько 20 різних присутств, комісій, комітетів і попечительств¹⁷.

Між 1910-1914 рр. керівники міст остаточно зрозуміли, що протидіяти тиску центру, місцевих урядовців можна лише спільними зусиллями. Деякі самоврядування наполегливо ставили питання про дозвіл координувати свої

¹⁴ Городовое положение... - С. 58-59.

¹⁵ Мьш М. И. Городовое положение 11 июня 1892 года.. - 8-изд. - С. 195-196.

¹⁶ РГИА. - Ф. 1284. - Оп. 194, 1914. - Стр. 36. - Арк. 9; Циркулярное разъяснение об общих условиях выдачи ссуд Кассою Городского и Земского Кредита // Календарь-справочник городского деятеля на 1914 год... - С. 32-39; Земский сборник Черниговской губернии. - 1912. - № 6. - С. 39-60; № 11. - С. 1-15.

¹⁷ Зырянов П. Н. Социальная структура местного управления... - С. 274, 275.

дії у розв'язанні всього спектра муніципальних проблем. Проведений 1910р. в Одесі загальноімперський з'їзд міських діячів із благоустрою утворив постійно діючий орган - «організаційний комітет з'їздів діячів і спеціалістів з благоустрою міст», до якого входив, зокрема, міський голова Харкова О. К. Погорілко. Комітет не виконав покладеного на нього завдання підготувати і провести у 1911р. другий з'їзд. Причина полягала у невизнанні урядом цієї інституції, недостатній наполегливості самих членів комітету¹⁸. Але ідея проведення з'їздів як форми координації зусиль громадськості (у ті роки були дозволені і відбулись подібні з'їзди з питань освіти, санітарно-медичних проблем), залишалась в полі зору міських діячів. Їх зусилля увінчалися частковим успіхом. У вересні 1913 р. в Києві відбувся Загальноросійський з'їзд представників міст з питань поліпшення міських фінансів. Ухвалені на ньому резолюції засвідчили нагальну потребу об'єднання зусиль муніципальних діячів (в ті часи висловлювалися більш широко - міст) як на загальноімперському, та і регіональному рівні¹⁹. Але влада чинила запеклий опір будь-яким спробам громадськості до координації своїх дій. Головним мотивом було не допустити створення прецеденту, за яким може постати щось більш широке: петербурзька бюрократія панічно боялася привиду об'єднаної опозиції. Невипадково за її вказівкою²⁰ у зародку були придушені по містах об'єднання домовласників, батьківські установи в навчальних закладах, об'єднання виборців та інші групи, які почали створюватись після 1906 р. і здатні були торувати шляхи до самодіяльного громадянського суспільства.

Міська еліта: соціально-політичний портрет. Чи були міста готові адекватно реагувати на зростаючі вимоги та потреби часу? Відповідь на це питання неможлива без ґрунтовного дослідження соціально-політичного обличчя міських діячів тієї доби. Найяскравішими представниками міської еліти були голови міських дум та міські старости, міські гласні.

В публікаціях радянської доби відповідні питання не досліджувались. З кінця ХХ ст. має місце тенденція до відновлення пам'яті про, здавалось, назавжди викреслених з історії місцевих діячів. Деяким з них, як, приміром, міському голові Харкова О. К. Погорілку присвячені монографії, статті. Інформація про міських голів Катеринослава І. Я. Езау і І. В. Способного знайшла відображення на сторінках довідника. Про деякі напрямки Діяльності міських голів Олександрівська, Чернігова, Бахмута,

¹⁸ Городское дело. - 1912. - № 4. - С. 254-255.

¹⁹ Резолюции Киевского I всероссийского съезда городских деятелей (10-20 сент. 1913 г.) // Календарь-справочник городского деятеля на 1914 год... - С. 296-310.

²⁰ РГИА. - ф. 1288. - Оп. 5, 1909. - Стр. 111^а - Арк. 63, 176, 224; Стр. - 111^б - Арк. 89, 174; Стр. 111^в - Арк. 30.

Старобільська згадується у працях краєзнавців. Тому перш ніж перейти до висвітлення діяльності міських самоврядувань початку століття, необхідно дати комплексну характеристику осіб, які керували ними. Від їх інтелектуального потенціалу багато в чому залежали позиція, дії (та бездіяльність), досягнення (та **прорахунки**) міст на шляху переходу від традиційного до модерного суспільства.

Нами віднайдено **співставимі** дані щодо 70 осіб, що обирались на посади міських голів і міських старост 50 міст лівобережжя України між 1906-1914 рр.²¹.

Обирались міськими головами, але не були затверджені на посадах четверо осіб.

За становою приналежністю 30 осіб, або 43 % міських керівників, належали до купців, почесних громадян або міщан; 23 - третина - до дворян; п'ятеро, 7 %, походили із селянських станів, в тому числі троє козаків (А. Хижний, М. С. Сколібог, М. І. Кисловський, який водночас позиціонував себе і як купець) і один з поселян (І. Я. Езау). Голова Сосниць

²¹ РГИА. – Ф. 1288. – Оп. 5, 1910. – Стр. 121. – Арк. 128-288; Стр. 135. – Арк. 31-123; Стр. 158. – Арк. 41-165; Оп. 5, 1911. – Стр. 23. – Арк. 4³-148; Стр. 124. – Арк. 3³-170; ДАХО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Стр. 46. – Арк. 2³-3; Стр. 48. – Арк. 2-9; ДАСО. – Ф. 1. – Оп. 2. – Стр. 18. – Арк. 192³-193. Серед них – міські голови губернських центрів Чернігова – А. В. Верзилов; Полтави – А. А. Черненко; Харкова: О. К. Погорілко, І. М. Бич-Лубенський, Д. І. Багалій; Катеринослава – І. Я. Езау, І. В. Спосібний. Повітових міст Борзни – І. І. Белозерський, Глухова – П. М. Малченко і В. М. СНЕЖКОВ, Городні – С. Г. Крупеник, Козельця – С. О. Чекан, Конотопа – Г. Я. Демченко, Кролевіця – М. А. Стожко, Новгород-Сіверського – В. Л. Жадкевич, Ніжина – П. Ф. Кушакевич і В. О. Семенов, Остра – А. Хижний і П. П. Циллорик, Сосниць – О. С. Віноградський, Галяча – С. С. Голуб, Золотоноші – В. І. Яковенко-Маринич, О. К. Якубовський, Кобеляк – П. Ф. Волявський, Кременчука – А. Я. Ізюмов і П. Г. Гусев, Лубен – В. А. Ляшенко, Миргорода – С. Ф. Панашатенко, Переяслава – І. А. Марченко, Пирятина – І. П. Дубровський, Прилук – М. І. Кисловський, Ромен – В. П. Романовський і О. Л. Билім, Хорола – М. О. Орловський і Є. Я. Дюков, Охтирки – М. Я. Балясний, Богодухова – А. М. Лищенко, Валок – С. А. Сиявський та В. П. Яновський, Вовчанська – В. М. Багмет, Змієва – В. І. Сисоєв, Ьома – О. Т. Жевержеев, Кут'янська – А. А. Шилін, Лебедина – М. О. Кононенко, Старобільська – Ф. В. Бобровніков, Сум – В. М. Золотарьов, Олександрівська – Ф. Ф. Мовчановський, К. М. Дмитренко та С. А. Тихомиров, Маріуполя – І. О. Попов, Бахмута – В. І. Першин, Павлограда – О. В. Парманін, Новомосковська – І. І. Кравченко та Ф. Г. Філатов, Луганська – І. І. Ніколаєв, С. К. Лутовинов та І. І. Холодін. Безповітових: Березни – І. Я. Денисенко, Слов'янська – П. М. Ламзін, Білопілья – С. О. Кононенко, Чулуєва – П. І. Лизогуб, міські старости Коропа – І. І. Куриленко і М. І. Тетерник, Градзька – М. С. Скалібог, Золочева – Ф. В. Ніколаєнко, Краснокутська – П. Є. Шатанько, Недригайлва – Є. О. Давидов, Слов'янськська – М. О. Ветухов, С. О. Єрмаков та Д. А. Корніловський.

О. С. Віноградський походив із родини священників. Станова приналежність 11 керівників, майже 16 %, у документах не зазначена. Цей факт є особливо цікавим через дискусії щодо ступеня розмитості станової свідомості і заслуговує на коментар. Так, голова Березни вказав, що він прапорщик (очевидно, у відставці), Охтирки – полковник у відставці, Кролевіця, Переяслава, Новомосковська (обидва представники) – колезькі реєстратори, Новгород-Сіверського, Слов'янськська (М. І. Ветухов) – колезькі радники, Полтави – колезький асесор, Маріуполя – чиновник. Відомо, що на початку ХХ ст. чин можна було отримати як за успіхи в комерції, так і на ниві благодійництва. Різничинець міг дослужитися до певного чину на військовій службі тощо. Як бачимо, по містах лівобережжя ступінь збереження станової свідомості серед міської еліти був доволі високим.

Особливість міст Харківської губернії полягала в тому, що 75 % голів самоврядувань належали до міських станів. У Катеринославській губернії порівну були представлені дворяни, чиновники та особи міських станів. На Чернігівщині та Полтавщині серед міських голів домінували вихідці з дворянства. Разом із чиновниками в першій вони становили майже 60 % керівників, у другій 53 %. Значно менше, ніж на Харківщині та Катеринославщині, тут були представлені міські стани. До купців належали міські голови Остра П. П. Циллорик, Прилук М. І. Кисловський, міський староста Коропа І. І. Куриленко. На Чернігівщині лише одна особа – староста Коропа М. І. Тетерник походив з міщан, а на Полтавщині таких взагалі не було. Проте троє осіб, найбільше серед губерній регіону, походили з селян чи козаків: староста Градзька М. С. Сколібог, голови Прилук М. І. Кисловський, Пирятина І. П. Дубровський.

Про рівень заможності керівників дають уявлення відомості щодо майнового цензу володіння нерухомістю, за яким вони обирались до міських дум, та суми їх посадового окладу. Найбагатших, із цензом понад 5 тис. руб., було 13 осіб. Серед них І. І. Белозерський – 7300 руб., П. Ф. Кушакевич – 19 тис. руб. та В. О. Семенов – 8 тис. руб., А. А. Черненко – майже 11 тис. руб., П. Г. Гусев – 8,3 тис., Д. І. Багалій – майже 7 тис., В. М. Багмет – 8,6 тис., М. О. Кононенко – 10 тис., В. М. Золотарьов – 6 тис., В. І. Перший – 5,5 тис., Ф. Ф. Мовчановський – майже 9 тис. руб. Цензи С. А. Тихомирова – 11,5 тис. руб. та І. В. Спосібного були не особистими, а, відповідно, від повітового земства та Товариства трупного заводу.

Дев'ятнадцять осіб, або приблизно 27 %, належали до групи із цензом 2-5 тис. руб.: А. В. Верзилов, І. П. Денисенко, П. М. Малченко, Г. Я. Демченко, С. С. Голуб, А. Я. Ізюмов, І. А. Марченко, М. А. Орловський, О. К. Погорілко, І. М. Бич-Лубенський, А. М. Лищенко, М. Я. Балясний, П. І. Лизогуб, О. Т. Жевержеев, С. О. Кононенко,

А. А. Шилін, І. Я. Езау, І. О. Попов, О. В. Парманін.

Нерухомого майна **вартістю** від однієї до двох тисяч руб. мали 14 осіб: В. М. Снежков, С. О. Чекан, В. Л. Жадкевич, П. П. Циллорик, В. І. Яковенко-Маринич, О. Л. Билим, Ф. В. Ніколаєнко, С. А. Сивявський, В. П. Яновський, П. М. Ламзін, Є. О. Давидов, К. М. Дмитренко, І. І. Кравченко, Ф. Г. Філатов.

Ценз 300-1000 руб. був у 20 осіб: С. Г. Крупеник, М. А. Стожко, І. І. Кириленко, М. І. Тетерник, А. Хижний, О. С. Виноградський, О. К. Якубовський, П. Ф. Волявський, В. А. Ляшенко, І. П. Дубровський, М. І. Кисловський, В. П. Романовський, Е. Я. Дюков, П. Є. Шатанько, В. І. Сисоєв, Ф. В. Бобровніков, всі три представники Луганська (щоправда, І. І. Ніколаєв додавав, що має торгове свідоцтво другого розряду), М. О. Ветухов. Ценз менше 300 руб. показали чотири голови самоврядувань. Серед них М. С. Сколібог із Градизька, С. Ф. Панащатенко з Миргорода та двоє представників Слов'янськ (С. О. Єрмаков та Д. А. Корнілювський) володіли майном **вартістю** до 100 руб. (очевидно, вони займалися **торгово-промисловою** діяльністю, що дозволяло обиратися до міських самоврядувань).

Оклади голів міських самоврядувань перебували в залежності від розмірів міста та ступеня розвиненості міського господарства. **Найбільшими** вони були у Катеринославі (10 тис. руб.) та Харкові (8 тис.). За ними йшли Маріуполь - 4800 руб., Суми - 4 тис., Луганськ - 3600 руб., Кременчук - 3,5 тис., Олександрівськ, Бахмут, Павлоград - 3000 руб., Новомосковськ, Нікополь, Ромни - 2500 руб., Ніжин - 2400 руб.²². По інших містах посади керівника оплачувалася від 300 (Золочів) до 1800 руб. (Лебедин, Слов'янськ, Глухів, Прилуки).

Половина голів міських самоврядувань здобули початкову освіту. Переважна більшість **закінчили училища**, головним чином, повітові, а домашню освіту мали І. І. Белозерський (додавав, що «у Венеції», де очевидно провів дитинство), І. І. Куриленко, М. І. Тетерник, М. С. Сколібог, С. Ф. Панащатенко, І. П. Дубровський, А. М. Липенко, В. І. Сисоєв, П. І. Лизогуб, П. М. Ламзін, С. О. Кононенко, С. К. Лутовінов, І. І. Холодильні.

Понад 27 % керівників мали середню освіту, зокрема військові училища закінчили В. А. Ляшенко, М. Я. Баясний та В. М. Золотарьов, учительську семінарію - П. Є. Шатанько, духовну семінарію - О. К. Якубовський,

²² Календар-справочник городского и земского деятеля на 1911 год. Издание журналов «Городское Дело» и «Земское Дело». - СПб.: Типография акц. О-ва «Слово», 1911. - С. 385-417; Календар-справочник городского деятеля на 1913 год... - С. 319-335; Календар-справочник городского деятеля на 1914 год.. - С. 216-225.

комерційні училища - О. Т. Жевержеев та І. І. Кравченко, гімназії - І. П. Денисенко, Г. Я. Демченко («навчався в гімназії»), А. А. Шилін, Є. О. Давидов, Ф. Ф. Мовчановський («домашня та шість класів гімназії»), В. П. Яновський, А. Я. Ізюмов, М. І. Кисловський («чотири класи гімназії»); без уточнення рівня - В. М. Снежков, С. О. Чекан, П. Ф. Кушакевич, В. І. Яковенко-Маринич.

Вищу освіту здобули А. В. Верзилов, П. М. Малченко, В. Л. Жадкевич, П. Г. Гусев (юридичний факультет), Д. І. Багалій (історико-філологічний факультет) — Київський університет; Е. Я. Дюков (медичний факультет), І. О. Попов (юридичний факультет), О. К. Погорілко (фізико-математичний факультет) — Харківський університет; юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету - І. В. Спосібний. Також університети закінчили А. А. Черненко та С. А. Тихомиров; І. Я. Езау - Ризький Політехнічний інститут, В. О. Семенов - Академію Генерального штабу. Дуже скромно відповідали на це питання С. С. Голуб — «вища», І. М. Бич-Лубенський - «вища юридична». Таким чином, трохи більше 21 % міських керівників мали вищу освіту. Щодо М. О. Ветуховдані відсутні.

Переважна більшість керівників по містах всіх губерній мала значний досвід роботи в думах. Майже **третина, 23 особи**, працювали понад 15 років, стаж громадської діяльності 15 осіб (21 %) становив від п'яти до п'ятнадцяти років. П'ята частина керівників працювали не більше одного **терміну**.

Нами віднайдено співставивши дані щодо 1676 гласних міських самоврядувань 46 міст **Чернігівщини**, Полтавщини, Харківщини і Катеринославищини за 1909-1914 рр.²³. Серед них четверту частину становили міщани і цехові, **найчисельніша** станова група - 422 особи. Разом із купцями - 269 осіб (16 % гласних) та почесними громадянами - 137 осіб (8 %), представники міських станів склали майже половину представництва в думах. Найбільшою частка міщан і цехових була в самоврядуваннях Чернігівської губернії - 111 осіб, 30 %, та Катеринославої губернії - 90 осіб, 27 %. Вони переважали в Харківській губернії - 140 осіб, 25 %, а на Полтавщині посідали друге місце - 81 особа, 20 % гласних, **поступаючись** дворянам. Купці становили другу за чисельністю групу гласних на Катеринославищині - 68 осіб, 21 %, і третю на Полтавщині - 78, 19 %. Почесних громадян найбільше було серед гласних Харківщини - 53 особи, 9 % складу дум, і Полтавщини - 40 осіб, 10 %.

²³ РГИА. - Ф. 1288. - Оп. 5, 1910. - Стр. 121. - Арк. 128-288; Стр. 135. - Арк. 31-123; Стр. 158. - Арк. 41-165; Оп. 5, 1911. - Стр. 23. - Арк. 4^м-148; Стр. 124. - Арк. 3^м-170; Оп. 5, 1914. - Стр. 135. - Арк. 3-123; ДАСО. - Ф. 1. - Оп. 2. - Стр. 18. - Арк. 116-117^м; ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Стр. 839. - Арк. 4, 79, 141; Стр. 888. - Арк. 40-70; Стр. 890. - Арк. 97, 418; Стр. 891. - Арк. 4, 16, 57;

Значним був відсоток купців у **Кременчуці** - 37 %, Ромнах - 38 %, Павлограді - 34,5 %, Маріуполі - 31,4 %, Прилуках - 29 %.

Другою за чисельністю групою були дворяни - 329 осіб, майже 20 % **гласних**, зокрема на Чернігівщині - 102 **особи**, 27 %, Полтавщині - 88 осіб, 22 %. По деяких самоврядуваннях відсоток дворян значно перевищував середні показники: Чернігів - 76 % **гласних**, Золотоноша - 65 %, Глухів - 48 %, Харків - 45 %, Кременчук - 37 %.

Вихідців із селянських станів (**селяни, козаки, поселяни**) було 283 **особи**, 17 % **гласних**. **Найчисельнішим** було їх представництво в думах Харківської губернії - 137 осіб, 24 % складу, по інших частка селян серед гласних не перевищувала 12-14 %. Селяни становили 92 % гласних **Золочева**, 83 % - **Недригайлва**, 73 % - **Градизька**, 60 % - **Миргорода**, 44-45 % гласних **Богодухова**, **Валок**, 33 % - **Березни** тобто переважно малих та найменших міст.

Не визначили своєї станової приналежності 216 осіб, або 13 % **гласних**. Найбільша частка таких була в Полтавській губернії - 67 осіб, 16 % **гласних**, найменшою в Чернігівській - 34 особи, 9 % складу міських самоврядувань.

Майнові характеристики відомі щодо 1390 гласних 39 міст. **Найчисельнішу** групу становлять особи із цензом від 300 до 1 тис. руб. - 493, або 35,5 %. Друге місце посідала група гласних із вартістю майна понад 3 тис. руб. - 320 осіб, 23 %, третє - 1,5-3 тис. руб. - 279 осіб, 20 %. **Звісно**, співвідношення по різних містах між представниками **найзаможнішої** частини і менш заможної міського суспільства було **неспівставимим**. Так, ценз 1,5-3 тис. руб. мали у Чернігові понад 40 % **гласних**, Ніжині 46 %, Полтаві 25 %. Ценз понад 3 тис. руб. у Харкові - 72 % **гласних**, Чернігові - 38 %, Ніжині - майже 45 %, Полтаві - 44 %, Катеринославі - 42,5 %. Натомість у **Глухові** 45 % гласних мали майна на суму 300-1 тис. руб., а у Городні - 56 %, Ізюмі - близько 47 %, Лубнах - 94 %, Ромнах - 51 %, Луганську - 96 %.

Дані щодо рівня освіти представлені в архівних документах по 1676 **особах**. Переважна більшість мала домашню освіту - 621 **особа**, 37 %. Початкову **освіту** здобули 443 **гласних**, 26,4 %; середню - 269, 16 %. Ї вищою освітою в складі дум було 314 осіб, майже 19 % складу. Порівнюючи із освітнім рівнем гласних міських **дум**, обраних на основі Міського положення 1892р. на перше **чотириліття** після ухвалення документа (дані В. А. Нардова стосуються 49 губерній європейської Росії), можна **відмітити**, що питома вага гласних із вищою освітою збільшилась у 2,2 **рази**, середньою - **удвічі**, а із домашньою - зменшилась майже на 12 %²⁴.

²⁴ Нардова В. А. Первые выборы в Городские думы по избирательному закону 1892 г. // Проблемы социально-экономической истории России. К 100-летию со дня рождения Бориса Александровича Романова. - СПб.: Наука, СПб. Отделение, 1991. - С. 233.

По містах **Катеринославщини** частка осіб з вищою освітою серед гласних була значною - 27 %, в той час як на Харківщині - 20 %, Полтавщині - 15 % Чернігівщині - 13 %. Особи із домашньою освітою переважали по містах Харківщини і Полтавщини, **відповідно** - 42 % і 38 % **гласних**. Характерно, що по містах Чернігівщини і Полтавщини частка гласних із середньою освітою була вищою, ніж по регіону - 18-19 %. Найменшою вона була на Харківщині - 13 %. На Чернігівщині також дуже високою була частка осіб, що мали початкову шкільну освіту - 34 %, в той час як по **Катеринославщині**, Харківщині, Полтавщині - 23-25 %. Великі міста значно випереджали інші за питомою вагою гласних із вищою освітою: у Катеринославі понад 62 %, Харкові - 60 %. Порівняно значною була питома **вага** гласних із вищою освітою у Маріуполі - 46 %, Чернігові - 35 %, Глухові - 27 %. Меншою була частка гласних із вищою освітою в Полтаві - 14 %, Кременчуку - 16 %, Ніжині - 17 %, Сумах - 15 %. Жодного гласного із вищою освітою не було в міських самоврядуваннях **Недригайлва**, **Золочева**, **Слов'яносербська**, **Козельця**, **Коропа**, **Градизька**, **Остра**. До речі по всіх, крім останнього, в складі дум не було і жодної особи із середньою освітою.

Політичну приналежність міських голів та старост визначити значно складніше. Враховуючи те, що вони вважалися державними службовцями і що навіть із початком ери конституціоналізму в Російській імперії діяльність партій офіційно не була **дозволена**, виявляти свою приналежність до них було небезпечно. Скупу інформацію можна отримати лише з коментарів, що додавали представники губернських установ до відповідних біографічних довідок, аналізуючи конкретні прояви активності цих людей в ході кампаній по виборах до Державної Думи і в міські думи.

На думку губернських чиновників, по більшості міст Харківської губернії склад дум - правий, у Золочеві, Охтирці **політичні** уподобання не визначені. Міські голови Харкова і **Вовчанська** (О. К. Погорілко В. М. Багмет) належали до октябристів, Слов'янська - до **правих**, Ізюма, Валок (С. А. Синявський) були позапартійними. По містах Катеринославщини (**Бахмуті**, **Новомосковську**, **Луганську**, **Слов'яносербську**) партійна приналежність гласних міських дум **відсутня**, невизначена або більшість позапартійні, хоча в останньому **місті**, підкреслював урядовець губернського **присутствія**, міські гласні «сприятливі до уряду». В губернії вважали, що серед гласних Маріуполя домінували октябристи, а в **Олександрівську** склався паритет (октябристи, націоналісти, праві, прогресисти). Той факт, що у Маріуполі, **Олександрівську**, очевидно, не приховували своїх політичних уподобань свідчить про більший ступінь внутрішньої свободи місцевої еліти навіть порівняно із іншими містами губернії. *Тому* можемо припустити, що на

півдні суспільство значно **швидче** просувалося по шляху досягнення модерних ознак. А ось з'ясувати ситуацію у менш розвиненому у **торгово-промисловому** відношенні Павлограді губернським чиновникам не вдалося. Хоча можемо **припускати**, що за зовні невизначеністю ховалися політичні пристрасті. Проливає світло на те, якими «сприятливими до уряду» чи «невизначеними» могли бути **гласні**, інформація по містах іншої губернії. Полтавське губернське у земських і міських справах **присутствие** навесні 1911 р. повідомляло **МВС**, що «до складу міських управ і дум входять здебільшого особи, що належать до правих політичних партій і тому розпорядження влади майже завжди охоче **виконуються**, навіть у **випадках**, коли потрібно здійснювати **незаплановані** у кошторисі витрати з міських **коштів**»²⁵. Але така узагальнююча характеристика викликає **подив**, адже не узгоджується з іншою інформацією стосовно конкретних міст, яка міститься у цитованому документі, інших матеріалах справи.

По-перше, в документі **відзначалось**, що більшість полтавської думи складається переважно з правих елементів, в той час як управа складається з елементів опозиційних. Більше того, «Дума у переважній більшості випадків солідарна» з **управою!**²⁶. Маємо справу із суперечливою **інформацією**, яка **свідчить** або про бажання губернських чиновників заплутати начальство у **столиці**, або повне нерозуміння стану справ у місті. Адже вкрай нелогічною виглядає **ситуація**, коли **управа**, що призначається думою, не **відповідає** політичному обличчю останньої. Одне з двох - або члени думи імітували прихильність до правих **поглядів**, або управа - не **опозиційна**. Ознайомлення з іншими документами свідчить про **те**, що полтавська управа таки була **опозиційно** налаштована до уряду. Кілька її членів зазнали переслідувань, зокрема притягнення до судової **відповідальності**²⁷.

Дума губернського центру також не надавала прикладу імперського патріотизму. Невипадково, вибори кінця **1908-початку 1909 р.** були скасовані (звісно, через процедурні порушення), а в ході нових точилась запекла політична **боротьба**, підсумок якої місцевий бюрократ визначав дуже **абстрактно**²⁸. **По-друге**, інформуючи про перебіг виборчих кампаній в **Гадячі, Градицьку, Золотоноші, Кременчуці, Кобеляках, Лубнах, Миргороді, Переяславі, Пирятині, Прилуках, Ромнах, Хоролі**, губернські чиновники констатували відсутність по цих містах політичної **боротьби**, або згадували протистояння партій міщан і купців, міщан та купців із «інтелігентними

²⁵ РГИА. – Ф. 1288. – Оп. 5, 1911. – Стр. 23. – Арк. 3.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – Стр. 32. – Арк. 29-34, 50, 54-66, 128.

²⁸ Там само. – Стр. 23. – Арк. 2.

класами²⁹. У зв'язку із цим постає питання, звідки вони могли отримати інформацію про політичне обличчя гласних цих **дум**, якщо вони ніяким чином не проявляли себе? На наш погляд, більш логічним **припустити**, що суспільство повітових і **безповітових** міст **Полтавщини**, так само ж **Харківщини, Катеринославщини**, ще не дозріло до чіткої політичної диференціації і **чиновники** губернського **присутствия** видавали бажане (приналежність гласних до правих) за дійсне. А накази влади виконувалися не через довіру до **неї**, а тому, що **десятиліттями** городяни призвичаїлись мовчки підкорятися всім її забаганкам. Не **висловлювати** свою думку стосовно політики уряду, уникати конфліктів із **можновладцями**, ніяким чином не проявляти себе було однією з характерних рис поведінки людини в традиційному суспільстві.

Невипадковим виглядає поширення в даний період явища неяви гласних на засідання дум. У Конотопі протягом 1908 р. з 36 гласних на засіданнях були присутні здебільшого 23-24 особи. Із 27 засідань думи на 10 розглядалися причини невиконання громадського обов'язку тими, хто порушує Міське положення, нехтує інтересами городян. Але зусилля міського голови навести лад результатів не **принесли**³⁰. Подібне ставлення демонстрували і гласні **Олександрівської** думи. Як повідомляв місцевий оглядач, у 1909 р. жодне з засідань не зібрало навіть 2/3 гласних. Від 19 до 21 години телефоном їх буквально вмовляли прийти для створення кворуму. Пропозицію міського голови **Ф. Ф. Мовчановського** використати обумовлену в законі норму - стягувати штраф за неявку - гласні дружно **провалили**³¹. У Харківській міській думі на початок засідання збиралась необхідна кількість гласних, але через певний час багато з них зникали із **зали**. Їх не стримувала навіть присутність журналістів, які фіксували втікачів, повідомляли прізвища в газетах. Іноді причинами подібного «абсентеїзму» гласних було небажання засвітитись під час розгляду гострих земельних питань. Але «сховати голову в **пісок**», відкласти вирішення проблеми не свідчить на користь цих представників міського суспільства. Та все ж таки більше половини гласних міських дум сумлінно ставились до виконання громадського обов'язку. Деякі з них виявляли зразки відданості міським справам. Приміром, член комісії харківської думи із **зведення** ломбарду купець **І. К. Велітченко** шоранку, до початку власної торгівлі, встигав зайти на будівельний майданчик і перевірити якість завезеної на сьогодні цегли, темп і організацію робіт. Перебування на посаді міського голови коштувало деяким купцям провінційних міст занедбання власного бізнесу.

²⁹ РГИА. – Ф. 1288. – Оп. 5, 1911. – Стр. 23. – Арк. 1-2.

³⁰ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Стр. 436. – Арк. 4-7^{аб}, 17-18, 22-28, 29-29^{аб}, 30-35 та ін.

³¹ Приднепровский край. – 1909. – 17 апреля.

Місто і земство: роз'єднання заради прогресу. Одним з потужних чинників становлення міського суспільства в регіоні на початку ХХ ст. стали відносини міст із земствами. Губернські центри, повітові міста наполегливо виборювали для себе статус «окремої земської одиниці», без якого, як здавалось еліті і в чому вона переконувала городян, неможливе подальше акумулювання міських коштів для вирішення головних проблем життєдіяльності населеного пункту, поліпшення міських фінансів, благоустрою.

Зрозуміти позицію міст, мотиви та сутність виступів їх представників можливо лише в контексті політичного протистояння навколо реформ П. Столипіна, зокрема місцевої. В. С. Дякін і інші автори досліджували її виключно через призму боротьби П. Столипіна із консервативним дворянством навколо прав і повноважень земств, не торкаючись її міської складової³². Участь міст в цих «баталіях» була обумовлена саме сподіваннями отримати більше самостійності та прискорити міську реформу. Адже крім створення третьої земської одиниці на базі волості, земці, ліберальні публіцисти все активніше ставили питання про перегляд земського положення 1890 р. у напрямку збільшення прав земств, їх компетенції, передання земствам всієї повноти виконавчої влади на місцях, зокрема всіх видів реальних податків, шкільної та медичної справи³³.

Психологічно готовою до таких змін була і частина царської бюрократії. Тому питання обсягу прав, які матиме земство, безпосередньо зачіпало інтереси міст, створювало юридичний прецедент, торуючи шляхи вирішення суто міських проблем. Як свідчать джерела, міста фактично підтримували безстановість нових органів, що найбільше відповідало потребам та інтересам міст.

Початок боротьби міст регіону за виділення у самостійну земську одиницю представники міст датували 1870-и рр. Член харківської міської управи А. Ю. Вегнер, делегат від міста на київському з'їзді міських представників у вересні 1913 р., стверджував, що Міська дума, починаючи з 1872 р. спрямувала 12 відповідних клопотань із цього питання³⁴. Діячі Чернігівського міського самоврядування нараховували п'ять клопотань свого міста за 1872-1897 рр.³⁵

³² Гармиза В. В. Земская реформа и земство в исторической литературе // История СССР. - 1960. - № 5. - С. 94-95, 97-98; Дякин В. С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907-1911 гг. - Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1978. - С. 38-41, 98-104; Дякин В. С. Столыпин и дворянство. (Провал местной реформы) // Проблемы крестьянского зашевеления и внутренней полигтики России. Дооктябрьский период. - Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1972. - С. 231-274.

³³ Гармиза В. В. Земская реформа... - С. 94-95, 97-98.

³⁴ Известия харьковской городской думы. - 1913. - № 10. - С. 195.

³⁵ ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Стр. 1475. - Арк. 4-18.

Міська дума Кременчука датувала перше своє відповідне клопотання 30 квітня 1870р.³⁶ Отже, може скластися враження, що одразу після прийняття Міського Положення 1870 р. міські самоврядування виступили такими собі свідомими репрезентантами міських інтересів, наполегливими борцями за міські права. Наведеш факти потребують суттєвого уточнення. Приміром, стосовно Харкова вони не знаходять підтвердження в «Истории города Харькова за 250 лет его существования», другий том якої було створено і видано саме в розпал боротьби міста за виділення в окрему земську одиницю. Важко припустити, що Д. І. Багалій та Д. П. Міллер, чудово обізнані із перебігом конфлікту, не надали уваги цим численним клопотанням. На наш погляд, історики оперували мовою фактів і, уникаючи полемічних гострот, фіксували існуючі у 1870-1880-х рр. протиріччя, прийняті харківською міською думою рішення. До 1882 р. вони згадують лише про конфлікти міського самоврядування із державними установами³⁷. Перший конфлікт із земством вони датують 1882р., коли «Дума намагалась по можливості звільнити місто від зайвих видатків. Вона дуже гаряче оскаржувала правильність обкладання міста земством, вважаючи земську оцінку для харківців обтяжливою і надмірно високою»³⁸. В ті часи у Санкт-Петербурзі була створена спеціальна комісія, діяльність якої завершилася виділенням із земства Кронштадта³⁹.

Д. І. Багалій та Д. П. Міллер наголошують на тому, що лише дума 1883-1886рр. «порушила перед урядом клопотання про виділення М. Харкова в окремий повіт. Річ у тім, що інтереси міста як у повітовому, так і в губерньському земстві були представлені дуже слабо, а між іншим земство, не кричачись, намагалось перетворити заможний Харків на дійну корову, перекладаючи на нього значну частку як державного, так і земського оподаткування»⁴⁰.

Надалі питання про земство порушувалось лише в засіданнях думи 1899 р., коли гласний А. П. Остапенко звернув увагу на необхідність видатки на утримання поліції розподіляти між містами, урядом і земством⁴¹. Таким чином, коректно вести мову про існування кількох стадій боротьби міст регіону за виділення у самостійну земську одиницю. Пріоритет у цьому залишається за міськими самоврядуваннями Харкова, Чернігова, Кременчука. Наприкінці ХІХ ст. міські думи регіону чітко ставлять питання

³⁶ РГИА. - Ф. 1288. - Оп. 3, 1904. - Стр. 124. - Арк. 48^в

³⁷ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). - X, 1912. - Т. 2, (XIX-й и начало XX-го века). - С. 293-295.

³⁸ Там само. - С. 296.

³⁹ Известия Харьковской городской думы. - 1913. - №5. - С. 76.

⁴⁰ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История городе Харькова... - С. 298.

⁴¹ Там само. - С. 311.

про виділення зі складу земств. Миська дума Катеринослава вперше порушила питання у засіданні 23-29 вересня 1897 р., **Верхньодніпровська** - 31 липня 1898 р., Кременчука - 30 жовтня 1898 р.⁴².

Наступні, і **вирішальні** кроки міста почали робити після 1904 р. Боротьба сягнула апогею в 1908-1914 рр. У 1904 р. Харків подав відповідні документи на з'їзд у справах міського управління і господарства⁴³. Чернігів, **Олександрівськ**, **Верхньодніпровськ**, **Прилуки** так само домогались виділення в окремі земські одиниці. В засіданні Чернігівської міської думи 21 квітня 1904 р. пролунав заклик: «...усі міста земських губерній повинні взяти собі гасло: «відокремлення від земств»⁴⁴. Простежуються **спроби** координувати зусилля в цьому напрямку з іншими містами регіону. У доповіді чернігівської міської управи чільне місце було приділено позиції **Олександрівська**, процитовано **олександрівського** міського голову, який **вважав**, що «однією з **найпохмуріших** сторін діяльності сучасних міських громадських управлінь безперечно є постійна **безплідна**, рік у рік зростаюча боротьба міст із земством»⁴⁵.

У березні 1905 р. міська дума Катеринослава **підтвердила** свою позицію від 1897 р, і подала на ім'я губернатора спеціальну доповідь міської управи. Оскільки питання «зависло», наприкінці 1909 р. та 1911 р. вона знов порушувала це **клопотання**⁴⁶. Спрямовуючи подання у **МВС**, Катеринославський губернатор писав: «знаходжу не лише таким, що заслуговує на повагу, але і вкрай **необхідним**»⁴⁷.

Зовсім інакше реагував Чернігівський губернатор. У супровідній записці щодо клопотання Ніжина він зазначав: «маю честь **доповісти**, що порушуване думою клопотання — питання взаємних відносин земств і міських громадських управлінь може бути **вирішено**, на мою думку, лише під час загального перегляду діючого міського **Положення**»⁴⁸.

Миські самоврядування інших міст із різною наполегливістю на своїх **засіданнях**, зверненнях через губернаторів до МВС регулярно порушували питання: Луганська - 1 вересня 1909 р. і 25 серпня 1910 р., **Новомосковська** - у 1909 р., 14 квітня 1910 р., 14 грудня 1911 р., Павлограда - 23 серпня 1913 р., Переяслава - 19 жовтня 1906 р., Полтави - нове клопотання - 1 листопада 1907 р., Кременчука - 13 лютого 1908 р.

⁴² РГИА. - Ф. 1288. - Оп. 3, 1904. - Стр. 108. - Арк. 1, 6-15^{об}; Спр. 124. - Арк. 49*.

⁴³ Известия харьковской городской думы. - 1913. - № 5. - С. 76.

⁴⁴ ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Стр. 1475. - Арк. 4.

⁴⁵ Там само. - Арк. 3.

⁴⁶ РГИА. - Ф. 1288. - Оп. 3, 1904. - Стр. 108. - Арк. 12-15^{об}, 37-40^{об}, 48-48^{об}.

⁴⁷ Там само. - Арк. 73.

⁴⁸ ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Стр. 2096. - Арк. 2-2^{об}.

і 5 червня 1913 р., Лубен - 27 серпня 1913 р., Лохвиці - 26 листопада 1913 р.⁴⁹. Ніжинська міська дума 2 грудня 1909 р. ухвалила рішення про «остаточне виділення» із земства⁵⁰.

Документи міських дум, які ухвалювалися та подавалися у вищі інстанції **напередодні** революції 1905 р., свідчать, що думи скоріше вдавались по **контрвипадам**, а не наступальних дій, домагаючись лише приборкання **зростаючих** зазіхань з боку земств на гроші городян. Вони особливо не сподівались на вирішення питання щодо виділення в окрему земську одиницю. У документах 1908-1914 рр. це опосередковано визнавали і самі міста, приміром, Харків, Кременчук, коли в унісон заявляли: «справдилися наші найгірші побоювання» щодо посилення тиску.

Клопотання 1908-1914 рр. носили системний характер, супроводжувались поданням доповідних записок на ім'я **губернатора**, міністра внутрішніх справ із ретельно розробленими супроводжуваними документами, в тому числі віддрукованими друкарським шляхом, а отже, призначеними не лише для читання у високих міністерських **кабінетах**, а й для **широкого** загалу городян.

У Харкові 1913 р. було підготовлено ґрунтовний - майже 100 сторінок - документ під назвою «Материалы по вопросу выделения города Харькова в самостоятельную земскую единицу (Доклад Харьковской городской Управы в Городскую Думу)», надрукований для загального обговорення громадськістю в журналі «Известия Харьковской городской думы» і окремою брошурую. Укладачі звернули увагу на те, що у «Положенні про земські установи» із самого початку було закладено **невизначені** норми щодо способів оподаткування. Як **наслідок**, «розвиток земської діяльності підтвердив висловлені побоювання в масштабах, які перевершують **найпохмуріші** пророкування ... законодавство навмисно стало поперек шляху розвитку не лише малих та **середніх**, а й великих міст, обмежуючи їх кошти непосильними податками на користь повітів»⁵¹.

У 1913 р. кременчуцька дума підготувала і видрукувала **18-сторінкову** брошуру «Кременчугское городское общественное Управление о выделении города Кременчуга и посада Крюков в самостоятельную земскую единицу». В ній звертались до історії питання, наводились статистичні викладки щодо розвитку міста, його стосунків із повітовим і губернським земствами⁵².

⁴⁹ РГИА. - Ф. 1288. - Оп. 3, 1904. - Стр. 108. - Арк. 41-41^{об}, 42-42^{об}, 56-59^{об}, 66, 76, 85; Спр. 124. - Арк. 1-3^{об}, 44* 9-13, 15-25, 36-36^{об}, 37, 44.

⁵⁰ ДАЧО. - ф. 145. - Оп. 3. - Стр. 2096. - Арк. 1.

⁵¹ Известия харьковской городской думы. - 1913. - № 5. - С. 48.

⁵² РГИА. - Ф. 1288. - Оп. 3, 1904. - Стр. 124. - Арк. 26-35.

Лохвицький міський голова 19 березня 1914р. у листі до МВС зазначав: «Особливо протягом останніх років земське оподаткування стрімко зробило крок уперед і перетворилось на вкрай обтяжливе для міських обивателів, в цьому можна пересвідчитись із наступних цифрових даних: у 1911 р. з міських **нерухомостей** припадало земству 9000⁴², а у 1914 р. земські збори сягають вже 15000 руб»⁴³.

Головні претензії міст до земств можна розділити на такі групи. По-перше, **невмотивоване** зростання суми оподаткування міської нерухомості. Так, якщо вартість майна в м. **Кременчук** для земських платежів зросла між 1903-1914рр. з 2,1 млн. руб. до 2,8 млн. руб., або в 1,34 рази, то сума губернського земського збору зросла з 13,8 тис. до 46 тис. руб., або у 33 рази, а повітового збору з 58,8 тис. до 125, 8 тис. руб., або більш ніж у два рази⁴⁴. У Новомосковську оцінка майна зросла між 1903-1912 рр. з 367,5 тис. до 738,7 тис. руб., або вдвічі, а сума земських зборів - з 5,6 тис. до 26,1 тис. руб., тобто у 4,7 рази⁴⁵.

По-друге, міста не отримували від земств належної компенсації за витрати. Харківська міська управа констатувала: «земські **податки**, відсмоктуючи з міської каси значні **кошти**, навзаєм нічого містам не дають»⁴⁶. Харківське повітове земство 7/10 свого бюджету, який становить майже 1,5 млн руб., формує за рахунок м. **Харкова**, повертаючи місту лише 44436 руб. 59 коп.⁴⁷. Кременчуку від земств перераховувалось 950 руб. на народні **школи**, зокрема ремісниче училище і жіночу гімназію, та надано можливість користуватись земською лікарнею на 200 **ліжок**, причому платно для городян, в той час як ділянка міської землі для лікарні площею 100 дес. коштує 200 тис. руб. Лубенська дума так само **вважала**, що земство нічого не надає місту, хоча раніше **брукувало** деякі вулиці. У 1912-1913 рр. місто робило р-е за свої гроші; з'явився в Лубнах і свій лікар, що надавало **відокремлення** від земства⁴⁸.

Григорівська дума вказували на існування неоднакового підходу до оподаткування міст в **повітах** при обчислюванні земських податків. Міські управи доносили до МВС розрахунки вартості орної **землі**, в тому числі й на підставі **завіренних** документів про **купівлю-продаж** земельних ділянок та **банків**⁴⁹. Особливо докладно й аргументовано

42 РГДА. - Ф. 1288. - Оп. 3. - Стр. 124. - Арк. 42-43.

43 Известия. - Ф. 1288. - Оп. 3. - Стр. 124.

44 ДАЧО. - Ф. 1288. - Оп. 3. - Стр. 124.

45 Там само. - Арк. 42-43.

46 РГДА. - Ф. 1288. - Оп. 3. - Стр. 124.

47 Там само. - Арк. 73.

48 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Стр. 124.

1913. - № 5. - С. 76.

Арк. 38-40³⁸, 50³⁸.

108. - Арк. 42-42³⁸.

викладені відповідні факти у «Матеріалах» **Харкова**. Було звернуто увагу на **абсолютно довільний**, нічим не обґрунтований підхід до оподаткування землі, який не враховував її **якості, врожайності, прибутковості**, вкладених **капіталів**, та й просто зростання цін у 1860-х, 1880-х роках та на початку ХХ ст. Так, в Харківській губернії, де якість землі була приблизно однаковою, у **Лебединському** і **Харківському** повітах одна десятина оцінювалась у 30 руб. як у 1860-ті роки, так і на початку ХХ ст. Така ж само ситуація мала місце в **Куп'янському** та **Ізюмському** повітах: теж 30 руб. Крім того, **по-різному** оцінювалась земля губернським і повітовими земствами, земствами і банками під час укладання актів купівлі — продажу. По Харківській губернії, приміром, повітова оцінка могла становити 41 руб., а оцінка по **прибутках**, що давали банки та біржа - 224 руб.; у **Катеринославській** губернії диспропорції були ще значнішими: відповідно 18,36 та 249 руб.⁶⁰.

По-четверте, міські думи звертали увагу на те, що функції міських і земських самоврядувань щодо місцевого населення тотожні. Міста так само дбають про харчування, страхування, медичну і санітарну допомогу, громадську опіку, народну освіту, **кредитування**, утримання поліції, як і **земства**, а тому не логічно обмежувати їх право на проведення власної **політики**⁶¹.

У березні 1908 р. в Санкт-Петербурзі відбулась нарада у справах місцевого **господарства**, в рамках якої працювали чотири комісії, в тому числі із виділення міст в окремі земські одиниці. Спільні засідання комісій виявили існування глибоких протиріч між містами та земствами. **Зокрема**, з міст українських губерній найбільш несприятливими визнали взаємини Катеринослава і **Миколаєва**. Представники земств у переважній більшості **наполюгали**, що **процвітання** міста залежить від **процвітання** повіту і **губернії**. Щодо виборчого ценза земці наполюгали на **майново-земельному**, а представники міст, чернігівського та **уфимського** земств виступили за «**чистий податковий**»⁶².

20 березня 1908 р. відбулось засідання комісії про виділення міст в окремі земські одиниці. Представники земств, перш за все центральних великоросійських губерній, чинили запеклий опір зміні стосунків міст із **земствами**, мотивуючи свою позицію фінансовими та значно більше аргументами морального порядку. Так, голова Псковської губернської земської **управи** доводив: «Не слід багатому кидати біднішого лише тому, що той не здатний йому дати **стілки**, скільки отримує. Треба думати і про підтримку

60 Известия харьковской городской думы. - 1913. - № 5. - С. 48.

61 ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Стр. 1475. - Арк. 12-15.

62 Новое время. - 1908. - 20 марта, 21 марта.

нужденних, а не лише про самі власні вигоди».⁶³ Представники міст - Москви, Києва, Харкова - виступили за право виходу зі складу земств. Голосування, проведене наприкінці засідання, дало такі результати. За право міст виходити з губерньського земства проголосували 16, проти — вісім членів комісії; одногослосно було ухвалено право виходу з повітового земства.⁶⁴ Здавалось, було досягнуто прориву у боротьбі міст за збільшення повноважень.

21 березня комісія перейшла до постатейного розгляду проекту. Пропонувалось, що міста із населенням 100 тис. згідно з рішенням міських дум можуть отримати право губерньської земської одиниці, а міста із не менше ніж 25 тис. жителів — повітової земської одиниці. Розбіжності викликав термін, протягом якого місту можна скористатися своїм правом. Пропонований чиновниками та деякими представниками земств термін у 20 років визнали завеликим. Діячі міських самоврядувань вимагали три роки для повітових міст і 10 років для губерньських. Голова Вятської губерньської земської управи І. А. Сухов висловився за 8 років, але помічник начальника головного управління у справах місцевого господарства Н. Л. Пшерадський відстоював перехідний термін у 20 років. Харківський міський голова О. К. Погорілко доводив, що «від того, що міста не будуть сплачувати данину земствам, місцеве землеробське населення не постраждає. Тому що на кожного землероба припаде незначне збільшення податків, постраждають головним чином, поміщики. Але у великих господарствах збільшення не буде сильно помітним».⁶⁵

Врешті-решт думка представників міст перемогла. Але голова Тамбовської земської управи І. І. Стерлігов запропонував, щоб земства мали право виділяти міста. Ухвалили компромісне формулювання: рішення має бути згідно обопільної постанови міст і земств.⁶⁶ Активність та наполегливість О. К. Погорілкі у захисті прав міст не залишилась непоміченою. Очевидно, вона була однією з підстав для призначення його опонента у засіданнях комісії І. І. Стерлігова на керівну посаду в Харківську губернію. В 1910 р. віце-губернатор І. І. Стерлігов, стримуючи демократичні устремління популярного в регіоні міського голови, багато поспував крові О. К. Погорілкі, виступаючи натхненником і організатором скасування виборів до міської думи, які виграли керовані останнім «прогресисти».

Комісія про виділення міст в окремі земські одиниці ухвалила ще кілька

⁶³ Новое время. — 1908. — 22 марта

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Новое время. — 1908. — 24 марта.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Головки А. Н., Ярмьш А. Н. Сделал, что мог... Харьковский городской голова Александр Константинович Погорелко. — Х.: Основа, 1998. — С. 91-97.

компромісних рішень. Зокрема, в разі неспівпадіння думки міста і земства щодо виділення, або зволікання з боку земства, остаточне рішення може ухвалюватись міністром. Обкладання нерухомості земськими зборами по містах, що не є самостійними земськими одиницями, може бути зменшене земськими зборами за клопотанням міських дум, якщо сума видатку земств на міста не буде відповідати окладу повітових земських зборів з міського майна. У випадку незгоди земства арбітром має бути Рада Міністрів.

Починаючи із 29 березня 1908р. в Санкт-Петербурзі поновились загальні збори Народи у справах місцевого господарства. Більшістю голосів вона висловила за виділення міст в самостійну земську і губерньську одиницю. В останньому випадку процес мав тривати 20 років, протягом яких буде зменшуватися оподаткування міст і відповідно виділення земством коштів на місто.⁶⁸ Щодо виборчого цензу голосування в комісії дало такі підсумки: 16 членів виступили за податковий виборчий ценз, 22 - за майново-територіальний, зокрема, три губернатори і представники міністерства.⁶⁹

По містах звістка про рішення була сприйнята із тривогою. Адже сподівання на швидке ров'язання спірних питань фактично відкладалось. 2 і 4 квітня 1908 р. харківська газета «Южный край» надрукувала велику статтю «Обговорення питання про вибір ценза для участі в місцевому міському та земському самоврядуваннях в раді по справах місцевого господарства», підписану «Z». Вважалось, що автором її був сам О. К. Погорілко.

Позиція автора статті полягала в тому, щоб підійти до вирішення питання системно, враховуючи інтереси міст і земств, міст і держави, населення і платників податків. Особливо небезпечними уявлялися автору спроби роз'єднати міста і земства, єдині демократичні інституції, що існували на місцевому рівні.

«Річ у тім, - зазначав Z, — що такі місцеві установи, як міські та земські, призначені для російського народу і тому мають бути народними, вони призначені для російської громадськості і тому мають бути громадськими; вони повинні представляти певну форму самоврядування і тому повинні мати право самообкладання. Вони не повинні також іти всупереч будь-яким відомим бажанням суспільства, які становлять основу будь-якого співжиття».⁷⁰

У статті нагадувалось, що проект місцевої реформи було внесено урядом До II Державної Думи. Формування виборних органів передбачалося на

⁶⁸ Новое время. — 1908. — 2 апреля.

⁶⁹ Южный край. — 1908. — 2 апреля.

⁷⁰ Южный край. — 1908. — 2 апреля.

податковому цензі. Але уряд відкликав проект і запропонував лише виборчу реформу на основі майново-територіального цензу, що відповідало побажанням більшості земців. Під час нарад у Санкт-Петербурзі О. К. Погорілко, Н. Ф. Ріхтер, представник харківського земства **Голіцин** виступили проти впровадження такого цензу і добилися перенесення розгляду питання на спільне засідання всіх комісій. Далі в статті наводилась аргументація сторін, представлених на **Нараді**, щодо плюсів та мінусів обох варіантів реформи виборчого **законодавства**, піддавався критиці урядовий проект.

Податковий цenz **необхідний**, доводив **Z**, тому що сприятиме самим групам місцевих жителів піклуватися про свої потреби через **самообкладання**: «Різні зацікавлені групи населення повинні мати можливість дбати про свої потреби і знаходити кошти для задоволення потреб. Не можна доручати захист інтересів певної великої групи населення будь-якій **іншій**, яка має про неї піклуватись, не потрапляючи при цьому в розріз з поняттями самоврядування. Податковий цenz в цьому відношенні більше гарантує дотримання принципа самоврядування, а тому, якщо ми перейдемо до пов'язаного із ним правом самообкладання, то і в такому разі переваги податкового цензу виглядатимуть ще рельєфніше. Якби було доручено і надано право одному класу населення обкладати **інший** і розпоряджатися отриманими коштами, то в такому випадку ми дійдемо до такого ж саме непорозуміння і до тих само сумних результатів, до яких, приміром, прийшли міста і **земства**, коли права обкладання і розпорядження міськими зборами були передані земству, без належної участі міської спільноти. В усіх **випадках**, коли не дотримується такий принцип, завжди викликається незадоволення самим інститутом місцевих установ. Він не буде користуватися довірою населення, а викликані умовами життя вимоги **реформи** сталого вирішення не отримують».⁷¹

У статті було приділено увагу й іншому аргументу, що лунав під час нарад у Санкт-Петербурзі з боку влади і земців: податковий принцип може створити органи місцевого самоврядування «невідомого складу» («неизвестного **состава**»). За цим розпливчастим терміном були приховані бюрократичні жахи щодо можливості потрапляння до виборних установ осіб, якими керувати (в смислі маніпулювати), буде складно або неможливо. Малюся на увазі представники великого бізнесу, прикажчики тощо. «Гадаю, що невідомість тут не повинна нікого лякати, в разі тільки відповідності зборів інтересам населення і може бути справді виразником його потреб і бажань», - зазначав «Южный Край».⁷² Далі автор статті пояснював свою

⁷¹ Южный край, - 1908. - 2 апреля.

⁷² Там само.

тезу щодо неприпустимості обкладати міськими податками лише домовласників, адже **прикажчик**, банкір, які **винаймають** квартиру у **великому** місті, або купець, який **винаймає** склад товарів в «чужій» будівлі, **тобто** дуже заможні **люди**, так само мають нести відповідальність за покращення міського **життя**.⁷³

Рішення Народи у Санкт-Петербурзі міська дума Харкова обговорювала 1 травня **1908** р. О. К. Погорілко інформував гласних про перебіг дискусій, підтвердив власну позицію і висловився за необхідність протестувати проти ухвалених рішень щодо термінів виділення. В обговоренні взяв участь **М. фон-Дітмар**, який висловив здивування тим, що проект наради зберігався в таємниці, про її роботу більшість населення довідалися лише з газет. На його думку, суттєвим недоліком було те, що не запросили промисловців. Він запропонував створити власну комісію для вивчення проблеми. Підтримали **М. фон-Дітмара** О. Ф. Данилович, Д. І. Багалій. Підпримець **С. С. Кгаєвський** запропонував подати власні міркування не до Ради у справах місцевого **господарства**, а до Державної Думи. **І. К Грищенко**, зауваживши, що має більше інтересів в земстві, підтримав боротьбу за видалення міста. Але він скептично висловився щодо можливості позитивного рішення питання Державною Думою: якщо в комісії співвідношення голосів було **34:12**, то у **Держдумі** буде ще гірше. Харківські гласні ухвалили рішення створити власну комісію і клопотатися у «законодательному **порядку**».⁷⁵

Питання про виділення міста із земства було такою мірою важливе і турбувало місцеве населення, що 4 травня газета «Южный край» присвятила темі передову статтю, в якій **виклала** аргументи Харківської міської **думи**.⁷⁶ Таким **чином**, місцеве самоврядування Харкова скористалось нагодою, щоби привернути увагу міської громади до реформи і максимально пов'язати її із місцевими **проблемами**. Чи не **вперше дискусії** «у верхах» отримали значний розголос і мали безпосередньо відбитися на повсякденному **житті** городян. Треба віддати належне місцевим муніципальним діячам: вони добре **скористалися** наданою нагодою. Дискусія з цього питання поширилася з урядових **кабінетів**, залів засідань міської думи на шпальти газет, обговорювалась пересічними городянами на роботі та **вдома**.

Якою мірою були обґрунтованими і справедливими вимоги міст, можна зробити висновок на підставі свідчень **Б. Б. Веселовського**, наближеного в той час до земців. У **1909** р. він видав перший том чотиритомного

⁷³ Южный край. - 1908. - 4 апреля.

⁷⁴ Южный край. - 1908. - 3 мая.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само. - 4 мая.

дослідження «История земства за сорок лет», яке мало ювілейне забарвлення. Даній проблемі автор присвятив главу. Наведена ним аргументація від земської сторони проти відокремлення міст перегукувалася із тією, що лунала рік тому під час Народи у справах місцевого господарства. Земське оподаткування по містах падає на **нежитлові** і житлові приміщення, причому на останні припадає незначна частина податків, - стверджував Б. Б. Веселовський⁷⁷. Таким чином, він натякав «уважному читачу»: якщо в містах і переплачують, то лише дуже багаті; більшості мешканців турбуватись нема чого. Дзеркальний відбиток аргументу О. К. Погорілка! По-друге, земський автор закликав ставати в усьому не на комерційну, а громадську точку зору⁷⁸. По-третє, він вважав, що питання про виділення міст постало лише після упорядкування системи обкладання нерухомості згідно із законом 1893 р., а отже - після багатьох років застосування нечітких норм. Тому упорядкування (читай збільшення) податків із міст - необхідне і справедливе **явище**⁷⁹.

Але далі Б. Б. Веселовський визнав, що проблема у взаєминах міст і земств існує і має більш глибокі коріння. На його думку в земстві панує «податкова анархія» (!), оподаткування міст губернським та повітовим земством «вирішується земською практикою без будь-якої системи», земства не вивчали це **питання**⁸⁰.

Більше того, земства так і не приступили до суцільної переоцінки земського і міського майна. Станом на початок 1906 р. оціночні норми для міської нерухомості були розроблені у 184 **повітах**, в той час як для земель - лише по 107 (з 359)⁸¹. Завершує главу земський автор дуже симптоматичним зізнанням: «значно більше пощастило - знову **таки**, можливо, з тієї самої причини [більшаскладність в оцінці землі порівняно із міською нерухомістю - Д. Ч.] - міським оцінкам: у багатьох повітах вони вже застосовуються, нерідко викликаючи скарги **домовласників-городян** на вкрай переобтяження податками. На жаль, у нас ще немає даних для того, щоб довести, якою мірою ці бідкання справедливі. Дійсно питання це надто складне і має бути предметом самостійного дослідження»⁸². Як бачимо, не самі лише урядовці, а і фахівці з питань самоврядування у 1909 р. не готові

⁷⁷ Веселовский Б. История земства за сорок лет. - СПб.: Изд-во О. Н. Поповой, 1909. - Т. 1. Бюджет. Медицина. Общественное призрение. Народное образование. Систематический указатель литературы по земским вопросам. - С. 91.

⁷⁸ Там само. - С. 94.

⁷⁹ Там само. - С. 92-94.

⁸⁰ Там само. - С. 94, 97.

⁸¹ Там само. - С. 98-99.

⁸² Там само. - С. 99.

були дати рекомендації щодо болочого питання. Очевидно, затягування реформи міського самоврядування відбувалось не лише через недієздатність царської бюрократичної машини.

Боротьба Харкова за виділення в окрему земську одиницю була в центрі передвиборчих дискусій в 1910р. П. М Джунковський, **Віноградов**, О. Ю. **Вегнер**, обрані за списком прогресистів, **підкресливали**, що це питання має бути серед **головних**⁸³. Визнавали необхідність рішення і опоненти з правого табору. Лідер **останніх**, І. М. **Бич-Лубенський**, пропагував ідею «**повітрово-губернської** земської одиниці» для **Харкова**⁸⁴.

Здобувши підтримку **міста**, маючи дворічний досвід роботи над відповідними **документами**, участі у дискусіях з **опонентами**, міський голова Харкова О. К. **Погорілко** висловив особливу думку на черговому засіданні Рада у справах місцевого господарства у Санкт-Петербурзі восени 1910 р., під час якої продовжували обговорювати відповідні питання. Він звернув увагу на невідповідність витрат земств і міст, які закладалися у проект документа. «Ст. 86 і інші покладають клопоти надання допомоги міському населенню у випадку нестачі або подорожчання **хліба**, на міські громадські управління, яким надається право утворювати з цією метою окремі продовольчі капітали... земські установи звільняються від клопотів із надання допомоги усім без винятку міським поселенням земських губерній Імперії; ... ст. 91 і 92, всі ці міські поселення не звільняються від грошових внесків для утворення губернських і повітових продовольчих капіталів у розмірі не менше 3 і 2 % обов'язкових і **необов'язкових** витрат повітового і губернського земств, згідно проекту **міністерства**, або 1 і 2 % згідно думки продовольчої комісії ради ... міське населення не отримує права розпорядження земських установ» і таким чином міста здійснюють витрати двічі. Тому О. К. Погорілко пропонував зазначити, що статті **86,87, 88** мають відношення лише до міст, які становлять окрему земську одиницю, а в статтях 91 і 92 **передбачити**, крім губернських і **повітових**, існування й міських продовольчих **капіталів**⁸⁵. Як бачимо, міські діячі вустами О. К. Погорілка пропонували вирішувати проблему, керуючись не **вузькоклановими** потребами поточного моменту, а добиватися врахування інтересів усіх заінтересованих сторін.

У 1909-1914 рр. обговорення взаємин із земством відбувалось у більшості міст. Безпосередніми приводами ставали не лише робота **Народи**, Урядові **законопроекти**, а і поточні взаємини на місцевому рівні, конкуренція

⁸³ Южний край. - 1910. - 8 августа, 20 августа.

⁸⁴ Южний край. - 1910. - 28 апреля.

⁸⁵ Там само. - 1910. - 1 октября.

із земствами за отримання кредитів з каси земського і міського кредиту, політичні розбіжності.

У Чернігові із великою за місцевими **канонами**, хоча і недостатньо насиченою аргументами, статтею «Виділення міст в земські одиниці» виступив в жовтні 1912 р. Н. Балабуха. Автор **стверджував**, що «у більшості губерній, і особливості повітів, земства отримують від міст значно менше, ніж витрачають на ці ж саме міста. Таким **чином**, і городяни отримують вигоди від обкладання землі». Не обтяжуючи статтю конкретними **фактами**, він стверджував, що земські лікарні, гімназії в Сумах, Катеринославі, Феодосії, Симферополі часто субсидуються земством⁸⁶.

У Катеринославі **протестували** проти рішення губернських земських зборів підвищити податки на міську нерухомість, порушували питання про необхідність підвищення фахового рівня діячів міського самоврядування, які мають більш професійно захищати інтереси міста⁸⁷. У зверненні до виборців Катеринослава в червні 1912 р., цілком в дусі постулатів О. К. Погорілка, наголошувалось на тому, що має сприяти об'єднанню зусиль міст і земств: «Перенесенням видатків міст і земств, із загальнодержавних потреб, як то: із утримання **військ**, приплат на **утримання** поліції, з утримання навчальних закладів і т. ін, на кошти казни - сприятиме процвітанню міст і **земств**»⁸⁸.

У взаєминах міст із земствами не бракувало обмінів дрібними і дошкульними ударами. У Харкові наприкінці 1910р. особливе занепокоєння, навіть роздратування, викликали питання надання медичної допомоги. Губернське земство щорічно отримувало від Харкова 800 тис. руб., але не пускало городян лікуватись на Сабурову дачу, в той час як Харків забезпечував доступ будь-якої особи до Миколаївської та **Олександрівської** міських **лікарень**⁸⁹. Ніжинські повітові земські збори вирішили закрити у Ніжині єдину бібліотеку під приводом того, що половина її читачів - **євреї**⁹⁰. У Сумах повітове земство припинило фінансування міських початкових **шкіл**⁹¹. Саме через такі непорозуміння під час першого всеросійського з'їзду міських діячів з емоційною промовою виступив представник Харкова А. Ю. Вегнер. Він засудив намагання **партій**, діячів та установ, які **десятиліттями** гальмують вирішення питання. «**Так**, кінець-кінцем, дозвольте ж і нам, городянам, свою думку мати. Дозвольте

⁸⁶ Черниговское слово. - 1912. - 25 октября.

⁸⁷ Приднепровский край. - 1913. - 1 января, 1 сентября.

⁸⁸ Там само. - 1912. - 21 июня.

⁸⁹ Южный край. - 1910. - 22 декабря.

⁹⁰ Речь. - 1909. - 4 января.

⁹¹ Утро. - 1909. - 26 ноября.

нам заявити, що культура міста нам не менш **дорога**, ніж культура села. Відмовляючи за нестачею коштів тисячам дітей у прийомі до наших кепських трикласних **шкіл**, ми вимушені **дивитися**, як по той бік міської межі земство на наші ж гроші впроваджує загальну чотирикласну школу; впроваджує додаткові курси для **дорослих**, шкільний кінематограф та інші вдосконалення, про які **ми**, по цей бік **межі**, і мріяти не **наважуємось**»⁹².

Але треба відзначити, що в ці роки міста і земства уміли і домовлятися. Найчастіше вони знаходили порозуміння по **тих справах**, які в **перспективі** обіцяли користь для обох зацікавлених сторін. **Так**, в ході непростих переговорів Харків і губернське земство вирішили спільно проводити перепис населення міста **Харкова**. Уточнення кількості городян сприяло б визначеності у податкових **питаннях**, **взаємозбагачувало** статистиків досвідом **роботи**.

У Маріуполі об'єднали зусилля міста і повітового земства у відкритті комерційного **училища**, можливість **здобуття** освіти в якому отримували городяни і вихідці із сільської місцевості та **інші**⁹³. Співпраця між міськими думами і **земствами** була обумовлена самою природою цих структур, що діяли на засадах самоуправління, необхідністю координації зусиль у протистоянні із місцевою і столичною бюрократією. Та все ж такі **питання** видалення в самостійні земські одиниці міста не знімали з порядку денного аж до 1917р.

Бюджети міст. Уявлення про фінансові можливості міст, напрямки та перспективи розвитку різних сфер міського **господарства**, міського життя взагалі надають бюджети населених пунктів. У науковій літературі домінує положення про жалкий стан міських фінансів дореволюційної Росії. Висловлена представниками опозиційного, **зокрема**, ліберального табору в період запеклого протистояння навколо **бюджетних**, податкових та інших питань, вона наполегливо проводилась у публікаціях 1920-х **років**. Їх автори належали переважно до муніципального руху початку **XX** ст., а головні аргументи стосувались невідповідності балансу між комунальними **бюджетами** і державним **бюджетом**, незначних видатках на одного **городянина** на рік порівняно із провідними європейськими країнами того часу і **США**, неспроможності «правлячої бюрократії зрозуміти та задовольнити вимоги **добі**»⁹⁴.

Міські фінанси у період між 1901-1914рр. не стали предметом дослідження. **Негативістське** ставлення до проблеми міських бюджетів, навіть більше — повне ігнорування — збереглося у літературі до 1990-х років. У новітній історіографії першу спробу об'єктивно розібратись у ній зробила

⁹² Известия харьковской городской думы. - 1913. - № 10. - С. 197.

⁹³ Южный край. - 1910. - 22 декабря; Приднепровский край. - 1914. - 28 февраля.

⁹⁴ Велихов Л. А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства. - М.; Л.: Гос. изд-во, 1928. - С. 402-415.

В. А. Нардова на матеріалах міст Російської імперії 1890-1901 рр.⁹⁵ Спираючись на опубліковані та архівні матеріали, ми спробуємо визначити особливості розвитку фінансів міст лівобережжя в останнє десятиріччя перед світовою війною.

Попри те, що фінанси постійно перебували в полі зору міських самоврядувань, у джерелах зустрічаються скупи відомості про обговорення бюджетів під час засідань міських дум. Причина, на нашу думку, полягає в тому, що співвідношення сум на окремі статті витрат визначали **управи**. Гласні погоджувалися або не погоджувалися із ними без детального висловлення мотивів. Тому перебіг обговорення бюджетних питань в протоколах засідань дум відтворено вкрай лаконічно. Час від часу зіткнення викликали не обсяги фінансування, а спрямування коштів, закладених у кошториси. У протоколах можна натрапити на дріб'язкові, на перший погляд, суперечки стосовно черговості брукування тієї чи іншої вулиці, місця встановлення ліхтаря, витрат на навчальні заклади тощо. Але вони відбувались, здебільшого, не під час розгляду бюджетів, а під час доповідей відповідних комісій дум, заяв або скарг мешканців. Крім того, більшість міст у даний період оприлюднювали свої кошториси, вважаючи їх головним джерелом відомостей про міські фінанси, ознакою прозорості роботи думи. Тому сухість обговорення бюджетів в думках відбивається і на висвітленні фінансових питань у подальшому тексті нашого дослідження.

У 1904 р. сукупний прибуток міських самоврядувань дев'яти українських губерній становив понад 222 млн. руб., з яких майже 7 млн., або 31,5% припадало на міста лівобережжя. **Зокрема**, міста Харківської губернії із прибутком 2,8 млн. руб., 12,5%, посідали третю сходинку (попереду були Херсонська і Київська), Катеринославської - 1,9 млн., 8,6% - п'яту, Полтавської - 1,3 млн., 5,7% - шосту. Найменше надходило коштів до кас Чернігівщини (601,2 тис. руб.) і материкової Таврії (436,4 тис. руб.)⁹⁶.

Перше місце за прибутками серед міст регіону посідав Харків - понад 2,1 млн. руб., або 30,2%. Слідом за ним із великим відривом йшли Катеринослав - 952,6 тис., 13,6%, Полтава - 455,6 тис. руб., 6,5%, Кременчук - 380,6 тис. руб., 5,4%. Середні за **кількістю** населення міста давали понад 2 млн. руб. прибутків (29,1%). Прибутки 21 малих міст становили лише 655,8 тис. руб. (9,4%), а 22 найменших - 404,7 тис. руб. (5,8%)⁹⁷. Для порівняння, лідером за прибутками були **Одеса**, бюджет якої становив понад 5,4 млн. руб., Київ - понад 3 млн. руб. До п'ятірки міст-

⁹⁵ Нардова В. А. Самодержавие и городские Думы... - С. 49-67.

⁹⁶ Города России в 1904 году.-СПб: Типо-литография Н. Л. Ньркина, 1906. - С. 144,387-388.

⁹⁷ Там само. - С. 387, 388.

лідерів входив Миколаїв - 8% тис. руб.⁹⁸

У лівобережному регіоні десять міст (16%): **Березна**, **Борзна**, **Короп**, **Градизьк**, **Глинськ**, **Золочів**, **Краснокутськ**, **Зміїв**, **Недригайлів**, **Слов'яносербськ** мали прибутки менше 10 тис. руб. Прибутки 37 міст (60%) коливались у межах від 10 до 100 тис. руб., причому у 19 - переважній більшості з них - вони не перевищували 50 тис. руб. П'ята частина (Ніжин, **Охтирка**, **Слов'янськ**, **Суми**, **Олександрівськ**, **Бахмут**, **Павлоград**, **Луганськ**, **Чернігів**, **Маріуполь**, **Бердянськ**, **Кременчук**, **Полтава**) мали прибутки від 100 до 500 тис. руб.

Найменші прибутки 1904 р. зафіксовано у **Глинську** - 2 тис. руб. та **Градизьку** - 2,3 тис. руб., що становило своєрідний антирекорд по всіх українських губерніях. Менше у своєму **розпорядженні** мали громади слобід **Боромля**, **Сватова** **Лучка**, **Вільшани** - 0,7-1,7 тис. руб. (**Харківська** губернія), містечко **Шпола** (**Київська** губернія) - 1,3 тис. руб. Деякі села, як то **Софіївка**, **Гуляйнівське** (**Гуляй-Поле**) Катеринославської губернії збирали більше прибутків: відповідно 4 тис. і 6,5 тис. руб., а слобода **Котельва** на **Харківщині** - 30 тис. руб.⁹⁹

У 1910 р. сукупний прибутковий бюджет українських міст становив 28,6 млн. руб., зокрема лівобережжя Дніпра - 9,9 млн., 34,7%¹⁰⁰. У 1912 р. він досягнув майже 42,6 млн. руб., зокрема лівобережного регіону - 15,7 млн.

⁹⁸ Города России в 1904 году... - С. 144,387.

⁹⁹ Там само. - С. 144,387,388.

¹⁰⁰ Города России в 1910 году. - СПб: Типо-литография Н.Л. Ньркина, 1914. - С. 502-505, 676-680. У виданні наведено середній бюджет міст за три попередні роки. Дані звірені нами із архівними відомостями та статистичними публікаціями, зокрема уточнені цифри по **Березні**, **Козельцю**, **Маріуполлю**, **Ногайську**, дані по **Одесі** - за 1909 р. (у публікації «Города России в 1910 году» наведена сума лише за 1904 р.), **Градизьку** та **Глинську** - за 1907 р.: РГИА. - Ф. 1288. - Оп. 5, 1909. - Стр. 113. - Арк. 9-12, 53, 56^а, 113-116^а; Ф. 1290. - Оп. 4. - Стр. 517. - Арк. 5-8, 9, 13, 17, 42, 46, 56-57; Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России / Под ред. Проф. Л. Н. Яснопольского. - К, 1913. - Стлб. 217; Обзор о состоянии Таврической губернии за 1907 год. - Симферополь: Таврическая Губернская типография, 1908. - Ведомость о городских доходах, действительно поступивших; Обзор о состоянии Таврической губернии за 1908 год. - Симферополь: Таврическая Губернская типография, 1909. - Ведомость о городских доходах, действительно поступивших; Обзор о состоянии Таврической губернии за 1909 год. - Симферополь: Таврическая Губернская типография, 1910. - Ведомость о городских доходах, действительно поступивших; Обзор Екатеринославской губернии за 1907 год. - [Б. м.], [Б. г.]. - Ведомость о городских доходах, действительно поступивших за 1907 год; Обзор Екатеринославской губернии за 1909 год. - Екатеринослав: Типография Губернского Правления, 1910. - Ведомость о городских доходах, Действительно поступивших за 1909 год.

руб., 36,8% всіх прибутків міст. За цим показником Харківщина вийшла на друге місце серед всіх українських губерній - 6,4 млн. руб., 15%. Прибутки міст Катеринославщини становили 4,4 млн. руб., 10,3% (залишилась на п'ятому місці); Полтавщини - 2,97 млн. руб., 7%; Чернігівщини - 1,14 млн. руб., 2,7%; материкової Таврії - 783 тис. руб., 1,8%. Таким чином, між 1904-1912 рр. питома вага міст лівобережжя зросла на 5,3% за рахунок зменшення частки міст Херсонської і Київської губерній. Частка міст Чернігівщини у сукупному прибутку міст України залишилась без змін, а міст материкової частини Таврії незначно зменшилась¹⁰¹. За темпами приросту прибутків міста по лівий бік Дніпра значно випереджали міста інших регіонів України. Так, якщо сукупний прибуток всіх міст зріс у 1904-1912 рр. в 1,9 рази, то на лівобережжі - у 2,24 рази, зокрема міст Полтавщини, Харківщини і Катеринославщини - у 2,3 рази. Міста Чернігівщини і Таврії більш інтенсивно, ніж в цілому по Україні, нарощували прибутки у 1904-1910 рр., але після 1910 р. зростання уповільнилось. В результаті у 1904-1912 рр. міста Таврії поступались за темпами приросту загальноукраїнським - зростання бюджетів в 1,8 рази (так само, як і у Херсонській губернії, але менше, ніж міст Криму).

Якщо брати до уваги розподіл міст за категоріями в залежності від кількості населення станом на 1904 р., то з'ясується, що протягом восьми років найбільше - у 2,8 рази - зросли прибутки малих міст, досягнув 1,8 млн. руб. їх частка у сукупному бюджеті міст лівобережжя зросла на 2,3 %. Значні міста, Полтава і Кременчук, збільшили прибуткову частину своїх бюджетів у 2,5 рази до 2,1 млн. руб., а їх частка у сукупних прибутках зросла на 1,4 %. Великі міста, Харків і Катеринослав, збільшили прибуток в 1912 р. у 2,3 рази до 7,145 млн. руб., а їх частка зросла на 1,8 %. Попри зростання прибутків середніх міст до 3,7 млн. руб. (в 1,8 рази) та найменших до 854,2 тис. руб. (у 2,1 рази), їх частка зменшилась відповідно на 5,2 % і 0,3 % у сукупних прибутках міст регіону. Якщо враховувати розподіл міст на категорії за чисельністю населення, якими вона стала напередодні Першої світової війни, то слід відзначити, що на великі припадало 45,6 % всіх прибутків, значні - 20,2 %, середні - 23,2 %, малі - 8,1 %, найменші - 2,9 %.

У 1912 р. в регіоні три міста мали прибутки понад 1 млн. руб.: Харків - 4,9 млн., Катеринослав - 2,26 млн., Кременчук - 1,14 млн. Лідером за прибутками серед міст українських губерній імперії залишилась Одеса - 9,1 млн. руб. Прибутки Києва становили 4,42 млн. руб., Миколаєва - 1,4 мля, Севастополя і Ялти - по 1,1 млн. руб. Таким чином, у 1912 р. кількість міст із

¹⁰¹ Доходы, расходы, специальные капиталы и задолженность городских поселений на 1912 г. / Сост. стат. отделением Мин-ва Финансов. - Пг., 1917. - С. 10-13, 18-25, 46-49, 58-61, 66-73.

прибутковою частиною бюджету понад 1 млн. руб. збільшилась з трьох до восьми.

Полтава і Маріуполь мали прибутки понад півмільйона рублів, відповідно 946 тис. та 515 тис. До 16 зросла кількість міст із прибутками від 100 до 500 тис. руб. Серед них Глухів, Ніжин, Костянтиноград, Прилуки, Ромни, Слов'янськ, Бахмут, Новомосковськ, Павлоград, Суми, Мелітополь, Бердянськ, Чернігів, Ізюм, Олександрівськ, Луганськ - понад 25 % міст регіону. Бюджети 38 міст, або 60,3 %, коливались від 10 до 100 тис. руб. Але в цій категорії більш ніж удвічі зросла кількість міст із бюджетом від 50 до 100 тис. руб., причому вирішальний «стрибок» у нарощуванні прибутків відбувся після 1910р. До них належали Городня, Конотоп, Новгород-Сіверський, Лохвиця, Лубни, Хорол, Охтирка, Богодухів, Вовчанськ, Чугуїв, Куп'янськ, Лебедин, Старобільськ, Білопілля, Нікополь, Верхньодніпровськ, Ногайськ, Оріхів. У 1912 р. в регіоні залишилось лише чотири міста із бюджетом меншим 10 тис. руб.: Короп - 7,7 тис., Глинськ - 5,8 тис., Золочів - 8,6 тис., Недригайлів - 7 тис. Для порівняння, незначні прибутки мали в 1912 р. Вербоваць Подільської губернії - 6,4 тис. руб., Здолбуново Волинської губернії - 5,8 тис.¹⁰². Деякі населені пункти, що не мали офіційного статусу міста, мали більші бюджети: Гуляй-Поле - 15,9 тис. руб., Берестове - 18,8 тис.¹⁰³.

Структура прибутків міст лівобережжя у 1912р. (таблиця 3.1)¹⁰⁴ свідчить, що найважливішим джерелом наповнення бюджетів були надходження від міських підприємств (водогону, різниць, електричних станцій, трамваїв тощо): понад 4,4 млн. руб., або 28,3 %. Найбільше значення вони мали на Харківщині, причому трамвай, водогін, електрична станція Харкова дали 1,8 млн. руб., тобто 78 % по статті «міські підприємства» губернії і 41 % в цілому по регіону¹⁰⁵. Міста інших губерній отримували від 14% (Таврія) до 29% (Катеринославщина) прибутків за цією статтею. По інших регіонах імперії надходження від міських підприємств відігравали найбільше значення у Середньо-Промисловому районі - 48,8 % бюджету і Північному - 54,8 %. Але якщо виключити прибутки Москви та Санкт-Петербурга, то у першому з них дана стаття забезпечувала лише 12,2 %, а у другому - 18,9% надходжень. Це означає, що міста лівобережної України (без Харкова та Катеринослава) із прибутком 153 % за параграфом шостим бюджету поступались містам Північного району і випереджали міста Середньо-Промислового. До речі, цей регіон України

¹⁰² Доходы, расходы, специальные капиталы... - С. 13, 49.

¹⁰³ Города России в 1910 году... - С. 680.

¹⁰⁴ Складено за: Доходы, расходы, специальные капиталы... - С. 18-21, 46-49, 58-61, 66-73.

¹⁰⁵ Доходы, расходы, специальные капиталы... - С. 68; Известия Харьковской городской думы. - 1914. - № 5. - С. 280-283.

виглядав за даним показником краще, ніж міста Царства Польського 22,4 % (без Варшави - 15,2%)¹⁰⁶.

Таблиця 3.1

Прибутки міст у 1912 р.

	Чернігівська	Полтавська	Харківська	Катеринославська	Таврія	Сума
3 міської нерухомості і оброчних статей	209233 18,4%	775676 26,1 %	1 332 514 20,8 %	1 455 538 33,2 %	415863 53,1 %	4188824 26,7 %
3 міських підприємств	266 804 23,4%	450353 15,16%	2 323 584 36,4 %	1 275 441 29,1 %	110382 14,1 %	4426564 28,3 %
Оціночний збір з нерухомості	144426 12,7 %	230396 7,8 %	761 837 11,9 %	375848 8,6 %	59051 7,5 %	1 571 558 10 %
З торгівлі та промислів	44943 3,9%	143037 4,8 %	301 575 4,7 %	257821 5,9 %	64190 8,2 %	811566 5,2 %
Із транспортних засобів	3 039 0,3 %	6 352 0,2 %	18395 0,3 %	12975 0,3 %	2305 0,3 %	43 066 0,3 %
Із собак	600 0,05 %	1 259 0,04 %	3040 0,1 %	—	—	4899 0,03 %
Лікарняний збір та плата за лікування	480 0,04 %	3000 0,1 %	85 040 1,3 %	11300 0,3 %	21 223 2,7 %	121043 0,8 %
Спеціальний збір з домовласників	377 0,03 %	35523 1,2 %	—	—	1 184 0,2 %	37 084 0,2 %
Різні мита	13 102 1,18%	29 160 1 %	30717 0,5 %	51 091 1,2 %	10010 1,3%	134080 0,8 %
Надходження від казни	145858 12,3%	388312 13,1 %	479697 7,5 %	249621 5,7 %	24098 3,1 %	1287586 8,3 %
від земств	10339 0,9%	27389 0,9 %	23 359 0,4 %	37057 0,8 %	10791 1,4%	108935 0,7 %
від міських банків	131207 11,5 %	79459 2,7 %	213722 33%	56700 1,3%	22000 2,8 %	503 088 3,2%
Міські запозичення	64552 5,7 %	637064 21,4%	539145 8,4 %	264423 6 %	—	1 505 183 9,6 %
Б спеціальних коштів	9 154 0,8 %	54665 1,3%	56529 0,9 %	1997 0,5%	2444 0,3 %	142789 0,9 %
Інші надходження	94096 8,3 %	110042 3,7%	222924 3,5 %	313 158 7,1 %	39383 5 %	779603 5 %
Загалом	1 138 209 100%	2971687 100 %	6392078 100%	4380970 100%	782924 100%	15665868 100%

Другим за значенням - майже 4,2 млн. руб., або 26,7% - джерелом

¹⁰⁶ Доходы, расходы, специальные капиталы... - С. XXXIII.

надходжень були збори з міського нерухомого майна та оброчних статей. Вони забезпечували понад третину прибутків у Катеринославській губернії, 53% у Таврії, майже 21% на Харківщині, 26% на Полтавщині, 18,4% на Чернігівщині.

Про ефективність муніципального господарювання свідчать надходження до бюджетів від міського нерухомого майна, оброчних статей та міських підприємств. Як виглядали за цим показником міста лівобережжя на загальноімперському і загальноукраїнському рівнях, отримуючи 55% всіх коштів? Так, на самому початку століття від нерухомого майна, оброчних статей та міських підприємств міста імперії отримували 38,7%¹⁰⁷, 1912р. - 51% коштів¹⁰⁸.

Приріст відбувався переважно за рахунок розвитку міських підприємств¹⁰⁹ (у 1890-х роках це джерело прибутків перебувало у зародковому стані і не виділялося у самостійну рубрику в кошторисах міст)¹¹⁰. Таким чином, порівняно із містами європейської частини імперії, міста регіону мали на 4%, а порівняно із містами дев'яти українських губерній - на 3% більше надходжень за цими параграфами бюджетів¹¹¹.

По окремих населених пунктах лівобережжя, приміром, у Харкові між 1904-1912 рр. частка цих прибутків зростає із 52,1 % до 63,8 %; Мелітополі між 1906-1912 рр. - із 56,5 % до 68,7 %. Причому треба зазначити, що зміни відбувались через суттєве зростання частки прибутків від експлуатації міських підприємств: у Харкові - із 27,1 % до 44,8 %, Мелітополі - із 11,7 % до 27,4 %¹¹². Але попри успіхи лідерів, в цілому міста лівобережжя відставали в плані розвитку міських підприємств від інших регіонів імперії, отримуючи майже на 3 % менше коштів від їх експлуатації, зокрема міста Полтавщини і Таврії - удвічі менше.

Третім вагомим джерелом надходжень до міських кас регіону були різноманітні податки - 2,7 млн. руб., 17,4 %. (таблиця 3.1). Вони становили

¹⁰⁷ Нардова В. А. Самодержавие и городские Думы... - С. 54.

¹⁰⁸ Доходы, расходы, специальные капиталы... - С. XXXII.

¹⁰⁹ Нардова В. А. Самодержавие и городские Думы... - С. 51-53; Городское дело. - 1912. - № 11-12. - С. 731-732; Доходы, расходы, специальные капиталы... - С. XXXI.

¹¹⁰ Нардова В. А. Самодержавие и городские Думы... - С. 51.

¹¹¹ Кованько П. Л. Местный бюджет Украины в 1912 году (в нынешних территориальных границах и административно-территориальном делении). - Х: Фин.-эконом. Бюро НКФ УССР, 1923. - С. 13; Доходы, расходы, специальные капиталы... - С. XXXI.

¹¹² ДАХО. - Ф. 45. - Оп. 14. - Стр. 43. - Арх. 1^м-5^м; Известия Харьковской городской Думы. - 1914. - № 5. - С. 121, 280-283; Обзор о состоянии Таврической губернии за 1906 год. - Симферополь: Таврическая Губернская типография, 1907. - Ведомость о городских доходах, действительно поступивших.

п'яту частину прибуткової частини бюджету міст **Таврії, 18,2%-18,7%** - Чернігівщини і Харківщини, **15-16%** — Полтавщини і **Катеринославщини**. Серед них найважливішим був оціночний збір з нерухомості — 10 % коштів (по містах імперії він забезпечував 13,2% надходжень)¹¹³. По містах Харківщини і Чернігівщини він становив 12-12,7 %, на **Полтавщині, Катеринославщині** і Таврії забезпечував від 7,5 % до 8,6 % прибуткової частини кошторисів. Збори із торгівлі та промислів давали 5,2 % коштів, зокрема у Катеринославській губернії 6 %, Таврії - понад 8 %, по інших губерніях регіону - 4-4,8 % (по містах імперії - 5,9 %)¹¹⁴. Незначні суми надходили від зборів із транспортних засобів, **собак, спеціальних зборів, мит тощо**. У Таврії та Харківській губернії помітну частину становили лікарняний збір та плата за лікування, на Полтавщині - спеціальний збір із домовласників, який не існував у Харківській та Катеринославській губерніях, а на Чернігівщині і у Таврії давав не більше **0,1 %** надходжень бюджетів.

Наступним за обсягом та значенням джерелом коштів були міські запозичення - **1,5 млн. руб., 9,6%**. У 1912р. вони забезпечували від 21,4% (Полтавська губернія) до 5,7 % (Чернігівська) прибуткової частини **бюджетів**. Переважна більшість припадала на Кременчук - 557 тис. руб., **49 % бюджету міста**; Ізюм - 320 тис., 78 %; Харків - 172 тис., 3,5 %; Луганськ - 220 тис. руб., **45,7 %**¹¹⁵. Міста регіону активно використовували позики для розвитку муніципальних підприємств та **інфраструктури** (по імперії протягом першого десятиліття **XX ст.** зменшилась частка запозичень в бюджетах із 5,1 % в 1901 р. до **4,3 %** у 1909 р., і зросла у 1912 р. до **5,2 %**)¹¹⁶.

Надходження від **держави**, які включали компенсації на **утримання** військових **частин, поліції**, розвиток народної освіти та інші видатки становили в 1912р. майже **1,3 млн. руб., або 83 % коштів**. Найбільше значення вони мали для бюджетів міст Полтавщини і Чернігівщини — **13 %**. На Катеринославщині і Харківщині вони давали **5,6-7,5 %** надходжень, хоча за абсолютним показником були найбільшими на Харківщині і значно меншими на **Полтавщині** та Катеринославщині. По останніх трьох губерніях левова частка їх припадала на утримання **військ**, відповідно **81,3 %, 58,2 %** та **56,5 %**. Найбільша сума **відшкодувань** витрат на поліцію припадала на міста Полтавщини - 77 тис. **руб.**, 2,6 % бюджетів міст. Для **порівняння**, на **Катеринославщині** міста отримували

¹¹³ Доходы, расходы, специальные капиталы... - С. XXXII.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Доходы, расходы, специальные капиталы... - С. 21, 49, 69; на с. XLI позика **Кременчука** визначена у 54 % бюджету міста, що не зовсім точно.

¹¹⁶ Нардова В. А. Самодержавие и городские Думы... - С. 54; Городское дело. - 1912 - № 11-12. - С. 732; Доходы, расходы, специальные капиталы... - С. 105.

компенсації на поліцію **44,1 тис. руб.**, але це становило не більше 1 % бюджету, на **Чернігівщині** - 38,5 тис. руб., тобто 3,4 %.

Близько 0,8 млн. руб., 5 % **прибутків**, давали містам інші надходження: заліки із вільної готівки міських сум, недоїмки; **штрафи**, пені, нарахування і **стягнення**; від продажу міського **майна**, плати за навчання та інші. По містах **Катеринославщини** і Чернігівщини від 7 % до 8 % бюджетів формувались завдяки названим надходжень, що перевищувало **середньоімперський** показник 6,5 %¹¹⁷. Понад 3 % коштів, міста отримували від міських банків

Близько 143 тис. руб., або 0,9 %, давали в міські каси відрахування від запасного і спеціальних капіталів. Зовсім незначні суми міста отримували від земств - 109 тис. руб., або 0,7 % прибуткової частини бюджету.

Порівняно із прибутками міст дев'яти українських губерній, міста регіону менше отримували від податків, заліків, різних **надходжень**¹¹⁸. Зменшення частки податків у бюджетах міст була **загальноімперською** тенденцією. Якщо 1901 р. вони давали близько 30 % надходжень до міських кас, то у 1909-1912р. - 21 %¹¹⁹. Між 1901-1912 рр. дещо зросли надходження від казни - з 5,8 % до 8,3 %, що відбулось перш за все через збільшення витрат держави на освіту, які становили 1,5 % від загальних надходжень до бюджетів міст лівобережжя у 1912 р. та близько 18 % всіх надходжень від казни.

Як формувались бюджети міст різних категорій в залежності від кількості населення? По великих містах майже 65 % бюджетів формувались від міського нерухомого **майна**, оброчних статей та міських **підприємств**, по **найменших** — 58 %, середніх - понад 54 %, значних та малих — не більше 40 %¹.

Податки відігравали найпомітнішу роль у бюджетах малих міст — 23 % надходжень, в той час як по великих і середніх - 17-18 %, значних та найменших - 14 %. У їх структурі оціночний збір переважав надходження від торгівлі та промислів. Міські запозичення в 1912р. дали майже 27 % надходжень значних міст, 10 % - **середніх**, 8 % - найменших, 7 % - малих. По великих містах вони становили лише 2,4 % коштів. Останнє пояснюється тим, що Харків та Катеринослав уклали раніше облігаційні позики і 1912 р. тривав процес «**освоєння**» цих сум.

По малих, найменших та значних містах 10-12 % надходжень забезпечували державні відшкодування на утримання **військ**, поліції, на народну освіту. Причому частка останніх була найбільш вагомою

¹¹⁷ Доходы, расходы, специальные капиталы... - С. XXXII.

¹¹⁸ Кованько П. Л. Местный бюджет... - С. 13.

¹¹⁹ Нардова В. А. Самодержавие и городские Думы... - С. 54; Городское дело. - 1912. - № 11-12. - С. 731; Доходы, расходы, специальные капиталы... - С. XXXII.

¹²⁰ Доходы, расходы, специальные капиталы... - С. 18-21, 46-49, 58-61, 66-73

в бюджетах найменших міст - 5 %, та малих міст — 3 %. У великих та значних найбільше значення мали надходження на утримання військ: від 6 % до 7,8 % їх бюджетів. Відшкодування на утримання поліції мали помітне значення для малих і найменших міст - понад 4 % бюджетів.

Так звані «інші надходження» за абсолютними цифрами були найбільшими по великих та середніх містах, але вони давали від 4 до 5,5 % надходжень, натомість по малих вони склали близько 10 % бюджетів.

Міські банки давали понад 206 тис. руб. в бюджети середніх міст, що становило 5,7 % їх прибутків. Для малих міст це джерело надходжень також було помітним - 54,1 тис. руб., 43 % коштів. У великих містах банки давали 183,5 тис. руб., 2,6 % коштів, а ось для значних і найменших міст їх «внесок» не перевищував 1,7 % бюджетів.

Від земств найбільш помітні суми надходили у бюджети малих міст - 32,6 тис. руб., 2,6 %, та середніх - 35,4 тис., 1 % бюджетних надходжень. У 1912р. не отримували жодної копійки від земств Слов'яносербськ, Генічеськ, Козелець, Короп, Новгород-Сіверський, Ніжин, Остер, Зіньків, Кобеляки, Золочів, Богодухів, Краснокутськ, Вовчанськ, Зміїв, Старобільськ, Суми, Деякі міста отримували від земств суми, які інакше, ніж символічними і назвати неможна: Ізюм - 50 руб., Недригайлів - 30 руб., Градизьк - 10 руб., Глинськ - 3 руб. Таким чином, третина міст не мала підтримки від земств. Найбільші суми від земств отримували Катеринослав - 21,8 тис., Бердянськ, Борзна, Лохвиця, Слов'янськ - 6,1-8,7 тис. руб.¹²¹. Певне значення для малих міст мали спеціальні кошти - 47,8 тис. руб., або 3,8 % надходжень.

Видатки міст дев'яти українських губерній в 1904 р. становили понад 22 млн. руб. З них 6,97 млн., 31,7 % припадало на лівобережну частину. Перше місце серед губерній посідали міста Херсонщини із витратами 7,65 млн. руб, що становило 34,7 % від усіх витрат українських міст. Далі розташувались міста Київщини - 3,8 млн., 17,2 %; Харківщини - 2,8 млн., 12,6 %; Таврійської губернії - 2,6 млн., 11,9 %; Катеринославщини - 1,9 млн., 8,6 %; Полтавщини - 1,3 млн., 5,8 %; Поділля - 0,7 млн., 3,1 %; Волині - 0,75 млн., 3,4 %; Чернігівщини - 0,6 млн., 2,7 %.

Великі міста - Харків та Катеринослав - витрачали майже 3,1 млн. руб., що становило 44 % витрат всіх міст лівобережжя; значні - Полтава та Кременчук - 838,2 тис. руб., 12 %; середні - понад 2 млн. руб., 29 %; малі (21 місто) - 654,2 тис. руб., 9,4 %; найменші (22 міста) - 397,7 тис., або 5,7 %. Витрати Харкова становили понад 2,1 млн. руб. - 30,6 % витрат міст лівобережжя та 76,8 % міст губернії. Харків посідав третє місце за даним показником серед українських міст після Одеси - 5,6 млн. руб. (73 % витрат

¹²¹ Доходы, расходы, специальные капиталы... - С. 21, 49, 61, 69, 73.

міст губернії), і Києва - 3,05 млн. руб. (80,5 % витрат міст губернії)¹²². Катеринослав із витратами 938,4 тис. руб. (майже 50 % витрат міст губернії) обіймав четверту сходинку. П'ятірку міст за цим показником замикав Миколаїв - 896 тис. руб.¹²³.

Станом на 1910 р. сукупні видатки міст України зросли на третину і становили 29,3 млн. руб. Витрати міст лівобережжя досягли майже 10 млн. руб. (приріст - 43 %), що вище, ніж на Херсонщині, в Криму та Правобережній Україні (відповідно 38 %, 26 %, 15 %). Найбільший приріст дали міста материкової Таврії - 70 %. Вищими за середні по Україні були темпи приросту видатків по містах Чернігівщини - зросли на 50 %, Катеринославщини - на 48 %. Дещо повільніше зросли витрати міст Полтавщини - в 1,4 рази, та Харківщини - в 1,35 рази. Високий приріст на Правобережній Україні мав місце на Поділлі - 48 %¹²⁴.

Протягом 1910-1912 рр. в Україні збереглась тенденція прискореного зростання витратної частини бюджетів міст лівобережжя порівняно із іншими регіонами. Так, у 1912р. сукупні видатки всіх міст становили понад 43 млн. руб., що на 47 % більше, ніж 1910 р., та на 95 % - ніж у 1904 р. Видатки міст по лівий бік Дніпра досягли 15,7 млн. руб.¹²⁵, тобто зросли на 57 % порівняно із 1910р. і на 225 % - із 1904р. Зокрема, видатки міст Харківщини зросли на 70 %, Полтавщини - на 65 %, Катеринославщини - на 57 %. Уповільнився приріст видатків міст Таврії - приріст лише на 10 % і Чернігівщини - приріст на 24 %. Серед інших регіонів приріст витрат вищий за середній по Україні мали міста Поділля - 75 %, та Криму - 67 %.

Між 1912-1914 рр. бюджети міст продовжували зростати. Зібрані дані про бюджети 44 міст (70 % міст регіону) у 1914 р., свідчать, що вони становили 18,8 млн. руб.¹²⁶, тобто у 2,84 рази більше, ніж було по цих

¹²² Города России в 1904 году... - С. 144.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Города России в 1910 году... - С. 502-505, 676-680.

¹²⁵ Доходы, расходы, специальные капиталы... - С. 144-255.

¹²⁶ РГИА. - і287. - Оп. 28. - Спр. 788. - Арк. 187, 189, 281-294; Ф. 1288. - Оп. 5, 1912. - Спр. 173. - Арк. 5-6^{об}; Оп. 5, 1914. - Спр. 127. - Арк. 24; Оп. 5, 1913. - Спр. 245. - Арк. 23; Оп. 7, доп. - Спр. 164. - Арк. 2; Оп. 7, П делопр., 1899. - Спр. 86. - Арк. 40, 68; ХОДА. - Ф. 19. - Оп. 1. - Спр. 173. - Арк. 25; Спр. 257. - Арк. 67; ЧОДА. - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 874. - Арк. 159; Спр. 890. - Арк. 118; Спр. 893. - Арк. 81-8Р; Обзор Таврической губернии за 1914 год. - Симферополь: Таврическая Губернская Типография, 1915. - С. 106-107; Отчет Кулянской городской управы за 1914 год. - Кулянк: Типография «Печатный труд», 1916. - С. 63; Календарь-справочник городского деятеля на 1915 год. (Пятый год издания) / Составил Б. Б. Веселовский. - Пг.: Типография Двигатель, [б. г.]. - С. 282-293; Календарь-справочник городского деятеля на 1916 год. Составил Б. Б. Веселовский. Издание журналов «Земское Дело» и «Городское Дело». - Пг.: [Б. и.],

населених пунктах 1904 р. Найбільший приріст дали бюджети Харкова і Катеринослава - у 3,3 рази, по інших - у 2,4 рази, причому найменший мав місце на Чернігівщині, видатки дев'яти міст якої зросли протягом десяти років удвічі.

У 1912 р. на міста лівобережжя припадало 36,5% видатків міських бюджетів України. У погубернському розрізі лідирували міста Херсонщини – 13,96 млн. руб., 32,4% всіх видатків, але частка їх витрат скоротилась на 2,3%. Друге місце посіла Харківщини - майже 15% видатків українських міст (збільшення частки на 2,3%). В цілому порядок розташування губерній за даним показником повторює порядок розташування за **прибутками**.

Серед **лідерів** - Одеса - 9,1 млн. руб. (65,4% бюджету міст Херсонської губернії), Харків - 4,9 млн (76,4%), Київ - 4,4 млн. (77,4%), Катеринослав – 2,2 млн. (51,6%), Миколаїв – 1,4 млн. (10,3%), Севастополь – 1,14 млн. (21,2%).

Найзначнішою статтею видатків була сплата різноманітних боргів: майже 2,6 млн. руб., 16,4% бюджетів міст, причому половина цієї суми припадала на Харків та Катеринослав. **Виплати** по боргах коливались від 19% по містах Таврії до 14,8% Чернігівщини (дивись таблицю 3.2)¹²⁷.

Понад 2,3 млн. руб., або 14,7 % коштів витрачалось на утримання міських підприємств: найбільше містами Харківської губернії - 20 % та Катеринославщини – 15 %; найменше - Полтавщини – 6 % бюджетів.

Третью за значенням статтею були витрати на народну **освіту**: 2,2 млн. руб., 14 %. У бюджетах міст Катеринославщини і Чернігівщини вони становили головну статтю, відповідно 18,2 % та 16,3 %, у Таврії посідали друге місце - 16,3 %. Попри доволі значні обсяги фінансування освіти на Полтавщині і Харківщині, вони посідали третє місце в бюджетах.

Значні кошти виділялися на **утримання** міського майна - 1,4 млн. руб., 8,7 %, особливо у бюджетах міст Полтавщини (17,7%), Значно меншу частку вони становили у бюджетах Катеринославщини, Харківщини, Таврії, Чернігівщини (7,6 %-3,5 %). На утримання міського управління і

1916. - С. 216-227; Календар-справочник городского деятеля на 1917 год, (седьмой год издания) / Составил Б. Б. Веселовский. - [Б. м.]: Издание журналов «Земское Дело» и «Городское Дело», [Б. г.]. - С. 233-239). Дані по Чернігову, Березні, Борзні, Козельцю, Конотопу, Кролевицю, Новгород-Сіверському, Ніжину, Сосниці, Полтаві, Зінківку, Золотоноші, Кобеляках, Костянтинівграді, Кременчуку, Градизьку, Лохвиці, Переяславу, Пирятині, Ромнах, Харкову, Охтирці, Богодухову, Краснокутську, Валках, Вовчанську, Ізюму, Кульчеську, Слов'янську, Старобільську, Сумах, Катеринославу, Олександрівську, Бахмуту, Верхньодніпровську, Маріуполі, Новомосковську, Павлограді, Луганську, Олешках, Бердянську, Мелітополі, Ногайську, Оріхову.

¹²⁷ Доходы, расходы, специальные капиталы... - С. 144-151, 200-207, 224-231, 240-255.

сирітського суду міста витрачали понад 1,35 млн. руб., 8,6 % коштів, причому вони коливались від 12,2 % в Таврії до 7,2 % на Харківщині. Шосте місце посідали витрати на медичну, ветеринарну та санітарну частини – 1,3 млн. руб., 8,2 %. Найбільшу частку своїх бюджетів на ці справи виділяли міста Таврії - 12,3 %, найменше - Полтавщини – 3,9 %.

Таблиця 3.2

Видатки місту 1912 р.

	Чернігівська	Полтавська	Харківська	Катерино- славська	Таврія	Сума
Утримання урядових установ	3904 0,3%	11 746 0,4%	13 603 0,2%	13 820 0,3%	3 903 0,5%	46 976 0,3%
Утримання міського управління	121 321 10,7%	246036 8,3%	461 925 7,2%	419776 9,6%	97 171 12,2%	1 346 229 8,6%
Військова квартирна повинність	91 377 8%	304 398 10,2%	584 117 9,1%	157 286 3,6%	10926 1,4%	1 148 104 7,3%
Утримання поліції	122 883 10,8%	206441 6,9%	338 521 5,3%	280 959 6,4%	67 188 8,4%	1 015 992 6,5%
Утримання пожежних команд	52 418 4,6%	127040 4,3%	229 532 3,6%	104310 2,4%	14025 1,8%	527325 3,4%
Благоустрій	92 149 8,1%	203 844 6,9%	434 448 6,8%	305 916 7%	65 724 8,2%	1 102 081 7%
Утримання міських підприємств	131 990 11,6%	183 111 6,2%	1 277 515 20%	647 629 14,8%	64 656 8,1%	2 304 901 14,7%
Народна освіта	185 897 16,3%	411 648 13,8%	695916 10,9%	796 210 18,2%	129 871 16,3%	2 219 542 14,2%
Громадська опіка	11 939 1%	33 556 1,1%	88 822 1,4%	39 639 0,9%	6057 0,7%	180013 1,1%
Медична, ветеринарна і санітарна частина	66 327 5,8%	115 950 3,9%	648 049 10,1%	362521 8,3%	98 302 12,3%	1 291 149 8,2%
Утримання нерухомого майна	40464 3,6%	524 907 17,7%	425 399 6,6%	334 120 7,6%	43 248 5,4%	1 368 138 8,7%
Сплата боргів	168993 14,8%	469910 15,8%	1030415 16,1%	745 198 17%	152317 19,1%	2 566 833 16,4%
Відрахування на утворення капіталів	3 505 0,3%	23 238 0,8%	25 074 0,4%	19 302 0,4%	500 0,1%	71 619 0,5%
Інші	45 042 4,1%	108 781 3,7%	142729 2,2%	151 675 3,5%	44288 5,5%	492 515 3,1%
Загалом	1 138 209 100%	2 970 606 100%	6 396 065 100%	4 378 361 100%	798 176 100%	15 681 417 100%

На благоустрій міста витратили 1,1 млн. руб., 7 % коштів (сьоме місце). Витрати за цією статтею займали приблизно однакову частку в бюджетах міст всіх губерній. Слід відзначити, що міста Таврії більше уваги приділяли бруківці: понад половина всіх витрат за даною статтею, 4,3 % бюджету

шести міст. На Чернігівщині більшість сум витрачали на освітлення і нові об'єкти **благоустрою**, відповідно 2,6 % та 2,5 % витрат.

Так звані «обов'язкові витрати» міст — на утримання військ і **поліції**, що викликали найбільше нарікань з боку міських **самоуправлінь**, посідали сьоме і дев'яте місця у **бюджетах**, «здаючи», відповідно 7,3 % та 6,5 % сум. Більше мусили витрачати на військову квартиру повинність міста Харківської та Полтавської губерній - 9-10% бюджетів, найменше - **Таврії** - 1,4 %. Видатки на поліцію становили в бюджетах Харківщини і **Катеринославщини** 5,2-6,4 %, Чернігівщини і Таврії - 10,8 % і 8,4 % (на Чернігівщині це четверте, Таврії - п'яте місце за витратами).

Значно менше міста асигнували на пожежну охорону - 3,4 % бюджетів та утримання урядових установ, громадську опіку, відрахування тощо (не більше 5 % бюджетів міст).

Харків та Катеринослав найбільшу частку коштів — 23 % — витрачали на міські **підприємства**. У значних містах - **Ніжині**, Полтаві, **Кременчуці**, **Олександрівську**, Луганську - це була лише п'ята за обсягами стаття **витрат** - 7,4 %; середніх: **Чернігові**, **Глухові**, **Конотопі**, **Кобеляках**, **Лубнах**, **Прилуках**, **Охтирці**, **Ізюмі**, **Слов'янську**, **Сумах**, **Білопільку**, **Нікопольку**, **Бахмуті**, **Маріуполі**, **Новомосковську**, **Павлограді**, **Мелітополі**, **Олепках**, **Бердянську** - четверта - 10,2 %. У малих та найменших містах вона посідала десяте місце - не більше 4 % бюджетів. Друге місце в бюджетах великих і значних міст належало виплаті **боргів**, відповідно 18 % і 16,6 %; перше в **середніх** - 15,8 %; **четверте** в **малих та найменших** - 10-11 %.

Як свідчать дані бюджетів міст, із зменшенням розмірів міста зростала частка видатків на освіту. Так, якщо по великих містах вона становила 11,2 % (четверте місце), то у значних - 14,6 % (третє місце), середніх 15,7 % (друге місце), по малих та найменших відповідно 22,8 % та 20,6 % (перше місце). Натомість витрати на медичну, ветеринарну і санітарну частину зменшувались пропорційно зменшенню **розмірів** міста: по великих населених пунктах вони становили 11,8 % бюджету (третє місце), значних 4,4 % (дев'яте), середніх - 6,9 % (восьме), малих - 2,9 % (одинадцятье), найменших - 4,1 % (дев'яте).

Серед так званих обов'язкових витрат фінансування військ відбирало значні **кошти саме** у великих і значних містах, відповідно 598 тис. і 345 тис. руб., 8,4 % і 10,9% (п'яте і четверте місця). Харків, Катеринослав, **Ніжин**, **Полтава**, **Кременчук**, **Олександрівськ**, Луганськ витрачали 82 % всіх коштів міст регіону на утримання військових частин. Вони незначно впливали на бюджети середніх міст — 3,9 % (десяте місце), малих — 4,1 % (дев'яте), найменших - 2 % (одинадцятье). Натомість частка витрат на поліцію зростала в міру зменшення міста Так, Харків і Катеринослав витрачали на ці потреби 341 тис. руб., близько 5 % коштів (восьме місце), **Ніжин**, **Полтава**, **Кременчук**, **Олександрівськ**,

Луганськ - 174 тис., 5,5 % (восьме місце), а от середні міста - 8,2 %, малі і **найменші** - 11,5-12,5 %.

Так само із зменшенням розмірів міста більше коштів йшло на **утримання** міського управління: якщо у великих і значних близько 7 % коштів (шосте місце), середніх — 11 % (третє місце), малих 14 %, найменших 16 % видатків (друге місце). На наш погляд, головна причина такого явища полягала у тому, що саме після 1910 р. почалось суттєве зростання витрат на управління по останніх трьох категоріях міст. Це відбулось через низку обставин. Ускладнення міського **господарства**, зростаючі вимоги до ведення документації, звітності, наведення елементарного контролю збільшили навантаження на членів управ, потребували залучення до роботи фахівців із статистики, фінансової справи, санітарних лікарів тощо. Без адекватного матеріального заохочення здійснити такі кроки було неможливо. Тому збільшувалась оплата праці міських посадовців. Приміром, між 1911-1914 рр. оплата міських голів у Павлограді зросла наполовину - із 2 тис. до 3 тис. руб., Луганську вдвічі - із 1,8 тис. до 3,6 тис., Козельці із 600 до 1 тис. руб., Миргороді із 1 тис. до 1,2 тис. руб.¹²⁸. Оплата праці секретарів міських управ між 1911-1914 рр. зросла у **Зінькові** із 420 руб. до 600 руб., Миргороді із 480 до 720 руб., **Переславі**, **Кролевіці** із 600 до 800 руб., **Конотопі** із 600 до 1 тис. руб.¹²⁹. Змінились вимоги до матеріального оснащення управ, діловодства **Так**, за характером оформлення протоколів засідань міської думи **Березни** можна простежити, як між 1910-1914 рр. переписувача замінила друкарська машинка¹³⁰. Міські управи почали регулярно друкувати для широкого загалу **фінансові звіти**, щорічні огляди роботи дум¹³¹.

Як змінювалась структура видатків міських дум на початку XX ст.?

Так, у 1901 р. перше місце серед витрат посідали втрати на благоустрій - 13 %¹³². У 1909-1912 рр. їх частка зменшилась і становила 7,5 %¹³³ по Російській імперії, а по українських губерніях - 7,9 %¹³⁴.

¹²⁸ Календарь-справочник городского и земского деятеля на 1911 год... — С. 395, 398, 399, 402, 407; Календарь-справочник городского деятеля на 1913 год... - С. 326, 329; Календарь-справочник городского деятеля на 1914 год.. - С. 221-224, 227

¹²⁹ Календарь-справочник городского и земского деятеля на 1911 год... - С. 395, 398, 399, 402, 407; Календарь-справочник городского деятеля на 1914 год... - С. 221-224, 227.

¹³⁰ ДАЧО. — Ф. 145. — Оп. 1. — Стр. 164, 166, 167, 888.

¹³¹ ДАХО. — Ф. 19. — Оп. 1. — Стр. 185; Отчет Изюмской городской управы за 1910 год - Изюм: Типография Г. Б. Нутиса, 1911. - 65 с.; Отчет Изюмской городской управы за 1911 год. - Изюм: Типография Г. Б. Нутиса, 1912. - 65 с.; Отчет Кулянской городской управы об исполнении сметы доходов и расходов по городу Кулянску, Харьковской губернии за 1911 год. — Б. м., б. г. — 195 с.; та ін.

¹³² Нардова В. А. Самодержавие и городские Думы... — С. 59.

¹³³ Городское Дело. - 1912. - № 11-12. - С. 734; Доходы, расходы, специальные

Витрати на розвиток народної освіти займали між 1901-1909 рр. приблизно 10 % (перемістилось з третьої сходинки на четверту)¹³⁵. У 1909-1912 рр. витрати за цією статтею зросли і вона посідала по Росії четверте місце, по українських губерніях – 13,6 % – друге місце¹³⁶.

Витрати на військову квартирну повинність у 1901-1909 рр. зменшились з 7,1 % до 5,2 %, а у 1912 р. – до 4,2 % бюджетів міст імперії, але в 1912 р. в українських губерніях вони залишались на рівні 7,2 %¹³⁷. Постійно змінювалась частка витрат на поліцію, що відбивало, очевидно, зміну політичної ситуації та наполегливі виступи міст за їх скасування: якщо 1901 р. вона становила 5,5 %, 1909 р. – 6,2 %, то у 1912 р. – 5,7 % в цілому по імперії, хоча по українських містах вона становила 6,8 %¹³⁸. Повернення боргів по кредитах, позиках тощо 1901 р. становили 8,7 % бюджетів (п'яте місце), 1909 р. – 12,4 % (третє), а 1912 р. – 15,5 % по Росії в цілому, 16,4 % по Україні, і вийшли на перше місце¹³⁹. Витрати на медичну частину в бюджетах російських міст 1901-1909 рр. посідали другу сходинку – понад 12 %, 1912 р. третю – 12,9 %, а в Україні – 11,1 % – четверту¹⁴⁰. Отже, міста лівобережжя, особливо Чернігівщини і Полтавщини, значно поступалися заданим показником іншим регіонам. Із наведених даних неважко помітити, що витрати міст лівобережжя в 1912 р. мали відмінності порівняно із іншими регіонами Російської імперії та України.

Одним з важливих показників фінансового стану міста була сума взятих запозичень та стан їх погашення. Зокрема, міські запозичення, що залишилися непогашеними до 1 січня 1912 р., в їх первісних сумах по містах дев'яти українських губерній імперії склали понад 86,4 млн. руб., з яких 29,2 млн. руб., або 33,7 % припадало на лівобережний регіон. Сума запозичень удвічі перевищувала міські прибутки в 1912 р. в цілому по Україні, зокрема по лівобережній частині – в 1,9 рази. Найбільшими

капіталу... – С. 11.

¹³⁴ Кованько П. Л. Местный бюджет... – С. 10.

¹³⁵ Нардова В. А. Самодержавие и городские Думы... – С. 59; Городское дело. – 1912. – № 11-12. – С. 734.

¹³⁶ Кованько П. Л. Местный бюджет... – С. 7.

¹³⁷ Доходы, расходы, специальные капиталы... – С. LXVI; Кованько П. Л. Местный бюджет... – С. 7.

¹³⁸ Нардова В. А. Самодержавие и городские Думы... – С. 59; Городское дело. – 1912. – № 11-12. – С. 734; Доходы, расходы, специальные капиталы... – С. LXV; Кованько П. Л. Местный бюджет... – С. 7.

¹³⁹ Нардова В. А. Самодержавие и городские Думы... – С. 59; Городское дело. – 1912. – № 11-12. – С. 734; Доходы, расходы, специальные капиталы... – С. LXV; Кованько П. Л. Местный бюджет... – С. 7.

¹⁴⁰ Там само.

боржниками були міста Херсонської губернії – 34,6 млн. руб., що у 2,6 рази перевищувало прибутки міст 1912 р. Міста Катеринославщини посідали друге місце – 11,1 млн., Харківської – п'яте – 9,8 млн. руб. (після Таврійської та Київської губерній).

На лівобережжі найбільшим боржником був Харків – 8,8 млн. руб., що становило понад 30 % боргів міст регіону. На Катеринослав припадала четверта частина – 7,4 млн. руб. Також значними були борги Полтави та Кременчука, відповідно 2,5 млн. та 1,9 млн. руб., що становило 8,5 % та 6,6 % від загальної суми по регіону. В цілому на ці чотири міста припадало майже 71 % боргів міст лівобережжя.

В літературі можна зустріти критичні відгуки щодо існування заборгованості міст, застереження щодо майбутнього їх в разі збільшення боргової кабали. Але, як свідчив свого часу Л. А. Веліхов, звернення міст до кредитів є закономірністю розвитку. В усіх розвинених країнах із середини XIX ст. «попит на позики з боку міст прогресує із року в рік, причому він викликаний вже потужними виробничими потребами і суворо регламентується урядами. Міста стають великими підприємцями, зосереджуючи у своїх руках загальнокорисні підприємства, які потребують величезних споруд, зведення і утримання яких, в свою чергу, потребує великих капіталів. Але міські комуни, і це загальне правило, мають у своєму розпорядженні вільних капіталів у значно менших обсягах, ніж держава, а часом навіть менше, ніж окремі приватні підприємці. Тому міським самоврядуванням все частіше доводиться звертатись до загальних ресурсів грошового ринку і запозичувати звідти необхідні кошти»¹⁴¹. Як наслідок, між 1901-1913 рр. заборгованість міст Великої Британії зросла в 1,6 разів, а після Першої світової війни у Німеччині і Англії близько чверті комунальних витрат покривалося шляхом запозичень¹⁴². Міське самоврядування Харкова розробило розгорнутий план виплат по запозиченнях на 50 років, наочно демонструючи городянам доцільність і реальність вдаватися до позик¹⁴³.

Майже 10,5 млн. руб., 36% всіх запозичень міста лівобережжя отримували на розвиток прибуткових підприємств: облаштування трамваїв, водогонів, електричних станцій, різниць і пов'язаних із ними підприємств і служб, аптек, телефонної мережі, газових заводів, лісопилень, винокурень, солеварень, цегельні, млинів, лазень, обладнаних купалень, критих ринків, лавок, кіосків, ломбардів, утворення і збільшення основних і оборотних капіталів громадських банків, на збільшення прибутковості інших об'єктів,

¹⁴¹ Веліхов Л. А. Основы городского хозяйства... – С. 378.

¹⁴² Там само. – С. 348, 378.

¹⁴³ Известия харьковской городской думы. – 1914. – № 1. – С. 320.

що належали містам. Найбільше значення запозичення на такі цілі мали в Харківській та Катеринославській губерніях відповідно 3,8 млн. руб. та 4,4 млн. руб., тобто по 39 % від загальних по губернії. Значно менше значення запозичення на такі цілі мали по містах Чернігівщини 390 тис. руб., 27 %, і Таврії – 177,5 тис. руб., 11 %.

Другий напрямок отримання запозичень – на **споруди**, що не дають чистого прибутку, але покривають видатки на експлуатацію, оплату процентів, погашення: зведення будівель, що обслуговують різноманітні міські і урядові установи, зокрема міських управ, військових **частин**, поліції, пожежних команд, лікарень, шкіл, **бібліотек**, притулків тощо. На ці потреби містами регіону було взято запозичень на 7,8 млн. руб., 26,7 %. Найбільш поширеними такі запозичення були по містах Чернігівщини – 573 тис. руб., або 39 % коштів по губернії, Полтавщини – 1,6 млн. руб., 30 % коштів, Катеринославщини – 3,1 млн. руб., або 28,5 %. По містах Харківщини такі запозичення становили 2,3 млн. руб., 23,5 %, а в Таврії – 186,1 тис. руб., трохи більше 11 %.

Третім напрямком призначень запозичень були кошти на безприбуткові споруди і інші речі, що не покривають виплат процентів і **погашень**: на благоустрій міст, зокрема бруківку вулиць, освітлення, складання планів міст, боротьбу із повеннями, пожежами, поліпшення санітарних умов в **місті**, на громадську опіку, покриття дефіцитів міських кошторисів, посилення поточних і оборотних міських коштів тощо. На ці потреби міста регіону запозичили понад 6,8 млн. руб., або 23,4 %. Найбільше на такі потреби витрачали міста Таврії 1,1 млн. руб., або 67 % коштів, Чернігівщини – 448 тис. руб., 31 %. По містах Катеринославщини і Харківщини на такі речі брали понад п'яту частину **позик**, але в абсолютних цифрах, відповідно 2,3 млн. та 2,1 млн. руб., вони без сумніву були попереду.

Відносно незначну частку становили так звані **запозичення на змішані** видатки, приміром зведення торгових корпусів і військових обозних сараїв; покриття дефіциту кошторису і зведення цегляних лавок; на поточні видатки і зведення будівлі різниць; облаштування лікарень, різниць і викуп каналізації тощо – 4,1 млн. руб., або 14 %. Подібні змішані запозичення були характерні для міст Полтавщини, де вони становили 1,1 млн. руб., або 21 % коштів, Харківщини – 1,6 млн. руб., 16 %. По містах Катеринославщини і Таврії запозичення на такі цілі не перевищували 11 %, Чернігівщини – 3 %.

Таким чином, на початку ХХ ст. бюджети міст лівобережжя зросли більш ніж удвічі, що випереджало приріст населення і мало закласти підвалини змін у розвиток їх благоустрою. Випереджаючими темпами зростали прибутки і видатки міст Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини, особливо малих, значних та великих. Структура бюджетів змінювалась у бік зростання витрат на міські підприємства, освіту,

тобто на цілі модернізації. Міста сміливіше вдавались до запозичень – прогресивного джерела фінансування тих само **модернізаційних** витрат.

Комунальне господарство і транспорт. Серед комплексу проблем, **яким** в 1906-1914 рр. міські самоврядування віддавали перевагу, були водопостачання, асенізація, міський транспорт.

Стан водопостачання міст на самому початку ХХ ст. вражав своєю відсталістю. Мешканці сільської місцевості **вважали**, що саме забруднена вода по містах робила останні постійним джерелом хвороб та епідемій. Так, на **Остерських** земських зборах у 1910 р. зазначалось: «Близьке сусідство із **Києвом**, постійне спілкування із ним, є причиною занесення до нього [мова йшла про с. **Предмостна** Слобідка – Д. Ч.1 різних епідемічних хвороб, що поширюються по всьому повіту, а **їноді і по губернії**»¹⁴⁴.

Головним **джерелом**, звідки городяни брали воду для приготування **їжі**, господарських потреб були річки та колодязі. По воду до ріки із **цеберками**, діджками або просто із речами для прання мусили ходити жителі більше ніж половини міст регіону. Дані анкетування 1904 р. свідчать, що річкова вода переважала у водопостачанні 33 міст: **Козельця, Конотопа, Кролевця, Ніжина, Остра** (єдине джерело води), **Сосниці, Коропа, Гадяча, Золотоноші, Кобеляк, Костянтинограда, Кременчука, Лохвиці, Лубен, Миргорода, Переяслава, Пирятина, Прилук, Ромен, Градиська, Змієва, Ізюма, Куп'янська, Сум, Білопілля, Краснокутська, Недригайлівка, Чугуєва, Луганська, Новомосковська, Павлограда, Слов'яносербська, Нікополя**¹⁴⁵.

Колодязна вода, як переважне джерело чистої води використовувалась у 22 містах: **Борзні, Глухові, Городні, Березні, Зінькові, Глинську, Хоролі, Охтирці, Богодухові, Валках, Вовчанську, Лебедині, Старобільську, Золочеві, Слов'янську, Верхньодніпровську, Маріуполі, Олешках, Бердянську, Мелітополі, Ногайську, Оріхові**. Причому по всіх названих населених **пунктах**, крім міст Таврії, паралельно споживали і річкову воду¹⁴⁶.

У 1904р. водогони існували у семи містах: Чернігові, **Новгород-Сіверському**, Полтаві, Харкові, Катеринославі, **Олександрівську, Бахмуті**. Серед населених пунктів, що не вважались **містами**, водогони діяли в **Юзівці та Каменському** (на заводах)¹⁴⁷.

Анкети 1910р. свідчать, що абсолютна більшість міст лівобережжя поліпшила водопостачання. Колодязна вода стала головним джерелом по **всіх**, крім Золотоноші і Нікополя. Звісно, на Чернігівщині, Полтавщині та

¹⁴⁴ Земский сборник Черниговской губернии. – 1911. – № 1. – С. 133.

¹⁴⁵ Города России в 1904 году... – С. 1%, 198,201

¹⁴⁶ Там само.

¹⁴⁷ Там само.

Харківщині річкова вода продовжувала використовуватись, але в якості питної мешканці здобули можливість отримати крашу **воду**¹⁴⁸. Міські управління Сосниць, Куп'янська, Старобільська, Павлограда, поліпшуючи водопостачання, віддали перевагу так званим **абіссинським** колодязям, Бердянськ, Мелітополь, Генічеськ, Павлоград, **Вовчанськ - артезіанським**¹⁴⁹. Але більшість становили звичайні колодязі, в тому числі на **подвір'ях**. У Ніжині та Білопільці було побудовано водокачки. Ще в трьох містах регіону – **Сумах**, Кременчуку та Маріуполі - з'явилися водогони. Таким чином, на початку другого десятиліття ХХ ст. у регіоні 10 міст (16%) використовували водогони, в той час як у європейській частині імперії – близько четвертої частини¹⁵⁰.

У літературі зустрічаються згадки про існування водогонів у Мелітополі із 1889р. та Бердянську із 1897р.¹⁵¹. Але ці відомості не знаходять підтвердження ані у збірках «Города России» за 1904 і 1910 роки, ані в інших публікаціях радянської доби¹⁵².

Заходи із водопостачання опинились в центрі уваги **самоуправління** великих і малих міст вимушено: через епідемії, особливо, холери 1908-1911 рр. Але цей факт неможна трактувати лише у площині відсталості Російської імперії. Як зазначав Н. Дейвіс, у ХІХ ст. епідемії холери в Європі стимулювали поліпшення у сфері громадської і особистої гігієни¹⁵³. По містах регіону зростало розуміння необхідності покращувати за європейськими стандартами, модернізувати комунальне господарство міст. Починаючи з 1908 р. новий водогін почав функціонувати в Катеринославі. Він був створений саме завдяки зусиллям міського самоуправління на відміну від свого попередника, кошти на який дало 1869 р. МВС, а експлуатацію з 1884 р. здійснював **орендатор**¹⁵⁴. Чернігівська дума вважала міський водогін «найважливішою для здоров'я населення спорудою»¹⁵⁵,

¹⁴⁸ Города России в 1910 году... – С. 382, 384, 386, 550.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Нардова В. А. Самодержавие и городские Думы... – С. 64-65; Россия в начале XX века / А. Н. Сахаров, А. Н. Боханов, Л. С. Гагаговаидр. – М.: Новый хронограф, 2002. – С. 132.

¹⁵¹ Руднев А. М., Михайличенко В. И., Кравцов С. А. Бердянску 150. - Днепропетровск: Промінь, 1977. - С. 13; Михайлов Б. Д. Мелітополь: Историко-краеведческий очерк. - Днепропетровск: Промінь, 1978. – С. 12.

¹⁵² История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. – К.: Украинская советская энциклопедия, 1981. – С. 148-151, 413-417.

¹⁵³ Дейвіс Н. Европа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук. – К.: Основи, 2000. – С. 798-799.

¹⁵⁴ Днепропетровску 200 лет. 1776-1976: Сб. док. и материалов. - К.: Наукова думка, 1976. – С.97.

¹⁵⁵ Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырехлетие 1905-1909 гг. - Чернигов: Типография губернского правления, 1909. -

пропагуючи перш за все соціальне значення підприємства, а не комерційні вигоди. Проведення магістральних ліній не припинялось в місті навіть в **найбуремніший час 1905-1906рр.** Так, 1905 р. магістральна лінія була прокладена по **Старокиївській**, Петербурзькій, **Борковській**, **Сретенській** вулицям та по **Олександрівській** площі. У 1906 р. – по вулицям **Хлібопекінській** (частина), Шоссе, **Богоявленській**, 1907 р. – **Сіверянській**, **Смоленській**, **Троїцькій**, **Воскресенській**; 1908 р. – по **Мстиславській**, **Смоленській**, **Миколаївській**, **Слецькій**, **Лизогубівській**, **Хлібопекінській**. Встановлювались нові машини на водокачці, бурилися нові свердловини. У 1905 р. місто зробило позику 10 тис. **руб** на розвиток водогону, виконало капітальних робіт на суму 7997 **руб**, 1906 р. – 2832 **руб**, 1907 р. – 8929 **руб**.¹⁵⁶ Між 1904-1908 рр. у Чернігові майже в півтора рази зросла кількість приєднаних до водогону домоволодінь: з 261 до 398¹⁵⁷. У 1913р. до водогону було приєднано 532 **домоволодіння**¹⁵⁸. Розширилась мережа водорозбірних та пожежних кранів. В **будинках**, приєднаних до водогону, влаштувались зручності: **ванни**, **душі**, **ватер-клозети тощо**¹⁵⁹.

У 1910р. домовласники почали на власні кошти **облаштувати** так звані тумби для поливання («поливные тумбы»), купували шланги для поливу, що коштувало близько 50 **руб**. Як зазначалось в міській **думі**, «прагнення до облаштування тумб зростає» і гласні почали вишукувати спосіб, як посприяти з боку міста поширенню цих позитивних устремлінь **мешканців**¹⁶⁰. «Водогін викликав значну заборгованість міста і не дає значних прибутків, але він рятує населення від **холери**, тифу, пожеж і дає здоров'я та **зручності**, сприяє рослинності, усе це разом взяте ставить м. Чернігів у вигідне становище порівняно із Петербургом та Києвом і багатьма повольськими містами», - з гордістю і цілком слушно зазначалось у звіті міської **думи**¹⁶¹. У 1914р. Чернігівська дума розробила і затвердила спеціальні правила користування **водогоном**¹⁶².

Починаючи із 1905 р. водогін діяв в Сумах. У 1914р. довжина міської мережі труб сягнула 18 верст. Вода постачалась з п'яти бурових колодязів у

С. 56.

¹⁵⁶ Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырехлетие 1905-1909 гг. - Чернигов: Типография губернского правления, 1909. - С. 56-57, 59-60.

¹⁵⁷ Там само. – С. 57.

¹⁵⁸ История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область. - К.: Украинская советская энциклопедия, 1983. – С. 119.

¹⁵⁹ Краткий обзор деятельности Черниговского городского... – С. 58.

¹⁶⁰ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Стр. 575. – Арк. 207^{об}, 208^{об}.

¹⁶¹ Краткий обзор деятельности Черниговского городского... – С. 60.

¹⁶² ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Стр. 890. – Арк. 53^{об}-57.

резервуар і з нього надходила до міста самопливом. На добу місто витрачало у 1912 р. 21,9 тис. відер, 1913 р. – 28 тис., 1914 р. – 32,9 тис.¹⁶³ Це давало у 1914р. трохи більше одного відра на особу, а це мало. Водогін Катеринослава, приміром, забезпечував 1911 р. один млн. відер води на добу, тобто не менше 4,5 відра на одного мешканця, Харкова – три, Києва – п'ять, Санкт-Петербурга – 12, Москви – сім відер¹⁶⁴.

Одна з причин повільного зростання водогонів по тих населених пунктах, де вони існували, полягала в обмежених фінансових можливостях міст для їх розширення та технічного вдосконалення. Крім того, колодязі та ріка залишалися безкоштовним джерелом води і наче магніт притягували мешканців (тим більше, що водогони Катеринослава, Олександрівська подавали ту ж саму річкову воду)¹⁶⁵. Тому самоуправління, керуючись міркуваннями санітарно-гігієнічного та фінансового характеру, ігнорували вимоги мешканців щодо поліпшення традиційних засобів водопостачання — колодязів. Так, сумська дума у 1912р. відмовилась задовольнити кілька клопотань, посилаючись на розширення мережі водогону¹⁶⁶.

Напередодні війни міста почали широко використовувати позики для розвитку водопостачання. Частина іпотечної позики Ізюма обсягом 315 тис. руб. була використана на створення водогону¹⁶⁷. Миська дума Слов'янська добилася дозволу на запозичення 50 тис. руб. у кредитних установах або у приватних осіб на будівництво водогону¹⁶⁸. На початку 1914 р. дума цього міста розглядала питання про позику в 1 млн. руб., з яких 135 тис. планувалось використати на водогін.

В Ізюмі вже через рік після отримання позики, в березні-квітні 1913 р., труби для водогону почали розвозити по місту, демонструючи невідворотність приходу цивілізації. Представники міського самоврядування вели переговори із Північно-Донецькою залізницею про спільні дії у їх прокладанні, адже вода була потрібна для залізничних майстерень, що постали в місті. Як це не дивно, прокладання водогону наштовхнулось на глухий спротив частини мешканців. У миській думі не могли зібрати кворум для ухвалення рішення про відчуження ділянок землі

¹⁶³ ДАХО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Стр. 261. – Арк. 405-406.

¹⁶⁴ Харьков. Путеводитель для туристов и экскурсантов. – 3-е изд. – Х., [б. г.]. – С. 36; Днепропетровску 200 лет... – С. 102.

¹⁶⁵ История міст і сіл Української РСР: Запорізька область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. – С. 73-74; Днепропетровску 200 лет... – С. 97.

¹⁶⁶ ДАСО. – Ф. 354. – Оп. 1. – Стр. 34. – Арк. 6, 28-28^{об}.

¹⁶⁷ Южный край. – 1912. – 8 февраля.

¹⁶⁸ Там само. – 1913. – 6 апреля.

на потреби розвитку водогону¹⁶⁹. Мешканці не поспішали приєднуватись до мережі. Нерозуміння переваг водогону, скнарість проявляли домовласники, що належали до так званих просунутих прошарків населення – чиновники, службовці¹⁷⁰. Ситуація виглядала тим більше дивною для цивілізованої людини, що в місті існувало незадоволення організацією і якістю роботи водовозів. Останні продавали відро води по 3 коп. і навіть 4 коп.¹⁷¹, в той час як водогін гарантував воду по 1/4 коп. за відро та пільги за приєднання саме під час ведення земляних робіт: розстрочку платежу на два-три роки¹⁷².

Врешті-решт відкриття Ізюмського водогону відбулось 12 лютого 1914 р. Він отримував воду з двох свердловин і міг дати 100 тис. відер на добу. В місті діяли чотири водорозбірні будки і до 1 березня кожен міг безкоштовно отримати воду¹⁷³.

Проведення такої рекламної акції дещо покращило ставлення населення до водогону. Мешканці міста усе менше почали боятися чергового приходу новітніх технічних зручностей, бачити у них зазіхання на власну кишеню або спосіб збагачення міських чиновників.

По інших малих містах також інтенсивніше стали брати курс на водогони. У Прилуках будівництво, на яке витратили 120 тис. руб., закінчили в серпні 1915 р. Дві свердловини давали 150 тис. відер на добу. У план закладено було створення ще двох свердловин¹⁷⁴.

У 1904 р. жодне з міст лівобережжя не мало каналізації (вона існувала лише у 5,3 % міст імперії)¹⁷⁵. Видалення нечистот у 36 покладалось на вивіз, а Березна, Пирятин, Охтирка, Куп'янськ, Лебедин, Золочів, Недригайлів, Ногайськ, Слов'яносербськ взагалі не мали такого, покладаючись на так звані домашні способи (вигрібні ями, закопування). Асенізаційні обози діяли у 17 містах: Чернігові, Новгород-Сіверському, Ніжині, Сосниці, Полтаві, Кременчуці, Лубнах, Прилуках, Хоролі, Харкові, Вовчанську, Ізюмі, Старобільську, Бахмуті, Маріуполі, Новомосковську, Павлограді¹⁷⁶.

Наступні шість років свідчать, що розпочались певні позитивні зрушення. Першим збудував каналізацію Катеринослав. Асенізаційні обози як головний засіб вивозки нечистот функціонували в 39 містах. Облаштували обози Глухів, Городня, Кролевець, Гадяч, Золотоноша,

¹⁶⁹ Южный край. – 1913. – 3 апреля.

¹⁷⁰ Там само. – 1913. – 9 мая.

¹⁷¹ Там само. – 1913. – 7 марта.

¹⁷² Там само. – 1913. – 9 мая.

¹⁷³ Там само. – 1914. – 1 февраля.

¹⁷⁴ Городское дело. – 1915. – № 24. С. 1333.

¹⁷⁵ Россия в начале XX века... – С. 132.

¹⁷⁶ Города России в 1904 году... – С. 196, 198, 202.

Зінків, Кобеляки, Костянтиноград, Пирятин, Ромни, Охтирка, Зміїв, Куп'янськ, Лебедин, Суми, Білопіль, Слов'янськ, Олександрівськ, Верхньодніпровськ, Луганськ, Бердянськ, Мелітополь. У Катеринославі асенізаційний обоз використовували паралельно із каналізацією. Анкета 1910р. свідчить, що в Старобільську повернулись до вивезення, яке діяло також у 21 місті: Борзна, Козелець, Конотоп, Остер, Короп, Лохвиця, Миргород, Переяслав, Глинськ, Градизьк, Богодухів, Валки, Старобільськ, Золочів, Краснокутськ, Недригайлів, Чугуїв, Слов'янськ, Нікополь, Олешки, Орхів. Лише Березна, Генічеськ, Ногайськ не мали організованого містом видалення нечистот¹⁷⁷.

Харків, попри значні (порівняно із іншими містами, зокрема, Катеринославом) фінансові можливості, реальну підготовку до проведення каналізації розпочав у 1907 р., будівельні роботи - 1912 р., а введення у дію відбулось у роки Першої світової війни¹⁷⁸. Можна виділити кілька причин такого повільного вирішення важливого для великого міста питання. По-перше, необхідність створення каналізації не була очевидною для значної частини городян. Це потребувало тривалої роботи щодо популяризації проекту. Вона спрямовувалась, водночас, на залучення коштів мешканців. Попередня підписка серед населення принесла 150 тис. руб., що дало міському самоуправлінню потужний аргумент: каналізація не стане тягарем для міських фінансів¹⁷⁹. По-друге, зведення каналізації потребувало акумуляції в руках міста земельних ділянок. З цією метою довелось купувати землю та вдатись до примусового відчуження у тих випадках, коли власники відмовлялись продавати її¹⁸⁰. По-третє, можливості для її розбудови відкрились лише після 1904 р., коли місто викупило водогін у концесіонерів, відкривши шлях до комплексного вирішення питання водопостачання та водовідведення під контролем міста та за єдиним планом¹⁸¹.

Тож зрозуміти, якою мірою важливими були невеличкі кроки міст уперед в справі видалення нечистот, можна лише порівнюючи ситуацію із іншими населеними пунктами. Так, по великих селах Харківської губернії у 1910р. Барвенкове, Боромля, Котельва, Нижня Сирватка, Вільшани,

¹⁷⁷ Города России в 1910 году... - С. 382-386, 550.

¹⁷⁸ Современное хозяйство города Харькова (1910-1913). - Х.: Тип. «Просвещение», 1914. Вып. I. - С. 99-100; Ярмиш О. Н., Головка О. М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX-XX і XX-XXI. Досвід історії та сучасності. Монографія. - Х: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. - С. 120, 152.

¹⁷⁹ Современное хозяйство города Харькова... - С. 101-102.

¹⁸⁰ Там само. - С. 96, 139-142.

¹⁸¹ Там само. - С. 150-151.

Печеніги жодних даних у публікації ЦСК не наведено; у Біловодську визнали: нечистоти та сміття заривають у землю (що, очевидно, мало місце і у інших селах), а вивезення було впроваджено лише у Сватовій Лучці¹⁸². У Катеринославі з 11 згаданих заводських, фабричних селищ або сел каналізація, асенізаційний обоз та вивезення існували в Юзівці та Каменському, в Амур-Нижньодніпровську - асенізаційний обоз та вивезення, Гуляй-Полі, Новоспасівці, Покровському, Томаківці, Чаплинці - вивезення, а Петриківка, Саксагань, Софіївка, даних по яких немає, обходилися, найбільш імовірно, домашніми засобами. Вивезення або домашні методи панували по селах Херсонської губернії¹⁸³.

Модернізація комунального господарства, інших сфер життя міст вимагала наведення ладу у примхливій мережі вулиць і провулків, з яких складався кожний населений пункт. Не буде перебільшенням стверджувати, що у більшості міст лівобережжя лише на початку XX ст. вони привернули увагу до себе як об'єкт благоустрою. В архівних документах дуже часто натрапляємо на згадки про те, як гласні міських дум, податківці, поліцейські з'ясовують, скільки вулиць було в тому чи іншому місті, яка їх загальна довжина, куди вони ведуть, якими мають бути.

По губернських центрах проблем, звісно, було менше. Особливо в центральних районах вулиці були чітко визначені, охайні, забруковані. Навіть позначені на туристичних планах. Але це не означає, що й тут не було проблем. Вулиці великих і малих міст нагадували живий організм, який звивався поміж будинків, ховався за них.

На рубежі XIX-XX ст. в Харкові було 110 вулиць та 150 провулків¹⁸⁴. У 1904р. в місті нараховували 461 вулицю та провулок загальною довжиною 225 верст. Через шість років вулиць і провулків було 698 загальною довжиною 243 версти¹⁸⁵. За даними міської управи, станом на 1914р. довжина вулиць міста становила 191 версту¹⁸⁶. У Катеринославі в 1904 р. було 243 вулиці і провулки довжиною 113,1 версти; у 1910р. - 227 загальною довжиною 154 версти¹⁸⁷.

¹⁸² Города России в 1910 году... - С. 382.

¹⁸³ Там само. - С. 548, 550.

¹⁸⁴ Харьков // Большая энциклопедия / Под ред. С. Н. Южакова. - Т. 19. - С. 534.

¹⁸⁵ Города России в 1904 году... - С. 181; Города России в 1910 году... - С. 376.

¹⁸⁶ Известия харьковской городской думы. - 1914. - № 6-8. - С. 146.

¹⁸⁷ Города России в 1904 году... - С. 181; Города России в 1910 году... - С. 541. Заданими Довідника «Весь Екатеринослав» у 1911р. в місті існувало 156 «вулиць і селищ» (Днепропетровску 200 лет. - С. 102). Можна припустити, що переважна більшість з понад 200 вулиць і провулків міста, згаданих 1904 р. і 1910 р., були незначними за довжиною і губилися серед численних одноповерхових будиночків околиць міста.

Серед харківських вулиць не було жодної, яку б можна було оглянути від початку і до кінця по всій її довжині, прямої і гладенької. Вони завжди намагалися зігнути, вивертись. Перехожий, повернувши за ріг будинку, фактично потрапляв на нову вулицю. За рогом, виступом фасада починалась нова реальність, яка потребувала до себе уважного і поважного ставлення. Заблукати в таких хитросплетіннях було зовсім нескладно. Навіть найбільш **спрямлена**, майже наближена до ідеалу Катеринославська вулиця все одно, хоча і не звертала у **бік**, але шугала вгору, зникаючи чи то у небі, чи то на вершині Холодної гори. Сумська ледь-ледь втримувала лінію лише до Ветеринарного **інститута**. А далі - легкий заворот, і око тішили **дво-шести** поверхові споруди прибуткових будинків, зведені 1910-1914 рр., серед яких викликав захоплення особняк О. О. **Іозефовича**¹⁸⁸.

Модерні тенденції у містобудуванні владно вимагали від міст **випрамляти** ці викривлення, загини, що невизначеність. Міська управа Харкова лише в кошторис 1914 р. заклала 5 тис. руб. на оплату ділянок **землі**, що підлягали відчуженню у домовласників з метою врегулювання вулиць, особливо, на окраїнах **міста**¹⁸⁹. Але ця робота знаходилась на початковій стадії.

Інші губернські центри виглядали значно скромніше за показником кількості вулиць. Зокрема в Полтаві 1904р. нарахували 132 вулиці і **провулки**, а 1910 р.- 143; в Чернігові відповідно 67 і 68. За кількістю вулиць на рівних із Полтавою був Кременчук - 133 і 136 вулиць і провулків; Суми — 122 і 117. До Чернігова за цим показником у 1910р. наближались **Глухів** (62), Конотоп (75), Миргород (78), Переяслав (79), Прилуки (54), Ромни (52), **Куп'янськ** (64), Білопілья (55), **Чугуїв** (67), **Вовчанськ** (57), **Богодухів** (59), **Олександрівськ** (65).

Саме поняття вулиці, як шляху, що має привести до подвір'я мешканця, на той час, очевидно, було відсутнє у багатьох **містах**. Значна частина вулиць та провулків у **повітових** та **безповітових** центрах не мали нумерації будинків, чітко визначеної **назви**, іноді нагадували стежки. Так, 1904р. у маленькій Березні нарахували 125 вулиць і провулків; Золотоноші - **123(!)**; Білопілья - 117, Коропі - 82. Тому зовсім не випадково, що приїжджий губився на цих стежках. Ось як не без гумору оповідав Д. Дорошенко про свої мандри **Новгород-Сіверським**, в якому офіційні дані подавали існування 46 вулиць і **провулків**¹⁹⁰, у пошуках пам'ятника О. С. **Пушкіну**: «Пішов я подивитись. Сказали - на горі за собором. Блукав - ніде не **видко**»

¹⁸⁸ Харьков. Архитектура. Памятники. Новостройки. - Х.: Прапор, 1985. - С. 53-55; Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков. От крепости до столицы: заметки о старом городе - Х.: Фолио, 1998. - С. 275, 289.

¹⁸⁹ Известия харьковской городской думы. - 1913. - № 10. - С. 100.

¹⁹⁰ Города России в 1910 году. - С. 374-375.

Та ось там, перейти **тільки** цим городом! - Напугали добрі люде. Переліз я через тин і чкурнув через чужий город. Угледів мене господарь і вилаяв добре, - чого товчу йому огірки! Я нарешті перед малим бюстом на вбогому постаменті і немало **здивувався**, - хто це надумавсь поставити монумента в **закуткові**, трохи не на смітнику, куди нема іншої **тропи**, як тільки через приватні **города**...»¹⁹¹. Звертає на себе увагу той факт, що ніхто з місцевих мешканців не прив'язував свої поради Д. Дорошенку до назв вулиць. «Та ось там» - було **найнадійнішим** орієнтиром навіть 1911 р., коли відбувались події.

Згідно анкети 1910р. у Березні «залишили» лише 89 вулиць і провулків; Коропі - 30; Золотоноші - 25; **Лохвиці** - 15; Білопілья - 55¹⁹². **Отже**, у **Катеринославі**, повітових та безповітових **містах**, на відміну від більшості губернських центрів, кількість вулиць зменшувалась, що відображало процес упорядкування населених **пунктів**, **набуття** ними урбаністичних **ознак**.

Брукування вулиць належало до компетенції міських самоврядувань. Темпи робіт протягом першого десятиліття **XX ст.** м'яко **кажучи**, не вражали. **Так**, по повітових і безповітових містах Харківської губернії у 1904-1910 рр. довжина забрукованих вулиць та їх частин зростає з 51,5 до 67,6 верст, що становило близько 13 % від загальної довжини 525,5 верст (37 % довжини **брукованих** вулиць припадало на **Суми**)¹⁹³.

У губернському центрі довжина забрукованих вулиць зростає в 95 до 963 верст, причому частка вулиць із твердим покриттям зменшилась із 42 % до 39,5 %¹⁹⁴. За даними харківської міської **управи**, 1914 р. було забруковано 101 версту вулиць, або 53 %¹⁹⁵. Становище із мостовими навіть у найбільшому і **найбагатшому** місті регіону виглядало дуже погано.

Головна причина полягала не у недбалості батьків **міста**, а у низці об'єктивних факторів. Саме у передвоєнні роки прискореними темпами будувались **каналізація**, **трамвай**, прокладались телефонні і електричні мережі. Особливо влітку, у розпал будівельних робіт, вулиці переривалися траншеями. Звісно, страждали вже забруковані вулиці центру. Необхідно було передбачити витрати на відновлення **полотна**, що стримувало розширення робіт із **брукування**¹⁹⁶. Інший фактор - інтенсивний розвиток транспорту, зокрема вантажного. В ці часи навантаження на одну підводу

¹⁹¹ Дорошенко Д. По рідному краю (Дорожні **вражіння** й замітки). - К.: Друкарня **Вид-ва** Тов. «Друкарь», 1919. - С. 19.

¹⁹² Города России в 1910 году... - С. 374-375.

¹⁹³ Города России в 1904 году... - С. 181; Города России в 1910 году... - С. 376.

¹⁹⁴ Там само.

¹⁹⁵ Известия харьковской городской думы. - 1914. - № 6-8. - С. 146.

¹⁹⁶ Известия харьковской городской думы. - 1913. - № 4. - С. 16.

зросло вдвічі - з 50-70 пуд до 100-140 пуд, почали використовуватись парні підводи і вантажні платформи, вантажні автомобілі. Дорожнє покриття, не розраховане на подібні навантаження, не витримувало¹⁹⁷.

Міська управа Харкова не приховувала, що мали місце й прорахунки з її боку. Так, протягом попередніх дев'яти років не здійснювався правильний ремонт покриття, хоча в середньому щорічно виділялося близько 71 тис. руб. на брукування вулиць, що становило близько 2,5 % бюджетних витрат¹⁹⁸. Враховуючи швидкі зміни технічного і технологічного характеру, в міській думі обговорювали можливість впровадження нових типів покриття (поліпшене із каменю, асфальт), варіанти організації робіт (підрядний метод будівництва)¹⁹⁹. На брукування вулиць («мостильные работы») в бюджеті Харкова на 1914 р. було передбачено 157 тис. руб.²⁰⁰.

Найбільш динамічними процеси із брукування вулиць виглядали по містах материкової частини Таврійської губернії. Якщо 1904 р. із загальної довжини 102,5 версти вулиць Олешок, Бердянська, Мелітополя, Ногайська, Оріхова мали тверде покриття 14,4 версти, або 14 %, то в 1910 р. із 119,3 верст п'яти міст забруковано було 44,6 версти, або понад 37 %, зокрема у Бердянську, Мелітополі, Оріхові - 26,9 верст. В Олешках на той час бруківка була відсутня, а ось вулиці Генічеська майже на 80 % були відкриті твердим покриттям²⁰¹.

По містах Чернігівської губернії довжина забрукованих вулиць у 1904 р. становила 41,9 версти, або 11,4 % довжини; 1910 р. - 69,9 верст мали тверде покриття. Це майже 20 %²⁰².

Повільно розгортались роботи в Полтавській та Катеринославській губерніях у 1904-1910 рр не дивлячись на те, що в районі Кременчука і Олександрівська діяли кар'єри для добування необхідного каменю. По містах Полтавщини довжина забрукованих ділянок вулиць зросла із 82,1 до 94,1 версти, або з 17,2 % до 21,3 %²⁰³. По містах Катеринославщини 1904 р.

¹⁹⁷ Там само. - 1914. - № 6-8. - С. 145.

¹⁹⁸ Там само. - С. 146.

¹⁹⁹ Там само. - С. 147; 1913. - № 4. - С. 117.

²⁰⁰ Там само. - 1914. - № 6-8. - С. 147-154.

²⁰¹ Города России в 1904 году... - С. 179; Города России в 1910 году... - С. 541; дані щодо загальної довжини вулиць Олешок і Бердянська у 1904 р. використані нами за виданням «Города России в 1910 году».

²⁰² Города России в 1904 году... - С. 185; Города России в 1910 году... - С. 374-375. Тут і нижче підрахунки наші. Загальна довжина вулиць Березни, Борзни в 1904 р. взята нами з даних за 1910 р., натомість у підрахунках 1910 р. дані по Конотопу і Новгород-Сіверському використані за 1904 р.

²⁰³ Там само. Загальна довжина вулиць Зінькова, Золотоноші, Градизька в 1904 р. взята нами з даних за 1910 р., а Ромен в 1910 р. - з даних 1904 р., тому що не були подані дані за

забруковано було 51,8 верст вулиць, або 17,5 %, а 1910 р. - 68,5 верст, або 20,4 %²⁰⁴.

Згідно даних анкети міст 1910 р. найкращою ситуація із брукуванням вулиць була в Олександрівську - 13,9 версти, Луганську - 11,6, Маріуполі - 20, Кременчуці - 16, Гадячі - 15, Ніжині - 28, Глухові - 12,7. Зовсім не мали вулиць із твердим покриттям Короп, Глинськ, Золочів, Зміїв, Старобільськ, Слов'янськ, Ногайськ. У абсолютній більшості міст тверде покриття було цілком символічне: Остер - 1,1 верста, або 3,4 % загальної довжини вулиць; Кролевець - 5, або 10 %; Золотоноша - 0,8, або 4,4 %; Прилуки - 5, або 5,6 %; Слов'янськ - 4, або 10,3 %; Нікополь - 6,9 верст, або 10 % і т. ін.

Напередодні Першої світової війни уряд дозволив містам клопотатися про встановлення «попудного збора», кошти від якого мали використовуватись на брукування вулиць. Уявлення про те, якою мірою він вплинув на дорожні роботи, дають матеріали Куп'янської міської управи. Дозволений у травні місяці 1914 р., «попудний збір» дав місту 3549 руб. 59 коп., майже втричі більше, ніж передбачалося кошторисом міста на цілий рік²⁰⁵. Показово, що відтепер змінилась звітність управи: замість вимірювання бруківки у сажнях тієї чи іншої вулиці перейшли на вимірювання цілими вулицями.

Ознакою великого і малого міста, важливою деталлю вуличного пейзажу, всього того, що вкладається в поняття шум міста, є транспорт. Дістатись із кінця в кінець, до вокзалу або з вокзалу до центра міста, як то потрібно було в більшості міст, доправити цеглу на будівництво нових будинків, вугілля або дрова із складів до подвір'я мешканця тощо не обходилося без візника.

Поїздка по місту викликала багато емоцій та породжувала низку асоціацій. Ось як занотував у щоденнику свої враження В. Винниченко: «Коли ідеш на звозику по мостовій губернського центру, то всі люди й природа здаються глухоними, які балакають між собою беззвучним ворухненням губ і руками. Зникає цвірінкання птиць, шелест дерев, плескіт води - всі звуки зникають у зверхприродному, нелюдському грохоті залізних коліс по бруку провінційної столиці. Звозики лаються тільки маханням батогів і лютим ревом один до одного, який виривається з ляскаючого грохоту коліс жалюгідно-писклявими звуками»²⁰⁶.

1904 р. по Градизьку, в 1910 р. - по Ромнах, а наведені дані по Золотоноші та Зінькову за 1904 р. виглядають вкрай фантастичними. Приміром, у Золотоноші довжина вулиць сягала 150 верст!

²⁰⁴ Города России в 1904 году... - С. 181; Города России в 1910 году... - С. 541

²⁰⁵ Отчет Кулянской городской управы за 1914 год... - С. XXVIII.

²⁰⁶ Винниченко В. Щоденник. Т. 1. 1911-1920. - Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. - С. 51.

Організація перевезень була справою переважно приватних підприємств. Контроль над ними здійснювали міські управи та думи, які розробляли та ухвалювали «обов'язкові постанови» для перевізників, такси за **проїзд**.

На самому початку століття лише кілька малих міст регіону не мали на своїх вулицях постійного **транспорту**. Серед них - **Сосниця, Зіньків, Глинськ, Зміїв, Старобільськ, Золочів, Недригайлів, Новомосковськ, Слов'янськ, Ногайськ**²⁰⁷. Деякі населені пункти саме між 1904-1910 рр. отримали транспорт. Так, в анкетах міст за 1910р. зафіксовані по шість постійних візників у **Борзні, Березні та Валках**, два-три - у **Коропі та Старобільську**, сім у **Краснокутську**. У деяких малих та найменших містах була відсутня навіть категорія зайнятих «візник» серед ремісників (Недригайлів, Старобільськ, Краснокутськ)²⁰⁸. У 1906р. займались візникарством у Борзні 29 осіб, Березні - 5, Коропі - 12²⁰⁹, Змієві - 10 (1913 р.), 21 (1914 р.), Золочеві - 38 (1913 р.), 45 - (1914 р.)²¹⁰. Зауважимо, що губернські статистичні комітети в даному випадку зафіксували професію постійного мешканця, а не його постійну справу в місті. Ці люди могли працювати у сусідніх — Харкові, Чернігові, Конотопі, де попит на транспорт був **великий**.

Між 1904-1910 рр. у 35 містах мало місце зростання кількості візників. У Маріуполі з **119** до **1000**, більше ніж у вісім разів, Луганську із **130** до **548**, більше ніж у чотири **рази**, в **Оріхові** — з шести до **25** влітку та **30** взимку, тобто у **чотири-п'ять** разів. У Конотопі кількість візників зросла з **91** до **325**, в **3,6** рази. У **Костянтинограді** їх стало втричі більше: із **65** до **174-191** осіб, Ніжині - у **2,2** рази: із **138** до **300** осіб, у Харкові - вдвічі більше: із **1829** до **3827** осіб. Але напередодні війни їх кількість в губернському центрі зменшилась до **3,5 тис.**²¹¹. Очевидно, спричинено це подальшим розвитком міського трамваю. Приріст візників значно випереджав приріст міського населення, яке зросло в **Маріуполі**, Ніжині в **1,6 рази**, **Харкові** - в **1,14 рази**,

²⁰⁷ Города России в 1904 году... - С. 240-241, 243; Города России в 1910 году... - С. 410, 412, 413, 577-578.

²⁰⁸ Обзор Харьковской губернии за 1913 г. - Х: Типография Губернского правления, [б.г.]. - Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»; Обзор Харьковской губернии за 1914 г. - Х: Типография Губернского правления, [б.г.]. - Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии».

²⁰⁹ Обзор Черниговской губернии за 1906 год. (Приложение к Всеподданейшему отчету Черниговского Губернатора). - Чернигов: Типография Губернского правления, 1907. - ведомость «О количестве ремесленников».

²¹⁰ Обзор Харьковской губернии за 1913 г. - Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии»; Обзор Харьковской губернии за 1914 г. - Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии».

²¹¹ Харьков. Путеводитель для туристов и экскурсантов... - С. 15.

Луганську - в **1,8** разів, **Оріхові** - **1,1** рази, **Конотопі** - в **1,4 рази**, що відзеркалювало інтенсифікацію міського життя, зростання сплатоспроможності городян. У роки, що передували світовій війні, вони стали більше втрачати на транспорт.

У **Кролевіці, Градизьку, Ізюмі, Куп'янську** кількість візників між 1904-1910 рр. залишилась незмінною. По деяких містах зафіксовано зменшення: у **Козельці** з **11** до **4-6**, **Гадячі** - з **85** до **46**, **Кременчуці** - із **188** до **107-133**, **Лохвиці** - з **33** до **17-22**, **Переяславі** - з **67** до **37**, **Охтирці** - з **57** до **35-25**, **Слов'янську** - з **140** до **71**, **Мелітополі** - з **200** до **80-158**. **Причина**, на наш погляд, полягає в тому, що населення їх майже не зростало або зросло незначно у зазначений період, а ділова активність не розвивалась. **Кременчук** опинився у цьому списку, очевидно, через **трамвай**, довжина лінії якого зросла майже вдвічі, що не могло не зменшити попит на візників. У місті в 1897-1910 рр. зменшилась кількість зайнятих візникарством із **548** осіб до **309**²¹².

Анкети міст фіксували коливання кількості візників по деяких містах, що відображало характер життя міста, поведінку мешканців. Так, у **Миргороді** влітку їх було **50**, а взимку **30**. Очевидно, мальовниче місто притягувало людей на відпочинок. Те ж саме можна сказати про **Охтирку**: влітку - **35** візників, взимку життя менш активне, отже візників меншає до **25**. У **Чугуєві** влітку їх кількість зростала до **122**, взимку зменшувалась до **88** осіб. В даному випадку головним чинником збільшення ставало перебування у місцевих таборах армійських частин. А як відомо, пани офіцери навряд чи полюбили пересувались пішки. У **Катеринославі, Полтаві** навпаки, влітку їх кількість зменшувалась до **509** і **595**, а взимку зростала до **625** і **650** шт. Те ж саме бачимо у **Кременчуці, Павлограді, Мелітополі**: влітку відповідно **107, 101** та **80** осіб, взимку - **191, 120** та **158**. Це означає, що ділова активність у літній час зменшувалась. Восени до міст повертались службовці державних та громадських установ, заможні люди, що відпочивали на дачах. Тому потреба у візниках зростала. Натомість, **Харків** демонстрував стабільний попит на транспортні послуги, що відзеркалювало, перш за все, стабільність ділової активності в місті незалежно від пори року.

Інтенсивний розвиток міських перевезень, зростання вантажопотоків примушував міські управи у передвоєнні роки розробити нові обов'язкові постанови щодо візникарського промислу. В Чернігівській міській думі зазначали, що правила 1899 р. потребують великих змін²¹³; у **Конотопській**

²¹² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Вып. XXXIII. Полтавская губерния. - Спб., 1904. - С. 228-231; Кременчук: краеведческий очерк. - 2-е изд., доп. и перераб. - Х.: Прапор, 1966. - С. 39.

²¹³ ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Стр. 890. - Арк. 174^{об}.

зайнялись переглядом правил 1894 р. і 1901 р.²¹⁴. В Харкові справа внесення змін, уточнень, доповнень до візничарських правил між 1911-1914 рр. перетворилась на перманентну²¹⁵.

Уявлення про те, якими проблемами транспортної сфери переймалися місцеві самоврядування Чернігівської губернії, можна скласти з списків обов'язкових постанов, що ухвалювались міськими думами в період між 1901-1913 рр. У Чернігові були прийняті «Про їзду на велосипедах», «Про рух по вулицях ломових обозів»; Глухові — «Про візничарський промисел», «Про рух ломових обозів», «Про порядок руху містом на велосипедах»; Ніжині «Про порядок їзди на автомобілях»; Березні - «Про доставку візниками м'яса з міської різниці в оцинкованих возах»; Борзні - «Про їзду на велосипедах»; Городні «Про візничарський промисел»; Козельці — «Про візничарський промисел», «Про порядок їзди на велосипедах»; Конотопі - «Про порядок руху по вулицях в місті Конотопі ломових і інших обозів», «Про порядок їзди на велосипедах і автоматичних екіпажах», «Про порядок руху в місті Конотопі автоматичних екіпажів (авто і автобусів)» (останні два - не видані); Кролевіці - «Правила для ломових візників» (не видані); Новгород-Сіверському - «Про візничарський промисел», «Про порядок руху велосипедів і автоматичних екіпажів»; Острі - «Про візничарський промисел» та «Про ломових візників, щоби вони під час їзди не прив'язували нічим коней до передніх возів, трималися правого боку вулиці і не обтяжували коней надмірним вантажем»; Сосниці — «Про їзду на велосипедах»²¹⁶. Як бачимо, в зазначеній час жодних правил не прийнято лише в маленькому Коропі.

По восьми містах Харківської губернії у 1913-1914 рр. вдосконалювались або ухвалювались правила роботи транспорту, зокрема для легкових візників — в Куп'янську, Змієві, Вовчанську, Богодухові, Ізюмі, Чугуєві (двічі), водовозів — в Охтирці, Ізюмі, Валках, ломовиків - в Богодухові, Ізюмі²¹⁷. У Ромнах, Золотоноші напередодні війни ухвалили правила щодо руху автомобілів, у Полтаві, Лубнах вдосконалили вимоги до легкових візників²¹⁸.

Систему організації візничарства добре розкривають правила, що затверджувались думами. Так, в кожному місті створювались біржі візників, окремо для легкових і «ломових». Візники із свого середовища мали

²¹⁴ Там само. - Спр. 893. - Арк. 15.

²¹⁵ Известия харьковской городской думы. - 1913. - № 3. - С. 131; № 6-7. - С. 219.

²¹⁶ ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 783. - Арк. 5-29^{об}.

²¹⁷ ДАХО. - Ф. 19. - Оп. 1. - Спр. 91. - Арк. 48-67, 202; Спр. 244. - Арк. 13-14^{об}, 68, 150, 232-251*.

²¹⁸ Полтавские губернские ведомости. - 1913. - 9 февраля, 29 мая, 20 июля, 27 июля, 17 августа.

обирати старост і помічників терміном на рік, які наглядали безпосередньо за порядком роботи. Білет на право займатись промислом видавався на рік. Його могла отримати людина не молодша 16 років «тверезої і похвальної поведінки» (§ 2 в Конотопі)²¹⁹. Але судячи із згадок про пияцтво в інших пунктах правил, як самі візники, так і міські управи при видачі документів, очевидно, слабо дотримувались їх. Як інакше можна розцінити докладність іншого, § 9 в тому ж таки Конотопі, який починався із погрозливого: «Візники під час поїздки не повинні перебувати у п'яному стані» («Извозчики находятся в езде, не должны быть в пьяном виде»)». У Полтаві § 12 вимагав «перебувати під час промислу у тверезому стані»²²¹.

Міський законодавець вимагав, щоб візники були пристойно і охайно одягнені. У Чернігові, Полтаві, приміром, у темно-синій армяк, взимку мати хутряну, влітку - пухову шапку або картуз²²². Тут читається не лише вимога до пристойного вигляду, а й намагання дбати про здоров'я візників, адже перебування протягом багатьох годин на вулицях міст супроводжувалось постійним переохолодженням, навряд чи сприяло здоров'ю. Нам здається, що в таких пунктах містилась й вимога до підприємців, щоби вони хоч якось дбали про візників.

По вулицях міста візники мали рухатись один за одним. Кожний мав ярлик та екземпляр правил. По містах визначались спеціальні місця збору (стоянок) візників. Передбачалось, як вони мали подавати коней в місця скупчення людей, приміром, по закінченні театральних вистав, до приходу залізничних потягів. Так, в Конотопі §20 вимагалось, щоб до прибуття кожного пасажирського потягу на станцію зобов'язані подаватись два парокінних і чотири однокінних візників (більше - за бажанням самих перевізників), і залишатись там протягом години по відході потягу, якщо немає пасажирів²²³.

Візники були зобов'язані везти на вимогу поліції хворого, забитого або нагло померлого, витягнутого з води, божевільного. Дбаючи про пристойну поведінку візників на вулицях, в Чернігові параграфи 30 і 31 розписували, як треба поводити себе із конем, діяти в деяких ситуаціях. Зокрема, суворо заборонялось мордувати коня батогами, нав'язувати на батіг вузли, піднімати коня, що упав, ударами²²⁵.

²¹⁹ ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 893. - Арк. 15.

²²⁰ Там само.

²²¹ Полтавские губернские ведомости. - 1913. - 9 февраля.

²²² ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 890. - Арк. 176; Полтавские губернские ведомости. - 1913. - 9 февраля.

²²³ ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 893. - Арк. 18^{об}-19.

²²⁴ Там само. - Спр. 890. - Арк. 175^{об}.

²²⁵ Там само. - Арк. 176^{об}.

У роки, що передували світовій війні, конкуренція на ринку перевезень постійно зростала. З метою контролю легкових візників в Харкові влаштовувались нічні облави. Така облава 7 і 8 вересня 1912 р. виявила 10 осіб, що працювали не маючи на те право, **два** - із **підробними** пломбами на коня, а один мав **підробний** ярлик на **дрожки**²²⁶.

Такси на послуги візників переглядалися в залежності від зміни економічної **ситуації**, впровадження технічних новацій. В Харкові у 1913 р. були встановлені такі: для однокінного 2 розряду (дрожки з верхом або санчата) по місту за годину 60 коп. (із гумою на колесах), 50 коп. (без гуми), а «в конец» відповідно 30 і 25 **коп.**; парокінні другого розряду (фаєтони або санчата із не більше ніж з трьома пасажирами) - за годину 90 коа «з гумою» і 75 коп. «без гуми»; «в конец» відповідно 50 і 40 **коп.**²²⁷. У Чернігові такса за годину однокінного візника становила 25 **коп.**, парокінного - 40 коп. «В конец» існувала диференційована плата до першої години ночі 15 і 20 **коп.**, вночі - 20 і 30 коп. Окрема такса існувала для поїздок до купалень **на** ріку Десна та до Троїцького **монастиря**²²⁸.

У галузі вантажних перевезень постійним міським ломовикам складала конкуренцію селяни навколишніх сіл, які регулярно або час від часу підробляли **візникарством**. Це призводило до суттєвих втрат прибутків міськими візниками. Навіть у маленькій Березні 1908р. пристрасті загострились такою мірою, що міські візники звернулись до міської думи з проханням установити **правила**, що забороняють довозити і вивозити різноманітні товари і вантажі особам, які **проживають** у селах навколо **міста**. На жаль, протокол засідання **думи**, в якому **розглядалось** питання 16 листопада 1908 р., не містить викладу обговорення питання «по суті». Дума відхилила клопотання із таким мотивуванням: «в законі немає вказівок щодо вирішення **проблеми**»²²⁹. Отже, батьки міста не пішли на конфлікт із **селянами**, адже зростаюча конкуренція, гадаємо, сприяла міським мешканцям здешевити вантажні перевезення.

Подібна ситуація виникала в Харкові під час літніх будівельних робіт. До управи звернулись власники цегельних заводів міста і околиць із проханням змінити обов'язкові постанови щодо візникового промислу, щоб спростити отримання дозволів для тих **селян**, які наймаються на термін один тиждень

²²⁶ Южный край. - 1912. - 12 сентября.

²²⁷ Известия харьковской городской думы. - 1913. - №6-7. - С.219.

²²⁸ Путеводитель по городу Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм г. Чернигова. Издание И. А. Рахмана. - Чернигов: Типография Г. М. Веселой, 1912. - С. 35.

²²⁹ ДАЧО. - Ф. 467. - Оп. 1. - Стр. 164. - Арк. 27^в.

возити цеглу в місто²³⁰. Питання розглядала «Ізвозная комісія» думи. Вона визнала клопотання обгрунтованим. За її поданням дума ухвалила: дозволити **власникам** цегельних заводів придбати в управі номери на своє прізвище для роздачі **особам**, які працюють на завод; запровадити ветеринарний нагляд за конями на території заводів, адже на огляд в міській управі витрачається два дні. Крім того, **тим**, хто займається перевезенням цегли, піску, **сміття**, снігу, дозволено мати по одному вожатому на дві **підводи**²³¹. У Чернігові, очевидно, проблема із вантажними перевезеннями не стояла так гостро, як у Харкові. Але дума звернула увагу на необхідність вантажним підводам робити інтервал після кожних трьох **запряжок**, заборонила прикажчикам, що супроводжують товари, сідати на вантажні **підводи**²³².

Більші **міста**, **паралельно** із легковиками та ломовиками, використовували і рейкові шляхи. У Кременчуці ще перед **1890 р.** постала **кіннозалізнична** дорога для перевезення вантажів від **кам'яноломень** до вокзалу. У **1896 р.** міська дума склала угоду з **Поляковим** про проведення конки містом по трьох колях: **Олександрівській, Катерининській та Херсонсько-Київській вулицях**²³³. Очевидно наприкінці **XIX ст.** лінія була переведена на електрику²³⁴.

В **1897 р.** у Катеринославі **Франко-Бельгійським** акціонерним товариством введено в дію перший в регіоні електричний трамвай. Починаючи з **1906 р.** в місті діє муніципальний міський трамвай. У **1909 р.** загальна довжина його лінії становила понад **16 верст**. Прибутки від експлуатації невпинно зростали. Якщо 1909р. вони становили понад 217 тис. руб., то у 1914 р.- понад 566 тис. руб., збільшення у **2,6 рази**²³⁵.

В Харкові **1906 р.** також з'явився міський трамвай. **Конка**, створена ще у **1880-х роках**, і трамвай склали розгалужену мережу. Вони конкурували між собою перш за все як різні типи організації **справи**, ніж безпосередньо за **пасажира**, адже діяли по різних **маршрутах**, що перетинались **лише** в центрі **міста**. У 1904р. довжина лінії конки становила **17,5 км**. Напередодні війни діяли дві лінії конки довжиною 10 верст та 6 трамвайних довжиною близько 17

²³⁰ Известия харьковской городской думы. - 1913. - №3. - С.131-132.

²³¹ Там само. - С.28.

²³² ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Стр. 890. - Арк. 177.

²³³ Молоків-Журський П. П., Нечаєв М. М., Рождественський С. М. Кременчук (короткий довідник). - Кременчук: Кременчуцьке окружне т-во красназства, 1929. - С. 41.

²³⁴ Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. - К: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. - С. 470.

²³⁵ Науменко І. М. З вершини століття: Короткий нарис історії будівництва і розвитку електричного транспорту міста Дніпропетровська - Дніпропетровськ: Пороги, 1997. - С. 73, 75, 77-78.

верст²³⁶. Коли у серпні 1912р. харківська міська управа через епідемію сапу примусила конку **скоротити рух**, у місті зріс попит на «ваньків». Вони почали **вимагати** не передбачувану таксами **плату** «за посадку» і **відмовлялись** вели «по годинам» **мовляв**, «за один час можно четыре конца сделать»²³⁷.

Поява трамваю в Харкові змінила **вигляд** вулиць, додала світлової гамми у вечірне освітлення. **Так**, трамвай №1 заздалегідь нагадував про себе двома зеленими вогнями; № 2 — двома червоними; № 3 - білим та червоним; **№ 4** - двома фіолетовими; № 5 - білим та **фіолетовим**²³⁸. Особливо важливим це було вночі в **центрі** міста на **Павлівській площі**, де перетинались всі лінії.

У Харкові розробили диференційовану плату за **проїзд**, яка мала заохочувати деякі категорії населення користуватися ним інтенсивно. **Так**, від 5 години ранку до 7 ранку вартість проїзду становила 3, 5 або 8 **коп.** в залежності від відстані проїзду, щоб заохотити робітників якнайскоріше потрапити на роботу, а торговців - доправити продукти на базари. Таку саме плату за проїзд мали сплачувати учні цілодобово. Решту **часу** — від 7 години ранку до 10 год. 40 хв. вечора - **діяв** так званий звичайний тариф **5, 8, 10 коп.** До першої години ночі — нічний тариф, що удвічі перевищував звичайний. Вважалося, що вночі **трамваєм користується** зазвичай заможна **публіка**, яка повертається із театрів, ресторанів тощо і яка спроможна заплатити дорожче. Ці нічні пасажери компенсували втрати від виручки трамваю протягом двох ранкових **годин**²³⁹.

По інших містах після **1908 р.** почали міркувати над **осучасненням** транспортних перевезень. Міська дума Конотопа 1907-1908 **рр.** розробила проект умов щодо концесії на створення в місті кінної залізниці («**конки**»). Як бачимо, політ думки «батьків» повітового міста був не надто високим. Проект залишився не реалізованим, але, на наш погляд, він показовий **в тому** плані, яким бачили майбутнє міського транспорту гласні міської думи. **Проектом передбачалось**, що пасажирський рух має здійснюватись між залізничним вокзалом і **Вознесенською** площею з 6 години ранку до 8 години вечора від 10 жовтня до **1 квітня**, а в інші місяці року з 6 ранку до 10 години вечора. Швидкість руху мала бути від 7,5 до 12 верст на годину. Оплата проїзду для пасажирів першого класу мала становити **5 коп., другого** — **3 коп.**, для учнів - 3 коп. Безоплатний проїзд передбачався для дітей до **п'яти років**, а також багажу, якщо вони не займають окремого

²³⁶ Города России в 1904 году... - С. 241; Харьков. Путеводитель для туристов и экскурсантов... - С. 15-16.

²³⁷ Южный край. - 1912. - 19 августа, 26 августа.

²³⁸ Харьков. Путеводитель для туристов и экскурсантов... - С. 4647.

²³⁹ Там само. - С. 48; Известия харьковской городской думы. - 1913. - № 2. - С. 285.

місяця. Інтервали руху між вагонами мають складати не більше 30 хв.²⁴⁰.

У проект документу була закладена можливість трансформації конки в електричний трамвай. Згідно параграфу 24 проекту «рух може здійснюватися кінською силою, електричного або іншого механічного **двигуна**, не забороненого законом». А ось впровадження парового двигуна могло бути дозволено лише міською **управою**²⁴¹. Очевидно, гласні дбали як про зручності, так і про екологічні аспекти.

Важливе значення у містах мав приватний транспорт: екіпажі, а згодом автомобілі і велосипеди. **Приміром**, у Харкові напередодні війни існувало близько 300 **автомобілів**²⁴², що ненабагато менше, **ніж**, приміром, в **Одесі**²⁴³. Для порівняння, в столиці імперії у 1913 р. нараховувалось 2585 автомобілів, з яких казенних 221²⁴⁴. У Катеринославі в 1907 р. міська управа реєструвала 500 **велосипедів**²⁴⁵. На жаль, нам не вдалося відшукати даних щодо кількості автомобілів у Катеринославі, так **само** як і велосипедів у Харкові.

Як бачимо, рух міського суспільства від традиційного до модерного стану суттєво стримували недосконале міське **положення**, збереження адміністративного контролю з боку **МВС** та губернаторів за діяльністю дум та управ, заборони повною мірою використовувати **податки**, що збираються з міського населення. Зроблені урядом напередодні Першої світової війни незначні поступки у сфері фінансів, перший досвід використання нових можливостей засвідчили, що міське управління були спроможні використати їх для покращення життя городян.

Міська еліта, репрезентована гласними дум, міськими головами та старостами, мала необхідний досвід, інтелектуальний потенціал для того, щоб прискорювати **модернізаційні** перетворення. Найважливіше значення для розвитку міського суспільства **мала** кампанія за виділення міст у самостійні земські одиниці. Напередодні Першої світової війни **четверта** частина міст регіону добивалася самостійного статусу, а отже готові були взяти на себе відповідальність за всі сфери життєдіяльності, самостійно збирати та витратити кошти. Можна говорити про існування цілого руху міст лівобережжя за виділення у самостійну земську одиницю. Дискусії навколо взаємин із земствами набули загальноміського значення в кожному з населених пунктів і

²⁴⁰ ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Стр. 436. - Арк. 22-22^{об}, 24.

²⁴¹ Там само. - Арк. 23.

²⁴² Харьков. Путеводитель для туристов и экскурсантов... - С. 15.

²⁴³ Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914. - К.: Критика, 1999. - С. 260.

²⁴⁴ Очерки истории Ленинграда. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956. - Т. 3. Период империализма и буржуазно-демократических революций 1895-1917 гг. - С. 910.

²⁴⁵ Известия Екатеринославского городского общественного управления. - 1907. - № 3. - С. 12-13.

сприяли формуванню міського суспільства в бік **самодіяльного** громадянського суспільства, що є однією з важливих ознак процесу модернізації.

На початку **XX ст.** прибутки і видатки міст регіону зростали швидше, **ніж** по всіх містах **дев'яти** губерній **України**; збільшилась їх частка в бюджетах **українських** міст. **Найважливіше** значення мали надходження від міських підприємств, нерухомого майна і оброчних **статей**, збільшення частки **запозичень**, що свідчило про перші кроки самоврядувань до модерних способів фінансування міських потреб. Головні **статті** витрат — виплата боргів по **запозиченнях**, утримання міських **підприємств**, народна освіта також відображали пріоритети розвитку в напрямку модернізації. Як **наслідок**, комунальне господарство зробило **важливі**, хоча і не такі **значні**, як на те сподівались мешканці міст, кроки **вперед** до використання колодязної **води**, вивезення сміття спеціальними **обозами**, будівництва в деяких з них водогонів і каналізації. Винятково незадовільним залишалось брукування вулиць. Все це дозволяє стверджувати: боротьба за збільшення фінансових можливостей міст, розпочата міською **елітою**, мала **суттєво** сприяти подоланню **проблем**, що накопичились у муніципальній сфері.

РОЗДІЛ 4. МІСЬКА САМОСВІДОМІСТЬ, ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ

Нариси з історії міст. Прискоренню формування самосвідомості мешканців міст України сприяла низка факторів. Точкою відліку в цьому процесі стали **урочистості** з приводу **1000-ліття** Русі та **900 років** Хрещення Русі. Виняткового значення святкування різноманітних ювілеїв, впровадження нових або відродження старих ритуалів, обрядів набули в період з кінця **XIX ст.** до самого початку Першої світової війни. Всі заходи відбувались за ініціативи та підтримки держави. На думку американського дослідника **Р. Уортмана**, верховна влада Російської імперії намагалась творити політичний ритуал, використовуючи міф про націю на зразок **тих**, що існували у **Європі**¹. У такий спосіб вона сподівалась духовно об'єднати народи, що опинились під скіпетром **Романових**, підвести під спільний знаменник краї і регіони, відмінні за своїми **природними**, економічними ознаками, історією, мовою, віруваннями, **традиціями**, менталітетом населення.

Початок **XX ст.** надав цілу низку приводів для влаштування масових свят загальнодержавного рівня: у **1903р.** виповнювалося **200 років** із заснування **Санкт-Петербурга, 1909р.** - **200 років** Полтавської **битви, 1911р.** - **50 років** скасування **кріпацтва, 1912р.** - **100 років** **Бородинської битви, 1913р.** - **300 років** перебування на престолі Дома Романових. Святкування цих ювілеїв стимулювало інтерес до минулого, спонукало жителів міст лівобережжя України замислюватись над питанням, яким чином вони та їх предки причетні до тих перемог, появи династії. Чи то події **100-300-річної** давнини віддалені від місцевого інтересу, поточного буття не лише у часі, й у просторі.

Пробудженню громадянської свідомості та активності жителів міст сприяли події першої російської революції. **Соціально-економічні** та суспільно-політичні зрушення **1906-1914рр.** посилили потяг до пошуків ними власної ідентичності. Довідатись більше про своє місто, а отже про себе, визначитись із тим, «хто ми є», владно спонукав городян оточуючий світ - світ українського села.

Після **1905р.** селянин все наполегливіше вимагав від «осередків культури» різноманітної інформації, зокрема для власного самоусвідомлення. Так, серед селян Харківської губернії існував попит на книжки про козацтво (вони йшли другими у списку замовлень після фахової

¹ Уортман Р. Николай II и образ самодержавия // Реформы или революция? Россия 1861-1917: Материалы международного коллоквиума историков. -СПб.: Наука, 1992. -С. 25.

літератури)². В даному випадку селянин виступав не просто як **споживач**, а й замовник продукту, виробленого в місті. Тому останнє мало враховувати його інтереси і задовольняти його потреби. З іншого боку, село залишалось конкурентом **міста**, який значно переважав чисельно. В разі більш швидкого піднесення (а **століпінська** аграрна реформа створювала такі можливості), конкурент ставав небезпечним. Утвердившись матеріально, виробивши свою власну самосвідомість, він спроможний був підім'яти місто під себе. За будь-яких обставин місто не могло не шукати важелів інтелектуального впливу на селянський **світ**, **зокрема**, виховуючи його за своїми **уподобаннями**, але і **підлаштовуючись** під нього. А **ефективно** впливати здатен лише той, хто сам чітко усвідомлює **своє** місце у навколишньому світі. Тому цілком природно, що на початку ХХ ст. значно зросла потреба на видані масовим тиражем книжки з історії та сьогодення міст, бажання запровадити відзначення власних ювілеїв, прикрасити вулиці і площі пам'ятниками місцевим знаменитостям.

Розвиток української історичної науки на початку ХХ ст. також сприяв пробудженню інтересу до минулого. В роботах О. А. Удода, В. В. Масненка з'ясовано **теоретико-методологічні** аспекти взаємозв'язку народної історичної пам'яті та пропонованої елітою моделі минулого, досліджено механізм впливу історичної науки на **суспільство**³.

Ще однією обставиною, яка владно спонукала жителів міст до пошуків коріння, була демографічна ситуація. Домінування дітей та молоді у населенні вимагало виховання **городянина**, здатного не лише виконувати певні функції на виробництві, у конторі, за прилавком, але і бути патріотом **міста**. Кампанія впровадження загальної **освіти**, до якої прилучилися міські думи і громадськість, обговорення змісту історичної освіти на початку ХХ ст.⁴ додали актуальності пошукам ідентичності.

Видання нарисів з історії міст розпочалось ще у ХІХ ст. Харків, Катеринослав, Кременчук були спроможні **запропонувати новоспеченому** або юному городянину, допитливому туристу дещо про себе. **І хоча** ці книжки були **надто стислими**, дуже неповними і навряд чи **задовольняли читача**, вони

² Южный край. – 1906. – 5 мая.

³ Масненко В. Відповідність історичної та національної свідомості українців **середині** ХІХ ст. – 20-х рр. ХХ ст.: **загальнометодологічні** аспекти // Четвертий міжнародний конгрес українців. **Історія**. Ч. II. ХХ століття. – Одеса; К.; Львів, 1999. – С. 113; Удод О. А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках. – К.: Генеза, 2000. – С. 113-223; Масненко В. В. **Історична думка та націотворення в Україні** (кінець ХІХ - перша третина ХХ ст.). – К.; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – С. 74, 105-153.

⁴ Парфенова Н. Н. **Обучение истории во второй половине XIX - начале XX века // Преподавание истории в школе.** – 2000. – № 1. – С. 69-71.

етамувували голод на історичну інформацію, плекали місцевий патріотизм.

На початку ХХ ст. попит на історію міста суттєво зріс не лише по **великих**, але і менших за розмірами населених пунктах. **Так**, визначити зв'язок між минулим і сучасним становищем **міста**, можливостями та перспективами розвитку, намагались у січні 1910р. під час чергового засідання гласні думи м. **Березна**⁵. Д. Дорошенко із повагою писав про відвідини **Новгород-Сіверська** у 1911 р.: у «...**бакалійно-гастрономічний** крамниці, певно тзнавши в мені **призджу** людину, показали мені історію **Новгород-Сіверська**, невеличку книжечку М. **Рклицького**. Значить, новгородці таки свідомі колишньої слави свого рідного міста! Це не скрізь трапляється»⁶.

Сприяли появі **містознавчих** публікацій діяльність губернських учених археографічних **комісій**⁷, ювілейні **дати**, що на початку ХХ ст. святкували Харків, **Чернігів**, **Полтава**, **Переяслав**.

У Харкові міська дума виступила замовником і спонсором видання фундаментальної історії **міста**, аналогів якої не було не лише в тогочасній Україні, а в усій Російській **імперії**⁸. Перший том дослідження «История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год)», що належало Д. І. **Багалію** і Д. П. **Міллеру** побачив світ 1905р. **2-тисячним** тиражем. Другий том вийшов у 1912р. накладом 1 тис. примірників. Загальний обсяг тексту перевищував 1,5 тис. **сторінок**.

Видання жваво обговорювалось у місцевій та **столічній** пресі. Газетні публікації надають змогу відтворити враження, яке справила книга на харків'ян, почути думки, якими обмінювались **читачі двотомника**. **Іх** вразило перш за все те, що минуле **міста**, «порівняно із сучасністю бідне»

⁵ ДАЧО. – Ф. 467. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 1^б-2.

⁶ Дорошенко Д. По рідному краю (Дорожні **вражіння** й **замітки**). – К.: Друкарня Вил-ва Тов. «Друкарь», 1919. – С. 18.

⁷ Аббасов А. М. **Вклад Полтавской ученой архивной комиссии в развитие исторического краеведения // История и историки: историографический ежегодник**. 1980. – М.: Наука, 1984. – С. 275-286; Труды Полтавской ученой архивной комиссии (1905-1917): Библиографический **указатель**. – Полтава: Б. и., 1991. – С. 3-15; Абрисимова С. В. Катеринославська вчена архівна комісія і її внесок у дослідження історії міста // **Грані**. – 2001. – № 4. – С. 40-44; **Симоненко** І. М. **Вчені архівні комісії в Україні: історія, діяльність, здобутки** (кінець ХІХ - початок ХХ ст.). **Автореф. дис...** канд. іст. наук. – К., 2001. – С. 9-13; та ін.

⁸ Кравченко В. В. Д. И. **Багалей: научная и общественно-политическая деятельность**. – Х.: **Основа**, 1990. – С. 60; Павлова Т. Г. До питання про написання «Истории города Харькова за 250 лет его существования» // **Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна**. – № 641. – **Вип. 7**. – **Історія України**. Українознавство: історичні та філософські науки. – Х., 2004. – С. 54-67.

(від себе додамо - незрівнянно, якщо брати до уваги історичний вік Києва або Чернігова), виявилось доволі насиченим, яскравим, повчальним.⁹ Справді, Д. І. Багалій і Д. П. Міллер, розповідаючи про виникнення і зростання міста, вдало поєднали сухі факти і цифри із цікавими побутовими деталями, подробицями життя рядових і знатних мешканців, переказами, легендами, спогадами. Почуття особливої гордості викликала у читачів друга половина XIX ст., коли «інтенсивність життя міста стала схожим на столичне»¹⁰. Звісно, в останньому вислові відчувається співпричетність городян початку XX ст. до змін, які відбулися буквально у них на очах і не без їх участі, подолання синдрому меншовартості, який завжди переслідує мешканця провінційного міста.

На фоні промайнулих 250-ти років життя Харкова між 1905-1912 рр. бачилося харків'янину як таке, що постійно прискорюється. Тому книгу Д. І. Багалія і Д. П. Міллера сприйняли як заклик збирати та накопичувати поточний матеріал, «важливі миттєвості» швидкоплинного сьогодення¹¹.

Санкт-Петербурзький журнал «Городское дело», віддаючи належне харківській міській думі, писав: «Не можна не відчувати почуття глибокої поваги і вдячності до ініціаторів «Історії». Вона - славетний пам'ятник їм за життя і серед нападків»¹². Але найголовнішим, на думку столичного видання, є те, що книга має теоретичний і практичний інтерес, вона збагачує муніципальних діячів досвідом того, як необхідно підходити до розбудови міст¹³. Таким чином, дослідження Д. І. Багалія і Д. П. Міллера стало не лише цеглиною у формування самосвідомості харків'ян, а й надало приклад, визначило напрямок здійснення містознавчих студій.

Інші міста регіону саме на початку XX ст. ставали безпосередніми об'єктами уваги істориків, а міські самоврядування сприяли дослідженням минувшини, публікації книжок. Показова в цьому плані ситуація склалась в Олександрівську. Знаний дослідник Я. П. Новицький, автор близька 50 публікацій 1880-1915 рр., присвячених історії Запорозького краю, козацьких старожитностей, 1905р. опублікував «Историю города Александровска Екатеринославской губ. в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770-1806 гг.» обсягом понад 170 сторінок, згодом ще дві містознавчі розвідки, в той час як раніше у його доробку значилися

⁹ Южный край. – 1912. – 26 октября, 30 декабря.

¹⁰ Южный край. – 1912. – 27 ноября, 30 декабря.

¹¹ Южный край. – 1912. – 30 декабря.

¹² Городское дело. – 1915. – № 7. – С. 403-404.

¹³ Там само.

поодинокі газетні статті про Олександрівськ¹⁴. У 1905 р. кадровий офіцер, письменник і краєзнавець Є. О. Альбовський видав історію м. Валки «Валки украинный город Московского Государства». У 1908 р. до 1000-ліття міста було видано «Очерк истории Города Чернигова. 907-1907», у якому стисло викладено історію міста від доби Київської Русі до сучасності¹⁵. У Полтаві плідно працював І. Ф. Павловський, низка праць якого з історії Полтави, виданих у 1907-1916 рр., зокрема 400-сторінкова «Полтава. Исторический очерк ея как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами. 1802-1856» (1910 р.), стали важливим внеском у заповнення інтересу городян до свого минулого¹⁶. До відкриття в 1910р. обласної південноросійської виставки у Катеринославі Н. А. Набіркін підготував невеличку брошуру «Сведения об историческом развитии г. Екатеринослава»¹⁷. Військовий лікар, генерал-майор, громадський діяч І. А. Зубковський, вийшовши у відставку і повернувшись 1911 р. до рідного міста, опублікував 1912р. невеличку, обсягом 12 сторінок, розвідку «Краткая историческая заметка о Миргороде», яка знайомила із містом не лише городян, а й приїжджаючих на відпочинок та лікування¹⁸. У 1914 р. викладач історії нещодавно відкритої Крелевецької гімназії А. Д. Гурьев виступив із публічною доповіддю про історію міста, яка була незабаром видана окремою книжкою¹⁹. Між 1907-1915 рр. з'явилися публікації з окремих аспектів історії Переяслава, Новгород-Сіверського, Лубен, Кременчука (посад Крюков)²⁰.

Названі праці не були такими масштабними і всеохоплюючими, як «Історія Харкова», але сама увага до міста та міських проблем, намагання вичленувати їх із загальнодержавних, загальнополітичних, була суттєвим показником зміни самосвідомості городян. Названі видання спрямовані були на те, щоб відтінити зрушення останніх десятиліть у житті міст, сприяти самовизначенню міської громади, допомогти «батькам міста»

¹⁴ Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності. - Запоріжжя: РА «Тандем У», 1997. – С. 79-82.

¹⁵ Очерк истории города Чернигова 907-1907. - Чернигов, 1908. – 72 с.

¹⁶ Полтавский Вестник – 1910. – 21 февраля.

¹⁷ Набіркін Н. А. Сведения об историческом развитии г. Екатеринослава: К открытию областной южно-русской выставки в г. Екатеринославе. - Екатеринослав: Типография, бывшего братства Св. Владимира, 1910. - 18с.

¹⁸ Полтавщина: Энциклопедичний довідник. - К: «Українська Енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1992. - С. 309.

¹⁹ Гурьев А. Д. История города Крелевца. – Крелевец: [Б. и.], 1914. – 36с.

²⁰ Миллер Д. П. К истории Новгорода-Северского. – М.: (Б. и.), 1910. - 9с. (Видано окремим відбитком та в Трупах 14 Археологічного з'їзду); Труды Полтавской ученой архивной комиссии (1905-1917): Библиографический указатель... – С. 21, 31, 39.

сформулювати пріоритетні напрямки розвитку.

Проблеми історії міст викликали на початку ХХ ст. все більше і більше зацікавленості з боку широких кіл громадськості. Оpubліковані книжки, матеріали, що готувались до друку, викликали дискусії, спонукаючи істориків до більш глибокого висвітлення теми, переконливої аргументації, уваги до деталей, мови викладу тощо. Ніжинський історик М. М. Бережков свою статтю про реакцію населення на появу шведської армії в Україні, зокрема міські перекази 1709 р., перш ніж відіслати до друку, читав і обговорював у громадському колі. Такий крок був зумовлений не лише актуальністю теми - на початку 1910 р. Полтавські урочистості були «на слуху» - але і намаганням деміфологізувати місцеве минуле, піддаючи сумніву звитяги предків, що завжди сприймається болісно. Повернувшись із обговорення статті, яке пройшло, очевидно, не дуже комфортно для автора, він занотував у щоденнику: «Я переконався майже у тому, що «легенду» вигадали ніженці, розмалювали згодом літератори; а я, старожил також ніжинський, піддав легенду критиці. Якщо буду писати іншого разу і висловлюватися друкованим словом, то скажу більш рішуче, що «легенда» про подвиг ніжинських козачок - літературна вигадка»²¹.

Зі сторінок фахових видань публікації історичних документів та розвідок, записки та спогади старожилів, інші матеріали про життя міст частіше потрапляли на шпальти газет, довідників²². У 1913 р. в Харкові викликала розголос публікація в газеті «Южный Край» народного переказу про заснування міста, записаного свого часу старожилом М. Первухініним. Селянська версія історії життя козака Харька відрізнялась від козацько-старшинських, які наведеш були в історії Д. І. Багалія та Д. П. Міллера.²³ Такою само інакшою, менш героїчною, буденною постає із тогочасного оповідання старожила міста Суми заснування міста, версія походження герба Ось як вона звучала у викладі місцевого журналіста: «Суми» - від слів «сума». - Мій прадід розповідав, начебто його дід переказував зі слів свого прадіда, що засновниками цього славетного града були мандруючі жебраки. І ось після тривалих і виснажливих мандрів - прибули на це місце, що займає зараз місто - склали свої суми і тут вирішили осісти

²¹ ІРНБУ ім. В. Вернадського. - Ф. XXIII. - Од. зб. 35. - Арк. 2^{вб}

²² Полтавский Вестник. - 1910. - 26 февраля, 24 апреля; Адрес-Календарь города Александровска и его уезда на 1910 г. (4-й год). - Александровск, 1909. - Часть III. - С. 161-169.

²³ Дивись докладно: Чорний Д. М. Історична самосвідомість міського населення Харківської губернії: стан, особливості формування (початок ХХ ст.) // Вісник Харківської державної академії культури: Зб. наук. праць. Вип. 4. - Х.: ХДАК, 2001. - С. 87-89.

(«основатся»). Ї цього часу і почалась назва нашого міста»²⁴. На початку ХХ століття у масовій свідомості переважали версії та здогадки щодо історії походження, сутності герба тощо й інших міст. Так, у Ніжині сутність зображення на гербі тлумачили так: під жезлом Меркурія (саме так!) дві руки очевидно означають росіян і греків, що сприяють один одному у торгівлі

Ювілейна хвиля. Із 1908 р. Російська імперія вступила в полосу святкування різноманітних ювілейних дат. Ювілейна хвиля наростала з року в рік і досягла апогею у 1914 р. Не оминула вона і міста України. Перебіг святкувань, з одного боку, підтверджує висновок Р. Уортмана, а з іншого, дуже важливий для з'ясування ставлення міських жителів, міських дум до визначних подій. Саме в цей час остаточно визначились параметри вшанування видатної події чи визначної особистості, які мали організувати згідно із компетенцією, фінансовими можливостями та доцільністю міські самоврядування. Крім того, почали проростати паростки політизації ювілеїв.

З тих імпульсів, що надходили з гори від влади, від ставлення громадськості, вималювалась ієрархія свят. Серед них були такі, яким надавалось першорядне значення: 200 років Полтавської і 100 років Бородинської битв, 300-ліття Дома Романових. Були просто важливі: 1000-ліття Чернігова, 50 років скасування кріпацтва. Кожний з цих ювілеїв мав «ювілей-супутники». Приміром, Полтавська битва - перемогу під Лісною (вересень 1708 р.), Бородинська - бої за Смоленськ (серпень 1812р.) та Малоярославець (жовтень 1812 р.), сходження на престол династії - героїчний захист Троїце-Сергіївської Лаври (вересень 1608-січень 1610 р.), скасування кріпацтва - впровадження земств, судових установ (1864 р.), Міського Положення (1870 р.) та ін. До зіркових свят додалися, так би мовити, «астероїди» менших за значенням ювілеїв: увічнення осіб, що відзначились на ниві громадської діяльності, літератури, науки, мистецтва. Серед них - 100 років від дня народження М. В. Гоголя, 200 - М. В. Ломоносова, 50 - А. П. Чехова, 25 років з дня смерті І. С. Тургенєва, 30 років смерті Д. В. Григоровича, смерть Л. М. Толстого та інші.

Ініціатори та організатори ювілейних урочистостей звертались до міських самоврядувань із циркулярами (влада), проханнями і закликами (міські та земські самоврядування) гідно відгукнутись, зокрема, направити делегацію, організувати святкові заходи у себе вдома і пожертвувати гроші на монумент,

²⁴ Сумской вестник. - 1916. - 5 августа; Порівняйте: Салухіна Л. П., Скрипник В. Д. Суми. Історико-краєзнавчий нарис. - Х.: Прапор, 1972. - С. 4.

²⁵ ІРНБУ ім. В. Вернадського. - Ф. XXIII. - Од. зб. 34. - Арк. 27^{вб}; порівняйте зображення і сучасне тлумачення: Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. - К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. - С. 498-499.

музей або видання альбому/книжки на батьківщині події чи ювіляра

Стандартний набір ювілейних заходів, оформлених ухвалами міських дум, включав: панахиду у Соборі і/або міському Народному домі, перейменування однієї з вулиць міста, установка пам'ятника або бюста на честь особи, роздача учням брошур про подію, творів та біографій видатного письменника, проведення літературно-вокальних рангів і/або вечорів, започаткування стипендії (стипендій) для учнів у міських навчальних закладах. Подія більшого значення супроводжувалась військовим парадом (або просто присутністю військ), урочистим прийомом для делегацій тощо.

У серпні 1908 р. в Чернігові пройшли святкування 1000-ліття міста, яким передувала значна підготовча робота. Чернігівська міська дума асигнувала на проведення свята 1 тис. руб. Відгукнулись і міста губернії, виділивши певні кошти, зокрема Глухів - 50 руб., Ніжин і Конотоп - по 25 руб., Козелець - 10 руб. Чернігівське губернське земство 1906-1908 рр. асигнувало 1,25 тис. руб.²⁶

Власне торжества тривали чотири доби. Розпочались вони 6 серпня 1908 р., коли відбувся молебень за участі представників губернської влади, місцевих організацій та установ, делегацій з інших міст, зокрема, від всіх міст Чернігівської губернії. Помпезності надавала постійна присутність військ - 167 Острожського та Глухівського драгунського полків, які оточували центральну площу міста під час офіційних заходів. Полкові оркестри розважали публіку під час народних гулянь. В урочистому засіданні міської думи ухвалили текст вітальної телеграми імператору²⁷.

Складовою частиною святкування став XIV Археологічний з'їзд, який відбувався 1-12 серпня 1908 р. На з'їзді, крім наукових доповідей, було передбачено виголошення вітальних промов, адресів. Саме під час цих церемоній визначилась прихована у вітаннях відмінність поглядів не лише на історичну минувшину, але й сьогодення. Особливо помітною вона була у спробах визначити приналежність Чернігова — до України, Росії, Малоросії, Південної Росії тощо. Відкриваючи з'їзд, міський голова Чернігова А. Верзилов підкреслив, що старовинне місто всіяне пам'ятниками. «Названі пам'ятники зодчества, предмети живопису і мистецтва, зібрані на археологічній виставці, нададуть з'їзду багатий матеріал для висновків щодо співвідношення між давньоруською і наступною південноруською культурою».²⁸ У вітанні Полтавського церковного історико-археологічного комітету були названі головні віхи історичного поступу Чернігова і наприкінці зазначалось: «давньому Чернігову, рідному місту нашої

²⁶Черниговское слово. — 1908. — 2 августа

²⁷Черниговское слово. — 1908. — 8 августа.

²⁸Черниговское слово. — 1908. — 2 августа.

одноплемінної України слава і сердечні вітання від Полтавської країни («Полтавской страны»), що не забуває свого старого зв'язку із сьгоднішнім ювілеєм»²⁹. Зовсім по іншому місці Чернігова поставало з вітання секретаря Московського археологічного товариства В.К. Трутовського, який, віддаючи шану історичному минулому міста, зробив акцент на його «русскости»: «друге вже тисячоліття починає жити славетне старовинне місто Чернігів! Ані міжусобиці перших руських князів, ні полон лютої монгольської орди, ні литовські розрухи не вигнали з нього пам'яті славетного сивого минулого, не знищило в ньому перших коренів його самобутності, його чистої, чудової російської старовини»³⁰. Якщо представники Полтави та Москви тільки обережно позначили відмінності у трактуванні місця Чернігова в історії, то на спеціальних ювілейних зборах Союзу Русского Народа (СРН) Чернігова 7 серпня політизація минулого набула конкретності та загостреності. Вона лунала в кожному виступі: голови місцевого відділу СРН О. Ф. Васютинського, істориків Д. І. Гловайського, Д. Я. Самоквасова, вітаннях Тульського, Ніжинського відділів СРН та ін. Особливою відвертістю відзначився постійний співробітник газети «Киевлянин» і один з лідерів російських націоналістів А. І. Савенко: «У кожному місті сьогодні існує по суті кілька міст і в усякому випадку - два. В Чернігові також виявилось два міста: одне - кадетсько-хохломансько-єврейське; а інше російське. Прикро, але Чернігівське міське управління нинішнього складу є представником інтересів думок і настроїв кадетсько-хохломансько-єврейського міста... Але є і російський Чернігів, тобто справжній хазяїн міста. Цей Чернігів становить більшість, що він і довів на останніх виборах в Державну Думу, здобувши перемогу по обох розрядах виборців. Представником цього, тобто «русского» Чернігова, є місцевий відділ Союзу Русского Народа»³¹.

Протистояння із політичним підтекстом набули значної сили під час практично всіх засідань з'їзду. Навіть захищати необхідність збереження історичних пам'яток доводилось у вельми специфічний спосіб. Так, П. М. Добровольський під час закриття Археологічного з'їзду переконував не чіпати іконостас Введенської церкви Троїцько-Іллінського монастиря тому, що він пов'язаний не просто із Мазепою, а із однією з найкращих поем О. С. Пушкіна³². Мабуть, невипадково у сучасників залишилось не дуже приємне враження від ювілею, який замість створення урочистої атмосфери, єднання породив невдоволення і протистояння. Зокрема,

²⁹Черниговское слово. — 1908. — 9 августа

³⁰Черниговское слово. — 1908. — 9 августа

³¹Черниговское слово. — 1908. — 10 августа.

³²Черниговское слово. — 1908. — 12 августа

М. Коцюбинський писав у листі до М. Грушевського: «Ювілейне свято, як і археологічний з'їзд, вийшло цілком чорносотенне», а у листі до В. Гнатюка висловився ще більш гостро, назвавши «свинством» та «брудним патріотичним шумуванням» «наполовину хуліганський з'їзд»³³. Зі свого боку А. І. Савенко зізнавався, що на офіційне ювілейне свято не ходив через їх антиросійську спрямованість³⁴.

У березні 1909 р. виповнилось 100 років із дня народження М. Гоголя. Ювілей набув загальноросійського значення. Автор безсмертного «Ревізора», «Мертвих душ» (роман вже в ті часи за кордоном вважали візитівкою російської літератури³⁵), «Тараса Бульби» та повістей про долю маленької людини у місті, не міг залишитись поза увагою. Головним ініціатором та організатором вшанування виступала громадськість. Натомість влада протягом тривалого часу докладала зусиль, щоб не дати можливості об'єднатися місцевому суспільству навіть на ґрунті любові до М. Гоголя. Письменник, який висміював суспільні вади, зображував у несприятливому вигляді місцевих урядовців, залишався підозрілим для них. А українські мотиви творчості посилювали сумніви, особливо в зв'язку із дискусіями про національну і історичну ідентичність, що розгортались в українських губерніях. М. С. Грушевський на початку 1909р. у статті «Ювілей Миколи Гоголя» доводив: письменника неможливо протиставити українському національному руху, що намагались зробити російські націоналісти, що «Він наш, він не їх!»³⁶.

Міські думи регіону організовували громадськість для гідного вшанування М. Гоголя. У Полтаві воно тривало протягом значного відрізка часу і мало свою передісторію. Ще 1902 р. полтавчани здійснили спробу вшанувати 50 років з дня смерті земляка, ініціювали збирання коштів на пам'ятник письменнику. Місцева адміністрація усіяло перешкоджала роботі спеціального комітету на чолі із В. Г. Короленком, а згодом – із представником міської думи. Нав'язливе адміністрування із збиранням коштів на пам'ятник набуло розголосу по всій імперії³⁷.

У 1907 р. в Полтаві перейменували на честь письменника вулицю

³³ Коцюбинський М. Твори в 6-ти томах. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. 6. – С. 75, 84.

³⁴ Черниговское слово. – 1908. – 1 августа.

³⁵ Пулинец А. С. Н. В. Гоголь и наша современность // Р. В. Гоголь (к 150-летию со дня рождения). – Ученые записки Черновицкого гос. ун-та. – Сер. филологических наук. – Т. 43, вып. 12. – Черновцы, 1961. – С. 9.

³⁶ Грушевський М. С. Ювілей Миколи Гоголя // Твори у 50 томах – Т. 2. – Львів: Видавництво «Світ», 2005. – С. 381.

³⁷ Чирко І. Т. Вшанування пам'яті М. В. Гоголя на Полтавщині // М. В. Гоголь (до 150-річчя з дня народження) – Полтава, 1959. – С. 4-7.

Іванівську, прокладену на початку XIX ст. Номер «Полтавских губернских ведомостей» до 100-річчя письменника було випущено із окремим додатком «1809. К юбилею Николая Васильевича Гоголя. 1909», що містив поетичну присвяту та статтю³⁸. Підпискою на пам'ятник М. Гоголю до 1 жовтня 1913р. було зібрано 29,3 тис. руб.³⁹. У 1915р. планувалось встановлення бронзової скульптури письменника, подарованої місту скульптором Л. В. Позеном. Але через Першу світову війну воно було відкладене⁴⁰. У Миргороді коштом предводителя дворянства А. А. Малинки 1912 р. було встановлено бюст М. В. Гоголя в дворянському домі⁴¹.

У Ніжині, де ще 1881 р. відкрито перший в Росії пам'ятник М. Гоголю, його іменем названо вулицю, у день народження письменника відбулось покладання вінків до монумента. Тексти промов, виголошені під час цієї події, були одразу надруковані окремою брошурою «Речи у памятника Н. В. Гоголя в Нежине, произнесенные при возложении венков»⁴².

Вшанування пам'яті М. Гоголя відбулося по інших містах Чернігівщини, Харківщини, Катеринославщини, Таврії. «Харьковские губернские ведомости» надрукували редакційну статтю до ювілею. «Южный край» подав три великих матеріали: священника Іоанна Філевського «М. В. Гоголь як релігійний публіцист», журналіста Ю. Воліна «Мертві душі», Фенікса «Гоголь (від романтизму до реалізму; від реалізму до безодні покаяння)». У Харкові було видано кілька книжок, розрахованих як для народу, так і для освіченого (інтелігентного, казали в ті часи) читача, зокрема «Н. В. Гоголь. Его жизнь, деятельность и творчество. Чтение в средней школе», Б. Бузескула «К какому времени года относится происхождения Чичикова в первом томе «Мертвых душ», М. І. Слущького «Памяти Н. В. Гоголя – великого писателя и христианина (1809-1909)»⁴³. Урочисте відкриття бронзового бюста М. В. Гоголя, створеного на замовлення міської управи⁴⁴, стало епіцентром «Гоголівського дня» у Харкові.

Ось як проходив типовий «Гоголівський день» в одному з найменших міст регіону – Золочеві. Зранку 20 березня 1909р. в Народному домі відслужили панахиду, після якої учні міських училищ виступили із

³⁸ Бертенсон С. Библиографический указатель литературы о Гоголе за 1900-1909 гг. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1910. – С. 32.

³⁹ Полтава. Книга для туристов. – 2-е изд., дораб. и доп. – Х.: Прапор, 1989. – С. 31.

⁴⁰ Полтавщина: Энциклопедический довідник... – С. 188-190.

⁴¹ Полтавский Вестник. – 1912. – 13 июля.

⁴² Бертенсон С. Библиографический указатель... – С. 34.

⁴³ Бертенсон С. Библиографический указатель... – С. 12, 16, 24.

⁴⁴ Романовський В. С. Перші пам'ятники міста Харкова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наукових праць. – Вип. 7. – Х.: НМЦСД, 2004. – С. 194.

читанням фрагментів з повісті «Тарас Бульба». Всім дітям були роздані твори і біографія письменника. Для дорослої публіки проводився вечір, під час якого ветеринарний лікар Л. В. Андренко прочитав біографію М. Гоголя, а п-ні Белгородська — оповідання «Страшна помста»⁴⁵. За схожим сценарієм, із внесенням деяких уточнень, відбувались події в інших містах. У Чернігові, Чугуєві, Слов'янську, Мелітополі перейменували по вулиці⁴⁶; в Охтирці вирішили роздавати учням Повне зібрання творів М. Гоголя видання І. Д. Ситіна як нагороду по закінченні навчального року⁴⁷; у Лебединській чоловічій гімназії учні влаштували виставу «Вечорниці» у «малоросійських костюмах», а в Куп'янську відбувся літературний ранок⁴⁸.

Як видно із публікацій початку ХХ ст., присвячених М. В. Гоголю, головна увага зосереджувалась на аналізі творчості письменника, зокрема модної в ті часи психологічної теми. Події революції призвели до політизації постаті М. В. Гоголя. Громадська думка вимірювала письменника не лише за мистецькими ознаками, а і намагалась визначитись із політичною системою координат: у найкращих своїх творах він виступає як противник, критик «устоев», чи захисник православних загальноросійських цінностей, ідеалів. Кожен з політичних таборів намагався зробити його своїм. Проурядові газети, як приміром згадуваний вище додаток до «Полтавских Губернских Ведомостей», акцентували увагу на проблемі «Гоголь, как русский человек». У Прилуках було випущено брошуру І. Г. Сенаторського «Любовь к человеку и к отечеству, как основная черта личности и творчества Н. В. Гоголя»⁴⁹. Емоції, що захопили міське суспільство, вилюпувались під час ювілейних зборів, на засіданнях міських дум. Коли під час урочистостей у Ніжинській жіночій гімназії професор М. М. Бережков збирався запропонувати, щоби після виконання гімну на честь М. В. Гоголя проспівали ще й народний гімн* колега переконав не робити цього⁵⁰. В засіданні чугуєвської думи один із гласних при обговоренні питання вшанування М. Гоголя заявив: «Гоголь хоча і справжній хохол, але він не був схожим на інших, сучасних письменників: він не мріяв про відновлення України. Тому я приєднуюсь до пропозиції

⁴⁵ Утро. – 1909. – 24 марта.

⁴⁶ Чернігівщина: Енциклопедичний довідник... – С. 174-175, 176; Утро. – 1909. – 8 марта, 20 марта, 21 марта

⁴⁷ Утро. – 1909. – 24 марта.

⁴⁸ Утро. – 1909. – 24 марта.

⁴⁹ Бертенсон С. Библиографический указатель... – С. 23, 32, 41.

⁵⁰ ІРНБУ ім. В. Вернадського. – Ф. ХХІІІ. – Од. зб. 34. – Арк. 14.

вшанувати»⁵¹.

Сам факт можливості таких інцидентів, заяв у стінах офіційних установ дозволяє зробити припущення, що настрої місцевої громадськості були дуже строкаті: від політизації постаті та творчості М. Гоголя до сприйняття їх виключно у культурно-просвітницькому аспекті. Теж саме, очевидно, стосувалося і О. Пушкіна, Т. Шевченка. Судячи з усього контексту подій навколо вшанування видатних письменників і поетів, серед еліти міст лівобережжя перемогла тенденція зваженого ставлення до них, як носіїв культурних традицій та цінностей, необхідних для виховання дітей та молоді. Хоча для представників кожної політичної течії О. Пушкін, М. Гоголь, Т. Шевченко залишались ідеологічними символами. Також слід додати: згадані інциденти свідчать, що національні почуття по містах із відмінним національним складом населення (у Ніжині українці становили майже 68 % населення, росіяни - 7%, у Чугуєві 86 % вважали себе росіянами і лише близько 9 % українцями), були дуже вагомими чинниками буття городян.

Влітку 1909 р. увага суспільства була прикута до Полтави, де відбувались урочистості з нагоди 200-ліття перемоги над шведами. На святкування, яке тривало протягом чотирьох днів, прибули імператор Микола II з родиною, голова Ради міністрів П. А. Столипін, численні групи урядовців та військових із столиці, делегації від міст. Чорносотенні партії мали намір, користуючись перебуванням імператора, влаштувати у Полтаві політичну маніфестацію із демонстрацією своєї сили і в такий спосіб на загальноросійському рівні привласнити собі монополію на історичне минуле. Але П. А. Столипін зірвав участь правих у Полтавських урочистостях⁵². Можливо, приймаючи таке рішення, він зважав на досвід ювілея Чернігова, коли всі заходи перетворились на пікіровку між політичними опонентами. У будь-якому разі чи то завдяки присутності царя, чи то урядовим заходам, демонстрації єдності, порядку, помпезності у Полтаві було значно більше, ніж у Чернігові. Народ демонстрував любов до Миколи II, Петра I, захоплення силою російської зброї та величчю імперії.

По інших містах регіону урочистості виглядали скромніше. На Харківщині поширювали інформацію про міські пам'ятки, святині, пов'язані із ім'ям Петра I. Приміром, в Ізюмі під час літургії у Преображенському соборі підкреслювали, що читається Євангелія, використовувались Хрест і дарохранильніця із срібла, подаровані

⁵¹ Утро. – 1909. – 20 марта.

⁵² Степанов С. А. Черная сотня в России. 1905-1914 гг. – М.: Изд-во ВЗПИ, А/О «Росвузнаука», 1992. – С. 178.

Петром I⁵³. У Краснокутську в засіданні Успенського церковно-приходського попечительства прочитано доповідь про Полтавську битву, в якій наголошувалось, що у Миколаївській церкві міста зберігається ікона Божої Матері, перед якою молився Петро I у Полтаві в 1709 р.⁵⁴

На периферії Чернігівщини, Таврії, приміром, у Ніжині, Бердянську, саме відділи СРН брали на себе ініціативу у святкуванні⁵⁵, організовуючи гуляння із музикою, ілюмінацією, демонстрацією «*туманных картин*» про Полтавську битву у приміщенні міського театру⁵⁶. У Лубнах, Бердянську міські думи перейменували одну з вулиць на Петровську⁵⁷.

Те, наскільки неоднозначно сприймало місцеве населення події 200-річної давнини, видно із публікацій місцевих газет. Якщо малотиражні монархічні проурядові органи висвітлювали подію у дусі «гром победы раздавайся», то найбільш поширені щоденні ліберальні видання допускали певні вільності. Межа їх буде зрозумілою, якщо порівняємо матеріали газет із навчальною літературою того часу. Харківське «Утро» у двох номерах 26 і 27 червня друкувало велику статтю «Нашествие Карла XII в 1708-1709 г. и Полтавская победа». Автор, В. Фаусек, не місцевий за походженням журналіст, а уродженець Саратова⁵⁸, докладно знайомив городян із історичною ситуацією початку XVIII ст., перебігом подій Північної війни, перемогами російської армії. Не виходячи за межі офіційної термінології, як то «Мазепа - зрадник», він зазначав, що вільнолюбна Малоросія була незадоволена політикою Москви, а її населення «глухо шумувало»⁵⁹. Це істотно суперечило положенням підручника А. О. Турцевича «Русская история», призначеного для міських та повітових училищ, тобто найдоступнішого школяру, а отже пересічному городянину. В останньому мова йшла лише про «намір Мазепи звабити (*«увлечи»*) за собою всю Малоросію, але народ залишився вірним царю»⁶⁰.

Подібне балансування «на межі» проглядає і з оцінок історичного значення перемоги під Полтавою. У викладі В. Фаусека вона - камінь у підмурок держави; після цієї перемоги змінилась карта Європи, «Московське царство з Азії було поставлено (*«воздвигнуто»*) в Європу під

⁵³ Утро. – 1909. – 11 июня.

⁵⁴ Харьковские губернские ведомости. – 1908. – 28 мая.

⁵⁵ ІРНБУім. В. Вернадського. – Ф. XXIII. – Од зб. 33. – Арк. 19^а; Утро. – 1909. – 3 июля.

⁵⁶ Утро. – 1909. – 3 июля, 5 июля.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 тт. – М.: Издательство Всесоюзной книжной палаты, 1960. – Т. 4. – С. 487.

⁵⁹ Утро. – 1909. – 26 июня.

⁶⁰ Турцевич А. Русская история (в связи с историей Великого Княжества Литовского): Курсгородских и уездных училищ. – 15-е изд. – Вильна: [б.и.], 1913. – С. 115.

назвою Російської Імперії («*Русской Империи*»)), що перегукується із положеннями підручника⁶¹. Але паралельно В. Фаусек називає Петра I «цар-європеєць», вбачає його заслуги у тому, що він кинув в Росію сім'я європейських державних форм⁶², в той час як міський школяр міг довідатись, що Петро I був таким собі «царем-робітником»⁶³. До речі, саме такий образ монарха пропагували під час урочистостей з нагоди 200-ліття заснування Санкт-Петербурга. Столицю імперії прикрашали зображення Петра I у вигляді теслі, коваля⁶⁴.

У 1911 р. настала черга ювілею селянської реформи 1861 р. Влада ставилася до події неоднозначно, супроводжуючи всілякими заборонами її попередні «круглі дати». У 1885 - на початку 1886 р. МВС розіслало кілька об'язників, якими застерігало газети від будь-яких публікацій на дану тему. Як наслідок, 19 лютого 1886 р. у газетах були відсутні згадки про реформу, а «Русские ведомости» не вийшли взагалі⁶⁵. У 1901 р. ситуація повторилася, причому на фоні ухвалених кількома міськими думами постанов клопотатися про скасування тілесних покарань для селян⁶⁶. Отже, сам факт широкої підготовки до святкувань у 1910-1911 рр. свідчить про суттєву зміну атмосфери у суспільстві. Влада намагалась зробити акцент на вшануванні пам'яті імператора Олександра II. Громадськість головну увагу приділяла аналізу суспільно-політичного значення події на шляху європеїзації країни.

Харківська газета «Утро» присвятила скасуванню кріпацтва більшість матеріалів номера за 19 лютого 1911 р. Було надруковано 11 спеціальних статей, зокрема І. П. Белоконосського «Як і коли саме виникло на Русі кріпацтво», М. Гредескула «П'ятдесятиліття звільнення (19 лютого 1861 — 19 лютого 1911 р.)», 3. Галіна «Ліквідація кріпацтва в земельних відносинах», А. Погодіна «19 лютого 1861р. - 17 жовтня 1905 р.», В. Андреева «О. І. Герцен та його роль у справі звільнення селян» та цілий «разворот» із добіркою матеріалів «Воля у наших краях». Газета знайомила читачів регіону із історією утвердження кріпацтва в 1765-1783 рр., важкою долею кріпаків, акцентувала увагу на зміні самосвідомості

⁶¹ Турцевич А. Русская история (в связи с историей Великого Княжества Литовского... - С. 117.

⁶² Утро. – 1909. – 27 июня.

⁶³ Турцевич А. Русская история... - С. 124.

⁶⁴ Россия в начале XX века / А. Н. Сахаров, А. Н. Боханов, Л. С. Гагагова и др. – М.: Новый хронограф, 2002. – С. 544.

⁶⁵ Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х - начала 90-х годов). – М.: Мысль, 1970. – С. 271.

⁶⁶ Нардова В. А. Самодержавие и городские Думы в России в юнче XIX - начале XX в. - СПб.: Наука, 1994. - С. 138.

⁶⁷ Утро. – 1911. – 19 февраля.

частини представників верхівки тогочасного місцевого суспільства, які взяли участь у підготовці громадської думки до необхідності скасування кріпацтва. Миська преса і надалі неодноразово зверталась до подій 1861 р.⁶⁸

19 лютого 1911 р. в Харкові заходи щодо відзначення 50-ї річниці скасування кріпацтва відбулись у першій жіночій та другій чоловічій гімназіях, Другому реальному училищі, гімназіях Григорцевич та Оболенської, епархіальному жіночому училищі, Торговій школі Товариства взаємної допомоги прикажчиків, Ветеринарному інституті, Нічліжному притулку, Народному домі, Харківському Собранні прикажчиків, Медичному товаристві.⁶⁹

Для миських самоврядувань лівобережної України 50-та річниця скасування кріпацтва стала нагодою гадтримати **городян**, що походили із селянського стану. В Ізюмі миська дума започаткувала стипендію 120 руб. корінному городянину - селянину за походженням, звільнила від сплати недоїмок в обсязі до 2 тис. руб. **найбідніших** мешканців міста та виділила 50 руб. на проведення **урочистостей**⁷⁰. У Сосниці запровадили дві стипендії у чотирикласному училищі, одну - у жіночій гімназії для дітей селянського стану - **мешканців** міста, порушили клопотання про найменування першого миського училища імені **царя-визволителя «Олександрівським»**, перейменувати вулицю **Вьюницьку** на вулицю «19 лютого», придбати портрет Олександра II⁷¹. У Куп'янську шляхетна пропозиція започаткувати стипендію 150 руб. на рік для виховання **городянина-селянина** від початкової школи до вищої викликала бурхливу дискусію. Довелось ставити на закриті **голосування**, яким пропозиція не була підтримана: лише 6 голосів «за» та 12 - «проти»⁷². Виглядало це досить дивним у місті, понад 70 % мешканців якого належали до селянського стану. Швидше за все така поведінка частини гласних відзеркалювала специфіку миської самосвідомості, помножену на звичайний консерватизм та патріотичну пильність. Через кілька місяців **Куп'янське** самоврядування відмовилось пожертвувати на пам'ятники одразу трьом видатним письменникам А. П. Чехову, Д. В. Григоровичу і Т. Г. Шевченку із такого мотиву: **мовляв**, «як можна жертвувати на пам'ятники, коли жоден з них не пожертвував власних творів на **чию-небудь** користь»⁷³, але увічнила пам'ять Вітчизняної

⁶⁸ Утро. - 1911. - 20 февраля; 11 марта.

⁶⁹ Утро. - 1911. - 20 февраля.

⁷⁰ Утро. - 1911. - 9 февраля; Отчет Изюмской городской управы за 1911 год. - Изюм.

Типография Г. Б. Нутиса, 1912. - С. 40.

⁷¹ ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 567. - Арк. 274^{об}.

⁷² Утро. - 1911. - 4 февраля.

⁷³ Утро. - 1911. - 21 мая.

війни 1812 р. та Дома Романових чотирма стипендіями для учнів миських гімназій і вишого початкового училища на загальну суму 120 руб.⁷⁴

Паралельно із ювілеєм селянської реформи по містах розпочали підготовку до **300-річчя** Дому Романових. Миські думи обирали відповідні комісії з організації свят, визначали коло заходів, які мали завершитися урочистим святкуванням на початку 1913 р.⁷⁵ **Романівський** ювілей набув рис справді загальнонародного свята⁷⁶. До нього залучились не лише самоврядування, політичні сили, а й громадські інституції, Міщанські, Купецькі Общества міст. Приміром, інтенсивність роботи **Романівської** комісії Катеринославської миської думи нічим не поступалася роботі інших, як то фінансової. Вона провела 24 чергових та позачергових засідань, розглянула 330 питань. Найважливішою пропозицією було спорудити храм на честь **300-ліття** Романових. Миська дума 7 грудня 1912 р. розглянула питання про виділення місця для нього у **Яковлівському сквері**⁷⁷.

Рішення, які ухвалювалися миськими установами, становими Обществами менших міст були спрямовані на те, щоб зробити свято справді пам'ятною, вагомою подією для кожного городянина. На першому місті серед заходів стояла підтримка освіти. Так, загальні збори сумського Купецького Общества висловились за відкриття на честь 300-річчя Дома Романових комерційного училища і ухвалили відрахувати на це 3 % чистого прибутку⁷⁸. Міщанська управа **Богодухова** започаткувала п'ять «**романівських**» стипендій для **найбідніших** учнів початкових училищ, склала недоїмки в 1,2 тис. руб.⁷⁹. Ізюмська миська дума вирішила клопотатися про відкриття жіночого професійного училища, започаткувала стипендії для учнів, звільнення від сплати **недоїмок**⁸⁰. У Кременчуці відкрили чоловічу **гімназію**⁸¹. Полтава висловила за відкриття вишого навчального закладу імені Дома Романових⁸².

Святиш, пам'ятки, пам'ятники. До початку ХХ ст. по містах лівобережжя нагадували про давні часи, яскраві події минулого, славу предків переважно Собори, Церкви, **кладовища**, Богослужбові книги, посуд,

⁷⁴ Отчет Кулянской городской управы за 1914 год. - Кулянк: Печатный труд, 1916. - С. 49-50.

⁷⁵ Утро. - 1911. - 18 января; Приднепровский Край. - 1913. - 1 января.

⁷⁶ Россия в начале XX века... - С. 559-572.

⁷⁷ Приднепровский Край. - 1913. - 1 января.

⁷⁸ Южный край. - 1913. - 20 марта.

⁷⁹ Южный край. - 1913. - 23 февраля.

⁸⁰ Южный край. - 1913. - 5 марта.

⁸¹ Россия в начале XX века... - С. 570.

⁸² Южный край. - 1913. - 28 февраля.

хрести, мошії **святих**, що зберігались у Храмах. Всі вони були об'єднані поняттями **святиня**, пам'ятка старовини, тобто те, що постало завдяки високому піднесенню людського Духа (будівників, ченців, друкарів, майстрів), було **дорогим**, шанованим, заповідалось берегти і вклонятися. У **XVIII–XIX ст.** більшість матеріальних символів минулого цивільного походження в кращому разі потрапляла у домашні колекції і не виставлялись публічно. Зрідка свідки військових звитяг, **як**, приміром, гармати у Чернігові та **Харкові**, ставали частиною міського пейзажу, таким собі візуальним символом героїчного минулого. Прагматичні предки городян початку **XX ст.** значно охочіше віддавали подібні речі на переплавку, хоча б на інші **гармати**. Встановлення пам'ятників для увічнення пам'яті видатних діячів або **подій**, у яких меморіальна функція виразно переважала культову, тільки-но входило в традицію. Монументальні **пам'ятники**, тісно пов'язані із архітектурним ансамблем, були характерною ознакою столиць. У периферійних містах імперії їх було небагато: в Одесі - пам'ятник **А. Е. Рішельє (1828 р.)**, у Катеринославі - Катерині П (**1846 р.**), у Києві - Великому князю Володимирі (**1853 р.**) та Богдану Хмельницькому (**1888 р.**), у **Ніжині** - М, В, Гоголю (**1881 р.**), у Варшаві **А. Міцкевичу (1898 р.)**.

У ті часи відвідати те чи інше місто означало вклонитися святині. Особливо яскраво така тенденція проглядає із свідчень літніх **людей**, що зростали у XIX ст. і виховувались на цінностях традиційного **суспільства**. Ніжинський професор **М. М. Бережков**, який щоліта мандрував Україною та Росією, у **щоденникових** записках докладно пише про своє враження від культових споруд. Все інше для нього - **сіренький, поганенький**, буденний антураж, приміром у Прилуках - для Собору Різдва Пресвятої Богородиці або церкви Різдва **Іоанна Предтечі**⁸³. Саме вони є тими святинями **міста**, які варто побачити і вклонитися.

Так само Катеринославський старожил **В. Машуков** у своїх спогадах розпочинав характеристику пам'яток міста із розповіді про Храми, потім про **Кладовища**⁸⁴, і лише третіми йдуть пам'ятники і бюсти: Катерині П, колона за вівтарем Кафедрального Собору, кам'яна миля поруч із огорожею Собору, пам'ятники запорожцю **Глобі**, **О. Пушкіну**, **М. Гоголю**⁸⁵. В тексті спогадів помітно, що автор відчув певний дискомфорт від наведеного списку і додав примітку такого **змісту**: «У Катеринославі є ще три **пам'ятника**, що позначають місця існування колишніх церков: 1) хрест у

⁸³ ІРНБУ ім. В. Вернадського. – Ф, XXIII. – Од. зб. 30. – Арк. 67; Од. зб. 32. – Арк. 1.

⁸⁴ Машуков В. Воспоминания о городе **Екатеринославе** (1887-1910 гг.). - **Екатеринослав**: Типография Губернского земства, 1910. – С. 12-20.

⁸⁵ Там само. – С. 20-23.

роші за Успенською церквою на місці престолу колишнього кафедрального Успенського собору; 2) часовня на Троїцькому базарі на місці колишньої Троїцької церкви і 3) **стовб** з іконою Покрова Пресвятої Богородиці на місці колишньої **Покровської церкви**⁸⁶.

Дуже схоже ставлення до святинь і пам'яток видно і з книги **В. Є. Бучневича** «Записки о Полтаве и ее памятниках». Звісно, події 1709 р., пов'язані із Петром I, вирішальним чином позначились на їх ієрархії: розділ «Визначні місця Полтави» передує розділу «Святі Храми міста Полтави». Структура першого показова: спочатку автор розповідає про три монументи, пов'язані із Полтавською битвою, далі - про **Спаську** церкву, **Хрестовоздвиженський** монастир, потім **повертається** до Шведської могили, колоколу **Кизикермен**, будинку **І. Котляревського**⁸⁷.

У мандрівних записках **саратовця П. Беляєва**, який відвідав на початку століття Чернігів, Київ, Полтаву і Харків, також головна увага приділяється опису Храмів. У Чернігові він був вражений «головною святинею» - **Спасо-Преображенським** монастирем, закладеним у XI ст., мошами **Феодосія Углицького**; у Полтаві - храмами **давньо-української** архітектури; у Харкові, віддаючи належне споруді залізничного вокзалу, він також головну увагу приділив святиням **Покровського** монастиря, Кафедрального собору. Лише одного разу, «**вскольз**», побіжно згадав він пам'ятник - **І. Котляревському** у Полтаві⁸⁹.

Зовсім по-інакшому бачила пам'ятки по містах людина **молода**, вихована на цінностях модерного **суспільства**. Так, **Д. Дорошенко** описуючи Глухів, не робить різниці між пам'ятками і **пам'ятниками**, не вибудовує ієрархії, на рівних згадуючи монументи **П. О. Румянцеву-Задунайському** і **М. Терещенку**, нові і зруйновані церкви, руїни Малоросійської Колегії і дерев'яний будинок **аптеки**, що існує із 1757 р.⁹⁰. Теж саме можна сказати про його враження від Чернігова, **Новгород-Сіверського**. А розшукувати у **Новгород-Сіверському** бюст **О. Пушкіна**, збиваючи ноги по чийсь городах та вислуховуючи лайку **господарів**⁹¹, здається, **М. М. Бережкову** та **П. Беляєву** навряд чи спало б на думку.

⁸⁶ Машуков В. Воспоминания о городе **Екатеринославе**... – С. 21.

⁸⁷ **Бучневич** В. Е. Записки о **Полтаве** и ее **памятниках**. - Изд. 2-е, испр. и доп. - Полтава: Типо-литография Губернского правления, 1902. - С. 158-230, 230-257.

⁸⁸ **Беляєв** П. У Великих **святинь** (из путевых заметок). Тамбов, Воронеж, Курск, Чернигов, Киев, Полтава и Харьков. - Саратов: Типография Союза Печатного Дела, 1909. - С. 19-25, 99-100, 129-132.

⁸⁹ Там само. – С. 100.

⁹⁰ **Дорошенко** Д. По рідному краю... – С. 6-7.

⁹¹ Там само. – С. 19.

На початку ХХ ст. поруч і паралельно із **святиною** - пам'яткою давнини – поставали твори **мистецтва**, створені руками сучасників для сучасників. Монументальний **пам'ятник**, бюст ще не став пам'яткою, а був засобом пропаганди певної ідеї, знаком вшанування тієї чи іншої події, особи з боку місцевих мешканців.

По деяких губернських містах справляли монументи, які засвідчували лояльність до влади - імператорам всеросійським. У Києві 1896 р. відкрили пам'ятник Миколі I⁹², Чернігові 1897 р. - бюсти Олександрю П і Олександрю III⁹³. У Харкові **порушили** питання про встановлення пам'ятника Олександрю III⁹⁴.

І немов би підкреслюючи вимушеність подібних кроків, міська громадськість протиставляла **ім** скульптурні зображення діячів культури. На нашу думку, встановлені наприкінці ХІХ-на початку ХХ ст. у Катеринославі, Харкові, **Новгород-Сіверському** бюсти О. Пушкіну були не лише даниною патріотизму, відданості імперії. Не меншу вагу для мешканців міст набували загальнолюдські цінності, ідеї прекрасного, що пронизували твори видатного представника російської **культури**. Тому пам'ятники О. С. Пушкіну мали пропагувати культуру як таку. Те, наскільки бракувало **культури**, звичайної **культурності**, шанобливого **цивілізованого** ставлення до пам'яток минулого серед міського населення яскраво продемонстрували події 1917 р. і наступних років.

Знаковою подією, своєрідною точкою відліку у процесі **самоусвідомлення**, **самоідентифікації** населення міст стало відкриття пам'ятника І. Котляревському у Полтаві в 1903 р.⁹⁵. Саме дискусії навколо цієї події **засвідчили**, якої ваги набуло вшанування людини, яка є символом місцевого минулого, уособлює **традиції**, цілісність місцевого суспільства і пам'ятник на честь якої має прикрашати центральну площу, вулицю або сквер. Значимість достаті **особи**, вибраної для вшанування, **оригінальність** самої скульптури мали стати родзинкою **міста**, робити **його** таким, що швидко розпізнається серед інших. Для **молоді**, найбільшої за чисельністю групи городян, такий монумент мав нагадувати про славетне минуле **міста**,

⁹² Київ. *Энциклопедический справочник*. - 2-е изд. - К: Главная редакция Украинской Советской *Энциклопедии*, 1985. - С. 712.

⁹³ *Путеводитель по городу Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм г. Чернигова*. Издание И. А. Рахмана. - Чернигов: Типография Г. М. Веселой, 1912. - С. 20, 22.

⁹⁴ Романовський В. С. Перші пам'ятники... - С. 192.

⁹⁵ Полтаві 800 років. 1174-1974: *36 документів і матеріалів*. - К: Наукова думка, 1974. - С. 99; Полтавщина: *Енциклопедичний довідник*... - С. 392-393; Полтава. *Історичний нарис*. - Полтава: Вид-во «Полтава», 2001. - С. 113-114; Петлюра С. *Статті*. Листи. Документи. - К: ПП Сергійчук М. І., 2006. - Т. IV. - С. 19-20.

закликав пишатися предками.

Інтенсивність процесу пам'яткотворення наростала із року в рік і досягла апогею між 1909-1914 рр., коли у багатьох великих і малих містах регулярно відкривалися і освячувалися монументи російським імператорам, діячам культури, меценатам.

Одним із символічних кроків на шляху утвердження в українських землях імперської самосвідомості стало відкриття пам'ятника Олександрю П у Києві в 1911 р. Подія відбувалась у присутності Миколи П з родиною, столичної верхівки. Щоправда, урочистості були затьмарені вбивством П. Столипіна. Але місцеві урядовці отримали сигнал: відзначати «Великі реформи» треба «монументальною пропагандою».

Відкриттям пам'ятників імператору опікувались представники влади, держслужбовці: у повітових містах - земські начальники, як приміром у Глухові, Хоролі, Березні⁹⁶ або директор гімназії у Кобеляках⁹⁷.

Міське суспільство неоднозначно ставилося до таких кроків. У Харкові справа зведення монумента Олександрю Ш, розпочата 1894 р., просувалась вкрай повільно (вірніше, не просувалась взагалі), хоча підстави так би мовити «місцевого характеру» були **наочні**: імператор дивом врятувався від загибелі під **Борками** в 1888 р. На місці аварії було встановлено Храм, але міське самоврядування проявляло «холодну байдужість» до втілення рішення⁹⁸. Харків до самої революції залишився єдиним в регіоні губернським містом, де було **відсутнє** скульптурне зображення представника правлячої династії.

Непросто складалася доля пам'ятника Катерині П у Катеринославі, встановленого за ініціативи регіональної влади та місцевого **дворянства**. Із спорудженням у 1903-1905 рр. будинку **історико-археологічного музею ім. О. М. Поля** вільний огляд пам'ятника із центрального проспекту міста був **ускладнений**⁹⁹. За свідченням старожила міста В. **Машукова**, протягом останніх років (спогади написані 1910 р.) стало здійснюватись «архієрейське служіння, в кафедральному соборі урочиста панахида по державній засновниці нашого міста Государині імператриці Катерині П» 24 листопада, на день ангела¹⁰⁰. Цей ритуал можна розглядати як зародок відзначення дня

⁹⁶ ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 888. - Арк. 134-134^{об}; Спр. 830. - Арк. 65^{об}; Полтавский Вестник - 1912. - 4ноября.

⁹⁷ Полтавский Вестник - 1912. - 29 октября.

⁹⁸ Романовський В. С. Перші пам'ятники... - С. 192.

⁹⁹ Буряк В. В. *Памятник Екатерине II в Екатеринославе*// Грані. - 2001. - № 3 (17) травень-червень. - С. 14; Днепрпетровск *Архитектурно-исторический очерк*. - К: Будівельник, 1985. - С. 43.

¹⁰⁰ Машуков В. *Воспоминания*... - С. 21.

міста. У цьому руслі треба розглядати спробу надати пам'ятнику Катерині П значення загальноміського символу. Катеринославське дворянство в 1914 р. організувало перенесення монумента на найвищу точку **Катерининського проспекту**, закріпивши таким чином його статус значної місцевої **пам'ятки**¹⁰¹. Край всьому поклали Перша світова війна і революція. У квітні 1917 р. пам'ятник Катерині П було **знято**¹⁰². Планувалось передати «фігуру» до місцевого музею, але населення і солдати вимагали відправити її на завод для переплавки на **снаряди**¹⁰³. Врятував пам'ятник **Д. Яворницький**. Спочатку умовив командира військової частини **віддати**, мовляв, Катерина не **мідна**, а **бронзова**, тому не придатна для виробництва снарядів. Згодом звелів «викопати глибоку яму, звалив туди фігуру, засипав землею і так вона років зо три пролежала **похована**, поки **забулася**»¹⁰⁴. Відвідуючи місто на Дніпрі у червні 1928 р. С. Єфремов занотовував у щоденнику: фігуру Катерини П **Д. Яворницький** «почистив і поставив у садочку біля музею поміж кам'яними бабами... і стоїть собі пишна цариця тихенько поміж такими самими мовчазними **бабами**, що багато **бачили**, що творилось круг них на високих **могилах**. і багато могли б розказати, коли б говорити **вміли**»¹⁰⁵.

Драматичні пристрасті вирували у **Глухові** навколо встановлення пам'ятника Олександрі П. Земський начальник першої дільниці **Глухівського** повіту протягом двох років, починаючи із **1912 р.**, намагався реалізувати задум. З цією метою він добився від волосного сходу асигнування 1 тис. **руб** на придбання місця для пам'ятника - близько 400 саж.² — у місті. Влітку 1914р. земський начальник планував встановити монумент на мурованому п'єдесталі, а навколо **облаштувати** сквер із **деревами**, доріжками для **прогулянок**. Земський начальник просив міську думу **Глухова** надати допомогу розміром 1 тис. руб. для облаштування **сквера**. Міська **управа**, подаючи на розгляд думи клопотання, зазначила у своїй доповіді: «... призначене місце для встановлення пам'ятника в **Бозе почівшпему** Імператору Олександрі П знаходиться досить далеко від центру міста і не є зручним місцем для гуляння, як таке, що мало **відвідується** публікою, тим більше що в місті є достатньо зручних місць для гуляння. Таким чином, надаючи субсидію для облаштування **сквера** навколо пам'ятника і у таких значних обсягах, особливо при напрузі міських

¹⁰¹ Буряк В. В. Пам'ятник... — С. 14.

¹⁰² РГИА. — Ф. 794. — Оп. 1 - Стр. 4. - Арк. 146; В.В.Буряк помилково пов'язує скинення пам'ятника повсталим народом 1918р. Див.: Буряк В. В. Пам'ятник... — С. 15.

¹⁰³ РГИА. — Ф. 794. — Оп. 1 — Стр. 4. — Арк. 146.

¹⁰⁴ Єфремов С. Щоденники. 1923-1929. — К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. — С. 644.

¹⁰⁵ Там само.

фінансів, **навіть-чи** є доцільним. Що ж стосується субсидії на встановлення **пам'ятника**, то ідея **встановлення** пам'ятника Імператору Олександрі П належить селянському населенню і викликана знаменною в їх житті подією, як **50-ліття** звільнення від кріпацтва і при втручанні в цю справу **міста**, пам'ятник вже втрачає те ідейне значення, яке б він мав, якби був влаштований виключно лише на селянські гроші. Враховуючи ці міркування, на думку Міської Управи, клопотання Земського Начальника про надання субсидії на встановлення пам'ятника Імператору Олександрі П **слід відхилити**»¹⁰⁶.

28 квітня 1914 р. Дума ухвалила асигнувати на сквер 100 руб. і «витратити їх із зекономленого **залишка** від платні ветеринарному лікарю»¹⁰⁷. Через два місяці 30 червня 1914 р. дума повернулася до розгляду питання. В засіданні розглядалась заява гласного **Ф. А. Кулешова** про необхідність встановити пам'ятник Олександрі П в центрі міста. Гласний намагався довести, що імператором зроблено дещо корисне, необхідне і для городян, а саме запроваджено гласний суд, міське самоврядування; є селяни і серед міського населення. Але ця спроба, очевидно, не мала **наслідків**¹⁰⁸.

За схожим сценарієм розгортались події в **Хоролі**. За ініціативи земського начальника на кошти волосного селянського сходу шляхом відрахування двох процентів від касового прибутку пам'ятник Олександрі П був відкритий восени **1912 р.** Але на відкритті були відсутні вінки від міського самоуправління і мішанського товариства¹⁰⁹. У Березні влітку 1914р. пам'ятник Олександрі П планували відкрити перед Народним Домом. Міська управа виділила на святкові гуляння 25 руб., що ніяким чином не відповідало рангу **події**¹¹⁰.

Історія встановлення пам'ятників у Глухові, Хоролі, Березні важлива для розуміння міської самосвідомості. Очевидно, справа не була органічно близькою міським самоврядуванням і **мещканцям** міст. Головна заслуга Олександра П — ліквідація кріпацтва - вважалась внеском у розвиток **селянського** стану і не сприймалась як **така**, що безпосередню позначилась на житті міст. Згадаймо хоча б аргументи **глухівчанина Ф. А. Кулешова**, голосування шістьох **куп'янських гласних**, які безуспішно намагалися довести вплив діяльності Олександра П на розв'язання міських проблем. Вважаємо, що Олександр П насправді заслужив на повагу і вшанування. Але, на наш **погляд**, на рішеннях міських установ не брати участь **втих чи інших ювілейних заходах**,

¹⁰⁶ ДАЧО. — Ф. 145. — Оп. 1. — Стр. 830. — Арк. 65^а.

¹⁰⁷ Там само. — Арк. 60^в.

¹⁰⁸ Там само. — Арк. 47^в-48.

¹⁰⁹ Полтавский Вестник — 1912. — 4 ноября.

¹¹⁰ ДАЧО. — Ф. 145. — Оп. 1. — Стр. 888. — Арк. 134-134^в.

міста. У цьому руслі треба розглядати спробу надати пам'ятнику Катерині П значення загальноміського символу. Катеринославське дворянство в 1914 р. організувало перенесення монумента на найвищу точку **Катерининського проспекту**, закріпивши таким чином його статус значної місцевої пам'ятки¹⁰¹. Край всьому поклали Перша світова війна і революція. У **квітні** 1917 р. пам'ятник Катерині П було **знято**¹⁰². Планувалось передати «фігуру» до місцевого музею, але населення і солдати вимагали відправити її на завод для переплавки на **снаряди**¹⁰³. Врятував пам'ятник **Д. Яворницький**. Спочатку умовив командира військової частини **віддати**, мовляв, Катерина не **мідна**, а **бронзова**, тому не придатна для виробництва снарядів. Згодом звелів «викопати глибоку яму, звалив туди фігуру, засипав землею і так вона років зо три пролежала **похована**, поки **забулася**»¹⁰⁴. Відвідуючи місто на Дніпрі у червні 1928р. С. Єфремов занотовував у **щоденнику**: фігуру Катерини П Д. Яворницький «почистив і поставив у садочку біля музею поміж кам'яними бабами... і стоїть собі пишна цариця тихенько поміж такими самими мовчазними **бабами**, що багато **бачили**, що творилось круг них на високих **могилах**. і багато могли б розказати, коли б говорити **вміли**»¹⁰⁵.

Драматичні пристрасті вирували у **Глухові** навколо встановлення пам'ятника Олександрю П. Земський начальник першої дільниці Глухівського повіту протягом двох років, починаючи із **1912 р.**, намагався реалізувати задум. З цією метою він добився від волосного сходу асигнування 1 тис. **руб** на придбання місця для пам'ятника - близько 400 саж.² - у місті. Влітку 1914р. земський начальник планував встановити монумент на мурованому п'єдесталі, а навколо **облаштувати** сквер із **деревами**, доріжками для **прогулянок**. Земський начальник просив міську думу **Глухова** надати допомогу розміром 1 тис. руб. для облаштування **сквера**. Міська **управа**, подаючи на розгляд думи клопотання, зазначила у своїй доповіді: «... призначене місце для встановлення пам'ятника в **Бозе почівшому** Імператору Олександрю П знаходиться досить далеко від центру міста і не є зручним місцем для гуляння, як таке, що мало відвідується публікою, тим більше що в місті є достатньо зручних місць для гуляння. Таким чином, надаючи субсидію для облаштування сквера навколо пам'ятника і у таких значних обсягах, особливо при напрузі міських

¹⁰¹ Буряк В. В. Пам'ятник... - С. 14.

¹⁰² РГИА - Ф. 794. - Оп. 1 - Спр. 4. - Арк. 146; В.В.Буряк помилково пов'язує скинення пам'ятника повсталім народом 1918р. Див.: Буряк В. В. Пам'ятник... - С. 15.

¹⁰³ РГИА. - Ф. 794. - Оп. 1 - Спр. 4. - Арк. 146.

¹⁰⁴ Єфремов С. Щоденники. 1923-1929. - К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. - С. 644.

¹⁰⁵ Там само.

фінансів, **навряд-чи** є доцільним. Що ж стосується субсидії на встановлення **пам'ятника**, то ідея встановлення пам'ятника Імператору Олександрю П належить селянському населенню і викликана знаменною в їх **житті** подією, як **50-ліття** звільнення від кріпацтва і при втручанні в цю справу **міста**, пам'ятник вже втрачає те ідейне значення, яке б він мав, якби був влаштований виключно лише на селянські гроші. Враховуючи ці міркування, на думку Міської Управи, клопотання Земського Начальника про надання субсидії на встановлення пам'ятника Імператору Олександрю П **слід відхилити**¹⁰⁶.

28 квітня 1914р. Дума ухвалила асигнувати на сквер 100 руб. і «витратити їх із зекономленого **залишка** від платні ветеринарному лікарю»¹⁰⁷. Через два місяці 30 червня 1914р. дума повернулася до розгляду питання. В засіданні розглядалась заява гласного **Ф. А. Кулешова** про необхідність встановити пам'ятник Олександрю П в центрі міста. Гласний намагався довести, що імператором зроблено дещо корисне, необхідне і для городян, а саме запроваджено гласний суд, міське самоврядування; є селяни і серед міського населення. Але ця спроба, очевидно, не мала наслідків¹⁰⁸.

За схожим сценарієм розгортались події в **Хоролі**. За ініціативи земського начальника на кошти волосного селянського сходу шляхом відрахування двох процентів від касового прибутку пам'ятник Олександрю П був відкритий восени 1912 р. Але на відкритті були відсутні вінки від міського самоуправління і міщанського товариства¹⁰⁹. У Березні влітку 1914р. пам'ятник Олександрю П планували відкрити перед Народним Домом. Міська управа виділила на святкові гуляння 25 руб., що ніяким чином не відповідало рангу **події**¹¹⁰.

Історія встановлення пам'ятників у Глухові, Хоролі, Березні важлива для розуміння міської самосвідомості. Очевидно, справа не була органічно близькою міським самоврядуванням і мешканцям міст. Головна заслуга Олександра П - ліквідація кріпацтва - вважалась внеском у розвиток селянського стану і не сприймалась як **така**, що безпосередньо позначилась на **житті** міст. Згадаймо хоча б аргументи **глухівчанина Ф. А. Кулешова**, **голосування шістьох куп'янських гласних**, які безуспішно намагалися довести вплив діяльності Олександра П на розв'язання міських проблем. Вважаємо, що Олександр П насправді заслужив на повагу і вшанування. Але, на наш **погляд**, на рішеннях міських установ не брати участь в тих чи інших ювілейних **заходах**,

¹⁰⁶ ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 830. - Арк. 65³⁸.

¹⁰⁷ Там само. - Арк. 60³⁸.

¹⁰⁸ Там само. - Арк. 47³⁸-48.

¹⁰⁹ Полтавський Вестник - 1912. - 4 ноября.

¹¹⁰ ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Спр. 888. - Арк. 134-134³⁸.

обмежитись суто символічними сумами тощо позначились також адміністрування, недостатнє знання історії. В тих випадках, коли міським думам боязко було вголос заявити про ігнорування особи імператора, роздатування від підписних листів, які надходили із нав'язливою регулярністю, взагалі «пам'ятникової лихоманки», проривалося назовні стосовно інших осіб або у мовчазному ігноруванні.

Першою в регіоні значною за масштабами та суспільним розголосом спробою встановлення пам'ятника місцевому діячу було увічнення І. Г. Харитоненка в Сумах. Боротьба за встановлення пам'ятника тривала вісім років. Саме вона висвітила проблеми, які ставали на заваді ініціативам міської громадськості і дум. Влада імперії спершу відмовляла у дозволі на встановлення пам'ятника, тому що заслуги І. Г. Харитоненка «не ставлять його ім'я поруч із іменами значних російських діячів, монументами яких прикрашені міста Росії»¹¹¹. І хоча 1894р. згода царя була отримана, а в жовтні 1899 р. пам'ятник, на який витратили 45 тис. руб., відкрили, ставлення влади до таких акцій громадськості принципово не змінилось. Влада боялася, по-перше, будь-якої ініціативи знизу, що могла об'єднати людей. По-друге, що місцеві пам'ятники «затмят» монументи царям¹¹². Згодом місце навколо пам'ятника І. Г. Харитоненку було впорядковане: висаджені дерева, встановлено чавунні світильники, а навколо постамента зроблено декоративний ланцюг із гербом міста Суми¹¹³.

Але ставлення самоуправління та громад міст до зведення пам'ятників місцевим діячам також не обходилося без тривалих дискусій, тяганини, байдужості. Хоча акценти тут треба розставляти трохи інакше, ніж у випадку із монументами царям. Звісно, із налігачем ніхто не примушував прискорювати справу. Вистачало кохності і лінощів працювати над реалізацією добрих намірів, а можливо й елементарні задрощі. Не вистачало, як завжди, коштів. Так, у Глухові 1909 р. встановили пам'ятник благодійнику, меценату М. Терещенку. Один із фундаторів Глухівського музею, постав справжнім велетнем, хоча за життя виглядав маленьким і непоказним¹¹⁴. На пам'ятнику було зазначено «Вдячний Глухів». Як із сарказмом зазначав дописувач у газету «Утро», 200 тис. руб. на пам'ятник дав син покійного цукрозаводчика, а глухівчани спромоглися зібрати кошти

¹¹¹ Покидченко Л. А. Архивные документы об истории памятника И. Г. Харитоненко в Сумах // *Матеріали другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції (частина I. Історія)*. - Суми, 1994. - С. 55.

¹¹² Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. - К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1950. - С. 329.

¹¹³ Покидченко Л. А. Архивные документы... - С. 57.

¹¹⁴ Утро. - 1909. - 30 сентября.

лише на урочистий обід¹¹⁵.

Полтава до ювілею Полтавської битви збагатилась цілою низкою скульптур та пам'ятних знаків: пам'ятники шведам від росіян, шведам від шведів, коменданту фортеці О. С. Келіну, 10 обелісків на місцях розташування редутів. У 1915 р. на кошти випускників Полтавського кадетського корпусу було встановлено у вестибюлі закладу фігуру Петра I (із 1950 р. - перед музеєм історії Полтавської битви)¹¹⁶.

У Харкові на початку ХХ ст. було встановлено бюсти О. Пушкіну (1903 р.), М. Гоголю (1909 р.), пам'ятник В. Н. Каразину (1907 р.). Проекти зведення ще восьми монументів були принципово схвалені міською думою. Серед претендентів на увічнення домінували діячі української культури: Г. Квітка-Основ'яненко, М. Л. Кропивницький, М. Лисенко, Т. Шевченко та місцевий купець В. І. Пащенко-Тряпкін. Крім того у проектах значилися бюсти М. Лермонтову, В. Жуковському й імператору Олександрові III¹¹⁷.

Однією з маловідомих сторінок є дискусія в харківській міській думі щодо планів встановлення пам'ятника М. Лисенку. Вона спотворено висвітлюється у небагатьох публікаціях. Тому звернення до обговорення в Харкові «монументальної програми» дозволить зрозуміти особливості самосвідомості городян початку ХХ ст.

Так, у статті в журналі «Самостійна Україна» розповідалось про конфлікт між «радником» (так названо гласного) харківської міської думи М. Міхновським і великим підприємцем М. фон-Дітмаром щодо встановлення пам'ятника Т. Шевченку. Останній «рішуче висловився проти Шевченка, провокаційно висуваючи проєкт спорудження пам'ятника ще одному московському письменникові - Лермонтову. Московська і московфільська більшість магістратської ради пристала до фон Дітмара», але «пізніший розвиток подій», зокрема, замах на погруддя Пушкіна, «поклав край дальшій розбудові пам'ятників москалям у Харкові»¹¹⁸.

У іншій публікації, в харківському журналі «Прапор», зазначається, що за пропозицією Д. І. Багалія та інших гласних у Харкові вирішили збирати кошти на пам'ятник М. Лисенку. «Однак за кілька місяців рішення почали переглядати. Виявляється, один із гласних думи - голова союзу гірзаводчиків півдня Росії фон-Дітмар - висловив протест проти спорудження пам'ятника М. Лисенку. Він запропонував спочатку з'ясувати

¹¹⁵ Утро. - 1909. - 30 сентября.

¹¹⁶ Полтавщина: Енциклопедичний довідник... - С. 792-794.

¹¹⁷ Романовський В. С. Перші пам'ятники... - С. 192-195.

¹¹⁸ Ліпописець. Замах на пам'ятник Пушкіна в Харкові і Микола Міхновський // Самостійна Україна. - 1957. - Ч. 3. Березень. - С. 18.

«значення **покійного композитора** в російському пантеоні»¹¹⁹. Далі в публікації зазначається, що відбулись бурхливі **дебати**, **цитується** фрагмент виступу гласного **М. Міхновського** на захист М. Лисенка. Підсумок у публікації такий: «Після дебатів дума ствердила своє рішення. **Та**, як відомо, пам'ятники не були споруджені. Лише за радянських часів стало можливим по-справжньому шанувати світлу пам'ять видатних діячів української культури і **мистецтва**»¹²⁰. Ось, власне, і все.

Б надрукованих матеріалів можна зробити **висновок**, що великий харківський буржуа чи то опікувався російським культурним впливом у **місті**, **чи** то став в опозицію демократично налаштованим гласним; що дума в одному випадку навіть не збиралась, а в другому, попри декларовані **наміри**, виявилася неспроможною увічнити видатних українців. В обох публікаціях **присутній оптимістичний**, з огляду на українські культурні **інтереси**, фінал. **На наш погляд**, в «Самостійній Україні» і «Прапорі» ведеться про один і той самий інцидент в міській думі, оскільки в першій з них переплутано хронологію **подій**, адже замах на бюст О. Пушкіна мав місце **1904 р.**, а **М. Міхновський** був обраний гласним лише **1910 р.**¹²¹. Тому постають питання: що насправді відбувалось у Харкові? чому **М. фон-Дітмар** раптом висловив протест? чому і як дума **ухвалила/підтвердила** своє рішення?

Постанова харківської міської думи, про яку йдеться у **журналах**, відбулась 7 лютого **1913 р.** Питання про пам'ятник М. Лисенку розглядалось в комплексі з іншими заходами щодо увічнення пам'яті композитора. Було ухвалено рішення про стипендії імені М. Лисенка в харківських Музичному і Художньому **училищах**, премії на кращі студентські твори з етнографії народної пісні і музики; помістити портрет М. Лисенка у міському драматичному театрі; асигнувати у фонд пам'ятника М. Лисенку 3 тис. **руб** із передачею цієї постанови на висновок фінансової комісії **думи**¹²².

Через сім місяців до міської управи надійшла заява **М. фон-Дітмара** (не **протест!**), пов'язана із запланованими на осінь виборами комісії **думи**, яка матиме опікуватися лютевим рішенням. Підприємець писав: «Діяльність нещодавно померлого Лисенка має відношення до музичної області і мені здається слід питання про пам'ятник йому відкласти до більш точного з'ясування значення його музичної творчості... для мене особисто, так і для багатьох **гласних**, (як я переконався із розпитувань) не з'ясовано як значення Лисенка в області місцевої **музики**, так і обсяг його музичної творчості,

¹¹⁹ З похованих сторінок // Прапор. – 1962. – № 5. – С. 104.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Южный край. – 1910. – 12 мая.

¹²² Известия Харьковской городской думы. – 1913. – № 2. – С. 186-187.

приміром, порівняно із **Глінкою, Чайковським, Даргомизьким, Серовим, Римським-Корсаковим, Бородиним, Кюї** і іншими, інакше кажучи, не з'ясовано місце Лисенка в російському пантеоні музики і **театру**¹²³. **М. фон-Дітмар** пропонував звернутись до спеціалістів щодо оцінки творчості М. Лисенка і дуже обережно зазначав: «Можливо з іншого боку і не настав час для належної оцінки померлого композитора». В заяві прочитується і інший мотив: багато років точаться в думі розмови щодо увічнення М. Лермонтова і чи не варто дотриматися послідовності в роботі щодо увічнення діячів культури.

З критикою М. фон-Дітмара доволі емоційно виступив М. Міхновський: «метод порівнювання або навіть конкуренції небіжчиків на **пам'ятники** ... не може заслуговувати на серйозну увагу. Заслуги М. В. Лисенка перед українським народом неоціненні, хоч з причини особливих умов більшість значних творів Лисенка майже невідомі широкій публіці. **Славнозвісний** композитор **П. І. Чайковський** вважає **його** оперу «Тарас Бульба» шедевром. Ім'я Лисенка цінне як рятувальника національного багатства українських пісень. Ця праця склала Лисенку ім'я серед українського **народу**»¹²⁴.

М. фон-Дітмар, відповідаючи **М. Міхновському**, заявив, що він за встановлення пам'ятників Т. Шевченку і Г. Квітці, але пропонує почекати із М. Лисенком: «Я зовсім не розумію, чому це на думку гласного Міхновського композитор Лисенко не порівняний з Глінкою, Чайковським і іншими російськими композиторами. Ведучи мову про те, що треба визначити місце Лисенка в Російському пантеоні музики і театру, я зовсім не обмежував цей пантеон лише **великоросами**, а вважав, що в цей пантеон увійдуть не лише російські з їх поділом на **великоросів**, малоросів і **білоросів**, але і інші народи Росії. Якщо п. Міхновський говорить, що це письменники - письменники не **російські**, а якогось іншого народу, то цього я взагалі не **розумію**, тому що вважаю, що і **малороси**, і **великороси**, і білоруси становлять один російський **народ**»¹²⁵. На останок М. фон-Дітмар знов підкреслив: «через те, що пам'ятник встановлюється в Росії і у російському місті, необхідно знати **як місцеве, так і загальноросійське значення** [виділено нами - Д. Ч.]».

Тонка **межа**, по якій балансували гласні, помітна і з газетного звіту, який дещо уточнює офіційну думську версію. У викладі кореспондента М. фон-Дітмар висловився так: «Існує єдиний російський **народ**, спільна родина великоросійського, малоросійського і білоруського племені. І тому важливий **загальноросійський** пантеон літератури і мистецтва».

¹²³ Известия Харьковской городской думы. – 1913. – № 10. – С. 49-50.

¹²⁴ Там само. – С. 16.

¹²⁵ Там само. – С. 17.

Міхновський відповів: «Дітмар не знає про існування 27 млн. народу, хоча живе в Україні». Дітмар: «Я живу в Росії, а не в Україні»¹²⁶. Гласний О. А. Піддубний запропонував вшанувати пам'ять М. Лисенка, а М. фон-Дітмару ознайомитися із творами композитора¹²⁷.

Дума ухвалила постанову, в якій зазначалось, по-перше, що вона «не знаходить підстав для перегляду постанови» від лютого 1913 р., по-друге, вжити заходів щодо встановлення пам'ятника М. Ю. Лермонтову. В члени комісії із пам'ятників обрали В. Є. Мороховця, В. Г. Коренева, В. М. Пономаренка, Д. І. Багалія, В. В. Величка, С. О. Раєвського, М. І. Міхновського¹²⁸.

Як бачимо, в позиції М. фон-Дітмара не було беззастережного відкидання М. Лисенка, так само як і інших українських діячів, чого, здавалось, можна очікувати від представника верхівки імперського суспільства. Проти інших пунктів лютневої ухвали він не виступав. На нашу думку, заява М. фон-Дітмара, як лакмусовий папірець, виявила особливості самосвідомості не лише одного заможного харків'янина, а багатьох мешканців Харкова, які приїхали до міста в XIX ст. і осіли тут. По-перше, слід враховувати походження М. фон-Дітмара і освітню базу (центральна Росія, Санкт-Петербурзький Гірничий інститут). По-друге, він перебував в полі уявлень про єдиний російський народ і співвідношення між українцями, великоросами і білорусами, яке домінувало на той час у Росії. Відомо, що навіть українці за походженням на той час не відкидали подібного тлумачення; цей стереотип просякав свідомість вищих і нижчих верств українського суспільства навіть у 1917-1920 рр.¹²⁹. Так чого можна було очікувати від вихідця з родини обрусілих німців? По-третє, М. фон-Дітмар чудово розрізняв «місцеве» і «загальноросійське» значення. В його уяві почалось відокремлення цих понять. Кінцева фраза його виступу чи не найкраще підтверджує це. Натомість слова М. фон-Дітмара, що «пам'ятник встановлюється в Росії і у російському місті» означає державну приналежність території і не зачіпає національний контекст, який побачив

¹²⁶ У газеті бути надруковано «Я живу в Росії, а в Україні». Наступного дня в газеті було вміщено листа пильного М. Міхновського, який уточнював, що М. фон-Дітмар сказав саме «живе в Росії, а не на Україні» і що в газетному звіті цього немає. (Южный край. - 1913. - 17 октября).

¹²⁷ Южный край. - 1913. - 16 октября.

¹²⁸ Известия Харьковской городской думы. - 1913. - № 10. - С. 19.

¹²⁹ Андреас Каппелер використовує термін «подвійна лояльність» щодо свідомості українського дворянства (Див.: Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. - 1992. - № 7. - С. 51), але вона була притаманна і іншим соціальним верствам, зокрема, міській інтелігенції.

М. Міхновський¹³⁰.

Чому саме М. фон-Дітмар виступив із застереженнями? На наш погляд вирішальну роль відіграли обізнаність гласного із фінансовим станом міста, деякі особистісні моменти, а не міркування політичного характеру. Сума, яку передбачалось виділити на пам'ятник М. Лисенку, навіть для Харкова була чималенькою. Під час обговорення питання у фінансовій комісії думи лунали голоси щодо доцільності увічнення пам'яті композитора іншим шляхом. Приміром, організацією викладання малоросійської музики і співів у Харківському музичному училищі¹³¹.

Крім того, М. фон-Дітмар і раніше з приводу інших питань неодноразово йшов проти течії, виступаючи із особистим поглядом щодо тих чи інших рішень думи². Отже, рішучість, із якою виступав підприємець - результат особистісних рис його характеру, взаємин із керівництвом міського управління.

Матеріали щодо ставлення жителів міст лівобережжя до ювілеїв загальнодержавного характеру, їх участі в урочистостях, наведені у попередніх підрозділах, дозволяють стверджувати: вони чітко усвідомлювали себе як громадяни Російської імперії. В цьому плані городяни нічим не відрізнялись від інших жителів українських губерній¹³³. Так само чітко вони усвідомлювали, що проживають в особливому регіоні. Для більшості мешканців міст він був Малоросією, і не лише у значенні історичного регіону, а більш широкому — краю, де переважають малоросійські мовні та культурні особливості. Для частини цей край був Україною в модерному розумінні. Зберігалось усвідомлення себе як уродженця (мешканця) певної губернії. Але не менше значення мало усвідомлення себе мешканцем міста.

Шевченківські дні. Історія святкування 100-ї річниці із дня народження Т. Шевченка у Російській імперії багато разів привертала увагу дослідників.

¹³⁰ У 1918 р. М. фон-Дітмар брав активну участь в економічному та політичному житті Української Держави. (Чорний Д. М. Харків початку XX ст.: історія міста, долі людей. - Х.: [Б. в.], 1995. - С. 45).

¹³¹ Известия Харьковской городской думы. - 1913. - № 2. - С. 213.

¹³² Див. докл.: Чорний Д. М. Харків початку XX стаття... — С. 37 - 40. У 1912 р. місцеві газети повідомляли, з певною іронією, про бажання М. фон-Дітмара «викоринити кафешантанний жанр» із харківської сцени, для чого він склав «Аннибалову клятву»; вимагав від управи розгорнута боротьбу проти собак, укуси яких перетворились на його думку у суспільну біду (важко уявити, то великий підприємець пересувався містом пішки і потерпав під нападів тварин). Наприкінці 1912 р. мав місце особистий конфлікт між підприємцем і міською управою. Остання наклала штраф на М. фон-Дітмара за невиконання поставок для водогону. У відповідь підприємець розгорнув своєрідну війну за дотримання порядку в міському управлінні. (Южный край. - 1912. - 3 мая, 6 июня).

¹³³ Ренгт О. Україна в імперську добу (XIX-початок XX ст.). - К: [Б. в.], 2003. - С. 11-12.

Цій події присвячена значна за обсягом, жанрами та проблематикою література. Особливо докладно висвітлено історію конкурсу на пам'ятник Т. Г. Шевченку в Києві¹³⁴.

Події 1914р. розглядаються у літературі крізь призму протистояння загальноросійського демократичного руху царизму або боротьби українського руху за національні, культурні та політичні права В СРСР тему Шевченківських ювілеїв експлуатували з метою дати додатковий приклад бруталності самодержавства та підкреслиш провідну роль робітничого класу у святкуванні. Невипадково в публікаціях радянської доби часто наводилися слова В. І. Леніна зі статті «До питання про національну політику»: «Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і увияти собі не можна»¹³⁵. Лише у деяких публікаціях згадується про призупинення ухвал міських дум щодо вшанування Т. Шевченка та обговорення цього питання у Державній Думі¹³⁶. Але дослідження причин та обставин того, чому саме факт заборони святкування Шевченківського ювілею по містах отримав значний розголос, не привернув уваги дослідників. Спробуємо докладно зупинитись на даній проблемі.

¹³⁴ Циганенко Ю. Шевченківське свято на Полтавщині року 1914 та заборона «Кобзаря» // За сто літ: Матеріали з промаського й літературного життя України XIX і початків XX століття. - Записки колишньої історичної секції Українського наукового товариства в Києві. - Т. XXIX. - Історична секція УАН. - Кн. 3. - С. 290-292; Коваль М. В. До історії руху за встановлення пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві (1904-1914 рр) // 3 історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI - початку XX ст.). - К: Вид-во АН УРСР, 1960. - С. 215-231; Богданович Г. З історії створення пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві // Дніпро. - 1963. - № 10. - С. 120-121; Назаренко І. Д. Общественно-политические, философские, эстетические и атеистические взгляды Т. Г. Шевченко. - 2-е изд., доп. - К: Дніпро, 1964. - С. 317-320; Ротач П. Полтавщина - Великому Кобзареві // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. - 1964. - № 2. - С. 16; Павловський В. Шевченко в пам'ятника 1861-1964. - Нью-Йорк, 1966. - 38 с.; Кравець М. Вогненна муза Кобзаря (з хроніки вшанування Т. Г. Шевченка у 1914 р.) // Жовтень. - 1970. - № 3. - С. 119; Потьомкін І. Церква проти Т. Г. Шевченка // Людина і світ. - 1981. - № 6. - С. 45; Марголіс Ю. Д. Юбилей Т. Г. Шевченко 1914г. (из истории общественно-политической борьбы) // Вопросы истории России XIX-начала XX века. Межвузовский сборник. - Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1983. - С. 181; та ін.

¹³⁵ Ленін В. І. Повне зібрання творів. - Т. 25. - С. 64; Ротач П. Полтавщина... - С. 16; Історія Української РСР. - К: Наукова думка, 1978. - Т. 4. Україна в період імперіалізму (1900-1917). - С. 289; Потьомкін І. Церква... - С. 45; Марголіс Ю. Д. Юбилей... - С. 181; та ін.

¹³⁶ Марголіс Ю. Д. Юбилей... - С. 185; Ярмиш О. Н., Головка О. М Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX-XX і XX-XXI. Досвід історії та сучасності. Монографія - Х.: Вид-во Нап. ун-ту внутр. справ, 2004. - С. 80-84.

Три обставини, три аргументи знаходяться, як то кажуть, «на поверхні». По-перше, міста концентрують головний інтелектуальний потенціал суспільства і цілком природно стають епіцентром будь-яких суспільно значущих подій. По-друге, у 1912-1914 рр. посилилась опозиційність щодо уряду імперії як з боку лібералів, так і гоціатстів. Обидві сили використовували будь-яку нагоду, щоб гучно заявити про себе, дати ляпаса або попсувати нерви столичним та місцевим урядовцям. По-третє, почав проявляти себе український національний рух. Є. Чикаленко записував в щоденнику 5 січня 1914р.: «Святами у мене перебувало багато приїжджого люду [З'їзд ТУП- примітка в тексті публікації]. Темою всіх розмов було наступаюче свято столітнього ювілею з дня народження Т. Г. Шевченка. Всі одногосно висловлювались, що треба вжити всіх заходів, аби свято вийшло якнайбучніше. Треба дбати, щоб міські та земські установи самоврядування взяли на себе ініціативу улаштування свят. Для цього треба подавати в управи заяви, гадписані якомога більшим числом людей. Коли земства та городські думи візьмуться за це, то треба подбати, щоб своїм людям увійти в найбільшому числі в комісії по впорядкуванню свят»¹³⁷. Визнаючи, що українські політики сприяли святкуванню, не будемо перебільшувати їхні можливості у міських думках: протягом кількох тижнів неможливо вирішальним чином вплинути на події. До того ж український політичний чинник по містах, особливо великих, як визнають більшість дослідників, був не такий вже і значний.

Проте масштабні кампанії 1914р. по містах виявилися вражаючими. До Державної Думи надійшов запит щодо неправомірності дій уряду, який перешкоджав відзначенню 100 років з дня народження поета. Обговорення запиту в Думі у лютому 1914 р. та його прийняття засвідчило, що в Україні Т. Шевченко був знаним, глибоко шанованим не лише серед селянства і сільської інтелігенції, а й з боку жителів міст, зокрема еліти тогочасного міського суспільства. Показова в цьому відношенні промова А. Ф. Бурьянова – депутата від Таврійської губернії, м. Бердянськ, робітника Азовсько-Чорноморського заводу, члена соціал-демократичної фракції, меншовика. Його виступ насичений притаманною соціал-демократам риторикою. Але найголовнішим у ньому є не полемічний запал, а констатація зміни настроїв міського суспільства, міських дум. А. Ф. Бурьянов запитує: відзначати Шевченківській ювілей «це було, п. П., побажання, ви скажете, селян революційно налаштованих? Дозвольте вам оголосити, як нинішні міські самоврядування, що у переважній більшості

¹³⁷ Чикаленко Є. Щоденник. Т. 1. (1907-1917). - К.: Темпора, 2004. - С. 303.

¹³⁸ Члены Государственной Думы: (Портреты и биографии). Четвертый созыв. 1912-1917. - М.: Издание о-ва Сьпина, 1913. - С. 323.

складаються із великих землевласників і домовласників, що ж вони сподівалися зробити у день 25 Лютого?...»¹³⁹. Далі він зупинився на вимогах міської громадськості, рішеннях дум Києва, Харкова, Полтави, Катеринослава, Ромен, Прилук, Умані, Миколаєва, Одеси; викрив антинародну сутність антиукраїнських циркулярів, підготовлених бюрократією, підступність чорносотенців, зокрема А. І. Савенка¹⁴⁰. Як наслідок, зауважує А. Ф. Бурьянов, навіть «теперішні муніципалітети міст, які не з нашого табору опозиції, а, навпаки, з вашого, п.п., табору, з табору тієї поміркованої особистості, яка завжди веде боротьбу із опозицією» вимушені вдаватися до усіляких хитрощів, обхідних маневрів, щоби вшанувати Т. Шевченка¹⁴¹. Факти, наведені А. Ф. Бурьяновим, були абсолютно неспростовні. Показово, що ніхто з його політичних опонентів (як монархістів, так і лібералів), обраних від українських губерній, і не намагався їх **заперечити**¹⁴². А це означає, що виступати проти Т. Шевченка означало йти проти настроїв більшості населення.

Такий настрої населення постав тому, що у 1906-1914рр. відзначення Шевченківських днів стало подією не лише українського національно-визвольного руху. Вони набули великої суспільної значущості для будь-якого міста, міського жителя українських губерній Російської імперії. Бідність історичного минулого спонукала місцеву еліту наполегливо шукати те, на що можна опертися у виробленні самосвідомості жителів. На початку століття визначилось коло питань, навколо яких зосереджувались ці пошуки. Звісно, примішувались політичні уподобання. Але фактом є те, що без української **складової**, без козаків, **Гетьманщини**, української мови ця ідентифікація відбутися не могла. А Т. Шевченко найяскравіше персоніфікував долю і сподівання на краще життя значної кількості населення українських губерній Російської імперії.

Київ та Харків були **центрами**, з яких виходили важливі для міського населення регіону інтелектуальні імпульси. Київська міська дума на підставі заяви 32 гласних від 31 травня 1905 р. ухвалила постанову про встановлення пам'ятника Т. Шевченку в Києві. Згодом у місті постав Об'єднаний комітет із спорудження пам'ятника Т. Шевченку. 16 березня 1907 р. він ухвалив «визнати бажаним для організації і об'єднання діяльності, **призначити** в

¹³⁹ Государственная дума Четвертый созыв. Стенографические отчеты. 1914 г. **сессия** вторая. Часть II. Заседания 29-52 (с 22 января по 19 марта 1914 г.). - СПб.: Государственная типография, 1914. - Стлб. 1178-1179.

¹⁴⁰ Там само. - Стлб. 1177, 1179, 1182, 1183-1184.

¹⁴¹ Там само. - Стлб. 1179-1180.

¹⁴² Там само. - Стлб. 1195-1203.

м. Києві з'їзд представників комітетів інших міст»¹⁴³. Сама по собі така постановка питання дуже сильно суперечила імперському законодавству, яке не дозволяло містам об'єднувати свої зусилля.

Кампанія із збирання коштів на пам'ятник була в 1906-1914рр. одним із напрямків мобілізації місцевої громадськості. Міські думи та управи Хорола, Оріхова, Олександрівська, Єлизаветграда, Кам'янець-Подільська, Лубен, Катеринослава та інші, земства ухвалювали рішення про асигнування коштів (як правило не менше 50 руб.)¹⁴⁴. В Україні розповсюджувались література та листівки, проводились благодійні вечори, збирались пожертви. Станом на січень 1911 р. було зібрано 80 тис. руб., а загалом протягом 1907-1917 рр. – 150 тис. руб.¹⁴⁵.

Паралельно по великих і малих містах лівобережної України стали проводитися публічні вечори-концерти **пам'яті** Кобзаря в приміщеннях громадських установ: залах міських дум, дворянських зборів, міських бібліотеках. Так, в квітні 1906 р. в Чернігові Шевченківський вечір відбувся у залі дворянських зборів. Він включав виступ із рефератом І. М. Руденка, виконання пісень на слова Кобзаря **Іржавським, Удоденко, Князевою**, зокрема «Як умру, то поховайте...»¹⁴⁶. У Катеринославі в 1908 і 1909 роках вечори-концерти організував Д. Яворницький¹⁴⁷.

Потужним джерелом поширення інформації про Т. Шевченка стала російськомовна преса Харкова та Катеринослава **Найпоширюваніші** в регіоні газети «Южный Край» та «Приднепровский Край» систематично відгукувались на рюковини **поета**. В Харкові поєднанням публіцистичної майстерності і науковості виділялись публікації професора університету М. Сумцова¹⁴⁸, літератора О. Станкевича¹⁴⁹. В Катеринославі **статті** під промовистими назвами «Пам'яті Т. Г. Шевченка», «Пам'яті Великого співця України», «Пам'яті геніального сіромахи» належали В. Буяковичу, Ник. Вебу, І. Личко. В останній з них, **приміром**, підкреслювалось, що

¹⁴³ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах... - С. 150.

¹⁴⁴ Рада. - 1910. - 5 червня, 6 червня, 8 жовтня, 13 листопада; Б-ч. До історії спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. - 1964. - № 2. - С. 63-64, 66-67.

¹⁴⁵ Іофанов Д. Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка. - К.: Державне видавництво художньої літератури, 1957. - С. 155; Тарас Шевченко. Документи і матеріали. 1814-1963. - К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. - С. 174-175.

¹⁴⁶ Черниговское слово. - 1906. - 26 апреля.

¹⁴⁷ Коли будили «хиренну волло...» // Україна. - 1964. - № 19. - С. 14.

¹⁴⁸ Южный край. - 1906. - 26 февраля; 1907. - 25 февраля; 1908. - 24 апреля; 1913. - 24 января, 20 апреля.

¹⁴⁹ Южный край. - 1913. - 26 февраля.

Т. Шевченко був «співцем України» (це словосполучення поступово набувало легітимності в російськомовній масовій пресі регіону, в той час як раніше поєднання Т. Шевченка і України було більш характерне для україномовних видань)¹⁵⁰. І. Личко писав: «На сторожі душі багатостраждального українського народу стоїть слово великого співця...Немає у нас іншої такої «Могили»!..Немає у нас іншого такого імені ні в російській, ні в українській літературі, перед яким ми уміли так майже релігійно благоговіти, як перед Шевченком!»¹⁵¹. В здобутки Шевченківської поезії автор ставив заклик «бичувати кріпацтво», чого не можна порівняти ні з чим іншим у тогочасній літературі. «Із появою Шевченка відпали закиди про неспроможність української літератури; російська література 1840-1850-х років перебувала під впливом Шевченка»¹⁵². В газеті вміщено і портрет Т. Шевченка.

Із виникненням періодичних видань у інших містах вони так само відгукувались на Шевченківські свята. У Галячі «Газета Гадячского земства» 25 лютого 1908 р. надрукувала статтю Книшевця «Тарас Григорович Шевченко»; 26 лютого 1910 р. — Є. Онацького «На спомин Тараса Шевченка». «Южная заря» у Катеринославі вміщувала матеріали про Т. Шевченка¹⁵³.

Міська преса уважно стежила за всіма питаннями, пов'язаними із Т. Шевченком. Крім статей у день народження Кобзаря, російськомовна преса регулярно подавала матеріали про відвідування могили поета і значення такого паломництва для місцевого населення; поширення творів та їх переслідування цензурою; хід збирання коштів на пам'ятник у Києві.¹⁵⁴

Не оминала Т. Шевченка і проурядова, чорносотенна преса. Звісно, у дуже своєрідний спосіб. Про Шевченківський вечір 1906 р. у Чернігові газета «Черниговское слово» писала, що відбулось все «тьмяно і малоуспішно»¹⁵⁵. Але надалі від стислих інформаційних повідомлень, примітивних коментарів вона перейшла до залякування та промивання мізків. Те ж саме видання 26 лютого 1912 р. своєрідно відгукнулось на роковини поета таким коментарем: «Мазепинці досягають успіхів із запаморочливою швидкістю. Незабаром ми будемо свідками офіційного

¹⁵⁰ Приднепровский край. — 1907. — 25 февраля; 1909 — 26 февраля; 1910. — 26 февраля.

¹⁵¹ Там само. — 1910. — 26 февраля.

¹⁵² Там само.

¹⁵³ Т. Г. Шевченко. Библиография литературы про життя і творчість. 1839-1959. - К: Вид-во АН УРСР, 1963.-Т. 1 (1839-1916).— С. 209, 224, 231.

¹⁵⁴ Приднепровский край. — 1907. - 25 сентября; Южный край. - 1908. - 24 апреля; 1912. - 20 декабря; 1913. — 20 апреля.

¹⁵⁵ Черниговское слово. — 1906. — 26 апреля.

уряду їх, а з ним і всіх нас, малоросів, [переведуть] в «інородці»¹⁵⁶. Але сам факт того, що оминати увагою постать поета, Шевченківські дні було неможливо, свідчить про зміну настроїв міського мешканця.

Поширення творів Т. Шевченка через книжкову торгівлю та просвітницькими установами, щорічні Шевченківські вечори, публікації різноманітних матеріалів про життя та творчість видатного поета і художника на шпальтах провідних міських газет привернули увагу до нього навіть людей, далеких від українства. Особливо це стосується верхівки міського суспільства: міських голів, гласних міських дум. Очевидно, найскладніше ця еволюція давалася міським головам. Адже вони вважались державними службовцями, перебували під суворим контролем губернської влади та МВС. Існуючі стереотипи, тиск, перш за все психологічний, з боку звичного середовища подолати було нелегко. Не те що відсвяткувати Шевченківські дні, просто схвально відгукнутись про Т. Шевченка - вже було з їх боку актом громадянської мужності. Про те, як це було складно, свідчать скупі рядки документів. Так, харківський міський голова О. К. Погорілко, людина освічена, професор Харківського університету і Технологічного інституту, лише десь на рубежі 1907-1908 рр. став проявляти певне співчуття українським проблемам. Х. Алчевська в листі до М. Сумцова обережно констатувала що еволюцію: «З'явилась надія, що Погорілко такою мірою співчуває українській справі, що можливо і зараз погодиться б провести в управі що думку» - назвати одну із шкіл Харкова іменем Т. Шевченка¹⁵⁷.

Непрості роки пережив київський міський голова І. М. Дьяков, перебуваючи на чолі Об'єднаного комітету із спорудження пам'ятника Т. Шевченку в Києві. У березні 1911 р. він отримав листи від такого собі Льченкова¹⁵⁸, колишнього намісника Києво-Печерської Лаври архимандрита Антонія¹⁵⁹ із застереженнями щодо встановлення пам'ятника поету в Києві, брутальними характеристиками на адресу Т. Шевченка. 21 квітня 1911 р. І. М. Дьяков у супровідному листі до документації по спорудженню в Києві пам'ятника Т. Шевченку, відправленому до канцелярії київського генерал-губернатора, писав, що вже не перебуває головою Комітету із спорудження

¹⁵⁶ Черниговское слово. — 1912. — 26 февраля.

¹⁵⁷ Коломієць Л. І., Майборода А. В. Деякий архівний матеріал про вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Лівобережній Україні після першої російської революції // Тези доповідей IV міжвузівської республіканської славистичної конференції 12-14 жовтня 1961 року. — Одеса, 1961. — С. 81.

¹⁵⁸ Д. Іофанов вважає, що дворянин Терентій Драгомиров та Льченков одна й та ж сама особа, належала до чорносотенного табору див. Іофанов Д. Матеріали... — С. 191.

¹⁵⁹ Іофанов Д. Матеріали... — С. 196-197.

пам'ятника¹⁶⁰, хоча залишався на посаді київського міського голови і падали брав участь у лобюванні в Санкт-Петербурзі питання¹⁶¹.

Серед керівників міст, які публічно заявили свою позицію щодо Т. Шевченка, слід назвати міських голів: Чернігова — А. Верзилова, Полтави — С. С. Заньковського, в. о. Керченського міського голови Балабаненка¹⁶².

Починаючи із 1910 р., Київський охоронний відділ забив на сполох з приводу підготовки до вшанування 50-ї річниці з дня смерті та 100-ї річниці від дня народження Т. Шевченка. Його начальник підполковник М. М. Кулябко 22 листопада 1910 р. направив доповідну записку київському генерал-губернатору, в якій зазначав: «ці урочистості готуються винятково із метою влаштування великої протидержавної маніфестації, за участі міських самоврядувань і інших громадських організацій, яких уміло залучає Комітет [об'єднаний комітет по спорудженню пам'ятника Т. Г. Шевченкові у Києві - Д. Ч.] на майбутні свята»¹⁶³.

Цей документ та листування київського генерал-губернатора Ф. Ф. Трепова із П. А. Столипіним, розкривають як ставлення населення, масштаби підготовки до Шевченківського ювілею, так і масштаби очікуваної небезпеки для імперії. Фактично, М. М. Кулябко визнав, що вже у 1910 р. міські самоврядування залучаються до святкування. Більше того, в доповідній записці не згадується, що з боку міст існує небажання, опір або нехтування діяльністю Комітету. Навпаки, автор абстрактно посилається на «низи населення» і «громадськість», які нібито можуть реагувати на дії українофілів. Отже, занепокоєння М. М. Кулябка викликає слабкість протиукраїнських настроїв. Якби мова йшла лише про українських політичних діячів, «покидьків малоросійського народу» (за висловом М. М. Кулябка)¹⁶⁴, то переляк підполковника виглядає дуже необгрунтованим. Імовірно, поінформований охоронець знав більше. Невипадково наприкінці записки він пропонує урядовцям паралізувати діяльність комітету, не даючи «можливості йому організувати протидержавну маніфестацію за участю громадських і міських організацій»¹⁶⁵.

Якщо київський охоронець М. М. Кулябко непокоївся можливістю створення українцями національних святинь¹⁶⁶, що може сприяти розгортанню ворожого до Росії мазепинського руху, то П. А. Столипін

¹⁶⁰ Іофанов Д. Матеріали... - С. 202.

¹⁶¹ Тарас Шевченко. Документи і матеріали... - С. 228, 236.

¹⁶² Іофанов Д. Матеріали... - С. 190; Циганенко Ю. Шевченківське свято... - С. 291.

¹⁶³ Тарас Шевченко. Документи і матеріали... - С. 165.

¹⁶⁴ Там само. - С. 165.

¹⁶⁵ Там само. - С. 166.

¹⁶⁶ Там само. - С. 164.

дивився значно глибше. Голова Ради міністрів був наляканий можливістю виникнення прецеденту об'єднання міст та міст із земствами. На берегах листа київського генерал-губернатора Ф. Ф. Трепова у липні 1911 р. він двічі коментував саме потенціальну можливість такого об'єднання¹⁶⁷. Зусилля бюрократії останніх десятиліть, спрямовані на те, щоб не допустити спільних дій самоврядувань, могли бути водночас зведені нанівець. Лист П. А. Столипіна Ф. Ф. Трепову (серпень 1911 р.) та довідка Головного управління у справах місцевого господарства (грудень 1911 р.) спрямовували місцеву владу на протидію саме об'єднаним зусиллям міської громадськості¹⁶⁸. Головне управління у справах місцевого господарства додало свої міркування: «Усі ці відомості при дозволі повсюдного збору пожертв на увічнення пам'яті осіб, що відзначилися на ниві громадської діяльності, літератури, мистецтва і т.ін., мають суттєве значення, тому що навряд чи з державної точки зору можна допустити встановлення по містах особам цієї категорії таких пам'ятників, які за величиною своєю («величию своєю»), що залежить від суми збору і часу, протягом якого збирання здійснюється, можуть затьмарити у тих само містах пам'ятники осіб царюючого дому»¹⁶⁹.

Оскільки попри усі намагання віднайти в рішеннях та діях міських дум нічого сільно антидержавницького не вдалося, влада через численні обжиги, розпорядження, листи губернаторів, градоначальників та інших посадовців скасовувала рішення дум, забороняла брати участь у святкуванні, спираючись на неіснуючі невідповідності прийнятих міськими думами рішень букви закону, затверджених міністерством освіти програм та інш¹⁷⁰.

Отже, у 1912-1914 р. міська громадськість ставилась до Т. Шевченка як до явища місцевої рідної історії та літератури. І це відчуття було притаманне різним верствам міського суспільства. Вище ми вже згадували слова А. Ф. Бурьянова про настрої міської еліти. Серед робітників міст Т. Шевченко був знаний та шанований не менше, ніж в українському селі. Фактично визнавав цей факт і народжений у селі мешканець Бердянська А. Ф. Бурьянов, який з трибуни Державної Думи висловив переконаність, що пролетаріат є справжнім борцем за захист національних святинь українського народу¹⁷¹. Радянські історики багато уваги приділили

¹⁶⁷ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах... - С. 323.

¹⁶⁸ Там само. - С. 324-326, 329-331.

¹⁶⁹ Там само. - С. 329.

¹⁷⁰ Іофанов Д. Матеріали... - С. 205-206, 209-210; Тарас Шевченко. Документи і матеріали. - С. 236-237, 239.

¹⁷¹ Члены Государственной Думы... - С. 323; Государственная дума Четвертый созыв... - Стлб. 1191-1192.

з'ясуванню ставлення міського пролетаріату до Шевченківських роковин¹⁷². Але ми маємо зробити важливе уточнення: не лише самі політичні мотиви рухали пролетаріатом та його керманічами. Постать Кобзаря, образи його творів органічно увійшли в самосвідомість людей, народжених у великому місті, приміром, одного з лідерів харківських соціал-демократів більшовиків О. Г. Скорохода¹⁷³. Про це свідчить зошит, який виконував роль особистого ліричного щоденника і на сторінках якого зберігся, поруч з іншими, призначеними не для друку поетичними пробами пера цього робітника залізничних майстерень, вірш про Т. Шевченка. Отже, читаємо далекі від досконалості, але щирі слова О. Г. Скорохода: «Ой батько Тарасе, нащо покинув// чого не схотів довше ти жить,// може б не так за пісні тебе// мучили може б карали не так //За те, що правду любив ти співать // ой, батько Тарасе якби-ти // побачив що робиться в світі // тепер. Як от Дніпра і до моря // руїни роблять скрізь це вже // не ляхи не думай Тарасе це наш // рідний хрещений що волю // отняв у людей. Ой батько /7 Тарасе чом ти не встанеш // чом очі орлині не бачуть твої»¹⁷⁴.

Святкування Шевченківських днів стало звичним і урочистим святом для молоді міст. Так, група старшокласників Лебединської чоловічої гімназії в березні 1913р. організувала Шевченківський вечір із запрошенням гімназисток. Молоді люди прослухали реферат, читали вірші Кобзаря. Цей епізод свідчить, що постать Т. Шевченка була не лише політичним прапором¹⁷⁵.

Треба зазначити, що сама по собі просвітницька робота інтелігенції, дискусії щодо постаті Т. Шевченка все більше орієнтувались не на село і селянина, а були розраховані на міського жителя¹⁷⁶. Особливо яскраво це помітно із публікацій 1914 р. Номер газети «Южный край» 25 лютого був фактично ювілейним. Він відкривався передовицею С. Яковлева «Пам'яті Т. Г. Шевченка». Наявність підписаної передової статті вказує не лише на значення події, але і те, що писати на таку тему в цей день було почесно. С. Яковлев зауважував, що 100 років від дня народження Т. Шевченка

¹⁷² Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910-1914 гг.: Сб. док. и мат. – К.: Госполитиздат УССР, 1959. – С. 511-512, 522, 529; Лавров П. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910-1914 гг. – К.: Политиздат Украины, 1966. – С. 81-83; История Украинской РСР... – С. 289.

¹⁷³ ДАХО. – Ф. 10. – Оп. 1. Стр. 465. – Арх. 3.

¹⁷⁴ Харківський історичний музей. – № 23869.

¹⁷⁵ Южный край. – 1913. – 25 марта.

¹⁷⁶ Серед авторів, які писали в газета про Т. Шевченка, переважали діячі «Просвіт», українських громадських інституцій, політичні діячі. Зважаючи на те, яким тонким у ті часи був прошарок не лише української інтелігенції, а й інтелігенції взагалі, що висловлювати власну думку на шпальтах газет залишалось небезпечним, то нічого дивного в даній обставині немає

вирішили вшанувати «багато міст півдня Росії». Самого поета в передовій статті названо патріотом України, народу. Особливо підкреслювалось, що він був «далекий будь-якої націоналістичної вузькості», був демократом, виступав за **всеслов'янську** єдність.

Відомий у Харкові літератор О. Станкевич присвятив Т. Шевченку велику, понад три стовпці, статтю. Автор стверджував, що слідом за П. Кулішем, який 26 лютого 1861 р. сказав над могилою поета: «Зібралися, як діти до рідного батька», так і ми можемо повторити ці слова. Таким чином, у матеріалі О. Станкевича продовжувалась маніфестація єдності Т. Шевченка і місцевих традицій, проводилась думка, що український Кобзар - батько всіх, хто живе по містах українських губерній. В матеріалі підкреслювалась трагічна доля поета. Головну увагу було приділено проблемі зв'язку Т. Шевченка із народом. О. Станкевич зазначав, що відірваність від народу залишається трагедією нашої інтелігенції, а тому Т. Шевченко - «єдине літературне явище» доби, що символізує цей зв'язок». Твори Т. Шевченка, писав О. Станкевич, «втілювали народні легенди, сказання і пісні, що містили в собі сум про славетне минуле України, про роки її свободи і незалежності, були зустрінуті з особливою увагою його батьківщиною, здобули переважну любов українців... Історією українського народу і його літератури і своєрідним рухом українського просвітництва пояснюється перш за все та виняткова легкість, з якою Шевченко закріпив за селянською мовою значення мови літературної. Народні думи, пісні, сказання, повсякденна розмовна мова надали йому цілком достатній лексичний і граматичний матеріал, за допомогою якого виявилось можливим Точно і художньо передати той складний комплекс почуттів і ідей суспільного, політичного і національного періоду, який становить пафос його твору [так у тексті - Д. Ч.]». В номері також було вміщено статті професора К. Н. Арабажина «Т. Г. Шевченко і панславизм (До питання про Кирило-Мефодіївське Товариство)», М. Сумцова «Етюди про Т. Г. Шевченка», М. Міхновського «Тарас Шевченко». Факт наявності статті останнього ігнорувалась в радянські часи¹⁷⁷.

Як бачимо, міський читач отримав доволі ґрунтовну добірку аналітичних матеріалів, в яких не тільки дано оцінку творчості поета, а й розглянуто окремі твори («Буває, іноді старий», щоденник, «Ян Гус»). Серед авторів статей, присвячених Т. Шевченку, були не лише представники української інтелігенції. Номер газети «Южная заря» у Катеринославі в лютому 1914 р. вийшов із статтею про Кобзаря члена Державної Думи Іванова (конфіскований)¹⁷⁸.

¹⁷⁷ Т. Г. Шевченко. Бібліографія... – С. 304-366.

¹⁷⁸ Южный край. – 1914. – 27 февраля.

Катеринославський «Приднепровський край» 1914 р. також згадав про Т. Шевченка. Треба врахувати, що газета на той час **поправішала**, отже змінилась тональність матеріалів. У ювілейному номері було вміщено рисунки Т. Шевченка та його **могили**, біографічний начерк А. Авчіннікова, огляд кореспонденцій «До ювілею Т. Шевченка» по Росії.¹⁷⁹ Стаття А. Авчіннікова **вирізнялась** сухістю тону. Автор повідомляв, що в Малоросії **знали**, читали і любили його вірші. Згадала газета і про «товариство **мочемордія**», членом якого був Т. Шевченко і яке символізувало поширення пияцтва серед **поміщиків**¹⁸⁰.

«Полтавський вестник» відгукнувся **статтею** Семена Орехова «Два слова про Шевченка». Автор, не приховуючи роздратування, писав: «У **передовілейні** і ювілейні Шевченківські дні **вшанувальники** «батька Тараса» набазікали з приводу Шевченка Монблан дурниць, але чи не **найтраціознішою** дурницею була спроба зобразити Шевченка титаном і оголосити його зіркою провідною для Малоросіян. Не титан Тарас Григорович Шевченко, а нещасний **істерик**, людина із хворою душею і кволою волею. У нього було щось від генія: це — жіночість серця; але через те, що вона не доповнювалась чоловічою волею, то він і недорозвинувся до геніального **поета**. Б роками перевагу набував другий головний елемент його вдачі — безхарактерність і тому із роками ж його жіночість перетворювалась на «**баб'ячість**» («**бабизм**»)... Шевченко зовсім не є національним. Ті, хто стверджують протилежне, очевидно, не розрізняють між малоросійським народом, **врівноваженим**, тверезим, таким, що міцно тримається за землю, за **життя**, і нездоровою частиною малоросійської інтелігенції, у якої в характері у Шевченка дійсно є дещо спільне (а саме — безхарактерність). Шевченко — нездоровий **письменник**, безумовно шкідливий **письменник**, — але не своїми короткими політичними **ідеями**, а заразливою **істеричністю**... Люди, що поставили Шевченка провідною зіркою для малоросів, що піднесли його на кумира і зробили **прапором**, — **очевидно** ставлять собі за мету розслабити народну волю, **полсувати**, **збабити** народний характер, принизити народність. Шевченка звеличують очевидно **ті**, хто задумав оволодіти дивним **краєм**, уярмити його споконвічних володарів. Палкіше за всіх **розпинається** за **Шевченка**, захищаючи його нездоровий вплив над свідомістю, серцями і волею малоросіян — **євреї**, що **відчуває** себе тим **краще**, чим стає пухкішим середовище, що живить цього **паразита**»¹⁸¹.

Ми дозволили собі навести значну **цитату** тому, що вона вкрай

¹⁷⁹ Приднепровський край. — 1914. — 25 лютого.

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ Полтавський вестник. — 1914. — 27 лютого.

симптоматична. Попри твердження, що Т. Шевченка **вип'ячує** українська інтелігенція, автор її, як то кажуть, не зводить кінні з **кінцями**, і наприкінці визнає, що поет має вплив на «розум, серця і волю» українського народу попри будь-які сторонні впливи. Автор статті — типовий продукт міського суспільства початку ХХ ст. Він обізнаний у сучасних дискусіях про волю, чоловіче і жіноче начала (чигав таки З. Фрейд, Ф. Ніцше!), і намагається переконати міського жителя в шкідливості Т. Шевченка. Адже навряд чи подібна аргументація могла бути зрозумілою пересічному селянину. Адресат явно — мешканець **міста**, інтелігентний читач. Чорносотенний автор співає гімн українському народу, **зокрема**, за тверезість, що особливо промовисто виглядає на фоні поширюваних стереотипів про вічно п'яного **хохла**.

Права преса робила фронтальний наступ на читача. Але мусила давати різнобічну інформацію. Жителі Полтави, **Кременчука**, **Гадяча**, **Лубен** та інших міст губернії могли прочитати про особливу думку А. **Вязігіна** щодо вшанування **Шевченка**¹⁸², про доповідь одного з провідних шевченкознавців даної доби П. Зайцева в бібліологічному товаристві в **Санкт-Петербурзі**¹⁸³, про заповіт Т. **Шевченка**, цитування поета В. **Пуришкевичем** в засіданні Державної Думи, в якому чорносотенний «**поціновувач**» похвалив Т. Шевченка за «**антижидівську**» спрямованість **творчості**¹⁸⁴ тощо.

У такій атмосфері та за таких обставин на початку 1914 р. міські думи регіону розглядали питання про вшанування Т. **Шевченка**. У Харкові, Катеринославі, Чернігові формальним приводом були клопотання жителів¹⁸⁵, у Конопі ініціатива виходила від гласних думи⁶, Ромнах — від **Роменського Українського Драматично-Музичного Товариства**¹⁸⁶.

У Чернігові 26 лютого 1914 р. дума розглядала заяву близько 200 жителів **міста**, серед яких А. К. **Рачинський**, Є. І. **Молявко**, П. Н. **Солонина**, щодо гідного відзначення ювілею Т. **Шевченка**¹⁸⁸. У доповіді управи **зазначалось**, що це «ювілей одного з кращих синів українського народу, одного з видатніших поетів всього Слов'янства»¹⁸⁷. Міський голова у короткому виступі зазначив, що «сьогодні вся Росія і Європа урочисто вшановують пам'ять **найвидатнішого поета-художника** Тараса Григоровича

¹⁸² Полтавський вестник. — 1914. — 31 лютого.

¹⁸³ Полтавський вестник. — 1914. — 25 лютого, 26 лютого.

¹⁸⁴ Там само. — 1 березня.

¹⁸⁵ Известия Харьковской городской думы. — 1914. — № 1. — С. 22-23; ДАЧО. — Ф. 145. — Оп. 1. — Стр. 890. — Арк. 94, 97; Звідомлення Ювілейного Шевченківського Комітету у Катеринославі. — Катеринослав: Друкарня К. А. Андрущенко, 1914. — С. 4.

¹⁸⁶ ДАЧО. — Ф. 145. — Оп. 1. — Стр. 893. — Арк. 43, 43^{рр} 138.

¹⁸⁷ РГИА. — Ф. 1288. — Оп. 7, 1914. — Стр. 248. — Арк. 11.

¹⁸⁸ ДАЧО. — Ф. 145. — Оп. 1. — Стр. 890. — Арк. 94.

¹⁸⁹ Там само. — Арк. 97^{рр}.

Шевченка. Чернігів, з яким Шевченко мав за **життя зв'язки**, має також вшанувати пам'ять його»¹⁹⁰. Пропонувалось відслужити панахиду; відкрити український відділ при міській громадській бібліотеці; виконати раніше ухвалене рішення про перейменування Шосейної вулиці, де поет зупинявся в готелі «Царьградском», на вулицю Шевченка; найменувати одну з шкіл у місті; роздати учням книжки Т. Шевченка; відрядити до Києва представника на закладання пам'ятника¹⁹¹. Однак через те, що в місті стало відомо про обіжник попечителя Київського учбового округу від 24 січня 1914 р., яким заборонялось залучати учнів до святкування, роздавати книжки¹⁹² та аналогічне рішення «Училищної ради синоду» від 15 лютого 1914 р.¹⁹³, освітня комісія думи пропонувала провести панахиду, поповнювати бібліотеку, перейменувати Театральний сквер на сквер Шевченка і встановити тут бюст, вносити плату за навчання в художньому та музичному училищах за двох талановитих дітей.¹⁹⁴ Далі відбулось обговорення. Журнал засідань Чернігівської думи містить відомості про те, що із застереженнями виступили троє гласних. На наш погляд, цікаво проаналізувати зміст їх виступів, встановити мотиви, що рухали цими особами. Так, В. С. Іващенко висловився за збереження в постанові думи лише пункту про панахиду, тому що решта будуть скасовані адміністрацією. А. В. Червінський побачив у заяві слова не лише про **поета**, але і політичного **діяча**. Дещо іншу позицію зайняв М. М. Сухотін. Він заявив, що виступає проти, тому що пропонується вшанування не російського, а українського **поета**, «а це питання політичне». «Я **пропоную**, – говорив М. М. Сухотін, – вшанувати його лише як **поета**, але не як представника відомого політичного **напряму**»¹⁹⁵. Міський голова: «Ваше побажання не іде всупереч пропозиції **Комісії**, яка і пропонує його вшанувати як поета». М. М. Сухотін: «В заяві пропонують його вшанувати не як **поета**, а як сина **України**, який боровся за самостійність своєї батьківщини». Міський голова: «Комісія не торкалась цього питання». Далі він роз'яснив, що громадські панахиди по Т. Шевченку духовенству служити **заборонено**¹⁹⁶. Постанова думи містила три пункти: щодо бібліотеки; перейменування скверу та встановлення бюсту; платні за навчання. Із присутніх в засідання 49 гласних, лише двоє – В. С. Іващенко та **Тударовський**, голосували проти

¹⁹⁰ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Стр. 890. – Арк. 94.

¹⁹¹ Там само. – Арк. 97.

¹⁹² Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах... – С. 347-348.

¹⁹³ Там само. – С. 352.

¹⁹⁴ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Стр. 890. – Арк. 98.

¹⁹⁵ Там само. – Арк. 98^{об}.

¹⁹⁶ Там само. – Арк. 99.

ухвалення постанови¹⁹⁷. Як бачимо, абсолютна меншість виступила проти **вшанування**, що означає одне: така позиція була мало популярною серед населення **міста**. Навіть аргументація у виступах В. С. Іващенко, М. М. Сухотіна, А. В. Червінського (останні двоє не проголосували проти!) більше була спрямована проти деяких пунктів заяви жителів **Чернігова**, а не проти проекту рішення думи. На нашу думку, логічно **припустити**, що якби Т. Шевченко був далекий від інтересів населення **Чернігова**, більшість гласних навряд чи вдалась би до нав'язування вшанування. І справді, навіщо, **по-перше**, зайвий раз гратися із довірою населення, **по-друге**, вигадувати ще один привід до підозр з боку **адміністрації**.

Гласні міської думи Конотопа М. Рубісов, В. Саєвський, К. Чеботкевич, П. Кашенко, І. Ковшарь, С. Дума, І. Марченко у заяві, поданій 15 лютого 1914 р., **ззначали**, що «Винятковий талант Т. Г. Шевченка, найбільш яскравого українського поета усіма визнаний: ім'я і поетичний доробок його високо піднятий не лише серед українців, але і серед всіх слов'янських народностей. Місцеве населення знає «Кобзар» Шевченка і шанує пам'ять його». Пропонувалось встановити бюст поета у міському сквері або на площі поряд із будівлею думи, назвати Соборну вулицю вулицею Шевченка. 19 лютого міська дума одноголосно ухвалила клопотатися про найменування Жуковської вулиці Шевченківською; визнала бажаним встановити бюст у міському сквері і обрала комісію у складі М. Рубісова, К. Чеботкевича, С. Сочави, Т. Солохи, І. Барилла, В. Саєвського, С. Дума¹⁹⁸.

22 січня 1914 р. Полтавська міська дума одноголосно ухвалила порушити клопотання про найменування 13 міського училища «міське початкове училище імені Тараса Шевченка»¹⁹⁹. Катеринославська міська управа подала 15 лютого до міської думи, а дума в засіданні 18-20 лютого 1914 р. ухвалила «визнати клопотання ювілейного комітету, викладене в гаї. 1-5 доповіді міської управи, **такими**, що підлягають ухваленню», а саме прикрасити місто пам'ятником Т. Шевченку; перейменувати на його **честь** вулицю Басейну; присвоїти ім'я Т. Шевченка одній з існуючих або **таких**, що відкривається, шкіл; запровадити стипендії для жителя Катеринослава в Академії мистецтв та трьох стипендій для учнів вищих міських училищ; запропонувати комусь із гласних **бути присутнім** на урочистостях у Києві 25 лютого 1914 р. Окремим пунктом було визначено обсяги фінансування

¹⁹⁷ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Стр. 890. – Арк. 94^{об}.

¹⁹⁸ ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Стр. 893. – Арк. 43, 43^{об}, 138; Бутич І. Заборона відзначення 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1964. – № 2. – С. 69-70. В публікації документа відсутні прізвища гласних, не зазначені результати голосування.

¹⁹⁹ Бутич І. Заборона... – С. 68.

свята в Катеринославі²⁰⁰. Рішення щодо святкування та відзначення ювілею Т. Шевченка були ухвалені міськими думами всіх губернських міст регіону, а також Кременчука, Конотопа, Ромен, Сум. Вони стосувалися проведення урочистого засідання, виділення коштів, перейменування вулиць, присвоєння імені Т. Шевченка навчальним **закладам**, встановлення стипендій імені Т. Шевченка.

На початку 1914р. Харківська міська дума розглянула клопотання жителів м.Харкова щодо «влаштування вшанування **пам'яті Шевченка**». Клопотання було передано до спеціальної Комісії із зведення пам'ятників Т. Шевченку, Г. Квітки-Основ'яненку, М. Лисенку²⁰¹. Під час засідання з «особливою думкою» виступив гласний А. Вязігін. Повний текст «особливої думки» було подано в думу. Чорносотенці поширювали документ по містах регіону, надаючи значення своєрідного методичного матеріалу для «розвінчування» Т. Шевченка.

А. Вязігін висловив протест проти вшанування Т. Шевченка, посилаючись на заборону цензурою «Кобзаря». Він вживав визначення Т. Шевченка як українського поета у дужках і заявив, що поділиться **своїми** переживаннями щодо нього, «Як нащадок чугуївських козаків і уродженець Харківської губернії, — стверджував один із лідерів Харківського СРН, — я ще в ранньому дитинстві з захопленням і насолодою читав твори **Квітки**, Котляревського, Шевченка і моему серцю любі і дорогі, як малоросійські «думи», так і пісні мандруючих лірників, з якими у мене пов'язано стільки образних, незабутніх спогадів. Тому моя «особиста думка» зовсім не є випадком проти малоруської літератури, а плодом болісного зламу в моїй душі, викликаного найближчим знайомством з повним «Кобзарем» Т. Г. Шевченка»²⁰². Далі «закоханий» в українську літературу професор визнав, що, по-перше, повний «Кобзар» у 1907-1911 рр. витримав чотири видання і безперешкодно розійшовся по Росії в десятках тисячах примірників, а 1911 р. був заборонений. **По-друге**, що лише протягом останнього часу він ознайомився із виданням особисто (!). «Важко мені було перечитувати пристрасну проповідь ненависті до «поганих москалів», братів по вірі і крові, заклики до дикої кривавої розправи із власть **імушцими**, навіть **царевбивства**, але невимовним гнітом на мою душу лягли вибрики («**выходки**») Т. Г. Шевченка проти **найзаповітніших** святинь християнства: богохульна поема «Марія» загасила в мені **будь-які** коливання і наступні сумніви»²⁰³. А. Вязігін старанно перерахував твори Т. Шевченка, у яких

²⁰⁰ Бутич І. Заборона... — С. 70; Тарас Шевченко. Документи і матеріали... — С. 242.

²⁰¹ Известия Харьковской городской думы. — 1914. — № 1. — С. 22-23.

²⁰² Известия Харьковской городской думы. — 1914. — № 1. — С. 24.

²⁰³ Известия Харьковской городской думы. — 1914. — № 1. — С. 25.

поет «підриває головні засади християнства і повністю розходиться з євангельським благоговінням», особливо критикуючи «Марію» як «наймерзотніше і богохульне з творів Шевченка» і наполягаючи, що автор — «ворог християнської віри»²⁰⁴. Висновки А. Вязігіна стосуються двох аспектів: не допустити вшанування пам'яті поета харківською міською думою і встановлення пам'ятника в Києві. В Києві встановлені пам'ятники Великому князю Володимирі, Б. Хмельницькому і, застерігає А. Вязігін, «серед них не місце зображенню того, хто знущався над ними, хто є руйнівником їх історичного подвигу і предтечею **мазепинства**, яке вносить розбрат і ворожнечу в єдину велику сім'ю російського народу («*русского народа*»). Немає місця пам'ятнику ганьбителю Пречистої Диви Марії в місті, де здавен височіє славетна обитель **Печерська**... Невже ж необхідно вливати отруту в душі численних богомольців, зводячи серед вікових релігійних і історичних святинь пам'ятник тому, хто топтав («*попирал*») їх ногами? Чи не буде це вшанування сіянням вітру, який віщує бурю, джерелом вічних глузувань і знущань для еретиків, сектантів і євреїв над святою православною вірою і російською державністю («*русской государственностью*»)»²⁰⁵. із надриком запитував лідер чорносотенців.

Харківська дума не піддалась на демарш і ухвалила рішення комісії більшістю голосів. Проти був лише А. Вязігін! Міське самоврядування передбачало запровадити при четвертому харківському вищому початковому училищі 10 шевченківських стипендій по 15 руб. кожна; влаштувати **літературно-музичний** вечір; відслужити панахиду в Кафедральному соборі; влаштувати роздачу книжок Т. Шевченка; висловило побажання провести спільне урочисте засідання з **Історико-філологічним товариством**²⁰⁶. В засіданні думи за пропозицією гласного В. М. Пономаренка вшанували пам'ять Т. Шевченка вставанням. Було зачитано телеграму члена Державної Ради Д. Багалія: «Приєднуюсь до вшанування світлої **пам'яті** рідного великого поета Тараса Шевченка»²⁰⁷. Але повномасштабних урочистостей в Харкові не відбулося. Губернатор, посилаючись на «особливу думку» А. Вязігіна, призупинив постанову міської думи про вшанування Т. Шевченка²⁰⁸.

Як бачимо на прикладі Чернігова, Харкова, публічний протест проти Т. Шевченка висловлювали лише окремі особи. Очевидно, так само ситуація складалась і по інших містах, що співпадає із ситуацією у суспільстві дво-

²⁰⁴ Известия Харьковской городской думы. — 1914. — № 1. — С. 26, 27, 28.

²⁰⁵ Там само. — С. 27.

²⁰⁶ Известия Харьковской городской думы. — 1914. — № 2. — С. 27.

²⁰⁷ Известия Харьковской городской думы. — 1914. — № 1. — С. 30.

²⁰⁸ Ярмиш О. Н., Головка О. М. Харківське міське самоврядування... — С. 83-84.

трирічної давнини²⁰⁹.

Урочисте засідання громадськості з нагоди 100-річчя від дня народження Т. Шевченка 25 лютого 1914 р. відбулось лише у Катеринославі. Передувала йому організаційна підготовка, проведена Радою Літературно-Артистичного Товариства «Просвіта», яке в жовтні 1913 р. звернулось по дозвіл до губернатора і отримало його наприкінці грудня 1913 р., 19 січня 1914 р. було створено «Ювілейний Шевченківський комітет» на чолі з І. Я. Акіф'євим. 26 січня, на другому засіданні Комітету, що відбулось у міській думі, обрали головою професора О. М. Терлигорєва, заступником – лікаря Ю. А. Павловського, а також «Виконавче бюро»²¹⁰. Почесним головою Комітету 16 лютого став Д. Яворницький²¹¹.

Загалом до Комітету увійшли 74 особи, зокрема, від Товариства лікарів промислових підприємств, Товариського гуртка інженерів, союзу кооперативів, Імператорського Технічного Товариства, Наукового товариства, Польського клубу, Сімейно-педагогічного гуртка, Товариств лікарів-ветеринарів, прикажчиків, помічників лікарів, Народної торгівлі та окремих осіб²¹².

До міської думи було подано заяву 747 мешканців Катеринослава, у якій, зокрема, зазначалось: «Місто Катеринослав, що стоїть на чолі края, рідною мовою величезної більшості населення якого написаний Т. Г. Шевченком його безсмертний «Кобзар», не повинно залишитися бездіяльним і безчасним до ювілею великого письменника. Те славетне місце, яке посідає наш край в історичній долі українського народу, покладає на наше місто високий культурний обов'язок – відгукнутися на ювілей одного з справжніших синів цього народу, найславетнішого з поетів слов'янського світу»²¹³.

Комітетом обговорювались низка заходів: заснування стипендій по вищих навчальних школах, стипендії в Академії мистецтв для дітей українського народу, роздати учням, що кінчають міські школи в поточному році, ілюстроване видання «Кобзар», розіслати по всіх середніх та вищих школах портрети або бюсти Т. Шевченка, заснувати народну бібліотеку на околицях Катеринослава. З такими ж проханнями вирішено було звернутись до губернського та повітових земств, міських дум, ініціювати збирання пожертв на пам'ятник в Катеринославі. Лунали пропозиції спорудити не монумент, а заснувати просвітню інституцію імені Шевченка з театром,

²⁰⁹ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах... – С. 321.

²¹⁰ Звідомлення... – С. 2, 3.

²¹¹ Там само. – С. 9.

²¹² Там само. – С. 11.

²¹³ Там само. – С. 4.

бібліотекою, викладами наук і лекціями українською мовою (від лікаря Я. Нейштаба), який писав: «По всіх містах дорогої його батьківщини мають красуватися вічні пам'ятники, що нагадуватимуть населенню всього краю про великий божественний дар, що прикрашав чоло впанованого поета»²¹⁴.

Міська управа подала на затвердження міської думи 15 лютого 1914 р. такі пропозиції: прикрасити місто пам'ятником Шевченку; найменувати вулицю та одну з існуючих або нових шкіл іменем Шевченка; започаткувати в імператорській Академії мистецтв одну стипендію в розмірі 300 руб. для жителя м. Катеринослава і три стипендії в трьох вищих міських училищах в обсязі річної плати за право навчання, тобто по 10 руб.; запропонувати комусь із гласних бути присутнім від міста на урочистостях у Києві²¹⁵.

Комітетом було зібрано 930 руб., з яких 500 руб. було асигновано катеринославською міською думою. Фізичними особами пожертвовано 161 руб., Клубами Комерційного зібрання – 50 руб., Польського «Ognisco» – 40, Громадського Зібрання – 30. Від 5 до 25 руб. пожертвували Товариства лікарів промислових підприємств, лікарів-ветеринарів, російських прикажчиків, помічників лікарів, «Народна торгівля», Просвіта, Катеринославській відділ Імператорського російського технічного Товариства, товариський гурток інженерів, службовці Катеринославського губернського земства. Витрачено було 830 руб., зокрема на організацію панахида 100,5 руб., за аренду помешкання в Англійському Клубі – 90 руб., вінок – 52 руб., хору – 75 руб.²¹⁶.

Вітальні телеграми надіслали члени Державної Думи від Катеринославської губернії М. В. Родзянко, М. М. Алексеєнко, Папчинський, Бергман, С. Родзянко, О. М. Александров, Макогон, Ф. Г. Філатов. Останній протягом 30 років обирався гласним Новомосковської міської думи, був міським головою²¹⁷. Міський голова Катеринослава І. В. Способний писав: «У знаменний день народження одного з найталановитіших синів нашої батьківщини Катеринославське Міське Управління із почуттям національного задоволення згадує геніальну задумливу музу рідного поета і висловлює непорушну впевненість, що народна стихія і в майбутньому не вичерпається і дасть нових блискучих представників генія малоросійського народу»²¹⁸.

²¹⁴ Звідомлення... – С. 5, 7.

²¹⁵ Бутич І. Заборона... – С. 70.

²¹⁶ Там само. – С. 27-28.

²¹⁷ Члены Государственной Думы... – С. 101.

²¹⁸ Звідомлення... – С. 25.

На жаль, відомостей про надходження вітань від міських дум Катеринославщини немає. Очевидно, це пояснюється тиском влади. Навіть попри дозвіл **губернатора**, в Комітеті існували великі побоювання, чи відбудеться урочистості. Так, **Д. Яворницькому** з великими труднощами вдалося добути дозвіл на панahiду у соборі, але за **умови**, щоб про неї не було оголошено в місцевих **газетах**²¹⁹.

Урочисте засідання відкрилося промовою **О. М. Терпигорева**, у якій дано «огляд творчості й духовної постаті **Шевченка**, як поета не тільки українського, не тільки **слав'янського** навіть, але поета світового, який з великою силою виявив словом спільну всім людям думку про рівність всіх **людей**, про чисту природу людини; який з гарячою надією сумував за світлим раєм на землі, що **прийде тоді, коли збудеться мир та любов між** людьми; який з палкою **любовію** й гнівом катував рабство та усі його **зъявища**, що однаково противні натурі **людини**, до якого б народу та людина не належала». Висновок такий: «**тим** «апостолом правди і науки», якого з такою мукою виглядав Шевченко у безпросвітній темряві **сучасності**, й був сам **поет**»²²⁰.

Українською мовою робив доповідь **Д. Яворницький**. «Розбираючи твори **Т. Г. Шевченка** по змісту й по **формі**, лектор відмітив у **них** ті боки, де відбилися в тих творах народній світогляд, побут, повір'я, - одним словом **усе** те, що вкупі дає духовне обличчя народу». «Розбираючи ті **твори**, в яких виявилось релігійне почуття **поета**, автор прийшов до висновку, що Шевченко, як поет, людина глибоко **релігійна**, і як поет **національний**, релігійна як раз у тому **дусі**, який виробився й склався віками з світоглядом народу. Для характеристики християнського настрою поета професор з великим **почуттям** прочитав уривки з **вірша**, написаного Шевченком 25 лютого, за **півдоби** до смерті. «Чи не покинуть **нам**, небого, Моя сусідонько **убога**, **Вірши** нікчемні **віршувать...**», - зазначалось у «**Звідомленні**». У доповіді **М. В. Бикова** «Великий поет народної **людяності**» звернуто увагу саме на високе «почуття **«плодськості**», тієї **квінт-есенції** духовної **гармонії**, яка **відрізня** людину од іншої живої **тварини**, й **являється** і ґрунтом громадського життя і завдатком світлої **будучини** людини на **землі**»²²¹.

Роменська міська дума за поданням **Роменського** Українського **Драматично-Музичного** Товариства 31 січня 1914 р. розглянула питання про пам'ятник Шевченку в Ромнах. Міська Управа висловила згоду. Гласні **Е. М. Гардецький**, **Я. М. Данилов**, **Т. А. Іващенко**, **П. Н. Сопов**, голова повітової земської управи **І. Ф. Чигринцев** підтримали питання принципово, пропонували виділити 500 руб.; гласний **І. Я. Симонов** - відкрити підписку.

²¹⁹ Звідомлення... - С. 13.

²²⁰ Там само. - С. 14.

²²¹ Там само. - С. 14.

Г. П. Зенченко пропонував відкласти асигнування - 300 руб. - до складання кошторису на 1915 р.²²². Губернська адміністрація стала на заваді втіленню проекту. Губернатор 10 червня 1914 р. писав МВС, що упорядкування Ігольної вул. і бульвару особливого значення для міста не має, а витрати «можуть обмежити (**«стеснить»**) міську касу через нестачу коштів для більш суттєвих потреб міста»²²³. В Журналі губернського **присутствія** від 7 липня 1914 р. зазначалось, що ідея «не викликана міркуваннями користі і потреб **населення**»²²⁴. Згодом **задіяли** і Департамент поліції, який висловився про небажаність установки **монумента**, враховуючи події в Києві 1914 р.²²⁵.

Натомість, Головне управління у справах місцевого господарства кілька разів пояснювало Полтавському губернатору, що його дії суперечать закону. Зокрема: «Після розгляду справи неможна не зупинитись на тому, що за **смыслом ст. 86** Міського Положення Міністру Внутрішніх Справ подаються до скасування лише такі постанови міських дум, які порушують лише суттєві інтереси місцевого населення і до того ж настільки відверто, що у наявності такого порушення не може бути сумніву... Згідно із роз'ясненням **Правительствующого Сенату...участь** міських дум в зведенні пам'ятників взагалі належить до кола справ міського громадського **врядування**, адже сприяння постановці пам'ятників, що слугують прикрасою міст, є одним із заходів піклування про місцеві користі і потреби»²²⁶. Головне управління вказало губернатору, що витрати 500 руб. при бюджеті міста понад 175 тис. руб. не можуть бути обтяжливими.

Через скасування урочисте святкування 100-ї річниці від дня народження **Т. Шевченка** не відбулось у Полтаві, Кременчуці, **Сумах**, **Олександрівську**. Газети повідомляли про переслідування владою студентів, конфіскацію поліцією **10-тисячного** ювілейного видання «Кобзаря» видавництва «**Криниця**», же діяло в Києві 1912-1914 рр. і спеціалізувалось на виданні дешевих книжок для **народу**²²⁷. Активність мешканців міст Наддніпрянщини проявлялася у надісланні телеграм до **Галичини**, де **урочистості** відбувались масово і цілком легально. «Не маючи змоги в своїй часі святкувати столітній ювілей **незабутнього Батька Тараса**, прилучаємося думкою до нашого спільного свята», - писали українці міста **Зінькова** в

²²² РГИА. - Ф. 1288. - Оп 7, 1914. - Стр. 248. - Арк. 11.

²²³ Там само. - Арк. 9.

²²⁴ Там само. - Арк. 10^{об}.

²²⁵ Там само. - Арк. 5.

²²⁶ Там само. - Арк. 3.

²²⁷ Южный край. - 1914. - 26 февраля.

Полтавській губернії²²⁸.

Ставлення до постаті Т. Шевченка — лакмусовий папірець, який виявив, що мешканці міст лівобережжя перебували у пошуку духовних орієнтирів. Співіснування у сфері культури протилежних цінностей породжувало амбівалентність поведінки переважної більшості городян. Примирити (або поєднати) домінуючі загальноімперські культурні реалії із регіональними, національними, міськими ставало однією з нагальних потреб суспільства. Особливо гостро вона проявила себе на початку ХХ ст. Святкування Шевченківських ювілеїв, рішення міських дум з цього приводу свідчили, що мобілізаційні здатності українського руху, про які писав Я. Грицак²²⁹, по містах лівобережжя існували. Справа полягала в тому, як використати потяг городян до творення такої системи культурних координат, яка органічно поєднувала б загальноімперське із регіональним і національним.

Складові самосвідомості. У жителів міст, як правило, не виникало жодних сумнівів щодо свого статусу. Навіть постійні скарги на недостатню розвиненість міської інфраструктури, відсутність тих або інших зручностей, порівняння свого населеного пункту із селом лише підкреслювали ступінь розуміння городянином особливостей місця свого проживання. І це стосувалося як Харкова, так і малих міст Чернігівщини або Полтавщини. Головне питання, яким переймався пересічний робітник, прикажчик, студент, базарний торговець, домовласник, чиновник, службовець, стосувалося реалізації в повному обсязі переваг, які мало надавати урбаністичне середовище. Тому в даному і наступних підрозділах звернемо увагу на такі складові самосвідомості мешканців міст, як їх ставлення до неміського (жителів, середовища), представників інших національностей, глибини розуміння проблем, характеру та умов життя в місті, проникнення деяких міських рис у повсякденне життя.

На початку ХХ ст. мешканець великого і малого міста на лівобережжі чітко відокремлював себе від жителів сільської місцевості. Більше того, він був мало обізнаний із селом і сільським життям. Якщо корінним городянам можна було вибачити таке ставлення, то з боку городян у першому поколінні це виглядало парадоксальним. Один з дослідників етнографії міста зауважував, що наприкінці ХІХ-на початку ХХ ст. колишній сільській житель «ставився дещо звисока до своїх односельців»²³⁰. Наше знайомство із матеріалами преси, спогадами свідчить, що наведена оцінка згладжує реальний стан справ. Цілоком

²²⁸ Кравець М. Вогненна муза... — С. 115.

²²⁹ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття. — К.: Генеза, 1996. — С. 99-100.

²³⁰ Коган Д. М. Связи городского и сельского населения как одна из проблем этнографии города // Советская этнография. — 1967. — № 4. — С. 40.

можливо, що до односельців він і ставився «дещо звисока», але до селян взагалі — ізвідчуженням. Незнання, неприйняття селянського світу виглядає тим більше дивним, що значна частина міського населення походила з сільської місцевості і були городянами у першому поколінні. Традиції, норми поведінки, мова селянина викликали у мешканця міста здивування, насмішку, рідше — співчуття.

За великим рахунком, привернув увагу освічених верств міського населення до села, сільських проблем, селянина закон 9 листопада 1906 р. Обговорення його у Державній Думі засвідчило певну розгубленість депутатів, а матеріали преси Лівобережжя — розгубленість місцевого суспільства. Так, харківські газети відсторонено цитували слова тих, хто вважали за бажане проводити поступові зміни на селі, істеричні запитання П. Мілюкова щодо селян: «чи консервативна це сила чи це комуністи, які загрожують усій власності у державі»²³¹. Поставлені на обговорення міського суспільства питання про можливі вигоди від ліквідації общини для селянства, робітничого класу, поміщиків²³², не знаходили належних відповідей. Причина полягає, на нашу думку, в тому, що проблема розглядалася у абстрактно-загальноросійській площині. І в цьому плані місцеве суспільство нагадувало лідера кадетів, який, виступаючи з трибуни Думи, мав перед очима селянина центральних російських губерній. Міська еліта регіону не виходила за рамки пропонованих головними політичними партіями постулатів. Конкретні селяни конкретного регіону їх не цікавили. Праві Полтави полюбили гучні тези на кшталт «малорос міцно тримається за свою землю». Але лунали вони не під час обговорення аграрних питань, а суто політичних, зокрема «мазепинського руху»²³³. А от що несе в собі це тримання українського селянина за землю з точки зору соціально-економічних наслідків, вони не замислювались. У Катеринославі дивувались (і реготали над примітивним змістом), з яких таких див поширюється збірничок частушек, буцім-то відтворюючих фольклор новітніх фермерів-хуторян²³⁴. Вочевидь, місцевий журналіст, як то кажуть, «нутром чуял», що подібна творчість непритаманна місцевим українським селянам. Але дослідити саме їхні запити, психологію, фольклор, очевидно, міському мешканцю було насправді нецікаво. Тому і з'явилися на шпальтах «Приднепровского края» доволі спрощені начерки А. Новотного під загальним гаслом «Дефекти села»²³⁵. За традицією автори подібних

²³¹ Утро. — 1908. — 19 ноября.

²³² Там само. — 26 ноября.

²³³ Полтавский вестник. — 1914. — 27 февраля.

²³⁴ Приднепровский Край. — 1913. — 4 апреля.

²³⁵ Там само. — 1914. — 15 апреля.

матеріалів змальовували убогість села, критикували аграрну політику уряду, навіть переймалися важкою долею селян, співчували їм. Але цього було замало для досягнення порозуміння.

Теж само можна сказати про місцеве літературне середовище. На сторінках творів, що виходили з-під пера провінційних авторів, годі було шукати реального селянина конкретної місцевості. Образно висловився з цього приводу один столичний журналіст: «Виявляється, що система централізації у нас не лише «міністерська» («*министерско-сферная*») - вона навіть і літературно-художня, як це не дивно... Селянина західних губерній, Полісся, Білорусі, Малоросії, Новоросії ви школи там не зустрінете... Ця традиція першості великоросійського побуту настільки потужна, що навіть одеські журналісти [очевидно, автору вони вважалися зразком професіоналізму - Д. Ч.] ... примушують херсонських дотепників говорити якоюсь фабрично-тракторною мовою на кшталт - «*ишь ты, подашь ты, что ж ты говоришь ты*»²³⁶.

Дистанціювалися від села і мешканці повітових міст. Дописувач газети «Утро» з Валок зазначав: «мешканець міста уявити собі не може, якою мірою є значним нещастям селян»²³⁷. Він бачив прояви темноти селян у невмінні господарювати, дотримуючись сучасних агротехнічних норм, трактуванні успіхів сусіда (жито росте, а в усіх інших посохло) однозначно - безбожник. У іншому маленькому місті, Зінькові, дивувалися тому, що селяни на хуторах в буквальному сенсі слова тримають свої гроші «за пазухой» або закопують у землю, тобто не пускають в оборот. На Катеринославщині глузували над сільськими кооперативними товариствами, будім-то вони пропонують мужикам «страхувати баб»²³⁸. Докоряли селянинові за існування великої кількості релігійних свят²⁴⁰. Перелік таких речей у виконанні освічених осіб, дописувачів до газет, журналістів, фактично безкінечний.

Відстороненість від села проявлялася і з боку робітників. Потрапляючи до міста, колишній селянин докорінно змінював стиль і характер життя. Як свідчила більшовичка О. Адамович, у Харкові робітник, заробляючи один карбованець на день, був спроможний накопичити гроші на будиночок десь на Холодній чи Лисій горі і жити привільно, не турбуючись політичними

²³⁶ Утро. - 1909. - 22 мая.

²³⁷ Утро. - 1911. - 16 января.

²³⁸ Полтавский Вестник. - 1912. - 5 ноября.

²³⁹ Приднепровский край. - 1910. - 19 февраля.

²⁴⁰ Земский сборник Черниговской губернии. - 1911. - № 11. - С. 49; Утро. - 1911. - 16 января.

справами²⁴¹. Той саме (!) робітник отримував з села матеріальну підмогу — мішок картоплі та домоткану сорочку²⁴², на великі свята масово відїжджав на малу батьківщину вшанувати родичів і могили предків. Але ритм і стиль життя по містах робили свою справу. Повертатися на село він не бажав, бо починав зневажати його. Причому таке ставлення характерне як для мешканців великих міст, так і повітових.

Пролетарі Бахмута чи не вперше почали контактувати із селянами лише опинившись за ґратами в ході революції 1905-1907 рр. Робітники - члени соціал-демократичної партії були вражені не менше, ніж освічені політики, журналісти чи літератори, невіглаством селюків. Наведемо типовий епізод бесіди, що мало не переростала у конфлікт, між ув'язненими селянами і робітниками в бахмутській буцегарні. «Не менш палкі спори точились між «аграрниками» і пролетарями. Перші вельми зневажливо трактували робітників, вважаючи їх ледарями і марнотратниками.

- Та тож,- говорив який-небудь Рудий або Зубенко, - відмахав собі молотом чи терпугом (напилком) свої 10 годин і правий, пішов «додому» і спиш, а на свята «одяг» жовті скороходи і кепку «та подер з жінкою» під ручку гуляти, або сів на велосипед і пішов собак дражнити. А ми із схода сонця і до пізньої ночі усе спини надриваємо чи то в полі, чи то в лісі, то на току (на гумне) або по господарству. Ані влітку, ані взимку немає відпочинку.

Особливо сердили селян вельми популярні серед робітників в Донбасі велосипеди, на які село дивилося як на коштовну забавку і безцільне гаєння часу.

- А ти що зробив би із грошима? - підступно запитує Гаращенко або Петкус.
- А-а-а, - млюсно тягне опонент, - я би на ті гроші земельки купив би.
- А потім? - не відчеплюється Петкус.
- Ну, орав би, сівя.
- Навіщо?
- А хліб?
- Ну, продав хліб, а далі?
- Та ще земельки купив би.
- А на біса вона тобі, якщо від неї жодної радості, крім клопоту?
- А на якій біс тобі та чортопхайка, бодай би ти нею подавився? - із злістю кидає селянин і знов починається казка про білого бичка.

Часом подібні «дискусії» закінчувались ледь не мордобоем, і лише авторитетом моїм і Цибулинського вдавалось сьак-так погасити конфлікт між

²⁴¹ Летопись революции. - 1924. - № 1. - С. 160.

²⁴² Там само.

«серпом і молотом»²⁴³. В даному фрагменті спогадів більшовика А. Коломойцева **кидається** у вічі зневажливе, зверхнє поведження робітників із селянами. Прірва розліпила їх у ставленні до **праці**, повсякденного **життя**, стандартів проведення вільного часу. А тяжіння селянина до землі **соціал-демократ** розцінив як казочку про білого бичка Та і сам спосіб ставити запитання селянам більш схожий на спробу повеселити товаришів, ніж на встановлення союзницьких взаємин із класовим **союзником**, як то проголошували партійні програми. На нашу думку, висновок Б. Миронова про перехід від стадії диференціації до стадії **інтеграції** міста і села в останні роки існування **Російської імперії**²⁴⁴, навряд чи можна поширити на лівобережжя України. Наведені **факти**, події 1917-1920 рр. є яскравим свідченням збереження значної прірви між містом і селом.

На початку ХХ ст., особливо після революції 1905-1907 рр., усе потужніше входила в процес соціалізації мешканців міст національна ідентифікація. Як засвідчують **джерела**, більшість городян була свідомо своєї національної приналежності, або належності до «народності», як частіше казали в ті часи.

За **національно-конфесійною** ознакою будувалися громадсько-політичні об'єднання, товариства взаємної допомоги (приміром, прикажчиків у Катеринославі, Полтаві), допомоги бідним (Ромни), **ініціативні групи**, що опікувались створенням навчальних закладів тощо. У смузі осілости євреїв по містах існували єврейські **школи, лазні**, а міські самоврядування (і поза смугою) сприяли організації кошерного забою худоби. В деяких містах існували єврейські квартали, як то у Глухові²⁴⁵. Компактно розселялись представники росіян, українців та **євреїв** по містах Донбасу. В Луганську українці мешкали переважно у передмісті Кам'яний **Брод**, росіяни - у центрі, **євреї** – у передмісті Гусинівка²⁴⁶.

Причому чим вищим був освітній рівень, **статки**, соціальний статус, тим більшу вагу набувала національна **складова**. Останнє зовсім не означало переходу до стану міжнаціональної ворожнечі. Навпаки, тогочасні дослідники

²⁴³ Коломойцев А. Из истории 1905 года в Донбассе. (Пережитое) // *Летопись Революции.* – 1925. – №4. – С. 41-42. (У запропонованій цитаті ми намагалися максимально зберегти стиль оригіналу).

²⁴⁴ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – С. 282, 345-346.

²⁴⁵ Степанов С. А. Черная сотня... – С. 59.

²⁴⁶ Шмыров И. Из истории революционного движения в Луганске // *Летопись революции.* – 1924. – № 3. – С. 87; Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: **Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки.** – К.: Вид-во Соломи Павличко «Основи», 2002. – С. 72.

народної культури **доводили** Існування зв'язку між деморалізацією суспільства (зростання **злочинності, хуліганства, алкоголізму**) і **денаціоналізацією**²⁴⁷. Елементи традиційної свідомості (конфесійної) несли в собі не менше паростків **конфліктності**. Уродженка Полтави, **учасниця соціал-демократичного руху** М. Сладкевич **згадувала**, як на базарі в Катеринославі **торговці-євреї** погрожували їй побиттям камінням: єврейка за національність не мала права купувати некошерне **м'ясо**²⁴⁸.

У першому розділі йшла мова про особливості станової ідентифікації ніжинського домовласника І. М. Гомоляки. Додамо тут, що він так само чітко ідентифікував себе як українця. Але належність до козацького стану, до «свідомих українців» ніяким чином не заважала йому цілком мирно спілкуватися із «свідомим росіянином» членом СРН М. М. **Бережковим**²⁴⁹. На іншому соціальному фланзі спостерігалась протилежна тенденція: розмитість **етнічної** свідомості, готовність змінювати її. **Так**, харківський **робітник** соціал-демократ - **більшовик** М. К. **Муранов** у 1909 р. вважав себе **малоросом**²⁵⁰. Через три роки, заповнюючи анкету депутата **IV Думи**, він записався **росіянином**²⁵¹. **Зміна**, що відбулась із М. К. **Мурановим**, **відзеркалювала** подальшу поляризацію етнічних уявлень мешканців міст. Звична для Російської імперії **група** «малорос» все більше ставала ознакою старого традиційного відживаючого поділу. Модерна доба потребувала значно більшої визначеності. Малороси невідворотно мали або самостійно усунути приставку «мало» і визнати свою належність до росіян (**«русскість»**), або змінити **самоідентифікацію** на «українець»²⁵².

Не можна погодитись із тезою сучасного американського дослідника Г. Куромія про те, що «міжетнічне співіснування майже неминуче означає міжетнічні **конфлікти**»²⁵³, а по містах представники національних «груп так ненавиділи одні **одних**, що було небезпечно перетинати кордон іншого району» (у **Луганську**)²⁵⁴. Г. Куромія наводить жажливі приклади «національних знущань», коли чужака «могли примусити «плазувати по

²⁴⁷ Южный край. – 1908. – 6 января.

²⁴⁸ Сладкевич М. (Вера). В подпольной типографии. (Воспоминания) // *Летопись Революции.* – 1925. – №5-6. – С. 324.

²⁴⁹ ІРНБУ ім. В. Вернадського. – Ф. XXIII. – Од. зб. 33. – Арк. 25^{об}-26.

²⁵⁰ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Стр. 2799. – Арк. 14.

²⁵¹ ДАХО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Стр. 110. – Арк. 219.

²⁵² Про **взаємини** між українцями та росіянами дивись: Удод О. А. **Україно-російські взаємини: історіографічні міркування і роздуми** // *Український історичний журнал.* – 2005. – № 2. – С. 167-177; Чорний Д. **Взаємовплив чи асиміляція: українці та росіяни по містах лівобережжя на початку ХХ ст.** // *Пам'ять століть.* – 2004. – № 2. – С. 130-142.

²⁵³ Куромія Г. Свобода і терор... – С. 71.

²⁵⁴ Там само. – С. 72-73.

пилючі й по болоту», насміхалися ... як тільки можна, і врешті б **побили**²⁵⁵. Звернемось до спогадів **робітника**, члена **соціал-демократичної партії** **І. Шмирова**, які, **імовірно**, дали привід **Г. Куромія** зробити свій висновок. Наведемо у повному обсязі фрагмент тексту **І. Шмирова**: «Товариші ж мої були переважно «кацапи», як нас в ті часи звали місцеві жителі - («кацапи») – це означає приїжджі з **Великоросії**). Із такою образливою назвою було пов'язане і досить паскудне ставлення. Це ставлення і різного гатунку знущання над кацапами, що практикувалися місцевими мешканцями (достатньо було вам зайти із знайомою **барिशнею** у так званий відомий Кам'яний Брод, як із вас вимагали за «поземельне» пляшки **дві-три**; якщо відмовлялись або у вас не було грошей, то примушували співати півнем або плавати у пилу та багноці і обов'язково у **присутності** вашої **баришні**; траплялися випадки побиття і навіть завдання тілесних ушкоджень) примушували нас триматися **окремо**²⁵⁶. На наш **погляд**, у даному випадку маємо справу не з національною ворожнечею, а із поширеним на початку **XX** ст. у молодіжному середовищі звичаєм охороняти свою вулицю, квартал від «інших», від чужинців («чужаков»), якої б нації вони не були. Групи юнаків, що стежили за «порядком» на своїй території, існували у багатьох містах. Від старожилів Харкова доводилось чути яскраві оповідання, як за таку саме «провину» - зазіхання на дівчину з іншого району - могли примусити плавати у піску на Холодній Горі мешканця **Іванівки** (і навпаки), населених переважно українцями. До того ж із спогадів **І. Шмирова** яскраво проступає ще одна **симптоматична**, названа першою (мабуть, **головна!**), вимога «насилників»: «дай на пляшку», що більше пасує міським нравам кварталів, де мешкає робітничий **малозаможний** люд.

Те ж саме можна сказати і про українсько-єврейські взаємини по містах. **М. М. Бережков** звернув увагу на те, як складаються взаємини місцевих українців та євреїв у Ніжині: «Я не помічаю «ненависті» між простим народом місцевим і протонародною масою єврейською». Спостережливий професор додавав: «**Хохли** своєрідно лаються з **жидами**, жартують із **них**, висміюють **їх**, але постійно мають із ними торгіві і усякі інші життєві **справи**, мають **їх** за **корисних**, навіть іноді необхідних собі помічників у **справах**»²⁵⁷. За цими словами криється здивування **особи**, яка перебувала під впливом стереотипів про одвічну ворожнечу українців і євреїв в Україні. Зіткнення із повсякденними реаліями змусило

²⁵⁵ Куромія Г. Свобода і терор... - С. 72-73.

²⁵⁶ Шмиров І. Из истории... - С. 87.

²⁵⁷ ІРНБУ ім. В. Вернадського. - Ф. ХХІІІ - Од. зб. 30. - Арк. 23^а.

²⁵⁸ Там само.

М. М. Бережкова обмірковувати їх, шукати пояснення.

Невідпорним аргументом частини наукової і політичної літератури на користь існування національної ворожнечі по містах України слугують дані про єврейські погроми, 65 % яких мало місце в смузі **осілости**²⁵⁹. Але факти щодо подій кінця 1905 р. примушують говорити про те, що погроми викликані були цілою низкою **причин**. Очевидно, в кожному конкретному місті існував комплекс обставин, що призводив до них. У Чернігові, Луганську є підстави стверджувати про існування ретельно продуманої провокації. **Н. Черлончакевич**, який працював 1905-1906 рр. у **Чернігові**, згадував, що напередодні погрому до міста з Києва прибули **провокатори**, які відіграли роль на початку **погрому**²⁶⁰. Свій **внесок**, певно, зробили і місцеві **соціалісти-сіоністи**. У жовтні 1905 р. вони виступали на демонстрації під доволі двозначними **гаслами**, які спровокували, очевидно, християн піддатися на участь у **погromі**²⁶¹. Учасник **соціал-демократичного** руху в Луганську також відзначав, що існування неприязні, навіть погромна агітація у місті траплялись, але не давали реальних результатів. На час оголошення Маніфесту 17 жовтня до міста прибули підозрілі **особи**, чи то чорносотенці, чи то хулігани, **дії** яких під орудою місцевої поліції і призвели до трагічних **наслідків**²⁶².

У Ніжині причиною погрому стали інші обставини. Існує **думка**, що погром був організований місцевою поліцією і **чорносотенцями**²⁶³. Але спровокували агресивні дії натовпу неосвіченість місцевих мешканців, збереження традиційної свідомості. Передували погрому спори на політичні теми, що розгортались на базарі - центрі **життя** повітового міста - з приводу Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Радіючи появи Маніфесту, демократично **налаштовані** учасники дискусій твердили про «зміну закону», тобто зміну державного устрою. Обивателі Ніжина - міщани, козаки, люди **солідні**, батьки сімей - розуміли «закон» у значенні православних **заповідей**, відповідаючи: «го ж ми ідолам будемо **поклонятися?**»²⁶⁴. Додали напруги **пьянички**, які гудили «демократів», плутаючи їх із «демонами». У такій «розігртій» атмосфері натовп почав боронити звичні цінності, примушуючи

²⁵⁹ Степанов С. А. Черная сотня... - С. 55.

²⁶⁰ Черлончакевич Н. Социал-демократическая организация 1904-1906 г. на Черниговщине // Летопись Революции. - 1925. - № 4. - С. 18-19.

²⁶¹ Степанов С. А. Черная сотня... - С. 58.

²⁶² Гамбаров А. Очерк по истории революционного движения в Луганске. 1901-1921 гг. // Летопись Революции. - 1923. - № 4. - С. 66.

²⁶³ Петровский М. З матеріалів до історії м. Ніжина // Записки Ніжинського ін-ту соціального виховання. - Кн. XII. - Ніжин: Держдрукарня Миської Ради, 1932. - С. 78.

²⁶⁴ Там само. - С. 106.

студентів і професорів місцевого інституту, яких, очевидно, чимало опинилось серед демократів, незалежно від етнічної приналежності, присягати на вірність православному государю.

Самосвідомість мешканців міст лівобережжя на початку ХХ ст. була безпосередньо обумовлена умовами життя Російської імперії. Чітко відокремлюючи себе від селян, вони пов'язували себе із етнічними, становими, конфесійними, професійними групами. Це не заважало городянам і окремим групам мирно співіснувати, витворюючи власні критерії стосунків. Конфлікти ж виглядали як зіткнення традиційних і модерних тенденцій. Особливо яскраво це проявилось в роки національно-демократичної революції, коли більш просунуте місто опинилось в стані ворожнечі із менш розвинутим селянським світом. Як бачимо, паростки такого протистояння існували по містах до початку Першої світової війни.

Преса: творення комунікативного поля. У дослідженнях з історії міст преса посідає другорядне значення, підпорядковується іншим аспектам життя. Така тенденція притаманна як радянській, так і західній літературі. Так, в «Очерках истории Ленинграда» відсутній окремий розділ про пресу, згадки про її існування вміщено в розділах про літературу, політичне життя, культуру²⁶⁵. В «Історії міст і сіл Української РСР» наведені дані про місцеву легальну пресу деяких населених пунктів, зокрема, Прилук, Золотоноші, Сум, але головна увага в начерках практично про всі міста приділяється поширенню більшовицької газети «Правда»². В «Історії Одеси» П. Герлігі є стисла розповідь про початковий період в історії міської преси 1820-1840-х рр.²⁶⁷ і жодного слова про пресу початку ХХ ст., періоду її розквіту, коли в місті функціонували 170 газет і 207 журналів²⁶⁸. Лише протягом останніх років увага до міської преси дещо посилилась. У енциклопедичних довідниках «Чернігівщина», «Полтавщина» вміщено статті про

²⁶⁵ Очерки истории Ленинграда - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956. - Т. 3. Период империализма и буржуазно-демократических революций 1895-1917 гг. - С. 328, 330-331, 387, 400, 672, 678-681, 682.

²⁶⁶ История міст і сіл Української РСР: Черкаська область. - К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1972. - С. 263; История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область. - К.: Украинская советская энциклопедия, 1983. - С. 542; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. - К.: Украинская советская энциклопедия, 1980. - С. 100; у виданні 1967 відповідна інформація відсутня.

²⁶⁷ Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914. - К.: Критика, 1999. - С. 143-144.

²⁶⁸ Библиография периодических изданий России. 1901-1916. - Л., 1960. - Т. 4. - С. 156-161; Махонина С. Я. Русская легальная журналистика XX в. (1905-февраль 1917) (опыт системного исследования) // Из истории русской журналистики начала XX в. - М.: Изд-во Москов. ун-та, 1984. - С. 27.

російськомовну та україномовну періодику міст Чернігівської та Полтавської областей²⁶⁹, видаються окремі публікації про газети.

Більшість дослідників студіюють історію преси як такої. Питання про те, як пов'язаний розвиток міста із появою газет, журналів, за великим рахунком поки що ніхто не ставив. Автори робіт з історії періодичної преси, журналістики очевидно і досі перебувають в полоні тези про визначальну роль столиць в її розвитку. На початку ХХ ст. це домінування проявляло себе, з одного боку, у бюрократичній регламентації усіх сфер життя тогочасного суспільства Російської імперії. С. В. Смірнов, посилаючись на закон 6.04.1865 р., яким програми провінціальних видань обмежувались дозволом передруковувати статті про загальнодержавну політику, фінанси, освіту та інші, та системні утиски їх владою в період революції 1905-1907 рр., доходив висновку: пресі поза столицями не дозволили піднятися на належну інтелектуальну висоту, вона була «вихолощеною», несамостійною, нецікавою²⁷⁰. Якщо провінційна преса дихала, спромоглася дати щось більш-менш вартісне, то цьому вона має завдячувати сприятливому впливові кадетів, що здійснювався через Санкт-Петербурзьке «Бюро прогресивної преси» і Московське бюро друку²⁷¹, або участі більшовиків. Приміром, А. Ф. Бережний вказує, що саме матеріали Д. Бедного, В. Д. Бонч-Бруевича, В. О. Карпінського надавали кращого вигляду «Киевской мысли», харківському «Утру»²⁷². С. Я. Махоніна підкреслює, приміром, що олександрівська газета «Запорожский край» здійснювалась «за програмою великих столичних газет»²⁷³. І це єдина характеристика, яка надається провінційній пресі в її дослідженні.

Однак саме між 1906-1914 рр. відбувся величезний злам у самосвідомості та фінансових можливостях міського населення імперії, в результаті чого свої власні газети стали домінувати в провінції. Справді, по містах лівобережжя ще у 1906-1909 рр. переважав попит на столичну пресу. Обиватель Харкова згоден був три дні чекати надходження газети чи журналу з Санкт-Петербурга²⁷⁴. Дуже типовим явищем для повітових центрів було відсутність газет взагалі. Охтирський кореспондент газети

²⁶⁹ Чернігівщина: Енциклопедичний довідник... - С. 221, 488, 934-936; Полтавщина: Енциклопедичний довідник... - С. 120-121, 137, 164, 250, 264-265, 268-269, 301 та ін.

²⁷⁰ Смирнов С. В. Легальная печать в годы первой русской революции. - Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1981. - С. 7-8, 16, 18-19.

²⁷¹ Там само. - С. 65-68.

²⁷² Бережной А. Ф. Русская легальная печать в годы первой мировой войны. - Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1975. - С. 48, 51-52.

²⁷³ Махонина С. Я. Русская дореволюционная печать (1905-1914). - М.: Изд-во Москов. ун-та, 1991. - С. 157.

²⁷⁴ Утро. - 1909. - 22 мая.

«Утро» повідомляв, що газета - «рідкісна гостя» в місті²⁷⁵. У 1906-1907 рр. в деяких повітових містах Харківщини і Полтавщини розгорнулася битва за відкриття газетних кіосків, стимульована передвиборчою агітацією до Державних Дум²⁷⁶. Але суттєвих змін у забезпеченні населення пресою так і не відбулося.

Становище і ставлення в регіоні до місцевої преси через кілька років докорінно змінилось. «Наша провінція рветься до життя», - зауважував А. Погодін, оцінюючи міську пресу південноукраїнських міст. Згадуючи Бердянськ, Маріуполь, Керч, він писав: «все це маленькі, нудні міста, але в них є своя преса і - я маю сказати на адресу наших провінційних товаришів - вони із гідністю несуть тягарі нашого життя. В Росії вже створилася потреба у власній газеті». Автор вітав «Бердянские новости», «Маріупольскую жизнь» за увагу до міських проблем, роботи міської думи, наявність власних фейлетонів, телеграм власних кореспондентів²⁷⁷. Через вісім років після зникнення «Южного края» Б. Антоненко-Давидович в повісті, написаній 1926 р., чудово передав тягіння до місцевої преси, той дух, що створювала вона у домах повітового міста: їх мешканці «читали щодня коло самовару «Южный край», зберігали комплекти газети²⁷⁸. Саме ця газета надавала містам регіону власний неповторний присмак, шарм, образ. «Газети в наш час майже всі письменні читають; декотрі нічого крім газет не читають, навіть і неспроможні читати; багато читають їх із незадоволенням, із презирством - і всеж-таки читають. Дивна річ! Але схоже на куріння тютюну, або на вживання горілки»²⁷⁹, - занотовував у своєму щоденнику ніжинець М. М. Бережков, який чимало часу присвячував ретельному перегляду столичної і регіональної преси.

Із повітових міст газета все частіше і у більшій кількості потрапляла на село. Головна заслуга в цьому процесі належить друкованим органам губернських центрів, а оперативність залежала від наявності залізничного сполучення. Передплатникам Слов'янська харківські газети надходили на другий день після виходу номера, у Валки та повіт - на четвертий-п'ятий²⁸⁰. Навіть за таких умов протягом 1905-1913 рр. кількість газет, що передплачувались на селі, невпинно зростала, приміром у Валківському повіті - у п'ять разів²⁸¹. Ось як змальовував дописувач газети «Утро»

²⁷⁵ Утро. - 1907. - 7 септембля.

²⁷⁶ Утро. - 1907. - 24 лютого.

²⁷⁷ Утро. - 1911. - 11 лютого.

²⁷⁸ Антоненко-Давидович Б. Д. Смерть // Твори: У 2 т. - К.: Дніпро, 1991. - Т. 2. - С. 247.

²⁷⁹ ІРНБУ ім. В. Вернадського. - Ф. XXIII. - Од. зб. 34. - Арк. 62.

²⁸⁰ Южный край. - 1913. - 21 лютого.

²⁸¹ Южный край. - 1913. - 17 квітня.

«Деревенський читатель» ставлення до свіжого номеру газети в селянському середовищі: «Номер газети, що потрапляє на село, читається до тих пір, поки можна відрізнити чорне від білого. А тільки-но отриманий номер, останні новини, сходяться слухати цілим натовпом. - А ну, ну дивись! Чи не має там чого-небудь і про нашого брата? - І хтоб-то про його писав?! - із докором зауважують у відповідь із натовпу: - Навіщо ти там кому здався?! - зневажливо підтверджують інші.

Той, хто запитував, ніяково пропонує: - Ну так шукай там про Думу... але той, хто читає, вдаючи, що нічого не чує, починає читати «передовицю». Найбільше зацікавлення викликають рубрики «Остання пошта», «Провінція», «Маленький фейлетон», «Судова хроніка». Не читають повідомлення Міністерства торгівлі, закордонні телеграми»²⁸².

До початку Першої російської революції преса існувала по 13 містах регіону. У Харкові, Катеринославі, Чернігові, Полтаві, Ніжині, Кременчуці, Лохвиці, Хоролі, Слов'янську, Верхньодніпровську, Новомосковську, Луганську, Олешках, видавалися 21 газета та 57 журналів, переважна більшість з яких виникли ще у XIX ст.

Справжній газетно-журнальний «бум» припадає на 1906-1907 рр., коли нові засоби масової інформації з'являлися як гриби після дощу у вже існуючих «центрах» друкованого слова, постали у десяти повітових містах: Сумах, Бахмуті, Маріуполі, Мелітополі, Гадячі, Зінькові, Кобеляках, Ромнах, Борзні, Козельці. Саме в цей час виникли 68 газет та 37 журналів, або понад 21 % від майже 500 видань, що існували по містах лівобережжя між 1901-1916 рр.²⁸³. Найбільше газет постало в 1906р. - 56, майже 26% від загальної кількості, та 24 журнали. Але на цей рік припадає і найбільший відсоток тих з них, що припинили існування після виходу кількох, навіть одного номера

Після дворічного спаду процес створення нових друкованих органів відновив оберти у 1909р. Між 1910-1913р. щороку виникали газети та журнали в Харкові (54 назви), Катеринославі (36), Полтаві (16), Кременчуці (11), Бердянську (вперше, 5). Від одного по кілька нових видань з'явилися в Чернігові (3), Золотоноші, Кобеляках, Слов'янську, Сумах, Олександрівську (6), Бахмуті (5), Маріуполі, Новомосковську, Луганську (4), Мелітополі. Вперше виникли газети у Лебедині (1909р.), Павлограді (1909р.), Костянтинівграді (1911р.), Лохвиці (1912р.), Вовчанську (1912р.). Новий пік «газетної лихоманки» припадає на 1912р, коли по містах регіону було започатковано 54 видання, або 11% від тих, що існували протягом зазначеного часу. Таким чином, від 1909р. до початку Першої світової війни по містах виникло 202

²⁸² Утро. - 1911. - 28 лютого.

²⁸³ Библиография периодических изданий России. 1901-1916. - Т. 4. - С. 103-197.

періодичних видання, або майже 41 % тих, що існували між 1901-1916 рр.

Найважливішим центром місцевої періодики був Харків. У місті в 1901-1916 рр. видавались 187 видань, зокрема, 60 газет та 127 журналів, відповідно 23 % та 54 % їх загальної кількості в регіоні. Друге місце посідав Катеринослав - 84 видання, зокрема, 44 газети та 40 журналів, тобто відповідно по 17 % видань кожної категорії. Таким чином, на два найбільших губернських центри припадало майже 55 % всієї періодики регіону, зокрема, 40 % газет і понад 70 % журналів. У Полтаві, яка за цим показником посідала третю сходинку, між 1901-1916 рр. існували 52 видання, в тому числі 25 газет і 27 журналів.

Інші міста суттєво відставали від лідируючої трійки. Так, у губернському місті Чернігові видавались 17 газет та журналів, менше, ніж у повітових Кременчуці, де існували 22 видання, і Луганську - 19 видань. У Ніжині існували 12 місцевих друкованих видань, Олександрівську - 13, Бахмуті - 10. Від п'яти до восьми зафіксовано в Кобеляках, Хороші, Сумах, Маріуполі, Бердянську, Мелітополі, по три-чотири - у Золотоноші, Лохвиці, Лубнах, Ромнах, Верхньодніпровську, Новомосковську, по два - у Зінькові, Костянтинівграді, Прилуках, Слов'янську, по одному - у Борзні, Глухові, Городні, Козельці, Конотопі, Новгород-Сіверському, Гадячі, Пирятині, Богодухові, Вовчанську, Лебедині, Павлограді, Олешках, Генічеську.

Не існувало безпосереднього зв'язку між розміром міста, адміністративним статусом, специфікою економічного розвитку і існуванням періодичних органів. Так, безповітові міста Слов'янськ (населення від 4 тис. до 8 тис. між 1904-1914 рр.) або Нікополь (населення 22 тис. - 27 тис. в той саме час) не мали жодного видання. В повітових Олешках, населення яких зросло у 1904-1914 рр. з 11 тис. до 23 тис., періодичне видання регіонального характеру, яке, здавалось, конче необхідне сільськогосподарському регіону - журнал «Сельскохозяйственные объявления» - не «прижився», зникнувши 1906 р., тобто в період газетно-журнального «буму», після 10 років існування.

Із майже 500 друкованих органів, що видавалися по містах лівобережжя на початку ХХ ст., близько 200 (40%), були суспільно-політичні за характером. Серед них переважали газети, журналів нараховувалось не більше десяти. Всі видання можна поділити на декілька типів, серед яких найпоширенішими були щоденні газети.

Між 1906-1914 рр. швидко змінювався ритм, темп міського життя. Миський житель вимагав більш оперативної інформації з усіх без виключення питань політичного, економічного, культурного життя. Внаслідок цього постав новий тип видань - вечірні газети, «вечірки», що виходили близько 16-17 години дня. Першою серед них стала «Харьковская

²⁸⁴ Библиография периодических изданий России. 1901-1916. - Т. 4. - С. 103-197

вечерняя газета». Заявка на її відкриття була подана міщанином В. С. Пархоменком 4 січня 1906 р., програма затверджена 15 січня 1906 р. Редактор-видавець планував мати 14 відділів: «дії та розпорядження уряду», «передові статті з політичних, суспільних та економічних питань», «телеграми кореспондентів», «телеграми агентські», «повідомлення власних кореспондентів», «останні новини», «про що пишуть (вісті з інших газет та журналів)», «про що говорять (чутки та вісті)», «місцева хроніка», «театр, мистецтво і література», «суміш», «фейлетон», «довідкові відомості», «оголошення»²⁸⁵. Перший номер вийшов 1 серпня 1906 р. о 5-й годині вечора. Мета видання була визначена таким чином: «надавати перед вечором читачам усі факти і новини, що накопичилися з ранку до 3-ї години дня, отримані як телеграфом, так і поштою»²⁸⁶. Добірка матеріалів, тональність статей були опозиційними до уряду. Серед 11 матеріалів більшість були присвячені подіям революції: Свєборзькому повстанню, страйкам, замахам на життя, убивствам. У рубриці «Щоденник», якої не було у первісній заявці, газета розповіла про прибуття у вигнання до Нариму, серед яких був співробітник «Харьковского листка» В. Є. Мясоєдов. Виконуючий справи Харківського інспектора у справах друку 2 серпня надіслав харківському генерал-губернатору листа, в якому зазначав: «із свого боку вважаю обов'язком заявити, що спрямованість названої газети — шкідлива, в дусі колишнього «Харьковского листка», і що я зробив повідомлення — місцевому прокурору Округного суду і в Головне Управління по справах друку - про притягнення до судової відповідальності редактора цієї газети тому що перший № газети містить в собі ознаки злочинності [так в тексті - Д. Ч.]»²⁸⁷. Враховуючи опозиційний настрій газети та час появи - після розпуску першої Думи і сподівання влади на придушення революційних заворушень, після виходу третього номера 3 серпня 1906 р. вона була «призупинена» генерал-губернатором²⁸⁸ і більше не відновилась.

Але ідея В. С. Пархоменка знайшла більш прагматичних і успішних продовжувачів. У 1906 р. в Катеринославі газета «Приднепровский край» почала видаватися двічі на день: вранці і ввечері. Починаючи з 1910 р. «вечірки» «Харьковский листок», «Харьковская вечерняя газета», «Вечер», «Харьковские вечерние новости» боролись за читача губернського міста. 3 грудня 1911 р. «Южный край» почав випускати вечірне видання, яке вроздріб коштувало 2 коп. за примірник, в той час як основна газета

²⁸⁵ ДАХО. - Ф. 3. - Оп. 283. - Стр. 736. - Арк. 1, 4.

²⁸⁶ Харьковская вечерняя газета. - 1906. - 1 августа.

²⁸⁷ ДАХО. - Ф. 3. - Оп. 283. - Стр. 736. - Арк. 7.

²⁸⁸ Там само. - Арк. 8.

коштувала 5 коп.²⁸⁹. Через невеликий проміжок часу воно монополізувало місцевий ринок.

Другим типом міської газети стали так звані «газети-копійки», орієнтовані на малозаможні верстви населення. Вони друкувалися на поганому папері петітом. Вміщуючи подібні до щоденних солідних газет рубрики, обсяги інформації, вони і справді коштували одну копіюку, виконуючи дуже важливе завдання - **привичайти** нижчі верстви городян до читання. В 1909р. перша така газета виникла в Катеринославі. У 1910р. «копійки» постали в Харкові, Полтаві, 1913 р. - в Бахмуті, Кременчуці, Ніжині. Загалом до початку війни на лівобережній Україні видавалося дев'ять «копійок». По інших містах Наддніпрянщини такі видання існували у Києві (десять назв), Херсоні, Одесі. Свідомі свого покликання, такі газети не приховували наміру просвітити робітників, ремісників, дрібних торговців, зробити питання міського життя близькими і актуальними. Приміром, газета «Харьковская воскресная копейка» у першому номері заявляла, що в центрі її уваги - «інтереси широких мас міського населення, подорожчання життя, міський **благоустрій**, народна освіта (**початкова**)» тощо²⁹⁰. Великі газети намагались **поставити** подібні видання під свій контроль так само, як «вечірки». У Харкові видавці «Утра» з цією метою навіть заснували власну газету «Наша копейка» (згодом «Южная газета-копейка»)²⁹¹.

Існували видання із суто міського життя: чотири в Харкові, одне у Катеринославі. Серед них найважливіше значення мали «Известия Харьковской городской думы» (1907-1917 рр.) та «Известия Екатеринославского городского общественного управления» (1909-1917 рр.). Саме вони доклали багато зусиль для того, щоб широкий спектр питань роботи міських дум та управ був знайомий городянам, так би мовити, з **перших** рук. **Окремо** слід сказати про журнал «Горожанин», шість номерів якого побачили світ в 1911 р. у Харкові. В передовій **статті** першого номера видавці зазначали, що головним завданням «Горожанина» є висвітлення загальних питань життя міст та відображення інтересів **областей**, що тяжіють до **Харкова**²⁹². Як бачимо, декларація суто міських інтересів висувається на перший план.

Після газет і журналів суспільно-політичного **характера**, другу групу за кількістю та місцем в **житті** регіону посідали видання для сільського населення: **сільськогосподарського** профілю, в тому числі із **садівництва**,

²⁸⁹ ДАХО. - Ф. 3. - Оп. 285. - Стр. 91. - Арк. 1.

²⁹⁰ Харьковская воскресная копейка. - 1912. - 9 сентября.

²⁹¹ ДАХО. - Ф. 3. - Оп. 285. - Стр. 430.

²⁹² Горожанин. - 1911. - № 1. - С. 1.

ветеринарії - 52, більше 10 % загальної кількості. Цікаво, що найпотужнішими центрами таких видань були Харків: дві **газети**, 21 журнал, та Полтава - одна **газета**, 11 журналів. П'ять журналів видавалися по інших містах Полтавської губернії: «Справочный листок Кременчугского отдела Полтавского общества сельского хозяйства» (1903-1905 рр.), «Труды Хорольского общества сельского хозяйства» (1903 р.), «Вестник Хорольского общества сельского хозяйства» (1911-1916 рр.), «Вестник Золотоношского сельскохозяйственного общества» (1908-1914 рр.), «Константиноградские сельскохозяйственные известия» (1914-1916 рр.).

У Полтаві саме навколо тижневика «Хуторянин», видання, присвяченого інтересам місцевого сільського **господарства**, промисловості і торгівлі, склалась потужна **інформаційно-видавнича** мережа. Тижневик видавався із 1896 р. до 1915 р. по 52 номери на рік²⁹³. На шпальтах видання друкувались також матеріали із **краєзнавства**, літературно-критичні статті, передруковувались статті на актуальні політичні теми з столичних видань²⁹⁴. Виданнями-супутниками були журнали «Известия о состоянии сельского хозяйства в Полтавской губернии», «Цены на продукты сельского хозяйства в Полтавской губернии» (видавалися 1901-1904 рр.), «Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства» (1901-1903 рр.), «Наблюдения над атмосферными осадками на метеорологических станциях Полтавской губернии» (1901 р.), «Цены на ярмарках Полтавской губернии» (1902-1904), календарі «Хуторянина» (1909-1916 рр.), «Справочный листок «Хуторянина» (1914 р.), серія видань бібліотеки «Хуторянина» та інші. В останній перевага надавалась науково-популярним книжкам із ведення сільського **господарства**, брошурам із роз'ясненнями щодо порядку укріплення землі за селянами у приватну власність, застави земель та **інші**²⁹⁵. Журнал надсилався до безкоштовних бібліотек-читалень та бібліотек сільськогосподарських навчальних закладів²⁹⁶. Він користувався широкою популярністю серед селян та козаків як через відносно невисоку вартість передплати - два рублі на рік, так і через вдало **підібраний**, корисний **зміст**²⁹⁷. У 1905-1906 рр. тираж журналу зменшився, тому що громадськість **віддавала** перевагу виданням **загально-політичного** змісту, але після 1908 р. мало місце зростання. 1913 р. тираж

²⁹³ Библиография периодических изданий России. 1901-1916. - Л., 1960. - Т. 3. - С. 571.

²⁹⁴ Южный край. - 1907. - 30 марта; Полтавщина: Енциклопедичний довідник... - С. 959.

²⁹⁵ Южный край. - 1907. - 30 марта.

²⁹⁶ Там само.

²⁹⁷ Утро. - 1908. - 4 октября.

досягнув 12 тис. примірників²⁹⁸. Протягом 10 років, до самої смерті у 1909 р., керував тижневиком Д. К. Квітка, поєднуючи журналістику із роботою керівника відділу Селянського і Дворянського земельних банків. Він писав для журналу дуже добре і багато²⁹⁹.

Важливе значення для повсякденного життя міст мали видання **торгово-довідкового** характеру, яких на початку ХХ ст. по містах регіону було 33, або 6,6 % всієї періодики. Майже половина з них припадала на Харків, по п'ять - на Катеринослав і міста губернії. **31 видання, 6,2 %**, були присвячені проблемам **промисловості, техніки**, економіки в цілому, з яких 19 журналів видавалися в Харкові, 7 – у Катеринославі. Помітну групу видань становили присвячені медицині - 25, 5 %. З них 16 журналів видавалися в Харкові, **чотири – в Катеринославі**.

Розмаїття інтелектуального життя міст **регіону**, запитів і потреб мешканців відображали 20 видань **суто** наукового характеру, серед яких домінували **історичні**, 20 газет та журналів сатири та гумору, 18 - присвячених проблемам **мистецтва**, театру, фотографії. В різні роки по містах існували також професійні 11 (назв), релігійні (10), політичні (23 газети **політичних партій**) **видання**. Міста регіону відзначались практично відсутністю видань для дітей - п'ять **назв**, та спортивних. Серед останніх можна згадати хіба що єдиний спеціалізований журнал у Харкові «Русский спорт» (1906-1907рр.). Між 1911-1913рр. у Харкові одним з лідерів місцевого українського руху, **членом** міської управи В. Є. **Мороховцем** видавався журнал «Тяжелее воздуха». Поміж 23 видань про авіацію, що постали в імперії у 1908-1914рр., харківський журнал одним з перших закликав покінчити із рекламним галасом і похвальбою, циркацтвом у **авіаційних справах**, вимагав перейти до розробки складних технічних проблем **повітроплавання**³⁰⁰. Журнал видавався тиражем 500 примірників, сьогодні відомо не менше ніж про 23 номери.

Починаючи з 1906р. по містах Лівобережжя видаються газети та журнали українською мовою. У Лубнах 1905р. постала газета «Хлібороб», у Полтаві 1905-1907рр. таждавик «Рідний край» (із 1908-1914рр. – у Києві, 1915-1916рр. - у Гадячі), у Харкові 1905 р. газета «Слобожанщина». В 1906р. у Полтаві планувався вихід додатку до журналу «Рідний край» - «Зірка», але редакція 1907р. переїхала до Києва, тому дозвіл Полтавського губернатора втратив силу. Щомісячний додаток під такою саме назвою - «Зірка» - до газети

²⁹⁸ Утро. - 1908. - 4 октября, Библиография периодических изданий России. 1901-1916. - Т. 3. - С. 571.

²⁹⁹ Утро. - 1909. - 18 января.

³⁰⁰ Санков В. Е. У истоков авиации. Воздухоплавание и авиация в русской журналистике. - М.: Машиностроение, 1976. - С. 74, 95.

«Українське слою» мав виходити у Полтаві 1906 р., але проект не було реалізовано. В Гадячі із 1914р. видавався журнал освітнього характеру для дітей молодшого і старшого віку «Молода Україна», перенесений із Києва (1906, 1908-1912рр.) - вийшло 64 номери. У Харкові 1912 р., за сприяння М. Міхновського, видавався часопис «Сніп». В Полтаві з 15 червня 1913 р. – двічі на місяць «Життя і знання» - вісник гігієни, санітарії, медицини і природознавства (1914 р. - «Вісник життя і знання»). Редактором та видавцем був лікар, письменник Г. О. Коваленко. Помітним явищем **суспільно-політичного життя** Катеринослава став тижневик «Дніпрові хвилі», що видавався в 1910-1914рр. з ініціативи М. Богуславського. Протягом 1910-1913рр. редактором видання був Д. Дорошенко.

Між 1906-1914рр. в губернських і повітових містах регіону виник особливий тип міського мешканця - редактор-видавець. У Луганську в 1906-1907 рр. такий собі А. Б. Рівлін видавав газету «Донецкая истина». Вона гучно оголосила себе щоденним виданням, та побачили світ лише 23 номери. Причина полягала у фінансових **проблемах**, адже місцеві купці не поспішали давати гроші (тобто, розмішувати на її шпальтах свої оголошення). Тому газета створювалась фактично А. Б. Рівліним, який писав по два-три матеріали на день під різними псевдонімами. І хоча заможні конкуренти характеризували її так: «зовнішній вигляд **огидний**»³⁰¹, неможливо недооцінювати сам факт появи газети у повітовому місті. Адже історія преси у Західній Європі свідчить, що саме такі **одинаки-подвижники**, яких називали «письменник газет», стояли біля витоків міської преси на початкових стадіях її **існування**³⁰².

Редактор газети в 1906-1914рр. – це перш за все людина **дієва**, із відчуттям свободи. Свободи слова, свободи підприємництва, адже, будемо відвертими, хто з них не бачив себе не лише диригентом та володарем суспільної думки місцевого масштабу, а й заможною людиною. Тим більше за прикладом далеко ходити не треба було. Видавець «Южного края» у Харкові був наочним зразком громадського і комерційного успіху.

Соціальний портрет харків'ян, що намагалися видавати друковані органи, постає з архівних матеріалів. Серед них двоє спадкових дворян, помічник і присяжний повірений, професор і приват-доцент харківського університету, редактор-видавець газети «Откровенные разговоры» (ось так фіксував свій соціальний статус подавець **заяви!**), двоє студентів юридичного факультету Харківського університету, дантист, ризький цеховий, троє селян, «швейцарський громадянин», двоє мішан,

³⁰¹ Приднепровский край. - 1907. - 19 сентября.

³⁰² Петерман Т. Духовное значение больших городов // Большегорода, их общественное, политическое и экономическое значение. - СПб.: [Б. и.], [1905]. - С. 143.

«чорногорський підданий», «колишній вихованець семінарії і служив у кпрі **Благовіщенської церкви м. Валки**», невідомий статус шістьох осіб (із 25), проекти яких не були **реалізовані**³⁰³.

Серед тих, хто спромігся видавати періодичне **видання**, зустрічаємо двох **міщан**, двох присяжних **повірених**, кандидата прав, спадкового почесного громадянина, трьох **дворян**, дружину **дворянина**, трьох **селян**, помічника присяжного повіреного, **лікаря**, надвірного **радника**, колезького **радника**, **агронома**, помічника **провізора**, секретаря Біржового комітету, невідомий статус двох осіб³⁰⁴.

У Харкові пресу українською мовою спробували видавати дворянка О. П. Базилевич та її **чоловік**, армійський лікар в запасі В. О. **Базилевич**. В **лютому-березні** 1906р. вони намагались отримати дозвіл на видання в Харкові газети **«Голос»** українською мовою. У квітні 1906 р. через те, що редакція переноситься в іншу губернію (**Гадяч**), заява «була залишена без **наслідків**»³⁰⁵. У березні 1907р. спробу видавати тижневу газету «малоросійською мовою» зробив дворянин А. О. **Голубаєв**. Дозвіл він отримав. **Газета**, згідно із поданою програмою, мала включати всі рубрики або розділи, які мала будь-яка газета того часу, **зокрема**, «Огляд діяльності земських, міських і інших громадських **установ**»³⁰⁶. У жовтні 1907р. статський радник М. Д. **Пільчиков** планував видавати **двотижневик**, «повременное издание» «Початок» українською мовою. У виданому йому дозволі губернські чиновники записали, що «Початок» має видаватися «на українском **нареччї**»³⁰⁷. Редактором планувалося зробити М. **Міхновського**, який навіть склав підписку, що за умов роботи у новому органі «не передбачаю користуватися правом на видання і редагування

³⁰³ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 283. – Спр. 754. – Арк. 1; Спр. 752. – Арк. 1; Спр. 749. – Арк. 1; Спр. 747. – Арк. 1; Спр. 820. – Арк. 1; Спр. 786. – Арк. 1; Спр. 772. – Арк. 1; Спр. 757. – Арк. 10-11; Спр. 758. – Арк. 1; Спр. 787. – Арк. 4; Спр. 794. – Арк. 1; Спр. 790. – Арк. 1; Спр. 792. – Арк. 1; Оп. 285. – Спр. 23. – Арк. 1; Спр. 27. – Арк. 1; Спр. 52. – Арк. 1; Спр. 372^a. – Арк. 1; Спр. 297. – Арк. 1; Спр. 300. – Арк. 1; Спр. 339. – Арк. 1; Спр. 344. – Арк. 1; Спр. 346. – Арк. 1; Спр. 364. – Арк. 364; Спр. 366. – Арк. 1; Спр. 386. – Арк. 1.

³⁰⁴ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 283. – Спр. 740. – Арк. 1; Спр. 745. – Арк. 1; Спр. 746. – Арк. 1; Спр. 748. – Арк. 1; Спр. 750. – Арк. 1; Спр. 753. – Арк. 1; Спр. 759. – Арк. 1; Спр. 771. – Арк. 1; Спр. 789. – Арк. 1; Спр. 791. – Арк. 2^а; Спр. 793. – Арк. 1; Спр. 795. – Арк. 1; Спр. 796. – Арк. 1; Спр. 820. – Арк. 1; Оп. 285. – Спр. 55. – Арк. 3; Спр. 137. – Арк. 1; Спр. 158. – Арк. 3; Спр. 273. – Арк. 1; Спр. 274. – Арк. 1; Спр. 278. – Арк. 1; Спр. 296. – Арк. 1; Спр. 299. – Арк. 1; Спр. 369. – Арк. 1.

³⁰⁵ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 283. – Спр. 770. – Арк. 1-8.

³⁰⁶ Там само. – Спр. 907. – Арк. 1, 4, 5.

³⁰⁷ Там само. – Спр. 917. – Арк. 1, 3, 6-7.

газети **«Слобожанщина»**³⁰⁸. Дозвіл на «Сніп» М. **Міхновському** датований 11 листопада 1911 р., отриманий 8 грудня 1911р. Редактором був М. А. **Беленький**, випускник юридичного факультету. З канцелярії губернатора місцевому інспектору у справах друку одночасно із дозволом надійшло розпорядження встановити «особливий нагляд» над **виданням**³⁰⁹. Інші спроби видавати періодику українською мовою в Харкові були вже 1915 р.: Н. Д. **Паночіні** - тижневик **«Одгуки»**, Г. Ю. **Руденко** - тижневу газету **«Слово»**, В. В. **Кравченко** - газету **«Гасло»**³¹⁰. Як бачимо серед осіб, що видавали (робили кроки до **започаткування** газети) понад сімдесят відсотків становили ті, хто визначали свій соціальний статус не за становими, а професійними ознаками, або не визначали взагалі. Це свідчило про втрату ідентифікації, притаманної традиційному суспільству.

Уряд спрямовував місцеву владу на боротьбу проти поширення преси. Головне управління у справах друку 17.07.1906 інструктувало губернаторів, що «посадовими особами у справах друку» є не лише спеціально призначені особи, а і всі ті, хто до ухвалення закону від 24.11.1905 виконував відповідні функції, а саме **віце-губернатори**. Показовою є **стилістика** документу. **Так**, в ньому **відзначалося**, що «маючи разом із тим на увазі, що злочинні дії, здійснювані через пресу («посредством печати») не є якимись окремими **злочинами**, а являють собою лише **один** з видів карних **законопорушень** і беручи до **уваги**, що **віце-губернатори**, через величезне значення **преси**, самим посадовим своїм положенням найближчих помічників начальників губерній зобов'язані стежити **за її** спрямуванням і оприлюднюваними нею фактами», вони **мають** це **за** одне з найважливіших обов'язків, особливо по губернських **містах**, де немає спеціальних **установ**³¹¹.

По повітових містах розгорнулось справжнє полювання на друковане слово. В Лебедині, Богодухові, **Вовчанську**, **Куп'янську** повітові справники займались конфіскаціями газет. За основу бралися списки «небезпечних» видань, що регулярно надсилалися з **Санкт-Петербурга**. Але харківський губернатор М. М. **Пешков** особисто доповнював їх місцевими. **Так**, 26.02.1907 до списку столичних та провінційних газет, що не підлягають видачі волосним і сільським правлінням, він додав харківські газети **«Южный Край»** і **«Утро»**³¹².

Істерія навколо преси не припинялась і по завершенні революції. Поліцейські чини по містах затримували осіб, що поширювали пресу,

³⁰⁸ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 283. – Спр. 917. – Арк. 10.

³⁰⁹ Там само. – Оп. 285. – Спр. 115. – Арк. 1, 2, 5.

³¹⁰ Там само. – Спр. 505. – Арк. 1-2; Спр. 512. – Арк. 1-3; Спр. 516. – Арк. 1-6.

³¹¹ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 283. – Спр. 735. – Арк. 247.

³¹² Там само. – Спр. 939. – Арк. 7, 11, 19-20, 25, 26, 33, 40.

вилучали видання. Під роздачу потрапляли навіть **проурядові** органи. Так, у серпні 1911 р. в **Куп'янську** городою Шевченко затримав **такого-собі** **С. Дем'яненка** під приводом торгівлі без належного дозволу газетою «Харьковские губернские ведомости». Чорносотенці здійняли галас. До губернатора через п'ять днів надіслали листи депутат Державної Думи від Харкова **А. Вязігін**, виконуючий справи Голови Ради Харківського **СРН** **І. Хоменко**, **доводячи**, що затриманий — член СРН, продає газету, яка є «противагою лівим **виданням**, що розбещують населення»³¹³. Миських поліцейських налякали добряче. У рапортах вони виправдовувалися **тим**, що городою не заарештував, а лише «доставив к поліцейському надзирателю»; що сам **23-річний** С. Дем'яненко винний, адже хоч і мешкає у місті **15** років, «являє собою людину не сповна розуму, з його пояснень не можна було второпати як і чому він торгує **газетами**»³¹⁴. Інцидент показовий з двох обставин. **По-перше**, він піднімає завісу над методами, які влада відтепер використовувала для переслідування опозиційних видань - незаконна торгівля. **По-друге**, миському поліцейському навіть не спало на думку, що друковане слово може бути безпечним для **влади**, уряду. Психологічна атмосфера, яку влада **створювала** навколо преси, зіграла в даному випадку проти неї.

Штрафи були одним з найпоширеніших способів тиску на демократичні видання. У 1911 р. переслідування порушувалось проти «Южного края» п'ять **разів**, «Утра» - вісім (але дві справи були скасовані, в одному випадку редактора виправдав суд), і по одному разу проти «Харьковских ведомостей», «Настоящего жала» і «Харьковского листка» (проти двох останніх кримінальні справи були **скасовані**)³¹⁵. «Полтавский голос» на початку 1911 р. оштрафований на 50 руб. за замітку про пересування військ; «Полтавская речь» у травні 1911 р. на 500 руб. за статтю про **російсько-турецький** конфлікт, попри те, що всі вислови запозичені із столичних видань. Луганська газета «Донецкая жизнь» була покарана в березні 1912 р. штрафом у 100 руб. за замітку про страйк на заводі **Гартмана**. На газети Полтави у 1912 р. було накладено два штрафи по 500 руб., три **адміністративних** стягнення, а редактор -видавець газети «Полтава» - підданий арешту. В Харкові того ж року газети отримали **11** адміністративних стягнень, а загальна сума штрафів становила 2 750 **рублів**³¹⁶. У 1913 р. «Екатеринославское утро» оштрафовано на 500 **руб** за статтю про справу **Бейліса**, у 1914 р. - на 100 руб. за передрук статті з газети

³¹³ ДАХО. - Ф. 3. - Оп. 285. - Стр. 64. - Арк. 1, 7^а, 12.

³¹⁴ ДАХО. - Ф. 3. - Оп. 285. - Стр. 64. - Арк. 5, 7.

³¹⁵ РГИА. - Ф. 776. - Оп. 17, 1911. - Стр. 667^а. - Арк. 56.

³¹⁶ Там само. - Оп. 17, 1913. - Стр. 641. - Арк. 36, 47.

«Киевская мысль» про віддачу під суд помічника начальника розшукового відділу, а редактор, який не вніс суму штрафу, відбув арешт; «Новости Александровска» оштрафували на 300 **руб.**³¹⁷. Траплялись випадки і помилкових конфіскацій, як приміром, 800 примірників «Южной почты» в Катеринославі³¹⁸.

Із поширенням власних газет у повітових містах у влади з'явився новий головний біль, адже контроль з боку губернських інспекторів у справах друку ставав практично неможливим. У листопаді 1912 р. харківський чиновник скаржився, що з повітових міст газета надходить на **другий-третій** день, а отже тираж встигає розійтись. Він запропонував покласти обов'язки цензури на місцеву поліцейську владу в Сумах та **Вовчанську**. Губернатор **відреагував** майже миттєво, доручивши повітовим справникам цю тонку та інтелектуальну **роботу**³¹⁹.

Як виглядали нові газети конституційної доби? Придивимося до деяких з них.

Політична, економічна та літературна газета «Черниговское Слово» розпочала видаватися у 1906 р. замість неофіційної частини «Черниговских губернских ведомостей», а отже, спиралась на певні досягнення офіційного видання. Вона мала чітку рубрикацію, виробила певні прийоми подання матеріалу. Передова стаття, як правило, вміщувалась на першій полосі. За нею йшли розділи «Хроніка», «Кореспонденції «Чернігівського Слова», «Огляд преси», «Внутрішні вісті», «Вісті з-за кордону», «Телеграми», «Місцеве життя». Як бачимо, інформація загальнодержавного, загальнополітичного характеру чергувалася із місцевою. Реклама на її шпальтах займала приблизно 18 % площі кожного **номера**, що віддзеркалювало не дуже високий фінансовий потенціал місцевих фірм, які б могли підтримати видання. Тому на першій полосі переважали оголошення місцевих кінотеатрів, ресторанів, лікарів; близько половини останньої займали приватні **оголошення**³²⁰.

Інакше виглядав заснований у 1907 р. «Полтавский голос», який **позиціонував** себе як політичне і громадсько-літературне позапартійне, **помірковано-прогресивне** видання. Перша і четверта полоси кожного номера повністю віддавались рекламі. Причому, якщо перша - переважно місцевим оголошенням: театр, **лікарі**, друкарні тощо, то на останній переважала реклама значних торгових фірм. Постійними рубриками газети

³¹⁷ Утро. - 1911. - 12 января, 25 мая; Южный край. - 1912. - 31 марта; 1913. - 1 сентября; 1914. - 15 марта, 1 апреля.

³¹⁸ Южный край. - 1913. - 9 октября.

³¹⁹ РГИА. - Ф. 776. - Оп. 16, ч. 1. - Стр. 49. - Арк. 89, 93.

³²⁰ Черниговское слово. - 1912. - 2 сентября; 1913. - 1 ноября.

були «Внутрішнє життя», «Учбова справа», «На порозі думи», «Іноземні вісті», «Телеграми», що розміщувались на другій полосі. На третій вміщували передову статтю, за якою йшли «Місцевий відділ», «Пригоди», «Із залу суду», «Випадкові замітки», «Театр та музика», «Листи до редакції», «По нашому краю»¹.

Науково-літературна, політична і економічна газета «Приднепровський курьер», що видавалася у Катеринославі протягом 1906р., на першій полосі подавала рекламні оголошення місцевих ресторанів, театрів, садів, віддаючи їм близько половини площі, лікарів (близько третини площі). На відміну від вище названих газет, «Приднепровський курьер» всю іншу інформацію розпочинав друкувати на другій **полосі**, віддаючи перевагу «Телеграмам». На третій завжди можна було **прочитати** закінчення поточних телеграм та матеріали рубрик «Вісті з Петербурга», «Державна Дума», так званий «подвал» із фейлетоном. На четвертій полосі йшли матеріали постійних рубрик «Останні вісті», «Щоденник преси», «За день» (інформація з **міської думи**), «Місцева хроніка», «Судова хроніка», «Обласний відділ». Під останній віддавалась частина четвертої та п'ята **полоси**²². Як бачимо, реклами на її шпальтах небагато, що **віддзеркалювало** початкову стадію розвитку суто міської газети, **бажання** «зіграти» лише на важливості **новин**, оперативності як визначальному факторі комерційного успіху. Але, припускаємо, **свою** роль відіграв і той факт, що газета належала одному з **найбагатших** місцевих діячів М. С. Копилову.

У Харкові в 1907 р. почали видаватися «Харьковские ведомости», які **мали** б замінити офіційоз «Харьковские губернские ведомости», що не користувалася популярністю серед громадськості. Газета видавалась на шести **полосах**. Окремо дві полоси займала так звана «Частина офіційна», де друкувались розпорядження **губернатора**, обов'язкові постанови міських дум, списки виборців до міських дум тощо. Більшу частину першої полоси займала реклама самої **газети**, магазинів **Ф. Єнуровського**, циркових та театральних **вистав**, «Харьковского календаря», останньої - приватні оголошення (частка реклами становила близько 18 % площі газети). На першій вміщувалася передова стаття та **Височайше телеграми**. Газета мала постійні рубрики «Державна Дума», «Останні вісті», «Огляд преси», «Харківські хроніки», «Повітові хроніки», «Залізничні хроніки», «Театр і музика», «Спорт. В Росії. За кордоном», «Телеграми», на деякі з яких не натрапляємо у виданнях інших міст. Значне місце на **другій-третьій** полосах займала публіцистика - статті місцевих **авторів**, присвячені гострим проблемам суспільного **життя**, в тому числі міського

Беззастережним лідером серед регіональних видань була щоденна

³²¹ Полтавський голос. – 1907. – 21 октябрю.

³²² Приднепровський Курьер. – 1906. – 21 мая.

³²³ Харьковские губернские ведомости. – 1907. – 28 февраля.

харківська газета «Южный Край». Ось як виглядав типовий недільний номер видання - 28 березня 1910р. Із 14 газетних полос (газети інших міст були здебільшого **чотири-шести** голосними) **перша**, друга, приблизно половина третьої, **10-14** повністю, загалом майже 46 % площі, були зайняті рекламними оголошеннями. Газета залучала читача можливістю отримати різноманітну інформацію, якій відводилося понад шість полос.

Кошти на видання газет були предметом напруженої боротьби за ринок рекламних оголошень, державні **дотації**, за читача. Газети великих міст в цей час ставали значними капіталістичними підприємствами. Яскраво свідчить про це «Южный Край». Він багато місця віддавав рекламним оголошенням, але існувати лише завдяки ним навряд чи був би спроможний. Враховуючи зростаючі можливості **газети**, тираж якої досягнув 30 тис. **примірників**²⁴, постала необхідність привести у відповідність із сучасними вимогами організаційну структуру. У лютому 1914 р. у Харкові відбулись перші організаційні збори «Товариства на паях О. О. Іозефовича «Южный Край», які обрали Раду та ревізійну комісію. За Товариством закріплювалось нерухоме майно по вул. Сумській, 30, оцінене у 370 тис. руб., та рухоме майно **газети**²⁵. Основний капітал товариства становив 1 млн. руб. і поділявся на 2000 паїв по 500 руб.²⁶.

У §2 Статута зазначалось, що «Товариство може, із дотриманням законів і встановлених владою правил, видавати будь-які види друкованої продукції, відкривати та купувати будь-які друкарські заклади, паперові і інші фабрики, купувати рухоме та нерухоме майно, влаштовувати книжкові магазини, **склади**, кіоски і інші способи торгівлі друкованими **творами**, власними і **чужими**»²⁷. Разючий контраст із добою 1880-х років, коли тільки-но починалась справа і приносила власнику значні збитки.

Система фінансування інших газет була далекою від модерних новацій. «Полтавський вестник» і **неофіційна** частина «Полтавських губернських ведомостей» фактично фінансувались **попечительством** про народну тверезість, яке передплатувало по 600 примірників кожного **видання**²⁸. Передплату на «Полтавские губернские ведомости», які за своїм політичним обличчям були близькими до столичної газети «Россия», здійснювали при квартирах станових приставів у повітах та у поліцейських **надзирателів** в повітових містах. Коштувала **вона** 4 руб. на рік. Щодо можливостей доступу

³²⁴ РГИА. – Ф. 776. – Оп. 16, ч. 1. – Стр. 49. – Арк. 112.

³²⁵ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 285. – Стр. 248. – Арк. 11-11³ 21.

³²⁶ Устав «Товарищества А. А. Іозефовича «Южный Край». - Х.: Типография «Южного Край», 1914. – С. 3.

³²⁷ Там само - С. 2.

³²⁸ Утро. – 1907. – 17 декабря.

до державних коштів, то між цією газетою та «Полтавским Вестником», спорідненим із «Земщиною», постійно виникала дискусія. Містом ходили звинувачення, мовляв, у першій співробітникам платять 400 руб. на місяць, а отримувати такі кошти «чесним» шляхом **неможливо**³²⁹. Можемо **припускати**, що боротьба **проурядових** газет за так званій «рептільний фонд» не припинялася до початку світової війни.

У Катеринославській губернії адміністрація зобов'язала поліцію збирати передплату на «Русскую правду»³³⁰. Губернське земство із 1907 р. надавало їй підтримку у розмірі близько 16 тис. руб. для публікації «Земського відділу» і «земських оголошень» на 2 тис. примірників. Але у волостях газету не читали і періодично поставало питання про припинення **фінансування**³³¹. Наприкінці 1913р. Катеринославські земські збори відхилили прохання про субсидію 14 тис. руб. **газеті**³³². **Олександрівська** повітова земська **управа**, попри незгоду повітових земських зборів, виділило «Русской правде» 1 тис. руб. для розсіпки у волосні правління. Катеринославська газета «Русский националист», не маючи коштів видаватися навіть один раз на тиждень, клопоталася на зборах **СРН** надати **підтримку**³³⁴. Інший правий орган «**Двуглавый орел**», який мав видаватися щотижня, реально не виходив, хоча редактор **В. В. Лутковський**, якого називали неофіційним правителем **губернії**, отримував 200 руб. від місцевого Товариства **тверезості**³³⁵.

В науковій **літературі** домінує точка зору про пряму залежність преси від бізнесових структур, виконання нею певного замовлення з боку спонсорів. Особливих нападків із цього приводу ще в часи свого існування зазнавав «Южный край», редактора і видавця якого праві обвинувачували у продажності. **Так**, «Южный край» отримував через фірму «**Метцль і К^о**» доступ до рекламного ринку всієї імперії, що надавало більше коштів. Але ці кошти сприяли розвитку саме цієї **газети**, залученню кадрів кореспондентів з міст регіону, можливості організувати оперативну доставку і т. ін. Навколо газети склалась мережа репортерів, ціла школа харківських журналістів, які постачали в «Южный край», інші місцеві газети докладні звіти із засідань міських дум. Харківська дума навіть вирішила відмовитись від публікації офіційних протоколів як цілком

³²⁹ Там само. – 1911. – 26 января.

³³⁰ Южный край. – 1912. – 24 февраля.

³³¹ Там само. – 12 декабря, 28 декабря.

³³² Там само. – 1913. – 21 декабря.

³³³ Там само. – 2 января.

³³⁴ Там само. – 1912. – 28 июля.

³³⁵ Там само. – 1913. – 25 июля, 1 августа, 5 ноября.

зайвих: все достовірно і повно відтворює щоденна **преса**. Але цим репортерам потрібно було платити за копітку, невдячну, часом небезпечну роботу! І спонсори, звісно, були потрібні. Теж саме стосується взаємин газет і великих банків.

Вплив бізнесу на міську пресу був більш конструктивним, ефективним, ніж держави. **Приміром**, уряд імперії через так званій «рептільний фонд» підтримував **проурядові**, чорносотенні видання по містах. Але попри великі **кошти**, витрачені на ці потреби, ефект був незначним. Навколо головного конкурента «Южного края» «Харьковских губернских ведомостей» так і не склалося коло яскравих **особистостей-журналістів**, а тираж не перевищував 3 тис. примірників.

Роль приватного власника була **визначальною** у фінансуванні газети. Приклади цього давали «Приднепровский край», що належав М. С. Копилову. Суб'єктивні чинники значно більшою мірою позначались на цьому **виданні**, ніж, приміром, на газеті «Южный край». **Так**, «Приднепровский край» вважався одним з **найрадикальніших** провінційних видань у **1890-ті роки**, але перед 1904р. газета визнавалась «**чорно-реакційною**». Між **1905-1909**рр. мали місце кілька **конфліктів** між власником і колективом журналістів, внаслідок яких напрямок газети коливався, зупинившись на **праволіберальному**. **1909**р. газета «під тиском адміністрації вимушена повернути вправо», хоча справжня таємна **причина** – бажання М. С. Копилова отримати чин комерції **радника**, уїдливо писали харківські **газетяри**³³⁶. Власником газети «Сумской вестник» був місцевий приватний підприємець **І. Г. Ільченко**, який розраховував на власні можливості.

На відміну від міст, по інших населених пунктах регіону проекти видання газет натикалася на перепони з боку хазяїв місцевого **життя**, як приміром в **Юзівці 1908**р., де Новоросійське товариство було абсолютним монополістом і не потребувало **мас-медійних контролерів**³³⁷.

В цей час почався перехід до якісно нової журналістики. У газетах великих і середніх міст розгорталась полеміка навколо **болочих**, гострих питань місцевого життя. Особливо бурхливо вона проходила в Харкові між ліберальним «Южным краем», **ліволіберальним** «Утро», з одного боку, і правими «Харьковскими губернскими ведомостями», з іншого, а також між «Южным краем» і «Утром» протягом всього періоду. Прикметою газет Харкова і Катеринослава стала полеміка на шпальтах одного видання між дописувачами, міськими діячами, що тримались неоднакових поглядів на комунальне господарство, цінову політику дум тощо. У **1906-1907**рр. в

³³⁶ Утро. – 1909. – 28 ноября.

³³⁷ Там само. – 1909. – 14 марта.

період існування суто партійних видань **кадетів**, **октябристів**, **СРН** між ними також точилась запекла полеміка навколо місцевого виміру загальнодержавних політичних питань. У «Харьковские губернские ведомостях» навіть запровадили постійну рубрику «Ложь печати, освободившей себя от правды и совести», в якій С. П. Скубачевский надрукував статтю під назвою «Батьки, бережіть своїх дітей» від газет³³⁸.

Подібне мало місце у Полтаві, де ламали списи «Полтавский вестник» і ліберальний «Полтавский голос», Луганську. **Олександрівську**. **Щоправда**, значно більшої ваги у газетах цих міст набувало викриття особистих якостей **опонентів**³³⁹. В Олександрівську кепкувати із однієї газети, в якій статті, спрямовані проти конкурентів, займали половину місцевого відділу. Редактор іншої отримував від потенційних читачів, до яких звертався за відгуками та по гроші, таку відповідь: «Візьми, Володя, карбованець і, будь ласка, не надсилай своєї газети», із сарказмом повідомляв «Александровский Вестник». Можна бути певним, що «Володя» не залишався у боргу³⁴⁰. Але будемо реалістами. Без стадії початкової, на якій якість матеріалів і не могла бути високою, досягнути прогресу було складно.

В ці роки гостро постало питання про суспільно значиме і другорядне, про межі свободи інформації, відбір матеріалів для публікації. В центрі цих дискусій були проблеми суто міського життя, відбиття загальноімперських політичних подій на місцевому суспільстві.

В Катеринославі в травні 1909 р. сталася на перший погляд дрібна подія. В трамваї побилися два інженери через питання знищення фортець на західному кордоні, яке обговорювалось у Росії. Місцева ліберальна преса, яка дуже багато приділяла уваги скандальним вівіткам В. Пуришкевича в Державній Думі, обійшла інцидент мовчанкою. Але увагу городян бійка привернула Населення жваво смакувало інцидент. Деякі представники громадськості відчували, що за ним проглядала не лише побутова пригода. Трамвайна бійка віщувала загрозливу для суспільства тенденцію: силою з'ясувати політичні суперечки. Чи варто писати на такі теми, виховуючи політичну культуру городян, чи замовчувати подібні «пригоди», ставили питання з цього приводу харківські журналісти³⁴¹. Проте, на жаль, і це, і багато інших питань не знаходили повноцінних рекомендацій на шпальтах газет.

Харківський журналіст А. Смолянов виступив у серпні 1908 р. із статтею під промовистою назвою «Для газети?... Зайве... Не можна...». Він писав, що важливим наслідком останніх років стала гласність щодо роботи

³³⁸ Харьковские губернские ведомости. – 1907. – 18 ноября.

³³⁹ Утро. – 1909. – 30 июля.

³⁴⁰ Приднепровский Край. – 1914. – 30 апреля.

³⁴¹ Утро. – 1909. – 16 мая.

громадських і державних установ. У друкованому слові всі верстви міського суспільства побачили велику силу. Звідси випливало як бажання заявити про себе, свої потреби, про наболіле, так і намагання приховати інформацію. Останнє торкалось як питань першорядних, так і дрібних, «частних»³⁴². Ведучий рубрики «Мотиви дня» у «Чернігівському слові» Я. Кручинін зазначав, що специфіка провінційної преси полягає в тому, що на її сторінках неможливо піддавати критиці дії місцевого самоврядування, а ось міністрів критикувати можна³⁴³. На нашу думку, він дуже точно відтворив особливості існування провінційної преси саме середніх та малих міст. Але поступово недовіра до преси, система заборон, табу зменшувалась, У Харківській міській управі започаткували правило, коли на документі службовець мав позначати олівцями різного кольору ступінь відкритості для преси (в місті існували значні муніципальні підприємства, отож частина інформації невідворотно підпадала під категорію комерційної таємниці). Такі, що не містили комерційної або іншої таємниці, мали безвідмовно показуватися журналістам на їх прохання.

У 1913 р. суспільного розголосу набула справа **Бахмутського** справника О. П. **Неровні**, яку розкрутили газети. Він зарекомендував себе **брутальною** поведінкою із затриманими, **катуваннями**, **сигематичним** використанням позазаконних методів поліцейської роботи. Крім того, О. П. Неровня піддавав не просто цензурі, а навіть редагував (!) «**Бахмутский** листок», «**Донецкое слово**», «**Бахмутскую** копейку», №1 «**Бахмутского** курьера»³⁴⁴. Попри те, що справник був **відсторонений**, згодом переведений на інше місце роботи, катеринославську газету «Южное слово» та її редактора Г. Ф. Семашко почали переслідувати за викриття зловживань місцевого **Нерона**³⁴⁵. Катеринославський губернатор **вирішив** «карати газетярів, що створюють їй [губернії - Д. Ч.] славу неспокоїної». «Южная заря» була оштрафована на 500 руб.³⁴⁶. **Зокрема**, одним із дієвих заходів було визнано доцільним зменшити кількість паперів, які дозволено показувати газетярям³⁴⁷. Наслідували губернатора і по інших містах. Миський голова **Олександрівська** К. М. **Дмитренко** заборонив видавати інформацію в газети³⁴⁸. Миський голова **Бахмута** В. І. **Першин** висловив незадоволення публікацією в «Донецком слові» в серпні 1912 р. листування Голови

³⁴² Утро. – 1908. – 12 августа.

³⁴³ Черниговское слово. – 1913. – 20 октября.

³⁴⁴ Южный край. – 1913. – 12 января, 3 мая.

³⁴⁵ Там само. – 23 марта.

³⁴⁶ Там само. – 26 мая.

³⁴⁷ Там само. – 15 июня.

³⁴⁸ Там само. – 1914. – 30 мая.

педагогічної ради жіночої гімназії та його самого із Катеринославським губернатором таким чином: «Не знаю, з яких міркувань газета вмістила це листування повністю: тому, що визнала його цікавим для своїх читачів, чи, - що більш імовірно, - через необхідність заповнити відділ хроніки»³⁴⁹. Як бачимо, аргументації нуль, а незадоволення газетою висловлено.

На наш погляд, столиці імперії допомагали, а не визначали обличчя міської преси лівобережжя. Для цього існували різні канали. Так, Бюро преси через поширення матеріалів своїх співробітників **здавали** планку якості журналістських матеріалів, а не лише нав'язували політичні та тематичні параметри. До того ж серед журналістів, що залучались у газети Харкова, були вихідці з регіону, що пройшли школу Санкт-Петербурга. Серед них слід відзначити П. Д. Манича, що друкувався під псевдонімом Тавричанін. Столичні «світла», такі як М. Василевський (Не-Буква), І. Озеров, намагались враховувати специфіку регіону, в жому і для якого досталося певний час працювати. Яскравим доказом слугує стаття останнього про переваги **багатокультурності** в Харкові перед уніфікацією в «єдиноеделинском» дусі. Враховуючи ту обставину, що з огляду на часи, журналіст не міг сказати більшого, навіть подібний фрагмент сприяв формуванню місцевих, **регіоналістичних** уподобань городян. Інший автор, Н. Яворський доводив, що на друковані видання провінції покладається навіть більш складні завдання, більша відповідальність. Через неможливість мати відверто політичну пресу, вона має бути більшою мірою дидактичною, що потребує від журналістів **енциклопедичності**³⁵⁰. Проурядові «Харьковские Ведомости» систематично піддавали критиці центральну пресу за зневажливе, примітивне, недостатнє висвітлення провінційного **життя**, у своєрідний спосіб захищаючи міста від столичної **некомпетентності**³⁵¹.

Таким чином, зростання по містах регіону ваги місцевої преси було одним із **найголовніших** здобутків **модернізації**. У губернських центрах склалась розгалужена мережа друкованих органів, що включала різні типи видань. В результаті зросла оперативність інформування населення, змінились форми організації видавничої **справи**, на якісно новий рівень виходила місцева **журналістика**. Власні засоби масової інформації виникли у багатьох **повітових містах**. Газета перетворилася на важливий елемент повсякденного життя городян. Публічне обговорення гострих суспільних проблем на їх шпальтах стало одним із потужних чинників творення міського, громадянського суспільства. Саме в цей час формується видавець, редактор **газети**, як особа модерної доби, для якої втрачає головне значення станова **самоідентифікація**.

³⁴⁹ Южный край. – 1912. – 26 октября.

³⁵⁰ Южный край. – 1912. – 23 июля.

³⁵¹ Харьковские губернские ведомости. – 1907. – 18 ноября.

Кіно, кінотеатр, кіноманія. На початку ХХ ст. у свідомості мешканців міст драматичний і оперний театри посідали важливе місце як визнані вогнища **культури**. У всіх на слуху були імена акторів і режисерів В. Ф. Комісаржевської, І. Алчевського, К. С. Станіславського, В. І. Неміровича-Данченка, М. Г. Савіної, В. Стрельської, В. Н. Давидова та інших. Вони вважались кумирами **публіки**, дарували глядачам **відчуття** співпричетності до сценічного **дійства**. Театр був доступним для буржуа і **робітника**, студента і торговця. Кожна поважна газета Харкова мала постійний відділ театральних **рецензій**, коло журналістів - професійних **оглядачів** театального життя. В салонах заможних **людей**, у шкільній актовій **залі**, влітку на дачі влаштування аматорської вистави було однією з найпоширеніших розваг. Протягом тривалого часу юна залишалась чудовим способом втечі від **буденності**, самовираження молоді і дорослої **людини**.

Однією з найяскравіших та **найгучніших** змін, що відбулись по містах між 1906-1914рр., став прихід **кінематографа**. Він швидко і упевнено торував собі шлях до сердець та гаманців **городян**, змінював їх свідомість, розширював знання про **світ** та самих себе. Ступінь цих змін була помітною буквально в усьому: в характері реклами, **облаштуванні** кінотеатрів, якості демонстрованих **стрічок**, ставленні глядачів.

Перші повідомлення харківських газет про демонстрації фільмів були **стислими**, розміщувались наприкінці реклами інших **видовищ**. **Приміром**, в січні 1906 р.: «Сінемо-театр» на **Сергіївській площі**, **Фруктові ряди**, «Цирк Нерона». І **крапка**³⁵². У тому ж Харкові: «Иллюзия» на Московській **вул.** показує стрічки про **Італію**³⁵³, або у «**Боммер**» **демонструється** стрічка «Западня» виробництва **Film D'art**³⁵⁴. Згодом стали повідомляти про початок кіносеансів (по буднях - 4-11 години, у свята - з 12 години), підкреслювати прізвище акомпаніатора немов би даючи знак **публіці**, що поруч із миготінням ми забезпечимо вас музичним супроводом у якісному **виконанні**³⁵⁵.

Між 1906-1910рр. кіно у місті - другорядний вид розваг, не сумісний із культурним відпочинком городян. Висловлювалась **думка**, що у міських парках не повинно бути **сінема**, так само як кегельбанів, **більярдних**, закусочних⁶. Полтавська газета «Рідний край» назвала кіно «**найдурнішим театром у світі**»³⁵⁷.

Ось як описував свої перші враження від зустрічі із кіно в Охтирці

³⁵² Южный край. – 1906. – 15 января.

³⁵³ Харьковские губернские ведомости. – 1907. – 1 марта.

³⁵⁴ Там само. – 1909. – 1 сентября.

³⁵⁵ Южный край. – 1910. – 15 августа.

³⁵⁶ Южный край. – 1910. – 10 марта.

³⁵⁷ Полтава. Историчний нарис... -С. 125.

Б. Антоненко-Давидович: «На Великдень 1909 року паноптикум приїхав до міста з новим чудом: крім відомих уже воскових постатей, там за додаткового п'ятака показували в окремому темному відсіку «живі картини»... Я ... загаївши дух, припишк у кромішній тьмі. І раптом на полотні щось замигтіло, блиснуло, і я побачив там якогось хлопця, який, перекидаючи стільці, раз у раз падаючи й розбиваючи тарілки, склянки, статуетки, тікав від поліція в трикутному наполеонівському капелюсі... Ця біганина тривала не більше як п'ять хвилин, знову стало темно, і хазяїн паноптикуму сквапно почав випихати надвір глядачів, щоб впустити нову партію цікавих»³⁵⁸.

Стаття людини, що подивилась сеанс у Полтаві восени 1907 р. і сховалась під криптонімом «В.», нагадувала першу спробу рецензії й водночас бажання вихлопнути емоції, що переповняли глядачів перших сеансів. Стаття називалась «Кінематограф «Люкс», але мова в ній йшла саме про фільми: «Син Диявола, уся у красках, зображувала химерні, фантастичні картини пекла... Але одна миттевість, і глядач - з царини фантазії переноситься в царину жадливого реального життя. Перед його очима відбувається важка драма у поїзді. У вагоні грабіжники душать свою жертву, забрав у неї все, що тільки вона мала, і вкінці викидають її у вікно вагону на повному ході поїзда. Картина ця відбувається із такою вражаючою наочністю, що... серце мимоволі завмирає від жаху. Але ще миттевість, і погляд відпочиває на чудовій далечині...»³⁵⁹. Ось вона - магія кіно, яка приворожила городянина будь якого віку, статі, стану, професії.

Поступово кінематограф завойовував право бути представленим на рівних із іншими явищами міського життя. Завдячує він перш за все хроніці, яка надавала кожному глядачу можливість бути причетним до події, яка відбулась в Санкт-Петербурзі або Парижі, побачити на власні очі те, що провінційному обивателю побачити живцем не судилося протягом цілого життя. Так, у березні 1910 р. головною в кінотеатрах стала стрічка про похорон видатної акторки В. Комісаржевської, яка померла 10 лютого 1910 р.³⁶⁰ У жовтні 1913 р. великого розголосу набула стрічка «До процесу Бейліса». Харківський поліцмейстер та в.о. губернатора, налякані ефектом, вирішили закрити кінотеатр «Модерн», де вона 13 жовтня була продемонстрована по закінченні сеансу і запланована демонстрація її 14-16 жовтня, на весь час посиленої охорони. Власник та управляючий дали пояснення щодо мотивів показу стрічки, роблячи акцент на тому, що вона

³⁵⁸ Антоненко-Давидович Б. Д. Як юно починалось // Твори: У 2 т. - К.: Дніпро, 1991. - Т. 1. - С. 125.

³⁵⁹ Полтавский вестник. - 1907. - 24 октября.

³⁶⁰ Южный край. - 1910. - 10 марта.

вироблена фабрикою А. Ханжонкова та має цензурний дозвіл м. Москви³⁶¹. Врешті-решт, начальство дозволило «сильно не карати» кінопрокатчиків³⁶².

Зростання популярності кінематографа сприяла певна агітаційно-роз'яснювальна кампанія, яку проводили провідні громадські діячі, власники кінотеатрів. Харківське технічне Товариство сприяло показу хронікально-документальних фільмів про авіацію, а місцеві журналісти пророкували, що факт показу у кіно «зробить зайвими гастрольні польоти авіаторів»³⁶³. Восени 1910 р. педагог П. Г. Манден влаштував кіносеанс із поясненнями в галузі зоології, географії, етнографії, авіації³⁶⁴. «1-й Біо-театр» запровадив проведення спеціальних кіносеансів для дітей починаючи з 5 вересня о 12 годині дня³⁶⁵. Благодійницькі збори з виручки кінотеатрів у Харкові становили в середньому 8 %³⁶⁶.

Про необхідність залучати кінематограф у навчальний процес неодноразово висловлювались на сторінках преси³⁶⁷. У актовому залі Харківського університету відбулись читання «Кінематограф у школі» з демонстрацією фільмів з географії, фізики, медицини, астрономії³⁶⁸. Перша Маріїнська жіноча гімназія придбала кінематограф для демонстрації стрічок з географії, історії, природничих наук³⁶⁹.

Хронікально-документальні зйомки регулярно відбувались по містах регіону. У травні 1910 р. - на канатній фабриці «Нова Баварія». У серпні 1912 р. - ювілейних урочистостей в Харкові на честь 100-ї річниці Вітчизняної війни 1812 р.³⁷⁰ тощо.

Мешканці міст сприймали кінематограф неоднозначно. Навіть відомий у Харкові журналіст, людина доволі прогресивних поглядів Ю. Волін попервах із гіркою зазначав: вже тепер публіку більше цікавить кінематограф, ніж серйозний театр³⁷¹. Але пройшло три роки і той саме Ю. Волін визнавав: кінематограф «зробив обивателя громадянином всесвіту», а на екранах «воцарилася серйозна драма у блискучому виконанні першокласних акторів: Сара Бернар, Елеонора Дузе, Варламов, Давидов»³⁷².

³⁶¹ ДАХО. - Ф. 3. - Оп. 287. - Стр. 4118. - Арк. 1, 3, 3^в.

³⁶² Там само. - Арк. 8, 9.

³⁶³ Южный край. - 1910. - 29 мая, 1 сентября, 4 сентября.

³⁶⁴ Там само. - 4 сентября.

³⁶⁵ Там само.

³⁶⁶ ДАХО. - Ф. 537. - Оп. 1. - Стр. 210. - Арк. 45-48.

³⁶⁷ Южный край. - 1912. - 3 июля.

³⁶⁸ Там само. - 12 декабря.

³⁶⁹ Харьковские губернские ведомости. - 1912. - 17 октября.

³⁷⁰ Южный край. - 1910. - 16 мая; 1912. - 8 сентября.

³⁷¹ Южный край. - 1910. - 17 августа.

³⁷² Там само. - 1913. - 6 марта.

І надалі в усіх дискусіях щодо ролі кіно в житті міського мешканця поставало питання про співвідношення його із театром. Інший харківський публіцист В. Унковський застерігав, що кінематограф «розсипає сім'я раю і пекла», він є загрозою театру. Наводячи приклади Швейцарії, Санкт-Петербурга, де театри пустують, він пророкував: кіно перемаже театри дешевиною³⁷³. Популярний у Катеринославі журналіст Козак доводив, що «Кінематограф гірше усіляких театрів мініатюр, чорних кішок, зелених папуг, гірше і згубніше для справжнього театру і для драматичної літератури». Головними аргументами були поява нового мистецтва - писати для кіно, що, очевидно, підриває літературні канони, та намагання деяких виконавців переходити на спів у прискореному темпі, мотивуючи належністю до акторів кіно³⁷⁴.

Консервативно налаштована громадськість міст залишалася опонентом кіно. Так, у Чернігові на шпальтах «Черниговского слова» влітку 1913 р. мала місце ціла кампанія із дискредитації виробників та прокатників кіно. Газета підносила адміністрацію Царицине, яка вела боротьбу із «розбещуючим впливом кінематографа», критикувала російських кінематографістів за те, що вони не звертають уваги на художність, науковість; повідомляла, що правда не конкретно, ніби-то багато земств звернулися із клопотаннями до МВС щодо впровадження цензури в кіно, заборону відвідання сеансів учнями тощо³⁷⁵.

Керівництво навчальних округів також ставилося до кінематографа із побоюваннями. Попечитель Харківського учбового округу 1913р. клопотався перед губернатором, щоб той зробив розпорядження не продавати білети учням в усі сінематографи після 8 години вечора³⁷⁶.

Але на наш погляд, кіно завоювало міського жителя надійно і безповоротно. Адже сам факт того, що кінотеатри були повні, глядач регулярно відвідував сеанси, найяскравіше свідчить: життя міського жителя відтепер завдавалось не лише ритмами робота-дім, Різдво-Новий рік-Великдень тощо, а й змінами програм у кінотеатрах.

Через чотири роки після першої короткої зустрічі із кіно атмосфера, умови демонстрації змінились і в провінційній Охтирці. Б. Антоненко-Давидович залишив замальовку показу стрічки «Оборона Севастополя» у стаціонарному кінотеатрі, з озвучкою. «За екраном сидів військовий духовий оркестр, який грав бравурні марші, а коли в картині стріляли гармати, за екраном гучно бухав барабан. Директор кінотеатру й сторож раз

³⁷³ Южный край. – 1912. – 26 ноября; 1914. – 1 июня; 13 июня.

³⁷⁴ Приднепровский край. – 1912. – 8 ноября.

³⁷⁵ Черниговское слово. – 1913. – 21 июня, 4 июля, 12 июля.

³⁷⁶ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 285. – Спр. 352. – Арк. 1.

у раз кричали за лаштунками: «Давай!», «Єсть!», «Урра-а-а!» Це мало оживляти німі постаті солдатів у фільмі, які заряджали на батареях гармати й стріляли. Але й цей безперервний галас за екраном під супровід духової музики й удари барабана справляв на глядачів велике враження й здався новим кроком у кіномистецтві. Та це був крок на місці³⁷⁷.

Перші стаціонарні кінотеатри в підросійській Україні виникають на початку 1904 р. в Одесі, а згодом Ялті, Києві, Харкові³⁷⁸. Але як свідчать окремі розрізнені дані, демонстрація кінострічок почала регулярно здійснюватись у арендованих балаганах, інших приміщеннях на рубежі 1904-1905 рр. У Полтаві 1903 р. з'явився перший кінотеатр, організований Азраїліном і Холоденком, що працював лише влітку³⁷⁹. У 1903-1907 рр. кінотеатри зазвичай розташовувались поблизу базарів, ярмаркових площ. Прикметою Катеринослава стало відкриття перших таких закладів на окраїнах - у Кайдаках (на розі вул. Ярової і Білозерівського пров.) Семергеєм. Згодом на вул. Великій відкрився кінематограф «Звезда», а через деякий час поруч виник «Вулкан»³⁸⁰. Причиною було, на думку М. Шатрова, те, що кіно «не визнавали спочатку мистецтвом, вважали видовищем вульгарним, для дітей чи неосвіченого «простолоду», чимось схожим на балагани із вивісками-зазиваннями»³⁸¹. Лише згодом з'явилися кінотеатри і у центрі Катеринослава, зокрема, «Блиц»³⁸². Перші кінотеатри ще не працювали протягом цілого року, часто банкрутували. Так, у Харкові навесні 1907р. одразу три - «Иллюзия», «Хронофон» і «Эден» було закрито через збитковість³⁸³.

Але промайнуло яких-небудь два-три роки і ситуація змінилась. Станом на 1911 р. в Полтаві і Кременчуці працювали по 4 кінотеатри, по одному - в Гадячі, Золотоноші, Кобеляках, Костянтинограді, Лубнах³⁸⁴. Напередодні війни у Полтаві вже працювали п'ять стаціонарних кінотеатрів у спеціально збудованих приміщеннях: «Ампір», «Колізей», «Палас», «Патеграф», «Рекорд»³⁸⁵. У 1913 р. у будь-якому повітовому місті вже функціонували 1-2

³⁷⁷ Антоненко-Давидович Б. Д. Як воно починалось... – С. 125.

³⁷⁸ Миславский В. Н. Кино в Украине (1896-1921). Факты. Фильмы. Имена – Х.: Торсинг, 2005. – С. 41.

³⁷⁹ Полтава. Историчний нарис... – С. 125.

³⁸⁰ Шатров М. Город на трех холмах. Книга о старом Екатеринославе. – 2-е изд., испр. и доп. – Днепропетровск: Промінь, 1969. – С. 307-308.

³⁸¹ Шатров М. Город... – С. 308.

³⁸² Приднепровский край. – 1913. – 9 октября.

³⁸³ Харьковские губернские ведомости. – 1908. – 17 мая.

³⁸⁴ РГИА. – Ф. 1288. – Оп. 5, 1911. – Спр. 187. – Арк. 156-158, 159^а-164^а, 167.

³⁸⁵ Полтавщина: Енциклопедичний довідник... – С. 31, 369, 633, 637, 822.

кінотеатри⁶, а бути знайомим із власником сінематографа дорівнювало отриманню ордена Почесного легіону³⁸⁷.

У даний період по одному кінотеатру виникло і постійно функціонувало у Костянтинівграді (на 100 місць), Куп'янську (1911 р.), Вовчанську (1912 р.), Ніжині («Вега»), Сосниці (з 1911 р.), Городні (1916 р.), Ногайську (з 1908 р.), Старобільську («Фурор», купець Руднев, 1912 р.), Генічеську (1908 р.), Лохвиці, Ромнах, по два у Новгород-Сіверському з 1909-1910 рр., Гадячі (1912 р.), три у Луганську («Експрес», «Иллзион», «Роль»), Олександрівську («Лотос», «Модерн», «Чары»), Бердянську, Маріуполі³⁸⁸. Крелевецька міська дума в травні 1914 р. розглядала одразу два подання — штабс-капітана П. М. Романенка та І. Ш. Кукуя, Б. Я. Шацова про відкриття кінематографів. Перший збирався відкрити у прибудованому мурованому приміщенні до власних лавок на базарній площі, другі - в **арендованому будинку на Гоголівській вул.**³⁸⁹.

Губернські центри мали значно більше таких закладів культури. У Чернігові з 1907 р. діяли «Иллзион», «Люкс», «Експрес», «Мираж» та інші³⁹⁰. Рішення щодо надання дозволу на відкриття кінотеатру супроводжувались гострими дискусіями в засіданнях міських дум. Так, дума Чернігова 24 лютого 1910 р. розглядала заяву міщан Е-Г. М. Гореліка, З. А. Богатиренка та Ш. Брусіна про дозвіл на **відкриття електро-біографа «Експрес» в Пасажі на 200 місць.** Головні застереження, висловлені гласними Зубком, Доброгаєвим, стосувались тісноти Пасажа та сирості.

³⁸⁶ Черниговское слово. – 1913. – 4 июля.

³⁸⁷ Южный край. – 1913. – 25 марта.

³⁸⁸ Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область. - К.: Українська радянська енциклопедія АН УРСР, 1966. - С. 283, 434, 482; Історія міст і сіл Української РСР: Чернігівська область. - К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1972 - С. 242-254, 428-430, 475, 635; История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область - К: Украинская советская энциклопедия, 1981. - С. 79, 151, 597; История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. - К: Главная редакция УСЭ, 1976. - С. 76, 653; Мірошніченко І. Старобільщина: історико-краєзнавчий нарис. - Луганськ ВАТ «ЛЮД», 2002. - С. 21; История городов и сел Украинской ССР: Херсонская область. - К: Украинская советская энциклопедия, 1983. - С. 303; Вся Полтава и губерния на 1913 год: Адресная и справочная книга. - Полтава: Типография Н. М. Старожидского, 1913. - С. 130, 147; Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. - К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. - С. 150; Локотш Б. Очерки истории Луганска - Луганск Редакционно-издательский отдел областного управления по печати, 1993. - С. 76; История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. - К: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1976. - С. 373.

³⁸⁹ ДАХО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Стр. 874. – Арк. 125-125^{об}

³⁹⁰ История городов и сел Украинской ССР: Черниговская область. - С. 122.

Гласний Камінер відповідав їм: «... я побував у Люкса і знаходжу, що у нього значно небезпечніше (вихід), ніж у приміщенні Пасажа. Треба ставитись однаково до всіх». Підтримав заяву і міський голова, який зазначив, що існуючий електро-біограф Штремера розташований у дерев'яній будівлі, а тому не існує перешкод надати дозвіл для відкриття нового. Дума ухвалила позитивне рішення³⁹¹.

За кількістю кінотеатрів, розмахом кінопрокату беззаперечним лідером в регіоні був Харків. Вже 1910 р. в межах однієї, четвертої поліцейської дільниці міста, працювали два кінотеатри «Чары» і «Двадцятий век», що означало приблизно один кінотеатр на 10 тис. жителів району³⁹². Мережа кінотеатрів у місті постійно зростала. На початку 1912 р. в Харкові відкрився «Модерн»³⁹³. 27 березня 1913 р. на вул. Сумський відкрився кінотеатр «Ампір» на 800 (за іншими даними - 1000) місць. Сам факт зведення будівлі спеціально залученим архітектором А. І. Гороховим, чудове оформлення входу художником П. І. Андріашевим «виправдовувало кінематограф» в очах вибагливої інтелегентної публіки як справжнє мистецтво³⁹⁴. У 1913 р. в Харкові відкрився «Буфф», 7 квітня 1914 р. - «Весь мир». Лише в межах другої податкової дільниці губернського центру на початку 1914 р. працювали 5 кінематографів, зокрема 4 постійних «Боммер» (Катеринославська вул.), «Буфф» (Благовіщенська вул., 19, в саду Харківської артілі офіціантів) (протягом п'яти літніх місяців), «Развлечение» (Велика Панасівська, 73), «Весь мир» (Кузінська вул., 14) і один при театрі мініатюр Машель³⁹⁵. Постійні кінотеатри працювали щоденно і водночас були спроможні вмістити 1262 глядачі. По буднях «Боммер» і «Буфф» давали в середньому по чотири сеанси, а два інші - по два. У святкові дні кількість сеансів збільшувалась до 5-6. Мережа кінотеатрів Харкова поділялася на такі, що демонстрували лише нові фільми і такі, що демонструвалися раніше (так званий другий і третій екран, квиток на які, звісно, коштував дешевше). Новий сезон видовищ 1913 р. у Харкові розпочинали 8 кінотеатрів і 5 театрів, 2 мініатюри³⁹⁶.

Відкриття першокласних кінотеатрів у Харкові співпало в бумом на такі дії і в столиці імперії. Якщо у Санкт-Петербурзі наприкінці 1911 р. було близько 100 кінотеатрів, то у 1916 р. їх стало 144. Лише на Невському

³⁹¹ ДАХО. – Ф. 145. – Оп. 1. – Стр. 575. – Арк. 77-78.

³⁹² ДАХО. – Ф. 182. – Оп. 1. – Стр. 54. - Арк. 126-127.

³⁹³ Харьковские губернские ведомости. – 1912. – 15 января.

³⁹⁴ Южный край. – 1913. – 28 марта, 29 марта.

³⁹⁵ ДАХО. – Ф. 537. – Оп. 1. – Стр. 210. – Арк. 43.

³⁹⁶ Южный край. – 1913. – 4 октября.

проспекті на початку 1914 р. їх було 23 на 10000 місць загалом³⁹⁷. У Москві 1916р. працювали 67 кінотеатрів³⁹⁸, Києві в 1911 р. - 30³⁹⁹. Напередодні революції 1917-1920рр. в підросійській Україні діяли 500 кінотеатрів⁴⁰⁰.

Кінематограф почав виходити поза межі міста. У приміському селищі Харкова Карачівка діяв сінематографічний театр «Шантеклер», у слободі Вільшана Харківського повіту відкрився кінематограф «Наука і життя»; демонстрували фільми і у слободі Кабаньє Куп'янського повіту⁴⁰¹.

Починаючи з 1909 р., міські думи почали ухвалювати обов'язкові постанови з облаштування та утримання театрів-кінематографів. В Харкові перший документ постав у лютому 1909 р., зміни та уточнення до нього вносилися у 1912 та 1913 роках⁴⁰². У документі регулювалися розміри залу та апаратної камери, порядок розташування та розміри сидінь, наявність протипожежних пристроїв, телефону тощо. Так, вікна залу не дозволялось загороджувати щитами. В залі мали бути проходи: по середині - 2 арш., між рядами - 11 вершків. Між двома проходами мало бути не більше 12 місць, біля стінки - 6. Глибина сидіння - 9 вершків. Розміри апаратної камери 3х3х3 аршини, а довжина стрічки, яка знаходиться в ній, не повинна бути більше 1500 м⁴⁰³. З часом подібні документи ухвалювалися міськими думами інших міст: Вовчанська, Костянтинограда, Валок, Чугуєва⁴⁰⁴. По містах Чернігівщини обов'язкову постанову «Про облаштування і утримання театрів-кінематографів» було прийнято на кінець 1913 р. лише в Новгород-Сіверському⁴⁰⁵. Існували відповідні постанови в Золотоноші, Миргороді, Новомосковську⁴⁰⁶. За основу обов'язкових постанов по містах

³⁹⁷ Очерки истории Ленинграда... - С. 838.

³⁹⁸ Рута В., Кокорев А. Москва повседневная. Очерки городской жизни начала XX века - М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. - С. 447.

³⁹⁹ История Киева - К: Наукова думка, 1986. - Т. 2: Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. - С. 3%.

⁴⁰⁰ Дзінкевич Б. Кіно-сіль України // Кіно. - 1927. - № 6. - С. 6-7; Сип І. Преса і кіно // Кіно. - 1927. - № 8. - С. 6-7.

⁴⁰¹ ДАХО. - Ф. 3. - Од 287. - Стр. 4118. - Арк. 1; Харьовские губернские ведомости. - 1911. - 5мая; 1913. - 1августа.

⁴⁰² ДАХО. - Ф. 19. - Оп. 1 - Стр. 122. - Арк. 13.

⁴⁰³ Там само. - Арк. 3-6.

⁴⁰⁴ ДАХО. - Ф. 19. - Оп. 1. - Стр. 172. - Арк. 73; ДАХО. - Ф. 19. - Оп. 1. - Стр. 244. - Арк. 238; Харьовские губернские ведомости. - 1913. - 4 апреля; Полтавские губернские ведомости. - 1913. - 13 февраля.

⁴⁰⁵ ДАХО. - Ф. 145. - Оп. 1. - Стр. 783. - Арк. 17^{об}.

⁴⁰⁶ Календарь-справочник городского деятеля на 1913 год. (Третий год издания). Составил Б. Б. Веселовский. Издание журналов «Городское Дело» и «Земское Дело». - СПб.: Русская Скоропечатня, [б. г.]. - С. 298-300.

Харківщини брався документ, ухвалений в губернському центрі. У 1914 р. документи коригувались та доповнювались. У Валках дума встановила параметри вентиляції, пристрої якої мали забезпечувати чотирикратний обмін повітря в приміщенні. В разі знаходження кінотеатру у спеціальній будівлі - остання мала мати по колу вільного місця не менше 5 саж. і не менше 10 саж., якщо сеанси відбуваються в балагані⁴⁰⁷. Міська дума Вовчанська у липні 1914р. ухвалила обов'язкову постанову щодо зберігання целулоїдної стрічки⁴⁰⁸.

Відвідання престижних кінотеатрів коштувало недешево. У харківському «Боммер» вартість квитків коливалась від 2 руб. 60 коп. в ложі до 25 коп. в третій ряд, причому крісло коштувало 75 коп., перший ряд - 50 коп., другий - 35 коп. У «Буфф» вартість квитка коливалась від 50 до 25 коп. в першому-третьому рядах, «Развлечение» і «Весь мир» пропонували квитки від 35 коп. в перший до 20 коп. в третій ряд. Для учнів білет коштував на 5 коп. дешевше на місця в другий і третій ряди⁴⁰⁹. Під час демонстрації блокбастерів ціни підвищувались. Так, в «Аполло» на фільм за романом В. Гюго «Отверженные», перший ряд коштував 65 коп., другий - 50 коп., третій - 40 коп.⁴¹⁰ Ціна квитків могла коливатись від 5 руб. в престижному «Ампірі» до 15 коп. у «Экспресс»⁴¹¹. Для порівняння: у Києві було встановлено жорстку таксу на квитки - від 30 коп. до одного руб.⁴¹²; у Санкт-Петербурзі ціни становили в середньому 1 руб. - 35 коп. у найкращих кінотеатрах, 20-15 коп. - у менш облаштованих⁴¹³; у кінотеатрі на околицях Москви можна було подивитись фільм за 20-10 коп. (стоячи)⁴¹⁴.

Прем'єри фільмів, які сьогодні називають блокбастерами, почали супроводжуватись рекламними кампаніями. Міський житель заздалегідь налаштовувався на необхідність відвідати фільм, побачити грандіозне дійство. Цьому сприяли афіші, які розвішувались у місті, рекламні оголошення на перших шпальтах місцевих газет. Друкувались і програмки на зразок театральних.

Мав місце й так званий передпоказ. Фільм «Камо грядеши» італійського виробництва за романом Г. Сенкевича в Харкові демонстрували спочатку у

⁴⁰⁷ ДАХО. - Ф. 19. - Оп. 1. - Стр. 175. - Арк. 40, 74-77.

⁴⁰⁸ Там само. - Стр. 181. - Арк. 78.

⁴⁰⁹ ДАХО. - Ф. 537. - Оп. 1. - Стр. 210. - Арк. 4548.

⁴¹⁰ Южный край. - 1912. - 12 ноября.

⁴¹¹ Коломієць Т. В. Ярмиш О. Н. Культура Харкова на зламі століть (кінець XIX - початок XX ст.). - Х.: Вид-во Національного ун-ту внутрішніх справ, 2003. - С. 188.

⁴¹² Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900-1914рр.). - К: Ін-т історії України НАН України, 2005. - С. 177.

⁴¹³ Очерки истории Ленинграда Т. 3. - С. 838.

⁴¹⁴ Рута В., Кокорев А. Москва повседневная... - С. 448.

залі дворянських зборів за присутності інтелігенції, дітей. У газетак повідомлялось, що фільм - є «найкращим посібником для пізнання давнього Риму»; відтворено картини і **видовища**, яких неможливо відтворити в театрі, як то пожежа або цькування левами **тощо**⁴¹⁵.

Замість коротких **інформацій** про фільми в рубриці «замітки» за підписом, приміром, «Маркиз **Кики-Мора**»⁴¹⁶, газети перейшли до серйозних рецензій на фільми. Стрічка «Вітчизняна війна **1812р.**», яка демонструвалася одночасно в усіх кращих кінотеатрах Харкова з 25 серпня 1912р., отримала живий та **неупереджений** відгук. Вразили місцеву публіку натуралізм зйомок із залученням вовків **Дурова**, показ роздертих трупів, **оригінально** подана (через підзорну трубу Наполеона), пожежа Москви. Із захватом публіка сприймала живих ветеранів **Вівтонюка, Пятаченкова**, яких майстерно ввели у фільм. Не сподобалась харків'янам мелодраматичність фільму, а деякі епізоди, як то «Пир мародерів», «Милосердя росіян» викликали сміх **у глядачів**⁴¹⁷.

Кіно почало «обростати» власними **легендами**, анекдотами. Так, можливість сховатись у темряві кінотеатру закоханим парочкам зробило його **улюбленим** місцем для побачень. Ревниві чоловіки **відтепер** пильнували своїх зрадливих дружин біля входу до сінематографів. Швейцар одного з них випитав у **чоловіка**, який поводився вкрай нервово перед входом до кінотеатру, що той чекає на дружину із коханцем, які зараз перебувають у приміщенні, і планує застрелити. Кмітливий працівник дав знати про це власнику, а той, зайшовши до залу, повідомив про ситуацію і запропонував з метою запобігання скандалу та можливих жертв, після вимкнення світла на кілька хвилин затягнути початок **фільма**, щоб дати парі без розголосу покинути заклад через чорний хід. Кінотеатр таким чином покинули **16 парочок**⁴¹⁸.

На початку 1914р. кіно перетворилось на потужний бізнес. Податкові інспектори по всіх губернських **центрах**, міські думи обговорювали спосіб оподаткування кінематографічних театрів, враховуючи просвітницький **характер** діяльності. Так, один з найкращих кінотеатрів Харкова «**Боммер**» за **рік** від 4 квітня 1913р. до 24 квітня 1914р. дав валової виручки **31069** руб. **77 коп.**, що в середньому становило 170 руб. на день, але власники повідомляли, що виручка сягає 50 тис. руб. Добові виграли становили близько 150 руб., або 88% від **виручки**⁴¹⁹. «**Буфф**» давав близько 21 тис. руб., а **кінотеатри**, які

⁴¹⁵ Южный край. - 1913. - 30 марта.

⁴¹⁶ Харьковские губернские ведомости. - 1907. - 3 июля.

⁴¹⁷ Южный край. - 1913. - 27 августа.

⁴¹⁸ Южный край. - 1912. - 4 ноября.

⁴¹⁹ ДАХО - Ф. 537. - Оп. 1. - Стр. 210. - Арк. 43.

«крутили» старі стрічки, приміром, «Весь мир» або «Развлечение» - 6-8 тис руб.⁴²⁰. Загальна виручка кінотеатру «Олимп» за півтора місяці роботи наприкінці 1914р. становила 1506 руб. 20 коа, витрати - 1484 руб. 50 коп., прибуток власниці - 21,7 руб.⁴²¹ Не менш прибутковими були кінотеатри і в повітових містах. У 1910р. річна виручка лише одного такого закладу в Новгород-Сіверському становила 6 тис. руб.⁴²².

Період 1913-1914 рр. вважався найкращим у діяльності харківських (та і інших міст) кінематографів, але, на думку податкового **інспектора**, «**зменшились** ті колосальні прибутки, які мали місце 10-15 років тому».⁴²³ (Саме так! Чи то насправді регулярній кінопрокат у місті існував із виникнення кіно в 1895р., чи то заздрощі інспектора до прибутків були надто великими, чи то кіно вважалось вже одвічним видом розваг, бізнесу, існування людини у великому місті. **Сподіваємось**, що останнє наше припущення найближче до істини). Причина полягала у зростанні конкуренції та вимогливості публіки.

Початок **XX ст.** - важливий, навіть визначальний період у формуванні самосвідомості городян лівобережжя **України**. Особливість його полягала у співпадінні двох **різноспрямованих** процесів: зростаючого під впливом **соціально-економічних** і політичних зрушень роздрібнення, розпорошення міських жителів на групи за становою, майновою, національною, конфесійною, професійною, політичною **ознаками**, і руху до інтеграції у цілісне, перейняте спільними інтересами та цінностями міське суспільство. Релігійні **забобони**, культурна відсталість, що дістались містам у спадок від попередньої доби, створювали не менше умов для соціальної **напрути**, ніж прогрес капіталістичної промисловості, боротьба політичних партій тощо. Існування конфліктів, на наш погляд, було зумовлено саме поєднанням традиційних і модерних проявів в житті міст. Напередодні Першої світової війни для мешканця міст лівобережжя більшу вагу набули **соціально-економічні** і культурні чинники. Політична складова життя відсувалася на другий план. .

Вироблення суто міської урбаністичної свідомості відбувалось у ході ознайомлення з історичним минулим міст, святкувань різноманітних ювілеїв, серед яких виділялися урочистості з дня народження М. Гоголя, Т. Шевченка. 200 років Полтавської битви, 300 років Дома Романових та інші. Важливого значення набуло належне архітектурне оформлення міського середовища, **зокрема**, встановлення пам'ятників, бюстів, що мали не просто прикрашати вулиці і площі, а візуально закріплювати у свідомості

⁴²⁰ ДАХО. - Ф. 537. - Оп. 1. - Стр. 210. - Арк. 48, 51.

⁴²¹ ДАХО. - Ф. 536. - Оп. 1. - Стр. 149. - Арк. 98.

⁴²² Из истории Новгорода-Северского. (Документы и материалы). - Чернигов: [б. и.], 1989. - С.49-50.

⁴²³ ДАХО. - Ф. 536. - Оп. 1. - Стр. 149. - Арк. 43.

мешканців певну систему цінностей. Коло осіб, що обиралося для вшанування, мало відчутну перевагу в бік діячів української культури, місцевих підприємців-меценатів. Це віддзеркалювало поки що підсвідоме бажання міст стати центрами території, яка за складом населення, в історико-культурному смислі носила виразно український характер. Тому участь міст у вшануванні 100-ї річниці з дня народження Т. Шевченка набула політичної і культурної ваги. В цей час у свідомості мешканців міст співіснували кілька «регіональних ідентичностей»: належність до імперії, губернії, історико-культурного регіону, України, Малоросії, Півдня Росії, власне свого міста. Хитку рівновагу в той чи інший бік могли порушити будь-які соціально-економічні, політичні або культурні зміни. Багато чого в даному плані залежало від вибору еліти.

Городяни — представники як освічених, заможних верств, так і робітничого класу регіону, чітко відокремлювали себе від мешканців сільської місцевості, навіть протиставляли себе селянину і селянському світу. В цьому полягає один з парадоксів розвитку міст України, адже зростаюча вага українського фактора в регіоні не призводила автоматично до зближення городян із селянами, тобто більшістю українського населення. Вищий соціальний статус відштовхував мешканця міста від села, що обумовило трагічні колізії в період національно-демократичної революції.

Найважливіше значення для формування суто урбаністичної модерної самосвідомості мало поширення після 1906 р. міської преси. Газета стала невід'ємним атрибутом життя мешканця міста. Період між 1906-1914 рр. виділяється також тим, що кіно та кінотеатр увійшли в повсякденне життя городян. Відтепер ритм життя великого і малого міста залежав не лише від годин роботи торгових точок, базарів, фабрично-заводських підприємств, а і зміни програми у кінотеатрі. Обговорення останніх кінопрем'єр стало не менш важливим явищем культурного життя, як і театральних вистав, літературних новинок. Завдяки газеті і кіно вироблявся справжній модерний світогляд міського жителя.

ПІСЛЯМОВА

На початку ХХ ст. міста по лівий бік Дніпра демонстрували химерну, але не потворну суміш старого і нового, традиційного і модерного, імперського і українського. Їх життя було більше схожим на мозаїку або веселку, ніж на чорно-білу одноманітність трудових буднів або класових боїв, про які ще донедавна було прийнято писати.

Особливості соціально-економічного і політичного розвитку Російської імперії наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. обумовили зменшення припливу до міст лівобережжя нових мешканців. В центр уваги постало завдання «перетравити» тих, хто лише нещодавно став городянином, зробити юні за своїм віковим складом міста молодію, зростаючою, модерною спільнотою. Поділ на стани доповнився дрібненням на професійні, національні, політичні, класові групи, угруповання, об'єднання. Всі вони перетинались, накладаючись певними сегментами одна на одну, але цілісності, монолітності міське суспільство ще не становило. Городяни лівобережжя, схоже, мали визначеність лише в одному випадку, коли мова заходила про їх відмінності від селянина і сільського суспільства.

Ознаками і локомотивами переходу до модерного життя були інтенсивний розвиток промисловості і торгівлі в 1909-1914 рр., причому у масовій свідомості все більшу вагу набувало поняття індустріалізації. Головне своє завдання міста бачили в тому, щоби примусити ефективно працювати вже існуючі та нові структури на користь прогресу: залізниці, міські банки, товариства взаємного кредиту, торгівлю, промисловість. Ключовим словом в лексиконі городянина стала ефективність: використання коштів, міських земель тощо. Зросли можливості для самореалізації мешканців міст на виробництві, в торгівлі, в сфері культури.

Життя підпорядковувалось новим потребам і ритмам. Поруч і паралельно із Різдвом, зустрічами Нового року, ярмарками, театральними прем'єрами, столичними газетами та журналами визначати повсякденне буття мешканців великих і малих міст стали години торгівлі у мережі магазинів, поява ранкових і вечірніх місцевих газет, зміна програми у кінематографах, розклад руху трамваю. Відкривалась можливість не очікувати приїзду водовоза, а у будь-який момент відкрити кран і скористатися свіжою водою. Завдяки пресі, а ще більше кіно, суттєво розширилася поінформованість городянина. Навіть ті з них, хто не умів читати, міг ознайомитись із новинами російського, європейського чи місцевого життя, творами класичної чи новітньої літератури, відвідати інші країни, подивившись «картину» у сінема, біографі, кінотеатрі. Кінематограф наближав городянина до світу і світ до городянина.

Політика у 1912-1914 рр. переставала буш в центрі уваги рядового мешканця. Спричинено це не лише тиском влади, яка не бажала залучення громадян до політичного життя, воліючи керувати народом «по старинке», не радячись і не **дослуховуючись** до нього. Останнє вже було просто неможливо. Неспроможність вирішити нагальні **проблеми, балаканина**, скандальність в діяльності політичних **партій**, Державної Думи додавали аргументів на користь підвищення уваги до суто міських місцевих повсякденних проблем. Частина городян інтенсивно змагалась за здобуття хліба насущного, частина - за досягнення успіху на ниві **підприємництва**. Невипадково товариства взаємного кредиту залучали до своїх лав значно більше осіб, ніж будь-які інші структури. Міські думи та управи привертали все більше уваги і набували зростаючої ваги в очах городян. Добра **бруківка**, водогін, каналізація, міський транспорт стали не менш цікавими, важливими для городянина, ніж інтриги у «вищих сферах», сесії Державної Думи. Зростали фінансові можливості міст, а з ними і потреба жити цивілізовано. Дискусія навколо взаємин міст із земствами захопила суспільство великих і малих міст і вилилася у рух за виділення міст в окремі земські одиниці.

Самоідентифікації городянина сприяли поява історичних праць про **міста**. Нагальною стала потреба не просто мати уяву про минуле, а «своє минуле», індивідуальне, неповторне, яскраве, яке живитиме місцевий міський патріотизм. Звідси — увага до **пам'ятників**, які мають прикрашати вулиці і **площі**, до українського минулого.

Український **фактор** здобув визнання, став реалією життя великих і малих міст. Він не був, та і не міг перетворитись на домінуючий, враховуючи неосвіченість більшості українців, пригнічений статус народу, колосальний тиск **влади, русифікованість** еліти та простих городян. Але, на наш **погляд**, український чинник став в один ряд з іншими, визначаючи виміри міського **суспільства**. Адже в тому і полягає особливість модерного **міста**, що воно не лише уніфікує умови життя **людини**, побут, одяг, але і сприяє його індивідуальності. Ризикуємо **наразитися** на критику, **та**, на наш **погляд**, для городянина наявність чистої води і Т. Шевченка були відтепер невід'ємними. І ставити питання про те, що важливіше для нього, неконструктивно.

Водночас в житті міст збереглося багато такого, що було ознаками традиційного суспільства. Серед них станова самосвідомість. Навіть найбільш **урбанізований** прошарок міського суспільства - голови міських самоврядувань - міцно тримались за неї. Ми бачили, що підвищення **заможності** і національної свідомості сприяло посиленню свідомості станової. Українець і козак були **поняттями** пов'язаними, містком між минулим і сьогодні, традиційним і модерним. Денаціоналізація, навпаки, йшла рука об руку із відкиданням цінностей цивілізації.

Збереження значних повноважень губернаторів, земських начальників, справників над міським суспільством - ще одна ознака традиційності. Вони придушили більшість спроб творення структур громадянського суспільства в особі профспілок, об'єднань домовласників, **виборщиків, батьківських комітетів**, чинили тиск на пресу, демонстрували можливість маніпулювати частиною населення під час погромів.

Від традиційного суспільства збереглося багато рис поведінки частини мешканців міст. Притаманні їм пасивність, небажання виявляти власну позицію, намагання сховатись за спину інших, звісно, не модерні риси. Страх перед владою не був подоланий. Все це було присутнє як у Харкові, Катеринославі, так і в Ізюмі, **Новгород-Сіверському**. Консерватизм, особисті амбіції та конфлікти стримували просування міст вперед не менше, ніж недосконале законодавство. **Бажання** змін наштовхувалось на **неготовність** частини міської еліти ці зміни ефективно впроваджувати в життя. Окремі її представники демонстрували зразки модерного ведення справ, поведінки, торуючи настання вирішального зламу, повороту в її свідомості та дія.

Світосприйняття через конфесійні окуляри також не є ознакою модерну. Ніжинські **чоловіки-українці**, що чинили насильства над студентами і професорами інституту, в цьому плані нічим не відрізнялись від **торговців-євреїв** на Катеринославському базарі, які готові були побити камінням **єврейку-соціал-демократку** за недотримання «закону». Закон в головах городян тієї доби - ще релігійне, а не політично-правове поняття.

Часом важко використовувати до міст лівобережжя початку ХХ ст. термін модерне, адже у більшості з них не було водогонів, бруківки, каналізації, а думи примушували городян виконувати елементарні речі: торговців - не продавати зіпсовані продукти харчування, візників - не пиячити на роботі. Але суспільство міст стало іншим. Воно також вимагало: від влади і земств - зняти фінансовий зашморг, від міських дум - повної гласності. Тому, на наш погляд, до міст по лівий бік Дніпра значно більшою мірою придатні перші частини **антиномій**, згаданих у вступі до нашого дослідження. І це так само **правда**, як те, що навіть чорно-білі шпальти газет або фільми тієї доби, **однаково** німі, не позбавляли городянина відчуття яскравості і повнозвучності.

ПОКАЖЧИК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

А

Амур..... 14, 37, 189

Б

Барвенкове.....189
 Бахмут 14, 18, 32, 33, 34, 36, 53, 54, 66,
 78, 80, 81, 99, 100, 102, 104, 107,
 112, 119, 121, 128, 143, 144, 146,
 149, 167, 169, 176, 178, 183, 187,
 255, 263, 264, 266, 279
 Бердянськ 18, 32, 33, 36, 42, 53, 54, 66,
 79, 80, 81, 87, 99, 100, 101, 105,
 112, 115, 118, 120, 121, 126, 167,
 169, 174, 176, 178, 183, 184, 188,
 192, 216, 233, 239, 262, 263, 264,
 286
 Березна... 26, 32, 42, 52, 53, 55, 66, 78,
 80, 99, 107, 108, 109, 113, 114, 116,
 121, 144, 145, 148, 167, 176, 179,
 183, 187, 188, 190, 191, 192, 194,
 196, 198, 205, 223, 225
 Берестове..... 33, 169
 Біловодськ.....189
 Білопілья . 32, 42, 51, 52, 53, 54, 66, 78,
 79, 99, 100, 112, 114, 115, 131, 144,
 169, 178, 183, 184, 188, 190, 191
 Богодухів 32, 42, 53, 55, 66, 78, 79, 99,
 100, 112, 129, 131, 144, 148, 169,
 174, 176, 183, 188, 190, 196, 219,
 264, 271
 Борзна 18, 32, 53, 55, 66, 78, 79, 82, 99,
 112, 114, 118, 121, 133, 144, 167,
 174, 176, 183, 188, 192, 194, 196,
 263, 264
 Борки.....223
 Боромля.....167, 189

В

Валки . 32, 34, 36, 53, 55, 66, 78, 80, 99,
 100, 102, 107, 112, 129, 131, 132,
 144, 148, 149, 176, 183, 188, 194,
 196, 207, 254, 262, 270, 288, 289
 Варшава.....170, 220
 Велика Знамянка.....33
 Венеція.....146
 Вербовешь.....169
 Верхньодніпровськ ..25, 32, 33, 34, 36,
 53, 55, 66, 78, 79, 80, 99, 100, 105,
 107, 112, 154, 169, 176, 183, 188,
 263, 264
 Вільшани.....167, 188, 288
 Вовчанськ 18, 32, 34, 36, 53, 55, 67, 78,
 80, 99, 100, 112, 114, 129, 130, 131,
 132, 144, 149, 169, 174, 176, 183,
 184, 187, 190, 196, 263, 264, 271,
 273, 286, 288, 289
 Ворошиловград.....7

Г

Гадяч.. 32, 34, 53, 55, 64, 66, 70, 78, 79,
 99, 100, 101, 102, 112, 114, 118,
 144, 150, 183, 188, 193, 195, 236,
 243, 263, 264, 269, 270, 285, 286
 Генічеськ.... 4, 32, 33, 34, 42, 50, 51, 52,
 55, 66, 87, 99, 100, 105, 112, 121,
 123, 174, 184, 188, 192, 264, 286
 Глинськ.....32, 33, 34, 42, 52, 53, 55, 64,
 66, 78, 79, 99, 100, 113, 114, 121,
 167, 169, 174, 183, 188, 193, 194
 Глухів 18, 32, 37, 51, 53, 54, 66, 70, 78,
 79, 80, 87, 99, 107, 112, 114, 115,
 118, 121, 128, 129, 144, 146, 148,
 149, 169, 178, 183, 188, 190, 193,
 196, 210, 221, 223, 224, 225, 226,
 256, 264

Городня..... 32, 34, 36, 53, 55, 66, 78, 79,
 80, 87, 99, 112, 114, 121, 144, 148,
 169, 183, 188, 196, 264, 286
 Градизьк .. 32, 33, 42, 52, 53, 55, 64, 66,
 70, 78, 79, 99, 100, 113, 144, 145,
 146, 148, 149, 150, 167, 174, 176,
 183, 188, 193, 195
 Гуляй-Поле.....14, 167, 169, 189

Д

Дніпропетровськ.....7, 16, 17, 18, 34
 Донецьк.....16

Є

Єлизаветград.....235

З

Запоріжжя.....18, 34
 Здолбуново.....169
 Зіньків 14, 32, 34, 53, 55, 64, 66, 78, 79,
 99, 100, 101, 112, 174, 176, 179,
 183, 188, 193, 194, 251, 254, 263,
 264
 Зміїв...32, 33, 34, 42, 53, 55, 63, 66, 78,
 80, 99, 109, 112, 114, 115, 121, 129,
 131, 144, 167, 174, 183, 188, 193,
 194, 196
 Золотоноша... 32, 53, 55, 64, 67, 70, 78,
 79, 87, 99, 100, 102, 112, 114, 118,
 144, 148, 150, 176, 183, 184, 188,
 190, 191, 193, 196, 260, 263, 264,
 285, 288
 Золочів... 32, 34, 42, 52, 53, 55, 66, 78,
 79, 99, 112, 114, 115, 121, 144, 146,
 148, 149, 167, 169, 174, 183, 187,
 188, 193, 194, 213

І

Ізюм....32, 33, 42, 51, 53, 54, 66, 68, 78,
 79, 99, 100, 109, 110, 112, 114, 115,

131, 144, 148, 149, 169, 172, 174,
 176, 178, 183, 186, 187, 195, 196,
 215, 218, 219, 295

К

Кабаньє.....288
 Кам'янець-Подільський.....235
 Каменське.....183, 189
 Карачівка.....288
 Катеринослав.... 6, 7, 10, 14, 22, 25, 29,
 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 42, 49,
 51, 53, 66, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76,
 77, 78, 79, 80, 81, 86, 87, 88, 92, 93,
 99, 100, 105, 106, 107, 108, 112,
 114, 115, 118, 120, 121, 128, 131,
 133, 134, 143, 144, 146, 148, 149,
 154, 157, 164, 166, 168, 169, 173,
 174, 175, 176, 178, 181, 183, 186,
 188, 189, 191, 195, 199, 201, 204,
 207, 219, 220, 222, 223, 234, 235,
 236, 241, 242, 243, 246, 248, 249,
 253, 256, 257, 263, 264, 265, 266,
 268, 269, 273, 274, 277, 278, 284,
 285, 295
 Керч.....238, 262
 Київ . 7, 22, 33, 108, 128, 143, 158, 166,
 168, 175, 176, 183, 185, 186, 206,
 220, 221, 222, 223, 232, 234, 235,
 236, 237, 238, 244, 245, 247, 249,
 251, 259, 266, 268, 269, 285, 288,
 289
 Кобеляки.. 32, 36, 53, 54, 64, 66, 78, 80,
 99, 100, 112, 114, 121, 144, 150,
 174, 176, 178, 183, 188, 223, 263,
 264, 285
 Козелець...32, 33, 37, 45, 53, 55, 66, 70,
 78, 79, 80, 99, 112, 114, 121, 144,
 149, 167, 174, 176, 179, 183, 188,
 195, 196, 210, 263, 264
 Кочетоп...32, 36, 40, 53, 54, 66, 78, 79,
 99, 106, 112, 114, 118, 121, 128,
 129, 133, 144, 151, 169, 176, 178,
 179, 183, 188, 190, 192, 194, 195,

- 196, 197, 200, 210, 243, 245, 246, 264
- Короп...32, 42, 53, 55, 66, 70, 78, 80, 99, 113, 121, 129, 144, 145, 149, 167, 169, 174, 183, 188, 190, 191, 193, 194, 196
- Костянтинград... 14, 32, 33, 34, 40, 53, 55, 66, 78, 79, 99, 100, 102, 112, 121, 124, 169, 176, 183, 188, 194, 263, 264, 285, 286, 288
- Котельва.....167, 189
- Краснокутськ 32, 36, 38, 42, 45, 53, 55, 63, 66, 70, 78, 79, 99, 100, 113, 118, 121, 144, 167, 174, 176, 183, 188, 194, 216
- Кременчук. 6, 18, 25, 32, 34, 36, 42, 53, 54, 66, 68, 70, 78, 79, 81, 99, 100, 105, 112, 114, 115, 118, 120, 121, 138, 144, 146, 148, 149, 150, 153, 154, 155, 156, 166, 167, 168, 172, 174, 176, 178, 179, 181, 183, 184, 187, 190, 192, 193, 195, 199, 204, 207, 219, 243, 246, 251, 263, 264, 266, 285
- Кролевешь 32, 36, 37, 42, 53, 54, 55, 67, 70, 78, 80, 87, 99, 106, 112, 114, 118, 121, 128, 129, 131, 138, 144, 145, 176, 179, 183, 188, 193, 195, 196, 207, 286
- Кронштадт.....153
- Круги.....106
- Крюків.....25, 155, 207
- Куп'янськ 18, 32, 38, 40, 53, 55, 66, 70, 78, 79, 99, 100, 106, 112, 114, 115, 121, 131, 138, 144, 169, 176, 183, 184, 187, 188, 190, 193, 195, 196, 214, 218, 271, 272, 286
- Куп'янськ-Вузловий.....106
- Л**
- Лебедин... 32, 42, 51, 53, 55, 66, 70, 78, 79, 80, 99, 102, 112, 114, 121, 131, 144, 146, 169, 183, 187, 188, 214, 240, 263, 264, 271
- Лохвиця...32, 53, 55, 67, 70, 78, 79, 80, 99, 100, 112, 114, 155, 156, 169, 174, 176, 183, 188, 191, 195, 263, 264, 286
- Лубни. 32, 33, 36, 51, 53, 54, 66, 78, 79, 80, 93, 99, 100, 112, 114, 115, 118, 121, 144, 148, 150, 155, 156, 169, 178, 183, 187, 196, 207, 216, 235, 243, 264, 268, 285, 286
- Луганськ 7, 18, 32, 33, 34, 36, 42, 53, 54, 66, 78, 80, 81, 84, 86, 87, 99, 100, 102, 106, 112, 120, 121, 144, 146, 148, 149, 154, 167, 169, 172, 176, 178, 179, 183, 188, 193, 194, 195, 256, 257, 259, 263, 264, 269, 271, 272, 278, 286
- Львів.....7
- М**
- Малоярославець.....209
- Маріуполь 10, 18, 32, 36, 40, 53, 54, 66, 70, 78, 80, 81, 84, 86, 93, 99, 100, 105, 108, 112, 119, 120, 144, 145, 146, 148, 149, 165, 167, 169, 176, 178, 183, 184, 187, 193, 194, 195, 262, 263, 264, 286
- Мелітополь.... 14, 18, 32, 36, 42, 51, 53, 54, 67, 70, 78, 79, 87, 99, 100, 112, 121, 169, 171, 176, 178, 183, 184, 188, 192, 195, 214, 263, 264
- Миколаїв... 33, 157, 167, 168, 175, 176, 234
- Миргород. 18, 32, 34, 53, 55, 64, 66, 78, 79, 80, 99, 100, 112, 114, 121, 124, 144, 146, 148, 150, 179, 183, 188, 190, 195, 207, 213, 288, 289
- Міллерово.....108
- Москва..... .7, 76, 84, 85, 119, 158, 169, 186, 211, 216, 283, 288, 289, 290

- Н**
- Недригайлів... 32, 42, 52, 53, 55, 63, 66, 78, 79, 99, 113, 121, 144, 148, 149, 167, 169, 174, 183, 187, 188, 194
- Нижньодніпровськ.....37
- Нижня Сировадка.....189
- Никитівка.....107
- Ніжин. 16, 32, 33, 36, 53, 64, 66, 70, 78, 79, 80, 87, 88, 99, 106, 112, 114, 115, 121, 128, 144, 146, 148, 149, 155, 164, 167, 169, 174, 176, 178, 179, 183, 184, 187, 193, 194, 195, 196, 208, 209, 210, 213, 214, 215, 216, 220, 258, 259, 263, 264, 266, 286, 295
- Нікополь.. 25, 32, Н 38, 42, 50, 52, 54, 57, 99, 105, 112, 121, 146, 169, 178, 183, 184, 188, 193, 264
- Нова-Білиця.....109
- Новгород-Сіверський...30, 32, 33, 36, 45, 53, 55, 66, 78, 79, 80, 87, 99, 105, 106, 112, 114, 115, 129, 144, 145, 169, 174, 176, 183, 187, 190, 192, 196, 205, 207, 221, 222, 264, 286, 288, 291, 295
- Новозибков.....106
- Новомосковськ..... .6, 32, 33, 34, 37, 40, 51, 53, 54, 66, 78, 80, 99, 100, 112, 144, 145, 146, 149, 154, 156, 169, 176, 178, 183, 187, 194, 263, 264, 288
- Новоспасівка.....189
- Ногайськ... 32, 33, 34, 42, 53, 55, 66, 78, 80, 81, 99, 100, 101, 112, 115, 121, 167, 169, 176, 183, 187, 188, 192, 193, 194, 286
- О**
- Одеса....22, 97, 108, 128, 143, 166, 167, 168, 175, 176, 201, 220, 234, 260, 266, 285
- Олександрівськ... 18, 32, 36, 39, 53, 54, 66, 78, 79, 80, 81, 86, 87, 99, 100, 101, 105, 108, 112, 131, 138, 143, 144, 146, 149, 151, 154, 167, 169, 176, 178, 179, 183, 186, 188, 190, 192, 193, 206, 207, 235, 251, 261, 263, 264, 273, 276, 278, 286
- Олешки...32, 33, 34, 36, 40, 51, 53, 54, 67, 70, 78, 79, 99, 100, 102, 112, 119, 176, 178, 183, 188, 192, 263, 264
- Оріхів. 32, 34, 42, 53, 55, 66, 78, 79, 80, 81, 87, 99, 100, 101, 112, 121, 169, 176, 183, 188, 192, 194, 195, 235
- Остер... 32, 34, 53, 55, 67, 70, 78, 79, 99, 105, 112, 114, 118, 121, 133, 144, 145, 149, 174, 183, 188, 193, 196
- Охтирка.... 14, 32, 33, 36, 53, 54, 67, 68, 70, 73, 78, 79, 99, 112, 114, 121, 127, 131, 144, 145, 149, 167, 169, 176, 178, 183, 187, 188, 195, 196, 214, 281, 284
- П**
- Павлоград 32, 33, 34, 36, 45, 53, 54, 55, 67, 70, 73, 78, 79, 80, 99, 100, 112, 114, 115, 118, 121, 144, 146, 148, 150, 154, 167, 169, 176, 178, 179, 183, 184, 187, 195, 263, 264
- Париж.....282
- Переяслав 32, 51, 53, 55, 66, 78, 80, 99, 100, 112, 114, 115, 121, 144, 145, 150, 154, 176, 179, 183, 188, 190, 195, 205, 207
- Петрівка.....33, 189
- Печеніги.....189
- Пирятин... 14, 32, 33, 36, 53, 55, 64, 66, 68, 78, 79, 80, 99, 100, 102, 112, 121, 144, 145, 150, 176, 183, 187, 188, 264
- Покровське.....189
- Пологи.....106
- Полтава 6, 16, 18, 30, 32, 33, 34, 36, 37, 51, 53, 54, 64, 65, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 87, 99,

100, 101, 112, 114, 118, 121, 124, 125, 133, 138, 144, 145, 148, 149, 150, 154, 166, 167, 168, 169, 174, 176, 178, 179, 181, 183, 187, 190, 195, 196, 197, 205, 207, 211, 212, 213, 215, 216, 219, 221, 222, 227, 234, 238, 243, 251, 253, 256, 257, 263, 264, 266, 267, 268, 269, 272, 278, 282, 285, 286	Слов'янськ.....10, 32, 33, 36, 42, 45, 52, 53, 54, 66, 78, 80, 87, 99, 100, 102, 103, 104, 108, 112, 114, 115, 121, 141, 144, 146, 149, 167, 169, 174, 176, 178, 183, 186, 188, 193, 195, 214, 262, 263, 264
Предмостна Слобідка.....183	Смоленськ.....209
Прилуки... 14, 32, 36, 53, 54, 64, 66, 68, 70, 78, 79, 80, 99, 100, 112, 114, 115, 121, 144, 145, 146, 148, 150, 154, 169, 178, 183, 187, 190, 193, 214, 220, 234, 260, 264	Сосниця.....32, 53, 55, 67, 78, 79, 80, 99, 112, 114, 115, 121, 125, 126, 138, 144, 176, 183, 184, 187, 194, 196, 218, 286
Путівль.....25	Софіївка.....167, 189
Р	Сталіно див. Юзівка
Ромни. 10, 26, 32, 36, 42, 53, 54, 55, 64, 65, 67, 78, 79, 80, 87, 88, 99, 100, 112, 114, 115, 118, 121, 124, 126, 127, 128, 144, 146, 148, 150, 169, 176, 183, 188, 190, 193, 196, 234, 243, 246, 250, 256, 263, 264, 286	Старобільськ. 32, 33, 36, 53, 55, 66, 70, 78, 80, 99, 100, 101, 112, 118, 121, 129, 131, 144, 169, 174, 176, 183, 184, 187, 188, 193, 194, 286
Ромодан.....106	Суми .. 14, 16, 26, 32, 36, 42, 53, 54, 66, 70, 78, 80, 87, 88, 99, 100, 102, 105, 112, 114, 115, 118, 121, 128, 131, 144, 146, 149, 164, 167, 169, 174, 176, 178, 183, 184, 186, 188, 190, 191, 208, 209, 219, 226, 246, 251, 260, 263, 264, 273
С	Т
Саксагань.....189	Томаківка.....189
Санкт-Петербург..26, 42, 54; 60, 76, 84, 119, 131, 136, 153, 157, 159, 160, 161, 163, 169, 185, 186, 203, 206, 217, 238, 243, 261, 271, 280, 282, 284, 287, 289	У
Саратов.....108	Умань.....234
Саргана.....14	Ф
Свагова Лучка.....167, 189	Феодосія.....164
Севастополь.....168, 176	Х
Сімферополь.....63, 75, 164	Харків 4, 6, 7, 14, 16, 17, 22, 24, 26, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 48, 51, 53, 61, 62, 63, 67, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 79, 80, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 99, 100, 101, 103, 105, 107, 108,
Слов'яносербськ. 32, 42, 53, 55, 67, 79, 99, 113, 121, 144, 145, 146, 149, 167, 174, 183, 187, 188, 193, 194, 264	

109, 110, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 132, 133, 134, 138, 141, 143, 144, 146, 148, 149, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 161, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 176, 178, 181, 183, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 204, 205, 206, 207, 208, 213, 218, 220, 221, 222, 223, 227, 228, 230, 231, 234, 235, 237, 241, 243, 246, 247, 252, 254, 258, 261, 263, 264, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 275, 277, 278, 280, 281, 283, 285, 287, 288, 289, 290, 291, 295	Чернігів 4, 16, 29, 30, 32, 34, 35, 36, 42, 51, 53, 54, 66, 70, 71, 72, 76, 77, 79, 80, 87, 93, 99, 105, 106, 107, 109, 112, 114, 115, 118, 121, 129, 135, 143, 144, 148, 149, 152, 153, 154, 164, 167, 169, 176, 178, 183, 185, 187, 190, 194, 196, 197, 198, 199, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 214, 215, 220, 221, 222, 235, 236, 238, 243, 244, 245, 247, 259, 263, 264, 284, 286,
Херсон.....33, 107, 266	Чугуїв. 32, 42, 52, 53, 55, 66, 70, 78, 79, 80, 99, 112, 113, 114, 129, 131, 132, 144, 169, 183, 188, 190, 195, 196, 214, 215, 288
Хорол. 32, 36, 53, 55, 64, 66, 70, 78, 79, 80, 99, 100, 101, 112, 114, 121, 144, 150, 169, 183, 187, 223, 225, 235, 263, 264	Ш
Ц	Шлола.....167
Царицин.....284	Ю
Цюрюпинськ.....Див. Олешки	Юзівка.....7, 43, 183, 189, 277
Ч	Юр'ївка.....14
Чаплинка.....189	Я
	Ялта.....168, 285
	Яма.....107